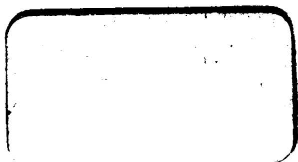
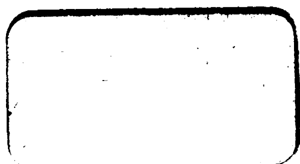

M. TULLII CICERONIS

SCRIPTA QUAE MANSERUNT OMNIA

RECOGNOVIT

C. F. W. MUELLER.

PARTIS IV. VOL. I.

CONTINENS

ACADEMICA, DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM LIBROS, TUSCULANAS DISPUTATIONES.

LIPSIAE

SUMPTIBUS ET TYPIS B. G. TEUBNERI.

MDCCCLXXVIII.

ADNOTATIO CRITICA.

Academicorum posteriorum libri primi exiguam partem, eamque admodum depravatam, superesse constat. Codices non habemus nisi recentissimos, quorum optimus est Gedanensis; cui paulo plus tribuimus quam is, qui eo primus usus est in edit. Orelliana altera, Halmius, ac Baiterus in ed. Lipsiensi.

P. 4. 10 *satis eum longo intervallo* et corruptum nec a quoquam adhuc probabiliter correctum. Halmius Davisium secutus *se visentium longo interv.*, Bait. Madvigium *satis tum l. int.* — P. 4. 19 *velit* codd., *velis* Hieronym. affert, coni. Walker., scrips. Baiter. — P. 4. 25 *nihil enim eum* 'probabiliter Christ', Bait., opt. codd. aut *enim* aut *eum*, *nihil enim* Halm. — P. 4. 35 *ars* pro *res* cod. Erl., Bait.; v. ad p. 254. 37. — P. 5. 11 *Vides autem (eadem enim ipse didicisti)* Davis., Bait., *eadem ipse didic. enim* codd., *Vides autem ipse (didicisti enim eadem)* Halm. — P. 5. 17 *utramque vim virtutem esse* codd. fortasse recte; quod si ita est, *vim* dixit pro facultate aut arte non sine causa, *virtutem* autem qui sustulerunt (*vim unam* Bait. de Manutii coni.), non sane bene fecisse videntur; vid. Madv. de fin. III 21. 72 p. 469. — P. 5. 32 *illi simpliciter; pecudis enim* cod. Ged., *illi enim simpl. pec.* cett., Halm. et Bait. asteriscis praefixis. — P. 5. 37 sq. *omnino negat* id. cod. (vid. Seyff. Lael. ed. II p. 477), *negat omnino* vulg.; *se* add. Lamb., Bait. — P. 6. 11 *e fontibus* Lamb., *a font.* codd. et edd., Halm. malit *ut ex fontibus*. Cf. p. 10. 12, 70. 9, 399. 37 (*avelli* codd.). — P. 6. 14 *magnopere* sicut *tantopere* etc. scripsi, ubicunque est in codd. — P. 6. 20 sqq. *quae quo — invitati* . . scripsi. Nihil proficiunt, qui delent *quae*, nec traiectione locus ab aliis sanatus videtur. Illud Halmio, hoc Baitero placuit. — P. 6. 23 quod codd. habent aperte corruptum *philosophie*, integrum relinquere malui quam aut *philosophice* aut *philosophe*, ut Halm. et Bait., scribere aut, quod suasit Seyffert. Tusc. p. 118, *philologis;* nec iam placet *rhetorice*, quod olim mihi in mentem venerat. Cf. p. 466. 16. — P. 6. 29 *discriptiones* s

bendum visum est, item p. 9. 25, 11. 19 et 30, 71. 3, 198. 27, 395. 11, 398. 14, codd. et edd. *descr.*, contra *descr.* p. 293. 23, ubi codd. et Baiter. *discr.* *Discr.* et codd. et edd. p. 391. 7, 395. 5, 449. 10; v. ad p. 392. 15. — P. 6. 31 *sedem regionum, locorum* admodum suspectum; *sedum* vel *sedium* codd. Augustini et Johann. Sarisb. An *situm?* — P. 7. 3 *sane* cod. Ged., Bait., *satisne* cett. codd., *satis* Halm. — P. 7. 4 *et haec* Bait. Kaysero obsecutus in *haec et* mutandum censuit, non recte, ut opinor. Nam etsi eadem sunt *haec* et *sua,* tamen non minus inter se respondent quam *qui illa non poterunt* et *qui Graeca poterunt.* — P. 7. 13 *sunt* cur Halm. et Bait. scribere maluerint quam *sint* et p. 8. 10 *scripsit* quam *scripserit*, non video causam idoneam. In re tam incerta certior norma nulla est quam codicum. Cf. ad p. 106. 35 et 40. 37, 49. 17, 157. 35, 166. 33, 257. 3, 267. 1, 290. 15, 344. 19, 346. 5, 359. 32 et 400. 33, 387. 15, 427. 6, 439. 23. — P. 8. 9 *Philonis* non expunxi, sed seclusi, ut, si cui liberet, vel addere aliquid (*sententiam* Halm.) vel *Philonia* de Madv. coniectura, qua usus est Bait., scribere liceret. — P. 8. 22 *id quod constat inter omnes* non intellego quo modo ferri possit. — P. 8. 29 *valere ad bene viv.* Halm., *conferre* alii, alii *facere.* — P. 9. 1 *omnis* codd., Halm., *hominis* Lamb., Bait. — P. 9. 13 *Calchedonium* Klotz., Bait., *Chalced.* vulg. — P. 9. 21 *dubitanter* Bait., *dubitantem* cod. Ged., Halm., *dubitationem* cett. — P. 10. 6 *consequens* 'probabiliter Krische' (Halm.), Bait. — Ib. *repugnans esset* scripsi, *repugnet* codd. et plerique editt., *repugnans* Halm. et Bait. — P. 10. 12 *a natura* Bait. ex uno cod., cett. *e nat.* (Ged. om.); v. p. 6. 11. — P. 10. 20 et *in mores* coni. Halm. et scripsit Bait. Cur non etiam v. c. p. 208. 4 *diviserunt naturam hominis in animum et in corpus* aut ib. v. 13 (et p. 355. 2) *qui constaret ex animo et ex corpore?* Mihi videntur grammatici de praepositionum repetitione aut praetermissione nimis multum scire sibi videri. Cf. p. 70. 6, 138. 13, 257. 32, 262. 28, 325. 34, 448. 23. — P. 10. 24 sq. *assiduitate exercitationis* et v. 26 *ipsa philosophia* cod. Ged., *exerc. assid.* et *phil. ipsa* reliqui. — P. 10. 28 *absolutum, virtus, id est* Christ., Bait., *absolutum, id est virtus* codd., Halm. — P. 10. 35 *enim,* quod extat in Ged. solo, recte videtur Halmius repudiasse; fortasse *autem,* ut p. 5. 33 in omnibus, p. 181. 24, 192. 10, 263. 26 in BE codd. est *enim* pro *autem,* p. 132. 31 *autem* pro *enim* in E. — P. 10. 37 *omnibus* Ern., Bait. — Ib. *communi* J. Fr. Gronov., Bait., *humana* codd., Halm. — P. 11. 9 *qui dum appellantur* cod. Ged., rell. *appellarentur;* quod scribi solet, *qui tum appellarentur,* Halmius quoque veretur ut recte emendatum sit; ego ne *appellabantur* quidem (sic Bait. Halmio auctore) accipio. — P. 11. 24 *et earum rerum adpetitio* satis proba-

biliter coni. Halm., scripsit Bait. — P. 11. 32 pro *dicebant* cod. Ged. *docebant,* sed v. p. 16. 35 et 17. 14. — P. 11. 33 sq. *ex eaque* scripsi; non pugnem, si quis praeferat *ex qua* aut *eaque, ex qua* aut *ea, ex qua,* codd. *eaque,* Halm. *ea quae,* Bait. *ea qua.* — P. 12. 1 *neque vim esse* Christ., Bait. — P. 12. 3 *iam* quo modo intellegi possit, non dispicio, nec placet *quod ex utraque* sine verbo; malim *Sed quod ex utraque constaret, id corpus — nominabant.* — P. 12. 14 *appellant* cod. Ged., rell. *vocant.* — P. 12. 24 *uti fecisti* Klotz., Bait., *ut effecisti* codd., Halm. — P. 12. 29 *variae ortae,* non *ortae variae,* cod. Ged. solus. — P. 12. 30 *hoc quoque enim utimur iam pro Latino* scripsi, poteram etiam *hoc quoque utimur enim iam,* codd. *hoc quoque utimur enim pro Lat.,* Halm. et Bait. *hoc quoque utimur iam;* ego neutro carere velim. Cf. ad p. 164. 26. — P. 12. 31 *prima* non opus videtur esse mutari in *primae,* quod fecerunt etiam Halm. et Bait. — P. 12. 35 *reliqua* Halmio auctore Bait., *reliquae* codd., Halm. — P. 13. 4 *contritius* cod. Ged., vulg. *tritius.* — P. 13. 6 *una* scripsi, *tota* codd., † *tota* Halm., *formas (omnis)* Davis., Bait. Vid. ad Seyff. Lael. p. 319 sq. — P. 13. 7 *atque etiam* scripsi, *aeque etiam* cod. Ged., cett. vel *eoque* vel *eo etiam,* Dav. et Halm. *eaque etiam,* Bait. *eoque etiam.* — P. 13. 13 ne cui in mentem veniat, quod mihi olim, delendum esse voc. *esse,* cf. p. 126. 17 *idem esse dico voluptatem, quod ille ἡδονήν,* p. 152. 11 *voluptas, quam in motu esse dicitis,* p. 179. 22 *illa, quae officia esse dixi,* p. 243. 1 *quam artem vitae esse diximus,* p. 243. 18 *rebus iis, quas primas secundum naturam esse diximus* (cf. p. 242. 27 *quae prima secundum naturam nominant*), p. 345. 15 *non intellego, quid summum dicas esse, quid breve* (idem, quod ib. v. 33 *quid summum dicat, quid breve*), maxime N. D. II 42. 109 ex. *Arctophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes.* Plane videtur Graeco more dictum esse: *ὀνομάζεται εἶναι.* — P. 13. 14 *etiam materiam* Halm. (cod. Ged. *et materiam iam totam ipsam*). — P. 13. 18 *materiae pars* cod. Ged., *pars materiae* cett. — P. 13. 25 *sint* scripsi. Indicativum *sunt,* qui invenitur in codd. et editt. omnibus, ut videtur, fortasse non tulissent editores, nisi eam *vim* non *deum* solum, sed etiam *omnium rerum quasi prudentiam quandam,* appellatam esse a philosophis statuissent. Mihi *omniumque rerum prudentiam* non ab *appellant* pendere, sed ad *quam vim esse dicunt* pertinere videtur coniunctivusque *sint* non minus necessarius esse quam v. 27 *pertineant,* praesertim cum pro hoc quoque indicativus scriptus sit in codd. et editt. plerisque. — P. 13. 29 *evenire* Turneb., Bait., *inter* codd., † *inter* Halm. — P. 13. 36 *oreretur* Halm., Bait. — P. 14. 4 *iam a Platone ita nominatam* non videtur Cicero scripsisse. — P. 14. 7 *percipi* Christio auctore

Baiter. — P. 14. 19 *rerum notis quasi ducibus* Davis., Baiter., *quasi rerum notis ducibus* codd., *quasi rerum notationibus* Halm. — P. 14. 21 *denique* scripsi, *in qua* codd., † *in qua* Halm., *in quo* Man., Baiter., *ita* Madvig. — P. 14. 23 *[oratoria]* Halm. — P. 14. 25 *Haec erat illis forma* Madvig., Bait., *Haec prima erat illis prima* cod. Ged., *Haec erat illis prima* reliqui, *Haec forma erat illis primum* Halm. — P. 14. 26 *dissupationes* Bait. ex Halmii coni., *disputationes* codd., *immutationes* Halm. — P. 14. 36 *ferret* Ern., Bait. — P. 15. 15 † *moveretur* Baiter., *partiretur* Bentley. Vid. fam. XV 21. 4 *acute movebatur.* — P. 15. 20 *incideret* Bait., *inciderit* rell. — P. 15. 31 *[esse]* Ernestio auctore Bait., non p. 10. 13; vid. Madv. de fin. p. 733 sq. — P. 16. 11 *perturbationem* non erat cur Halm. et Bait. cum aliis mutarent in *perturbationes,* nec v. 13 cur *ea* in *eas.* — P. 16. 23 sq. *ut quattuor initiis — adhiberet* vulg. deleto *in,* quod est in codd. ante *quattuor,* corruptum, credo, ex *IV, uti quattuor* Baiter. — P. 16. 26 *ipsam eam naturam* de Christii sententia Halm. et Baiter., qua non opus esse docuit Madvig. de fin. II 28. 93 p. 298. Add. p. 57. 29 *etiamsi ipse erit, quem videris, qui tibi videbitur.* — P. 16. 27 *quae quidque gigneret et mentem atque sensus* prave dictum putat Madvig. (ed. Or. II p. 854), primum quod *quidque* non sit *omnia,* deinde quod Zeno minime ignem omnia gignere statuerit, denique propter *atque* 'variata particula, quasi duo sint membra, primum *quidque,* dein *mentem atque sensus*', persuasitque Baitero scribendum esse *cuique gigneret mentem.* In quo non intellego, primum omnino cur additum videatur *cuique,* deinde, si iam recte additus sit dativus, quomodo accusativus non possit non valere *omnia,* dativus possit vel *omnibus* vel quidquid valet accusativus ille. Ego *quae quidque gigneret* interpretor non *quae omnia gigneret,* sed *quae in singulis rebus, quae gignerentur, ea esset natura, quae gigneret,* ut p. 99. 16 *quae vis sit, quae quidque efficiat* (vid. Seyff. Lael. p. 370 et infra ad p. 231. 16, 431. 19), et *mentem atque sensus* non minus quam duobus versibus ante arte coniuncta esse arbitror, ut sint 'duo membra, primum *quidque,* dein *mentem atque sensus*'. Zenonis autem ipsius quae fuerit sententia, non nimis curo. — P. 17. 1 † *quidem* vid. ad p. 18. 13. — P. 18. 3 *Horum esse autem arbitror* conieci progr. Landsberg. 1865 p. 18 ignorans idem iam Goerentzio et Schuetzio placuisse, *verum esse autem* codd., *verum esse [autem]* Halm., † *verum esse autem* Bait. — P. 18. 6 *Tunc* scriptum est in codd. et receptum ab Halmio et Baitero; cf. p. 136. 9. — P. 18. 13 *ut quidem mihi videtur* cod. Ged. aliique, quod non essem ausus repudiare (nam habet, quo vel excusetur vel explicetur), nisi eandem particulam viderem non raro vel suo loco motam vel omissam esse, ut p. 9. 28 *ut mihi videtur qui-*

dem, p. 231. 17 *ne hoc modo paria quidem*, p. 254. 27 *agnoscit quidem ille*, p. 332. 20 *Non audeo id dicere quidem*, p. 339. 21 sq. *ne malum quidem ullum*, p. 374. 23 *ne intellegere te quidem*, p. 389. 31 *Verum quidem haec hactenus*, p. 410. 28 *isto modo quidem*, p. 439. 21 *non sane optabilis quidem ista*, p. 454. 16 *nos illud quidem*; vid. Halm. ed. Or. II tom. II p. 1374. 23. Sed hic p. 16. 37 sq. *teneamus hoc verbum quidem* non videtur recte velle Halmius scribere (scripsit Bait.) *hoc quidem verbum*. Fortasse scribend. *idem erit enim utendum*. — P. 19. 7 *Arcesilae* seclusi.

Luculli optimis codicibus Halmius iisdem usus est, Vindobonensi et Leidensibus A et B, in quibus sunt etiam libri de deorum natura, de divinatione, Timaeus, de fato, topica, paradoxa, de legibus. In enumerandis iis, quae aliter scripsi atque Halmius et Baiterus, pauca omisi, quae ad interpunctionem et orthographiam pertinent (*quidquam, comprehendo, impedio, iisdem, monumentum*); in plerisque talibus et in hoc et in reliquis libris Halmii et Baiteri exemplum secutus sum, quod non modo, quid ubique Cicero scripserit, verum etiam quid in quoque codice scriptum sit, ignorare solemus.

P. 21. 8 *per multos annos* Halm., Bait. — P. 22. 3 *in Asia in pace* Guilelm., *in Asia pace* cod. V, Halm., *in Asiae pace* codd. AB, *in [Asia] pace* Bait. — P. 23. 22 *At* Bait., *Ac* codd., Halm. — P. 24. 15 *iis* Or., *his* codd., Halm., Bait. — P. 24. 23 *se scire arbitrantur* ex Halmii coni. Bait., om. ipse Halm. — P. 24. 35 *et audiendo* omissum in uno cod. Vind. iniuria mihi videntur Halm. et Bait. neglexisse, vitiose vero iidem p. 25. 10 *cuidam* retinuisse, quamquam sic scriptum est in omnibus codd. — P. 26. 9 *in quibus non, si falsa fuerint, vinci me malim* scribere malui, ut suaseram in Fleckeiseni annal. philol. 1864 p. 146 n. 9, quam *vinci me malim* sic corrigere: *vinci non* malim, quod fecit Halmius profecto non bene, et recipere, quod est in reliquis codd. praeter Leid. B, *in quibus si non fuerint*. Aliquanto melius Baiter. *nec mea et ea, in quibus, si non fuerint, vinci me malim,* nec tamen placet *si non fuerint*. — P. 27. 5 *cum et Heraclitum studiose audirem — et item Antiochum* scripsi cum Goer., codd. et edd. *et cum* —. P. 27. 23 *iam a P. Valerio* Lamb., Bait., codd. om. *a*, Halm. e Davisii coniect. *ii a P. Val.* — P. 27. 34 *ut videmus* et *ut suspicantur* Grutero auctore inclus. Halm. et Bait. — P. 28. 4 *Xenophanen* Bait. — P. 28. 22 *deliti sceret* codd. AB, Halm., Bait. — P. 30. 11 *καταληπτόν* Turneb., Bait. — P. 31. 15 *vilior* pro *vitiosa* Bait. — P. 31. 18 sq. *cui adsentiatur* Madvig. eumque secutus Bait., codd. *quia sentiatur*. — P. 31. 21 *sentiet* Halm. et Bait. e codd. Vindob. et Leid. A, *sentient* Leid. B. — P. 32. 3 *omnis vitae usum* codd., *omnis vitae usus* cum alii,

tum Bait. — P. 32. 8 *una aut duabus* Leid. B, *et* V A, Halm. Bait. — P. 32. 9 *quas si* Walker., Bait. Vid. Madv. de fin. II 19. 61 p. 248. — P. 34. 25 *id* codd. A et B, incl. Halm. idemque coniecit *utei*, ut est in cod. V *(ut ei)*. — P. 34. 37 *oporteret, quae* codd. A et B et Bait., *op. et quae* Vind. (?), vulg., Halm. — P. 35. 5 *esse* eras. in cod. A del. Lamb., Bait. — P. 35. 13 *sit* recte codd., *est* vulg.; v. Seyff. Lael. p. 346, Fleckeis. annal. phil. 1873 p. 351 not. 11, add. Plin. XIII 31, XV 111 et 138, Sulp. Sev. dial. III 8 ex., Auson. epist. 17. 7, August. civ. dei VIII 6 ex., VIII 8 p. m., VIII 24 in., XI 31 m. etc. Infra p. 106. 15. — P. 35. 22 *primo* Lamb. aliique, Halm. et Bait. *primum*, codd. *prima;* idem de deor. nat. II 12. 33 non *primo*, sed *primum* emendandum mihi videtur. — P. 36. 15 *disputentur*, quod est in codd., Halm. et Bait. Christio auctore mutarunt in *disputent*. — P. 36. 37 *ita verum videri* e Manutii coni. Baiter. — P. 37. 18 *quidem et impressum* probabiliter Madv., Bait. — P. 37. 22 *in animo impressa*, ut v. 18 *impressum in animo atque mente* etc., scripsi, *menti impressa* Davis., Bait., *inpressa* Hälm. Deèsse vel *mentis* vel *animi* vocabulum docet, quod sequitur, *moveatur*, quod Halmius Christio auctore mutavit in *moveamur*. — P. 38. 13 *nihil [sit]* Halm., Bait.; vid. Wesenb. ad Tuscul. I 25. 60, 31. 76, IV 9. 21 ex., infra p. 288. 7, 398. 33. — P. 38. 31 *in libram ponderibus impositis* codd. V et B recte, ut videtur, A et vulg. *libra*. — P. 39. 16 *oportet vos* scripsi, ut esset, quod intellegi posset, codd. et edd. (Bait. addita cruce) *potestis*, Halm.: 'fort. *oportebit* vel *opus erit*'. — P. 39. 28 *ab iis* scripsi pro *his*, v. 29 *autem* e codd. A B, v. 32 *falsum etiam* pro *etiam falsum* cum Baitero ex iisdem codicibus sumpsi, sed *et* v. 30 et 33 non 'seiunxi interpunctione ab ipsa conclusione' unius argumenti. — P. 40. 13 *quae obscurare* Davisio auctore Bait. — P. 40. 33 sq. *vera definitio* scripsi, *[vel illa] vera def.* Kays., Bait.; Halm.: '*vel* Davisius aliique hic locum non habere intellexerunt; equidem malim: *quoniam illa definitio;* nam veri simile est *vel vera* ab aliquo librario ad *illa* adscriptum esse.' — P. 40. 37 *disserant* Ern., Bait.; v. ad p. 7. 13. — P. 41. 23 *iis* Halm., Bait. — P. 41. 32 *[Epicurus]* Baiter. — P. 41. 34 *profecit* cur recipere maluerim e codd. A et B quam *fecit* e V, dixi in Fleckeiseni annal. phil. 1864 p. 145 n. 8. — P. 42. 6 *possint* malim quam *possunt*. — P. 42. 18 *in somniis* Halm., item p. 44. 16; v. Neuii Formenlehre I p. 437. — P. 42. 25 *sit* pro *intersit* Ciceronem posuisse ne ego quidem credo (et p. 247. 36 quoque optimi codices *est* habent pro *interest*); sed quis talia certo scire se profiteri audeat? — P. 42. 28 *non numquam, veri simile est* Madvig. de fin. p. 444, Baiter., *non inquam* (*ñquam* A) *veri simile sit* codd., *non, inquiunt, veri*

simile sit Goer., Halm. — P. 43. 24 *internosci possint* Davisio obsecutus Baiter.; sed v. p. 58. 3 sq. — P. 43. 26 *similes sunt* Madvigio auctore Klotz. et Baiter. — P. 44. 20 *vinul.* sumpsi ex optimis codd., item p. 59. 2 et 7, 87. 13, 400. 20 (a Nonio Gerl.), 410. 29; vid. Bait. ad fam. XII 25. 4, Phil. VI 2. 4; p. 465. 23 *vinol.* codd. — P. 44. 28 *neutiquam* ne dactyli creticive mensuram habeat, sunt qui *ne utiquam* scribendum doceant, scripseruntque Halm. et Baiter. Qui nescio cur non *de inde* quoque et *quo ad* et *prae ire* scribant. — P. 44. 30 incidi orationem ante *in furore.* — P. 45. 26 *in* add. Lambin.; cf. ad p. 246. 14. — Ib. sqq. *nec sit in duobus aut pluribus nulla re differens ulla communitas* vide Madvig. advers. II p. 242; sed quod idem ibid. et iam ante in ed. Or. II p. 854 proposuit: *ulla communitas visi. Sint et ova,* id mihi non satisfacit. — P. 45. 37 *ita* Christio auctore incl. Halm. — P. 46. 13 † *refallor* (V, *refellat* A, *fallor* B) *potest* codd. Quod scribi solet: *refello propter,* Halm. quoque veretur, ut recte correctum sit, mihi subabsurdum videtur. — P. 46. 22 *esse* addidi ex cod. B, in quo scriptum est *similises* add. sup. lin. *se,* quamquam id potest aliter ortum esse. — P. 47. 1 sq. *Nihilo enim magis adsentiri par est hoc illud esse, quam si — nihil interesset* scripsi, codd. *Nihil enim magis ads. per hoc — quam si,* Halm. et Bait. *Nihil en. mag. ads. par est — quasi* (hoc ex Madv. coni.). Ego 'locum difficillimum' sic interpretor: Neque id (quod gallinarii facile ova internoscunt, nos non possumus) est contra nos. Nam nobis (qui sapientem aliquando retinere adsensum dicimus) satis est (nos) ova illa non internoscere (ad sustinendam adsensionem). Nihilo enim magis adsentiri par est hoc illud esse (i. e. non minus aequum est nos adsensum sustinere), quam si nihil interesset (quam si nemo internoscere posset). Cf. 58. 2 *Ad id, quod agitur, nihil interest, omnibusne partibus visa res nihil differat, an internosci non possit, etiamsi differat.* De permutatis *nihil, nihilo, nihili* vid. Wesenb. ad Tusc. I 8. 15 (p. 213. 15 Or. II). — P. 47. 9 *in animos imprim.* recte videntur Davis, Or., all. mutasse in *in animis* (aut *in animo*). — P. 47. 15 *nulla re* cod. B, *re* om. A, vulg. *re nulla.* — P. 47. 23 *futtile* scripsi (Bait. ed. Tauchn. in Tuscul., de d. nat., de divin.), quamquam in codd. et hic et p. 185. 26 et de divin. I 19. 36 est *futile,* sed p. 404. 31, 431. 14 (non in cod. R solum, sed etiam in G), de deor. nat. I 8. 18, II 28. 70 ex. vel *futtilis* vel *futtulis* vel *futcilis (fuit tilis)* vel *fuctilitas.* — P. 47. 36 *utrumque* non opus videtur in *utroque* mutare. Illud est *Quid, si et ratione et auctoritate ducuntur?* — P. 49. 8 *te modo monuit* Manut., all., Bait., *te non modo mon.* codd., *non te modo mon.* Davis., Halm. — P. 49. 17 *visum est* de Halmii coni. Bait.; v. ad p. 7. 13. — P. 49. 25 *responderi* Davis., Bait.,

respondere codd., Halm. — P. 50. 11 *derigo*, v. 14 *derectius* scripsi, non *dir.*, item p. 112. 32, 114. 2, 116. 12, 149. 32, 260. 25. — P. 51. 2 *non numquam secundum* alienum mihi videtur, non modo *secundum*. — P. 51. 6 *et* prius omissum in cod. A et a Nonio Halmius notavit, Bait. eiecit. — P. 52. 6 *facere dicerent* cum alii, tum Bait., *facerent* vel *fecerunt* codd., *fecisse dicerent* Davis., Halm. — P. 52. 7 *sperantem* scripsi, *sperare(t) etiam* codd., *cum speraret iam* Halm., *c. sp. etiam* Bait. — P. 52. 25 *posset* mihi corrigendum visum est, *possit* codd. et editt. Eadem emendatione vulgo utuntur p. 55. 7, 194. 24, 211. 7, 359. 7, eandem recte suasit Halmius p. 69. 13, idem *possit* vel *possint* vitiose scriptum est in bonis codd. p. 57. 24, in codd. et editionibus, quibus utimur, omnibus p. 196. 20, de deor. nat. II 15. 40, fortasse etiam p. 61. 17 *possimus* pro *possemus*; rursus *posset* pro *possit* p. 48. 1 in cod. A, p. 32. 21, 43. 32, 66. 34, 75. 5, 171. 15, 210. 2, 252. 21 multisque aliis locis vel in omnibus vel in optimis. — P. 52. 25 sqq. *curavit — sumerent* plerique editores Lambino obsecuti ferendum non censuerunt addideruntque *ut*. Accedit hic locus ad eos, quos in progr. Landsbergensi ann. 1865 p. 12 collegi (Petron. c. 58, 69, 74, 75, Varr. de ling. Lat. VI 92, Gell. IV 2. 1, Cat. de re rust. 73 ext., 143, Coel. ap. Gell. X 24. 6, Sen. contr. 25. 20; adde carm. de fig. 56, Plaut. Bacch. 550 *accuratum habuit*), quibus refutarem Lachmanni notam ad Lucr. VI 231. — P. 52. 33 *novas* Faber, Halm., *bonas* codd., *non bonas* all., Bait. — P. 52. 37 sq. *At quis est hic? num sophistes?* Manut. coni., codd. et Halm. et Bait. *At quis est? num* (*nunc* AB) *hic soph.* — P. 53. 6 *sit ausus* Halmio corrigenti *est* recte videtur Baiter. non esse assensus. Documentum enim est non modo ingenii magnitudinis, sed etiam animi, quod ita ausus est ordiri. Cf. p. 71 21, 171. 15, 440. 14. — P. 53. 13 *verum plane negat esse* Davis., codd. *esse verum pl. neg. esse*, Bait. ex Halmii coniect. *esse verum pl. neg.* — Ib. *sensus quidem* defendi posse puto, *sensusque idem* Davis., Halm., Baiter., nec certum mihi videtur *eos* v. 15 'a librario adiectum esse.' — P. 53. 28 *ab iis* cod. A et B, Halm., Bait. — P. 54. 1 *sed etiam imitari numquam* codd. A et B, in V om. *etiam*, neutrum rectum; mihi magis, quam quae tentata video a viris doctis, placet *sed ne imitari quidem philosophum quemquam nisi —?* — P. 54. 12 *[videntur — philosophi, qui]* Halm., *Cyrenaici tibi videntur — philosophi?* Bait. In voc. *qui* sane mihi videtur 'sine causa offendisse Lamb.' — P. 55. 14 sqq. *Illud certe — adsensurum esse* vix puto recte se habere. — P. 55. 20 *quod ne ita facere posses* scripsi, codd. *id*. Eius pleonasmi pauca ex multis exemplis attulit Madv. fin. II 6. 17 p. 168. — P. 55. 26 *laborat* Ern. aliique, *laceratur* Madvig., Bait., *lacera est* coni. Halm.

etc.; poteram etiam *labat, vacillat, claudicat, iacet;* codd. A V *lacerat,* B *lecerat.* — P. 55. 27 *Veraces sanos esse sensus dicis* scripsi, codd. *Ver. vos* aut *suos* — *dicit* et v. 28 A et B *habes* *et* *et* pro *habes,* i. e., credo, *habes;* edd. *ver. suos* — *dicit* aut *vos* — *dicitis* — *habetis.* Vid. p. 30. 35 *est maxima in sensibus veritas, si sani sunt ac valentes.* — P. 56. 5 *audies* et *agerent* codd., *audiret* et *ageretur* e Davisii coni. Halm., qui etiam *Utinam quidem rogaret* malit. Vid., quae adnotavimus ad Seyfferti Lael. p. 454 et infra ad p. 184. 23. — P. 56. 14 *Quaedam volucres longius* respondentis esse arbitror ad illa *At ille* —; ergo puncto distinxi (fort. *At quaedam* —). — P. 56. 21 *desiderant* Halm. auctore Christio. — P. 56. 24 *navi* cod. A, *nava* (i. e. *navi*) V, *nave* B, Halm., Bait. — P. 56. 27 *te* add. Davis. — P. 56. 28 *Sed quid ego* Ern., Bait. — P. 57. 2 *Quid? ne nunc quidem* — *videatur?* Davis., Madv. in ed. Or. II p. 854, *qui* codd.; *quin,* quod scripserunt Halm. et Bait., ferri non potest non tam propter insolentiam verborum, de qua v. Madv. fin. V 20, 56 p. 704, quam ne hoc quoque dixisse videatur Epicurus: 'Ne nunc quidem sensus mentiri puto.' — P. 57. 36 *Stoicum istuc quidem* scripsi, *St. est quidem* vulg., *St. sed est quidem* codd. A et B, *sedem* V, *est istud* coni. Halm. — P. 59. 9 *somniasse se* scripsi, codd. *somniare,* 'sed in V *re* punctatum', Lamb. *somniasse,* Halm. † *somniare,* Bait. ex Halmii coni. *somnia sua visa putare.* — P. 59. 20 *credidit* coni. Halm. et recepit Bait., haud scio an recte. — P. 59. 22 *et ista* codd., *istaec* edd.; cf. p. 345. 14. — P. 60. 7 *Incedunt, incedunt* vulg., Halm., Bait. — P. 60. 32 sq. *dialecticus* delevit et p. 61. 2 *illam* scripsit Bait. Pluygersio auctore. — P. 61. 3 sqq. *Quae coniunctio* — *quid repugnet, si haec* — aliter distinxi ac solent: *quae* — *repugnet? Si* — aut *repugnet. Si* —. P. 61. 28 *iis* Or., *his* codd., Halm., Bait. — P. 62. 7 *in inlustribus* Bait. probabiliter, sed cf. p. 295. 28. — P. 62. 15 *augendi nec minuendi* codd., *augentis nec minuentis* Halm. — P. 62. 19 *nostra an vestra* Christ., Bait. — P. 63. 18 *videant* (*videbant* A) codd., *adhibeant* Halm., *adeant* vulg. Quod in rebus dici solet, *videre aliquid* pro *circumspicere* (Hertz., vind. Gell. II p. 75), idem hic iocose translatum in hominem videtur. — P. 64. 7 *ex se* scripsi, *esse* codd., quod de Christii sententia sustulerunt Halm. et Bait. — P. 64. 26 sq. *consequatur* Halmii coniectura usus Bait. — P. 65. 7 *ei videatur* Lamb., Bait., haud scio an recte. — P. 65. 36 *ita* pro *ista* Bait. invitus, ut videtur. — P. 66. 1 *haec* codd., *hoc* scribendum esse Halmio et Baitero persuasit Christ. Vid. vel p. 62. 22, 75. 23, 76. 22, 80. 23 sqq., 103. 30, 280. 27, 290. 29, 317. 2, Madv. ad nat. deor. I 8. 20 p. 375. 21 ed. Or. II, Schoemann. ad III 7. 17,

Verr. IV 23. 51. — P. 66. 10 *[poëtam]* Halm. et Bait. — P. 66. 29 *ut aut adprobet quid aut improbet* inclus. Halm. et Bait., bene defendit O. Hein. in Philol. XV 677 et in quaest. Tull. p. 18, nec vero opus videtur scribere *ubi aut*. — P. 66. 34 *Sed cum*, quod Halmio quoque in mentem venit, non dubitavi scribere, † *Nec ut* Halm., *Et cum* Davis., Bait. *Nec* pro *sed* est in codd. etiam p. 53. 14. — P. 66. 36 *relinqui* Dav., Bait., *reliquit* codd. (sed *quit* in A in ras.), Halm. — P. 67. 3 *adprobari* codd., *adprobavit* Halm. — P. 67. 15 *cadent* all. fortasse recte. — P. 67. 18 sq. *quodque — dissimileque* defendi non potest nisi ita, ut *quodque* sit *et quia*. Certe, quod suasit Halm. et fecit Bait., ut alterum *que* delerent, non placet. *Cum quia — tum quod* est p. 178. 3, *quia — quod autem* p. 191. 36 sqq., *quia — et quod* p. 216. 6 sqq. — P. 67. 33 *Siron* rest. Haupt., Herm. I p. 40 sq. (opusc. III 334 sq.), *Sciron* codd. et editt. — P. 68. 14 *habuerunt* Bait. Kayseri suasu, qua de causa, nescio; definitur genus rerum; cf. ad p. 198. 9, 266. 13, 273. 31, 292. 30, ad 309. 30, 439. 23, 455. 10. — P. 68. 22 sq. non intellego. Formam orationis emend. Bait., cum scripsit *oportere*. — P. 69. 13 *posset* v. ad p. 52. 25. — P. 69. 28 *quid* an *quod* verius sit, dubito. — P. 69. 31 *[Antiochus]* Baiter. — P. 70. 6 *in angustias et Stoicorum in dumeta* Halm., Bait., *in Stoic. dum.* alii; vid. ad p. 10. 20. — P. 70. 9 *a vero* Lamb., *e vero* codd. et vulg.; cf. ad p. 6. 11. — P. 70. 18 sq. *his minores* Guyet., Bait., *mihi minores** (vel *minorem*) codd., *qui his minor est* Halm. — P. 70. 24 post *politissimum* Bait. Kaysero auctore add. *esse* frustra. Recte Madv. fin. II 4. 13 p. 158 sq. hoc quoque exemplum attulit sic abundanter positarum particularum *ita* et *sic* (poterat etiam p. 54. 33, 127. 35 sq., 134. 22, 183. 2, 359. 31, 372. 25, 400. 15, de or. I 23. 108, fam. V 2. 3; v. Wichert, Stillehre p. 411 sqq.). — P. 71. 21 *nolumus* si nemo aequasset ei, quod sequitur, *persuaserint*, mirum esset; sed nollem fecissent Halm. et Bait. *Qui labi nolumus* est quasi: *(ad nos impudentiae crimen non pertinet, nam) nihil facimus nisi labi nolumus, illi* autem *arrogantes, qui persuaserint: illorum tanta est arrogantia, ut — persuaserint*, vel: *eo, quod persuaserunt, cernitur, quam sint arrogantes*. V. ad p. 53. 6. — P. 71. 31 *verum* Davis., codd. *velut*, Halm. et Bait. *vel*. — P. 72. 5 *liniamentum longitudinem latitudine carentem* Davis., Bait., all., codd. *lin. sine ulla latit. car.* — P. 72. 7 *nec prius*] Mihi non tam certum videtur quam Halmio 'locum nunc persanatum esse.' — P. 72. 34 *primo* malim. — P. 73. 20 *permeet* codd. AB in ras., Bait. — P. 73. 31 *exsistere* mut. in *efficere* Walker, Bait. — P. 73. 34 *relinquatur* dubito an recte emendaverit Manut. *relinquetur*. — P. 73. 37 *dicere* addidi, Halm. et Bait. *respondere*. — P. 74. 8 Bait. de Davisii sent.

posse quicquam esse. Vid. Madv. fin. IV 18. 48 p. 553 et V 28. 84 p. 755, add. ex hoc vol. p. 79. 24, 287. 36 (308. 9 dub.). — P. 74. 32 *ipsa* Halm. — P. 75. 5 *possit* scripsi, v. ad p. 52. 25. — P. 75. 11 *Syracosius* codd. A B, Bait., *Syracusius* vulg., Halm.; cf. p. 459. 23, div. I 20. 39. — P. 75. 19 codd. *Ego ne vobis,* Lamb., Halm., Bait. *Egone? ne bis* fortasse vere. — P. 76. 5 *qua quodque movebitur corpus, aliud cedat* scripsi, *quod movebitur corporum cedat* codd., *quo quid movebitur corporum, corpus cedat* Halm., Bait. — P. 77. 5 fortasse scripsit Cicero vel *Et* vel *Hic dubium est.* — Ib. *leviter ut dicam* recte codd., nam quod Bait. non solum hic Davisio auctore scripsit *leniter,* sed etiam alibi, ut fam. III 6. 3, 10. 5, 11. 5, erravit. Vid. interpr. Tusc. I 40. 95 *quod levius huic levitati nomen imponam,* quod ne ipsum quidem Baiter. integrum reliquit, Halm. ad Sest. 69. 145 ex. *ut levissime dicam* et ad Sull. 1. 3 *gravius iudicium,* int. Caes. civ. I 2. 8 *sententiae graves* (II 32. 2 *gravissime iudicaverunt* partim perperam interpretantur), Cic. Quinct. 18. 57 *graviora verba — leviora.* Quamquam *leniter* et *aspere dicere* non inusitatum est; sed tamen constanter dicitur *ut leviter dicam, ne dicam gravius* etc.; cf. p. 347. 25. — P. 77. 11 *minima* codd., *minuta* Lambino auctore Halm. et Baiter., sed v. p. 268. 26 (Madv. p. 743) *exigua et paene minima,* Amm. Marc. XIV 6. 8 *exigua haec et minima* (H. Michael de Amm. Marc. studiis Ciceronianis, Vratisl. 1874 p. 31). — P. 77. 31 *quo modo* Halm., Baiter. — P. 78. 6 sq. *Qua de re igitur — dissensio est?* Klotz., Bait., codd. *dissensio et omitto.* — P. 78. 8 *ut Herillum* Dav., Halm. — P. 78. 32 *haec nunc videamus, quae* Lamb., Bait., *haec videamus quae nunc* codd., *haec [nunc] videamus, quae* Halm. — P. 79. 1 *finis* opt. codd., Bait., *finem* Halm. e deterr. — P. 79. 23 *necesse est* addidi, *constituetur* Lamb., Ern., Bait. — P. 79. 31 *nihil dicitis — alienum esse* Bait., all., *nihil esse dicitis — alienum esse* codd. — P. 79. 34 *sit sapiens — utroque* add. Lamb., Bait., † *si numquam* Halm. — P. 79. 37 *non esse illa probanda sapienti?* Lamb., Bait. — P. 81. 28 *et,* v. 34 Halmio auctore *Stoico,* p. 82. 24 Lambino *ut* inclusit Baiter. — P. 82. 1 *balbuttiens* e cod. B Bait., p. 451. 28 non item e Non. et codd. G et R, nec *effuttire* ex iisdem p. 456. 5. — P. 82. 28 *istum finem* coni. Halm., scr. Bait., *ipsum finem* codd., cruce praefixa Halm. — P. 82. 30 *Tu* vulg., *tum* codd., *tun* Guilelm., Bait. — P. 85. 37 *non probans* Madv., Halm, Bait., *conprobans* codd., 'sed in A *con* supra lineam, ut aeque veri simile sit Ciceronem *inprobans,* ut Davisius voluit, scripsisse.'

Academicorum fragmenta ea omisi, quae a Nonio tamquam ex tertio quartoque libro prolata nunc in Lucullo reperiuntur, itemque unum illud, quod Martianus Capella V 517 ipse, ut opinor, paulum immutavit.

P. 86. 14 sq. *quicum* coni. Halm., scrips. Quicherat., *qui cum* vulg. — P. 86. 20 *ab aequo* Quicher. pro *e quo*. — P. 87. 6 sq. *Et quidem aquae tinctae quodam modo et infectae* Nonii verba esse existimat Quich. — P. 87. 8 *Perpendicula* em. Quich., codd. et editt. *perpendiculi*. — P. 87. 12 sq. *alius valentibus* etc. Quich., *alius adulescentibus, alius aegris, alius sanis, alius siccis* vulg. — P. 87. 19 *putere videatur* idem e codd., *puter esse videtur* Halm., Bait. — P. 87. 22 Hoc fragm. apud Quich. invenitur post *Vindicare, revocare*. — P. 87. 23 *et* add. Quich.; *in* codd., Quich., *cum* vulg. — P. 88. 7 *secutis* Patricium secuti Halm. et Bait. — P. 88. 21 *non* pro *nihil* et v. 33 sq. *suo iudicio* pro *iudicio suo* invitus scripsi. — P. 89. 2 *interrogetur* scripsi, vulg. *interrogarentur*; nam quamvis neglegens fuerit Augustinus in exscribendis auctorum verbis, ut fuit, ne ipso quidem digna est talis structura orationis: *Zeno vel Chrysippus si interrogarentur, quis sit sapiens, respondebit*. — P. 89. 8 sq. *ad nihil aliud — quam ad hon.* — Halm., Bait. A Ciceronis consuetudine non uno nomine abhorrere *ad nihil aliud quam honestatem* certum est, Augustinum quidem non magis credo dubitasse scribere *quam honestatem* quam *ad nihil aliud*. — P. 89. 15 *tantum* a Klotzio sumpsi, *tamen* Halm., Bait.

Librorum de finibus praestantissimos codices habemus Palatinum A, qui tamen deficit p. 208. 3 huius edit., et Palat. B atque Erlang. Hos solos adhibere testes solet Bait. in edit. Orell. II, nec tamen carere possumus aliis omnino deterioribus, sed nonnumquam non solum minus depravatis, verum etiam plenioribus; maxime in verborum collocatione non magnam esse Palatini B et Erlangensis fidem docet Pal. A.

P. 93. 9 *et hi quidem* codd. et edd.; v. 5 quoque *et his quidem* est in A, in B *hys* 'et sic semper, ne semel quidem *iis*'. — P. 94. 23 *Porcium Licinum*, non *Licinium*, ut scriptum est in codd. et edd. omnibus, epigrammata de poëtis Romanis scripsisse satis constat. — P. 94. 31 *Quid, si* Madv. in ed. recent. e cod. A, vulg. *Quodsi*. — P. 96. 20 *rimari non* Alan., Bait. — P. 97. 15 *tribuat* cod. A, Madv. pro *tribuit*. — P. 99. 6 *intimum* recte videtur coniecisse Jonas in dissert. Berol. 1870; codd. et vulg. *ultimum*, quod Madv. ita defendit, ut 'in hac coacervatione vix tam diligentem Ciceronem fuisse' statuat. *Extremo*, i. e. τῇ περιφερείᾳ (v. de deor. nat. II 18. 47 ex., Varr. de re rust. I 51. 1; Tim. 6 *extremitas* vocatur), recte opponitur *intimum*, i. e. medium, quod quoniam ipsum iam oppositum erat *summo* et *infimo*, ut contrarium *extremo* repeti non poterat. — P. 99. 22 *deorsus* cod. A. Mihi non magis quam Madvigio 'certi quidquam effectum de hac duplici forma videtur.' Ergo talibus in rebus ei auctoritati, qua maiorem non habemus, cedo nec 'ullam rationem esse' censeo propterea,

quod 'paucis ante verbis *deorsum* teneatur', alteram formam hic repudiare. — P. 99. 37 Particulam *si* quoniam alii corrigendam censuerunt, alii mirati sunt, vid. Draeger, Syntax II § 346. 1 p. 141, add. Phaedr. app. 18, 8, Quintil. decl. 264, Auson. sept. sap. sent. 5. 6. — P. 100. 14 sqq. *Democriti, atomi — cogitemus; infinitio* sic distinxit Madv. in ed. III, vulg. *Democriti. Atomi — cogitemus, infinitio.* — P. 101. 10 *T.* om. Bait., *l.* codd. — P. 102. 21 *illo* scripsi, codd. et edd. *ille*. Non videtur *ille* pertinere posse ad Aristippum, sed ad Epicurum. — P. 102. 28 *iracundae* Lamb., Madv., Bait. in ed. Tauchn. probabiliter. — P. 102. 36 *inquit* om. Madv. *qui* illud, quod est in cod. Palat. B, e compendio vocis *igitur* natum esse ratus vel potius pro certo affirmans. — P. 103. 30 *haec* cod. A, Bait., *hoc* codd. BE, Madv., v. ad p. 66. 1; *[putat]* Bak., Bait. ed. II. — P. 103. 31 *oportere* ipse quoque scribere malui quam, quod est in codd., *oporteret,* quod in talibus sexcentiens erratum esse constat; sed quod Madv. negat omnino 'posse variari in hac contrariorum coniunctione' *(nihil oportere — satis esse),* id facilius crederem, si necessario tam arte haec tamquam contraria coniungenda esse intellegerem. — P. 103. 32 *esse satis* cod. A, Bait. — P. 103. 36 *indicari* all., Bait. ed. Tauchn. — P. 105. 8 *depellendus* cod. A, Bait., *repell.* cod. B, Madv., fortasse recte, quamquam *depulsio mali* p. 138. 30 et *doloris* p. 242. 25 opponitur *adeptioni boni* et *voluptatis appetitui.* Sed constanter Cicero *repellere* dolorem et sim. (*famem sitimque depellere* p. 106. 30, *maestitiam pellere* p. 109. 9; *aegritudinem depellere* p. 365. 35 aliter dictum videtur) dicit, *repulsionis* vocabulo abstinet. *Detinere vitam* de nat. deor. II 47. 121 ex falso codd. et Baiter. — P. 105. 13 *dilectus* scripsi, *del.* codd. et editt., item p. 106. 10 (*deflectu* cod. A, *defluxu* B), 175. 37, 228. 20, *dilectus* et codd. et Bait. (Madv. prioribus duobus locis) p. 190. 11, 193. 35, 264. 25, 273. 16, 337. 31, sed non recte mea quidem sententia (v. Seyff. Lael. p. 391) p. 296. 20 *dilecti viri* (p. 446. 27 *delectos,* p. 450. 11 *deligenda* omnes). — P. 105. 18, 112. 14, 155. 12 (Halm. p. 866. 12 ed. Or. II) *benivole* et *benivolentia*, p. 380. 7 et 13, p. 401. 7 *malivol.* codd., *benevol.* et *malev.* edd.; cf. p. 397. 12. — P. 106. 15 *dictum sit* codd. recte (v. ad p. 35. 13), *est* cum alii, tum Madv. et Bait. — P. 106. 35 *videtur* codd., *videretur* Madv., Bait., all., satis probabiliter, sed, ut opinor, minime necessario, non magis quam v. c. p. 100. 12 *tantum esse censet, quantus videatur.* Sed est hic locus vel difficillimus de coniunctivo orationis obliquae; cf. p. 24. 16, 40. 37, 126. 9, 243. 29, 269. 23, 283. 28, 455. 10 sq. et ad p. 7. 13. — Ib. sq. *omni dolore carere* all., Bait. ed. min. — P. 108. 2 *quo melius sit* scripsi, *quod* codd. et edd. Non, quale sit id, quod accedat, quaeritur, sed

negatur quidquam posse accedere, quo voluptas augeatur. — P. 110. 10 *quod sit iudicatum* depravarunt, qui scripserunt *est*. Indicativus in talibus: *Oportet* (sim.) *stare in eo, quod est iudicatum* non modo non necessarius est, ut ait Madvig., sed ne legitimus quidem tum, cum, quid sit indicatum, incertum est. Vid. Nachtraege zur Plaut. Pros. p. 141 et 159. Non minus pravus erat indicativus p. 110. 22 *ne faciant id, quod sentiunt*. Cf. p. 384. 23, 438. 24, ad p. 301. 36. — P. 111. 21 *impertit* addidi, *aliquid affert* coni. Th. Bentl. et Madv., scripsit Bait. in ed. Lips. — P. 111. 32 *index*, quod est in Pal. A, an *iudex*, quod est in B, ut v. 33 *iudicaverunt*, verius sit, difficile est diiudicare. Illud praetulit Baiter., hoc Madv., quod 'accusatorem praecedat index, sequatur iudex et poena'. Sed hic quidem non tam de iudiciis et poenis legum agitur quam de detegendis sceleribus, et ascendi videtur quasi gradibus a levi suspicione usque ad certum testimonium indicis, qui ipse pro teste est. — P. 112. 7 *et* addidi, Bait. *sed*, Madv. *potiusque* (Seyff. Lael. p. 192 sq.). — P. 112. 25 sq. *voluptatum* scripsi, *voluptatem* codd. et editt. *Voluptatem pleniorem* Cicero, credo, non subiecisset tutiori vitae. — P. 113. 21 *animi maximam aut voluptatem aut molestiam* bene recepit Baiter. e cod. A, quem cur Madvigius secutus non sit, non magis intellego, quam quod queritur idem de obscuritate rei. — P. 114. 1 *si bona, laetitia* cod. B, Madv. — P. 114. 27 *stultus* Bait. ed. II, *est* codd. et vulg.; hoc supervacaneum, illud paene necessarium. — P. 115. 2 *morosi* Lamb., Bait. ed. II, *monstrosi* codd., vulg. — P. 115. 8 *sapientum* Bait. e codd. A et B. — P. 115. 33 *ab eo* inclus. Baiter. — P. 116. 27 *eodem illo* Madv., Bait. I, *eadem* (*ea dein* A) *illa* opt. codd., Bait. II. — P. 118. 15 *si* quartum del. Bakio auctore Baiter. — P. 118. 18 *poterit* 'plerique ad Bremium', *potuerit* codd., Madv., Bait., quod nullo modo ferri posse certum mihi videtur esse et falso scriptum est cum alibi, tum p. 7. 4 et 456. 23 in omnibus codd., p. 38. 7 in optimo A *potuerunt*, in eodem p. 40. 36 *potuerint*, p. 150. 2 in B et Erl. *potuerit* pro *poterunt* et *poterit*. — P. 118. 21 *evenire* Halmio auctore Bait. in edit. altera, † *enim* Madv., Bait. ed. Or. — P. 122. 8 *philosophos nostros* cod. A, Bait. — P. 122. 34 *apprehendas* codd. tantum non omnes, *repr*. Madv. ex uno B, tamen fortasse vere, necessario nullo modo. — P. 124. 23 pro *hilaretur* Bait. in ed. Tauchn. de Bakii sententia *titillaretur*. — P. 125. 11 *nonne* falso pro *non* scriptum invenitur cum alibi, tum N D. III 10. 24 m. in omnibus codd. melioribus praeter unum B. — P. 125. 8 *inquit* post *habet* cod. A, Bait. — P. 125. 25 *quae* cod. A, in B E 'compendium incertum', *qui* Davis., Madv., Bait., quod 'in motu, non in voluptate causa varietatis sit' nec 'possit in unam notionem coniungi

in motu voluptas, ut *in motu* divellatur a verbo *esse* intellegaturque ἡ ἐν κινήσει'; quasi vero voluptas, cum sit in motu, non sit in motu voluptas. Cf. p. 151. 28 *in motu ut sit et faciat* (ipsa voluptas) *aliquam varietatem.* — P. 126. 9 sq. *voluerunt* cod. A, Bait., *voluerint* B, Madv.; quod si scripsit Cicero, sine dubio 'ad hanc quoque partem orationis pertinere vim sententiae pendentis et tantum cogitatae' voluit; sed id ita voluisse certe codicum B et Erl. auctoritas non persuadet, quamquam hac in re codicum omnium nulla est fides. Cf. ad p. 106. 35. — P. 126. 11 *philosophus qui futurus sit* cod. A, Bait., *qui futurus sit philosophus* B, Madv. — P. 126. 17 *esse* delendum aut *ego* scribendum ratus Madvig. *[esse]* scripsit eumque secutus Bait. ed. II, item div. II 50. 103. Vid. ad p. 13. 13. — P. 127. 10 *excrucietur* cod. B, Madv., *crucietur* A, Bait. — P. 128. 7 *enim est* cod. A, Bait., *est enim* B, Madv. — P. 128. 35 sq. *quidque sit* cod. B, Madv., *sit quidque* A, Bait. — P. 130. 28 *intellegit* codd., Madv., *intellegam* vulg., Bait. — P. 131. 3 *edint de patella* verba mihi olim visa sunt e carmine aliquo aut proverbio sumta et videntur etiam nunc, etsi Madv. certo scit nullam esse causam. — P. 132. 15, item 133. 5, 157. 32, 373. 6 *acupenser* scripsi Klotzium (pro. p. XII) et L. Muellerum secutus Lucil. p. 208 pro *acip.* Codd. vel *accub.* vel *accip.* — P. 132. 21 *secrevit* codd. et Bait. — P. 133. 22 *enim* Bait. e cod. A, Madv. sic: *concedamus. Contemnit diss. elegantiam; confuse loquitur; gerendus* —. — P. 134. 18 *non id* cod. A, Bait., *id non* B, Madv. — P. 136. 4 *simul est ortum, et* coni. Madv., codd. *simul et ortum et,* edd. *simul et* (aut *[et]*) *ortum est, et.* Cf. p. 245. 12. — P. 136. 9 *tunc* cod. A et Bait. — P. 138. 5 *inest* cod. A, Bait., *est* B, Madv. — P. 138. 13 *ad intell. et ad agendum* Ern., Madv., Bait., fortasse vere; sed v. ad p. 10. 20. — P. 139. 10 *dein* cod. A, Bait., *deinde* B, Madv. — P. 139. 32 aut *quo modo, is qui — habet — vim, populus cum illis facit* aut *quo modo is, qui — vim, populus, cum illis facit* distinguendum, non, ut vulgo solet: *is, qui — vim, populus c. i. f.,* item p. 132. 1 aut *ille, qui audierat, Laelius, eo dictus est* aut *ille qui — audierat, Laelius eo dictus est.* Cf. p. 22. 19 sq., 53. 15, 116. 10 sq., 241. 3 sq., 290. 7, 356. 37 sqq. etc. — P. 141. 19 *velint, qui* cod. A, Bait., *velint ii (hy), qui* B, Madv. — P. 141. 20 *Si ad honestatem enim* cod. A, Bait., *Si enim ad hon.* B, Madv. — P. 141. 36 *non ob eam causam tamen* cod. A, Bait., *tamen non ob eam causam* B, Madv. — P. 142. 36 *si videretur* post *sui* e deter. codd. ascivit Baiter. — P. 143. 5 *cum animi* Bait. ed. min. — P. 143. 20 *est* post *ausus* in ed. Tur., ante *statim* in Lips. addidit Baiter. — P. 143. 28 *improbo* cod. A, Bait., *improbe* B, Madv. — P. 143. 30 *rem — deferre,* de quo dubitatum esse video, in memoriam revocat illud *rem tentare,*

quo usi sunt Livius (I 57. 3, II 35. 4) et Horatius (ep. II 1. 164). — P. 144. 17 *quaevis* codd. deter., vulg., *saepe* Madv. e codd. B et Erl. Res admodum dubia, quamquam mihi *ceu* illud, quod est in cod. A, 'correctum, ut videtur, ex *seu*', paene facilius ex *queuis* oriri potuisse videtur quam ex *saepe*. — P. 144. 28 *cum causa* non modo probabiliter, sed ne commode quidem, ut opinor, Madv. corrigendum censet *cum amico* aut *cum amica*. Non veri similius, sed aptius mihi coniecisse videntur et H. A. Koch., diss. Bonn. 1851, et Morel., diss. Bonn. 1858, *amicum suum — necabit*. — P. 146. 10 *ita dicere* Brem., Bait. — P. 146. 12 *devoveret* codd. et Bait. in ed. Tur., *[se devoveret et]* in ed. Lips. (Cobet, Mnem. N. S. III p. 96). — P. 147. 12 *eius generis* codd., Madv., *cuiusvis gen.* Bait. ed. Tauchn. — P. 148. 13 *cum summo imperio* Iw. Mueller. — P. 148. 25 sq. *omnium philosophorum* cod. A, Bait., *phil. omn.* Erl., Madv., *phil. ceterorum omn.* B. — P. 149. 2 *disseris* Bait. in ed. min. Kaysero auctore. Quibus adeo non assentior, ut indicativus, si esset scriptus in codicibus, itidem suspectus mihi esset, ut est coniunctivus et illis et Madvigio aliisque. Madvigio 'post *tuis* secunda persona de incerto subiecto accipi nequire', mihi nequire aliter accipi videtur. An a Torquato potissimum vel potius solo putamus disseri cum suis velle Ciceronem? Immo, quisquis disserat cum Epicureis, ei *audienda esse multa de obscenis voluptatibus*. — P. 150. 2 *potuerit* cod. B, Bait. ed. I, *poterit* A, Madv., Bait. II; v. ad p. 118. 18. — P. 150. 4 *bonus vir* cod. A, Bait., *vir bonus* B, Madv. — P. 150. 5 *quod certissimum est* inclusi, crucem praefixerunt Madv. et Bait. — P. 150. 35 *ac licentia* Lamb., Bait. ed. Tauchn. — P. 151. 29 *quo* cod. A, Bait., *qua* B et Erl., *cui* Madv., non recte, opinor. — P. 152. 31 *redundet? Prodest* praeclare emend. Madv., codd. *redeunt et prodest,* vulg. *redeat? Et prodest.* — P. 152. 33 *nisi videris, non prodest* e Graseri coni. Bait. — P. 153. 16 *Siculo fecit tyranno* Bait. in ed. Lips. incl. — P. 153. 20 *deprecarere* Orell., *precarere* codd., vulg. — P. 154. 15 *si* add. Manut., Bait. ed. Tauchn., de quo paene incredibile est quantum erret Madvig., *cum* Madv., Bait. ed. Or. — P. 154. 21 *multimodis* codd., Bait., *multis modis* Madv. — P. 156. 2 *diffidet* cod. A, *diffidit* B et Erl., Madv., Bait. Cf. infra v. 22 *Qui — ponit, is potest dicere —,* v. 24 autem *Qui autem — putabit, qui sibi is conveniet, si negabit voluptatem crescere longinquitate?* quod est fere idem ac *concedat necesse est voluptatem crescere,* et Wesenb. Tusc. IV 15. 35 p. 315 Or. II. — P. 156. 15 *ne diuturnitatem quidem* Madv., om. *ne* cod. A, Bait., *nec* BE. — P. 156. 24 *voluptate vitam effici beatam* cod. B, Madv., *effici vol. b. vit.* A, Bait. — P. 156. 29 *appellet Epic. beatum* cod. A, Bait., *Epic. app. beat.* cod. B, *Ep. beat. app.*

Erl., Madv. — P. 156. 34 *ab deo* cod. A, Bait., *a deo* B, Madv. — P. 157. 2 *ex* Bait., *et* cod. A, *e* B, Madv. — P. 157. 35 *sint* cod. A, Bait. ed. Tur., *sunt* B, Madv., Bait. ed. Lips.; cf. ad p. 7. 13. — P. 159. 3 *interdum est* cod. A, Bait., *est interdum* B, Madv. — P. 159. 7 *cui* codd., Madv., *cum* Bait. — P. 159. 10 *Philolecta st! Brevis dolor* Madv. ed. III, *Philocteta si brevis dolor levis* codd., *Ph.! si gravis dolor, brevis* vulg. — P. 160. 31 *ex* vulg., *in* (Madv. coni.) Baiter. — P. 160. 36 *sese* cod. B, Madv., *se* A, Bait. — P. 161. 10 *philosophia* codd. B et Erl., Madv., *philosophi* cod. A, *philosophiae* Bait. — P. 162. 6 sq. *ad nos pertinere post mortem* cod. A, Bait., *post mort. ad nos pert.* B, Madv. — P. 162. 22 *ut ad propositum* codd., *revertamur* add. editt. Ipse Madvig. in Addend. ed. III affert Att. II 6. 2 *Sed ut ad rem* et Sen. ben. IV 40. 5 *et ut breviter*; cf. Val. Max. III 1 ext. 1 *Et ut a Graecis aliquid.* — P. 163. 20 sq. *omnis se secum lib. vol. abst.* Bait. e cod. A, nisi quod hic *se* omitt., *se omnes secum abst. lib. vol.* B, Madv. — P. 163. 23 *potuit mortuo* cod. A, Bait., *mort. pot.* B, Madv. — P. 164. 26 *An. enim quoque dol.* codd., *An. enim dol. quoque* Madv., Bait. Apud Ciceronem ubi *enim* et *quoque* concurrant, non meminit Madvig., ex Varronis libris de lingua Lat. duos, ex Livii complures locos profert, ubi scriptum est *quoque enim.* Ego scio nec Ciceronem usquam alibi aut *quoque enim* aut *enim quoque* posuisse, nisi forte nos recte scripsimus p. 12. 30 *hoc quoque enim utimur* (sed p. 300. 18 posuit *haec enim etiam,* i. e. nam haec quoque), nec a ceteris scriptoribus Latinis easdem particulas coniungi solere; sed tamen Varro scripsit de re rust. I 23. 2 *hoc enim quoque,* II pr. 5 ext. *Ex ea enim quoque* et Gell. X 7. 2 *Histros enim quoque in Europa fluit* Varrone auctore usus. At enim, 'cum voluptatibus animi contrarii ponantur dolores, huic vocabulo necessario subiciendum erat *quoque.*' Quid? paulo post p. 176. 28 sqq. *Si Zenoni licuit, cum rem aliquam invenisset inusitatam, inauditum quoque ei rei nomen imponere, cur non liceat Catoni? inauditumne* an *nomen* opponitur *rei inusitatae?* aut p. 402. 19 sq. *viribus corporis et nervis et efficacitati similes similibus quoque verbis animi vires nominantur* e Manutii coni. vulgo recepta num ad *similibus* pertinet *quoque?* Vid. etiam div. in Caec. 3. 8 *ordo quoque alius* etc. Hoc vero, de quo quaerimus, loco eo facilius induci potuit Cicero, ut minus diligenter scriberet, quod *animi* et *corporis* ita inter se ex adverso collocata sunt, ut in his ipsis vocabulis omnis vis posita esse videatur; quod ni ita esset, non *Animi enim dolores quoque* —, sed *Dolores quoque* — scripturum fuisse Ciceronem arbitror. — P. 164. 36 *ut* addidi. — P. 165. 22 sq. *mari ambulavisset, terra navigasset* Bait. ed. Tauchn. — P. 166. 12

maxima in vol. cod. A, Bait., *in max. vol.* B, Madv. — P. 166. 33 *sint* codd., *sunt* edd., ut respondeat ei, quod praecedit v. 30 *si sunt di,* sane probabiliter, non necessario, ut mihi videtur. Potest enim Cicero voluisse distinguere illam condicionem tamquam certam rem *(ut vos etiam putatis)* ab altera, qua uteretur ad argumentum concludendum nullo suo interposito iudicio. Cf. ad p. 7. 13. — P. 167. 6 *Hunc unum* Madv., *uno cum* codd., *Unum hunc* Or., Bait. — P. 167. 9 *fuisse populi* cod. A, Bait., *populi fuisse* B, Madv. — P. 167. 35 *[aerumnas]* Dav., Bait. ed. II. — P. 167. 36 *Elicerem* coni. Gruter. et Bait., scrips. Madv., *Eligerem* codd., fortasse recte (v. ad p. 389. 16), *Exigerem* vulg., Bait. — P. 171. 14 *oportet* scripsi, *ut* codd., quod uncis circumscripsit Madv., delevit Baiter. Assentior Madvigio non ferenti nec *ut* nec nudum coniunctivum, neque vero probo eiusdem coniecturam *probaturus sum* (debebat vel *probo* vel *probabo* vel *probare volo* aut *libet*; illud est *μέλλω ἀποδέχεσθαι*). — P. 171. 15 *possit* cod. B, *posset* A et E (v. ad p. 52. 25), *potest* cum alii tum Madv. et Baiter.; 'absolute enim hoc cum affirmatione adiungi; nec locum habere latentem illam causae significationem, quae sit in coniunctivo modo pronomini subiecto.' Mihi non latere videtur causae significatio, sed patere. Qui utitur indicativo, hoc quasi extra ipsam argumentationem adiungit: (idque per se apparet,) nam virtute nihil potest esse praestantius; coniunctivo hoc significatur: quippe cuius ea natura sit, qua nihil possit esse praestantius. V. ad p. 53. 6. — P. 174. 14 *virtutibus* post *omnibus* add. Bait. in ed. min. — P. 175. 15 *habet* codd. det., Bait. — P. 175. 19 *afferre* Man., Lamb., all., *affirmare* e codd. cum cruce Madv., Bait. Illud quod propterea reicit Madv., quod '*nihil* priori verbo *(adiuvare)* pro adverbio adiungatur, alteri' (cui nec *nihil* nec quidquam adiungitur) 'pro vero accusativo, et quod longe a libris discedat', dubito, utrum argumentum magis mirum dicam. — P. 175. 36 *sint* codd. boni, Madv., *sunt* Bait. e cod. Glog. — P. 175. 37 *dilectum* scr., codd. et edit. *delectum;* v. ad p. 105. 13. — P. 176. 2 *hi* cod. B *(hy)* et Erl., Madv., *huius* A, *ii* Baiter. — P. 179. 17 *referenda sunt omnia* Bait. in ed. Tauchn.; codd. enim *omnia ref. sunt omnia.* — P. 179. 27 *enim est* cod. A, Bait., *est enim* B, Madv. — P. 179. 33 sqq. *conliniare* codd., Bait., *collineare* Madv. Totum autem locum sic exhibuimus, ut est scriptus in codicibus, nisi quod *sit* v. 37 pro *sed* dudum correctum est. Nam quamvis impedite contorteque, non prorsus absurde tamen procedere orationem sic existimo: Ut, si cui propositum sit colliniare aliquo hastam, propositum sit item facere omnia, ut colliniet, quemadmodum ei, qui assequi velit, quod ultimum in bonis dicimus, tum ei,

qui colliniet, omnia illi quidem sint facienda, ut colliniet, sed tamen ita, ut, quamvis omnia faciat, quo feriat (propositum assequatur), hoc ultimum sit, quod in colliniando tale sit, quale in vita summum bonum dicimus (i. e. recte colliniare), illud autem, ut feriat, seligendum tantum, non expetendum. Vel brevius: Ut collinianti alicui idem propositum est, quod summum bonum expetenti (illi, ut feriat, huic, ut adipiscatur principia naturae), sic illi, quamvis omnia faciat, ut feriat (propositum assequatur), tamen hoc seligendum, non expetendum est. *Sicut nos ultimum in bonis dicimus, sic illi* (propositum sit) *facere omnia, ut colliniet* simili brevitate dictum videtur ac p. 179. 37 sq. *sit hoc quasi ultimum, quale nos summum bonum dicimus*, i. e. *sit hoc quasi ultimum tale, quale id est, quod nos summum bonum dicimus* etc. Madv. et Bait. haec sic scripserunt: *Ut enim — aut sagittam, sic nos ult. in bonis dicimus. [sic illi facere omnia —, ut colliniet.] Huic in eius modi —*. P. 180. 13 *adpareat* Lamb., Bait. ed. Tauchn., dubito an recte. — P. 180. 36 *contigit* cod. A eodem errore, quo p. 207. 21, 357. 11 (de cod. G typothetae error apud Bait.), div. I 18. 34, et Bait. — P. 181. 17 *rhetorice* uncis incl. Bait. — P. 181. 30 *etiam probandum* Bait. in ed. min. — P. 182. 5 *solum bonum* Bait. in ed. min. — P. 183. 3 *et qui* add. O. Hein. et Madv. in ed. III. — P. 183. 8 sqq. *quam — tollatur* codd., Bait., *quam — † tollatur* Madv., qui quod coniecit *Quid autem apertius? Nam si —*, non magis placet, quam quae alii proposuerunt, ut nuper Schiche, Herm. X 381: *Quid autem apertius, quom.* — P. 183. 21 *dicimus* om. A, secl. Bait. — P. 184. 23 *conveniet*, quod est in codd., fortasse tolerari potest. Vid. ad Lael. p. 454 sq. et infra p. 333. 22. — P. 185. 3 *Stoicis* Bait. in ed. Or., *hisstoicis* codd., *his* Madv. et Bait. in ed. min. — P. 185. 13 *ea, quae versantur* e Madv. coni. Bait. ed. Tauchn. (*versantur* cod. A.) — P. 185. 18 *Maximorum* Weidner., Eos 1865 p. 463, et Alanus; Madv. 'neque abesse generalem notionem posse nec sic *Maximos* (commune nomen familiae) appellari ut Africanos' arbitratur probatque *maiorum* (ita codd.) *ut Afric.*, quod recepit Bait. ed. Tauchn. Ego generalem notionem, quoniam sequitur *ceterorumque virorum fortium*, non modo posse abesse, sed debere cênseo, eam autem potissimum, quae inest in *maioribus*, ne pronomine quidem possessivo addito, ineptam esse. Alterum vero illud argumentum quam vim habeat, prorsus non intellego. N. D. II 66. 165 *Maximus, Marcellus, Africanus* coniunguntur, de sen. 5. 13 *Scipiones* et *Maximi* 'longe aliter', ut ait Madv. — P. 186. 8 sq. *Graeci* *κακίας* Bait. in utraque edit., errore, ut videtur. — P. 187. 37 *separatim* codd., Bait., *separatum* Madv. nulla alia de causa, nisi quod 'melius *coniunctum* et *separatum* inter se

respondeant.' — P. 188. 16 *oportun.* codd. 'ubique'; v. Seyff. Lael. p. 139. — P. 188. 31 sq. *ea* — *anteponentur* scripsi, cod. A *finiture nec* — *anteponentur*, B E *finitur nec* — *anteponerentur*, Madv. et Bait. *finitur, nec* — *anteponent.* Falsa omnia Madv. mihi de his verbis statuere videtur. Nam primum tantum abest, ut *quorum* masculini generis sit, ut vix possit esse, propterea quod quasi disserentes inducuntur Stoici *(utuntur simili)*, ad quos ipsos *quorum* parum apte accommodabitur. Deinde, qui *anteponent*, iidem erunt, qui *non satis acute dicunt* (v. 33). '*Bonum*' autem 'rei alicuius pro eius aestimatione, qua ea in bonis censeatur, dici posse' neminem arbitror 'laboraturum esse, ut ostendat', sed *bonum* est idem, quod ante *laus*, et *quorum omne bonum convenientia finitur* bene respondet illi *cothurni laus illa est, ad pedem apte convenire* (i. e. cothurni bonum convenientia finitur). Pronominis *ea*, quod addidi, vestigium remansit in cod. A. — P. 188. 37 *dicunt* Bait. e cod. Glog. — P. 189. 2 sq. *Non vident* — *diuturnitate* uncis incl. Bait. ed. Tauchn. — P. 190. 21 post *rerum* inser. *in usu* O. Hein., Fleckeis. ann. phil. 1866 p. 246. — P. 190. 12 *esset* om. A, Bait. — P. 190. 32 *verbi* om. A, secl. Bait. — P. 191. 1 *primo loco* scripsi, ut voluit O. Hein. l. l. p. 245 sq., codd. *primorie loco, priore loco* Bait., † *primario loco* Madv. idemque coni. *primo ordine*, quod recte improbat Hein. Similiter p. 465. 15 *primordie* scriptum est pro *primo die.* — P. 191. 17 *satis* om. A, Bait. — P. 191. 37 *in* add. vulg., *ex* Lamb. Quod contra dicit Madvig.: 'Sed significatur hic: *locum habet in illo genere*', quid sibi velit, nescio, illud scire mihi videor, *esse ex aliquo genere* fere idem valere, quod *in aliquo genere*, velut p. 197. 14 (amicitia est) *ex eo genere (, quae prosunt)* nihil aliud est, nisi quod p. 197. 10 *(commoda) in eo genere (sunt, quae proposita dicuntur)*, quo exemplo utitur Madvig. — P. 192. 1 *[id] efficiens* Madv. — P. 192. 18 *esseque* codd. B E, Madv., *esse* A, Bait. — P. 192. 33 sqq. *Quoniamque* — *nec in contrariis* Jacobo auctore incl. Bait. in ed. min. — P. 193. 19 *ipsos* Bait. e cod. A. — P. 193. 30 *de* codd. A B, *e* Madv., Bait. — P. 194. 6 sq. *quod est* — *vivere* Madvigio auctore Bait. hic collocavit, codd. et cet. edit. habent post *facere possit* v. 5. — P. 194. 12 *rerum earum* cod. A, Bait., *earum rerum* B, Madv. — P. 195. 3 *eandemque* cod. B, Madv., *eamque* A, Bait. — P. 195. 6 *coniunctius homines* Madv. ed. II, *coniunctio est hominis* codd., *Multo * * haec coniunctio est hominis* Bait. — P. 195. 28 *Quodque* codd., Madv., *Cumque* Bremi., Bait. — P. 196. 12 *causa utilitatis* codd. A B, Bait., *utilitatis causa* Madv. — P. 196. 15 *Sed* Madv., *Et* codd., Bait. — P. 196. 20 *possint* codd. et edd., quod etsi fortasse defendi potest, multo tamen veri similius est corruptum esse; v. ad p. 52. 25. — P.

197. 11 *dicimus* cod. B, Madv., *diximus* A, Bait. — P. 197. 12 *emolumenta et detrimenta* Lamb., Bait. ed. Tauchn. — P. 197. 25 *expetuntur* codd., Madv. ed III, *expetantur* Bait. Madvigio auctore; vid. ad Seyff. Lael. p. 53. — P. 198. 9 *victurus sit* codd., *est* Klotz. et Bait. e Madvigii coniectura nullam hic causam coniunctivi ponendi esse, ut videtur, censentis. Ego maiorem arbitror esse quam, quo exemplo utitur Madv., N. D. I 37. 103 *utatur suis bonis oportet, qui beatus futurus est*; nam beatus esse nemo non vult, subiciturque *qui beatus futurus est*, non ut qualitas describatur, qua opus sit ad id, quod in primaria sententia positum est, sed quasi condicio, quam necessario sequatur illud; ac poterat sine dubio Cicero hoc quoque loco ita dicere: *qui victurus est*, i. e. *si quis victurus est*, sed maluit ita, ut definiret, quale id genus hominum deberet esse, cui proficiscendum esset ab omni mundo, non aliter ac p. 251. 16 *cui proposita sit conservatio sui, necesse est huic partes quoque sui caras esse* aut de div. I 56. 127 *qui teneat — necesse est teneat* (cf. Madv. fin. p. 287), hic p. 359. 25 *qui contra adfecti sint, hos insanos appellari necesse est*, 363. 2 *Qui sit frugi, eum necesse est esse constantem*, ib. 21 *qui concupierit, eum necesse est laetari*, aut N. D. II 30. 76 *qui deos esse concedant, iis fatendum est*. Cf. ad p. 68. 14. — P. 198. 20 *advorsum deos* et v. 21 *explanatione* Bait. tamquam a Nonio; sed in Nonii codd. est vel *explatione* vel *expiatione*. — P. 198. 27 *descriptius* codd. et edd.; v. ad p. 6. 29. — P. 198. 31 *unam* pro *ullam* cum all., tum Bait. ed. min. — P. 199. 14 *nec expectet* — superioribus adiunxi notissima illa figura, qua relativae sententiae (*cuius etiamsi* —) altera ita annectitur, ut pro alio casu relativi pronominis aut demonstrativum ponatur aut nullum. Falso, credo, Madv.: 'In ipsius sapientis actione significanda', inquit, 'transit ad potentialem orationis formam (*Nec, qui sapiens sit, expectet*)'. — P. 203. 35 *nec spinas* scripsi (cod. Glog.), *non spinas* Madv., † *hom. sp. vell.* Bait. ed. Tur., *hom. more non sp.* ed. Lips., *de sp.* codd. — P. 204. 10 *tueri* Cobet., Mnem. n. s. III p. 99. — P. 204. 15 *conatur* cum alii, tum Bait. — P. 204. 25 *Pungunt enim* codd. B E, Madv., om. *enim* A, Bait. — P. 204. 33 *his* codd., Madv., *iis* Bait. — P. 205. 26 *ars* Madv., *res* ceteri codd. et Bait. ed. Tur., om. A et Bait. ed. Lips. — P. 205. 36 *qua et hi* Madv., *que hic* codd. B E, *qua hic* A, *qua hi* vulg., Bait. — P. 207. 8 *quis* cod. A, Bait., *qui* B, Madv. — P. 208. 8 *et cum* Lamb., Bait. ed. Tauchn., *et* om. codd., Madv. — P. 210. 21 *nomina rerum commutantem* cum alii, tum Madv. et Bait. in ed. Tauchn. a Cicerone abiudicarunt. — P. 210. 33 *Nisi in sapiente* ne ego quidem scribere dubitavi, etsi deest praepositio in opt. codd.; nam, quae Madvig. attulit exempla, de nat. d. I 31. 87 *in ulla*

alia nisi humana figura et Sest. 60. 128 *cuius propter salutem nisi meam,* dissimilia sunt. — P. 210. 36 *significant* Bait. Kaysero auctore in ed. min. — P. 213. 1 *dicunt* hic, ut testatur Bait., codd. optimi, ut Madv. de Erl., in proximo versu, Madv., *dicit* vulg. et Bait. — P. 213. 29 *ille* om. opt. codd., Bait., incl. Madv. Cf. ad p. 341. 7 et p. 209. 25 *ille veri investigandi cupidus.* Boni codd., i. e. non interpolati, multa omittunt. — P. 214. 23 *est* initio sententiae posuit Bait. — P. 214. 34 *dicis* om. cod. B et Bait. Non admodum placet *Quid enim dicis — esse —?* Suspicor Ciceronem scripsisse *Quod — dicis —, quin potius ita dicis —?* — P. 215. 16 *Si nihil in eo, quod perficiendum est* recte, opinor, codd., i. e. *Si nihil absolvi et perfici debet in eo, quod perficiendum est, praeter — rationem.* Mira narrat Madvig. *in eo* arbitratus debere esse *in homine,* et *Si nihil in eo* non posse intellegi, nisi audiatur *est,* corrigitque *Si nihil in quo perf. est,* infelicissime; *quod* om. Bait. ed. Or. — P. 215. 22 *igitur* codd. B et E, Madv., *ergo* codd. det., Bait. — P. 216. 20 *perduxit* Madv., *perduxerit* codd., Bait.; cf. p. 269. 30. — P. 217. 7 *[nam] dicitis* Madv., *iam dicetis* e cod. nescio quo Moreliano Bait. — P. 217. 12 *omnino ea negl.* Bremi., Bait. — Ib. sq. *vitia et peccata incidemus* codd. det., Bait. fortasse recte. — P. 217. 16 *aberimus* pro *aberrabimus* Cobet., Mnemos. 1875 p. 101, 'admodum probabiliter', inquit Madv. ed. III p. LXIX, 'nam a levitate aberrare improprie et insolenter dicitur'. Insolenter dici et praecise *aberrabimus a levitate alterius* pro *ita aberrabimus, ut non multum absimus,* non nego, falso dici aut melius *aberimus* nego. — P. 217. 26 *institutio hominis* Bait. e codd. deter. — P. 218. 16 *quod vel aliquod* codd. deter., *vel* om. opt. codd., Bait., secl. Madv. — P. 218. 32 *causa cur Zenoni non fuisset* praefixa cruce Madv., *causa cum Zen. non fuisset* boni codd., *causam Zen. non fuisse* Madvigio auctore Bait., quo ipse ille improbato nunc proponit: *eam dixi causam, Zenoni non fuisse, quamobrem —,* quod vix puto quemquam intellecturum quid valere voluerit Madvig., nisi legerit, quam ipse adiecit interpretationem. Recte se habet, quod scriptum est in codd., levi mendo excepto. Nam etiam nunc non rectius reprehendit Madv. haec duo, pronomen demonstrativum *ea* sequente particula *cur* et plusquamperfectum *fuisset,* quam olim incredibili errore in ed. prima et altera verborum ordinem *causa cur* pro *cur causa.* Quamquam suboluisse ei videtur, quid esset hoc *Ea dixi, causa cur non fuisset;* vix enim *ea* 'recipere ex brevitate excusationem' censet, 'quasi haec sit sententia: *ea dixi, quae ostendunt*'. Est enim *Quae adhuc dixi, ea erant, ex quibus appareret, cur causa non fuisset.* Non audacius dicitur *ea dico, cur* — quam *hoc affero, cur* (p. 290. 13 et saep.), nisi vero quem offendit *ea*

positum pro *talia.* — P. 220. 9 *aut vitio* uncis incl. cum alii, tum Bait. — P. 221. 5 *sorites est* Kaysero auctore Bait. ed. II, Madv. ed. III. — P. 223. 5 *aestimabiles* O. Hein. in Fleckeis. ann. phil. 1866 p. 245, *aptae, habiles* codd., *aptae [habiles]* Madv., Bait. — P. 224. 26 *iis* scripsi, codd. et edd. *his.* — P. 224. 31 *quod propriam* seclusit Bait. in ed. min. — P. 227. 7 *languescit* codd. deter., vulg., *nescit* opt. codd., ex quo Madvig. in ed. II suspicatus est scribendum esse, scripsit in ed. III *senescit,* falso, opinor; nam qui *corpore senescit,* non solet *curatione adhibita plus cotidie valere.* — P. 227. 15 *Conferam* opt. codd., Bait., *Conferam autem* deter., *Conferam [autem]* —? Madv. — P 227. 16 *M. Drusum* Goer. et Bait. in ed. Tauchn. — P. 227. 22 *in* om. cod. B, Bait. — P. 227. 37 *Itaque ead. rat.* Madv., *atque usus ead. rat.* codd. BE, *Itaque rursus ead. rat.* Bait. — P. 228. 20 *delecto* opt. codd., *delectu* edd.; v. ad p. 105. 13. — P. 228. 23 *his ang.* plerique codd., Madv., *istis ang.* codd. BE, Bait. — P. 228. 35 *haec* om. codd. BE, incl. Bait. — P. 228. 36 *se dicere* Madv., *sed dicere* codd. BE, *sed differre* vulg., Bait. — P. 229. 14 *sit* codd. BE, Madv., *sic* vulg., Bait.; mihi nec *sit* nec *sic* admodum placet. — P. 229. 22 *consistere,* quod est in codd. et editt., frustra defendit Madv., *concinere,* ut ipse scripseram, Cobet., Mnem. 1875 p. 102. — P. 229. 29 *perpessu, si* Goer., Bait., *perpessi* opt. codd., *perpessu et* deter. codd., Madv. — P. 229. 31 *modo* codd. BE, Bait., *loco* codd. deter., Madv.; illud Madvigio 'non videtur recte contrarium poni illi: *et alia multa*', ego paene idem vitupero in *loco.* — P. 230. 18 *omnia contraria stultos* Bait. in ed. min. — P. 230. 30 *sint paria peccata* codd. opt., Madv., *peccata sint paria* deter. codd., Bait. — P. 231. 16 sq. *qui cuique artificio praesunt* codd. recte, emendasse sibi videtur (eodem fere modo, quo p. 16. 27 *quae quidque gigneret*) Madv. ita: *cuicumque artif. praes.* Non hoc dicit Cicero, unum quemque hominem uni alicui artificio praeesse et ad id debere adhibere communem prudentiam, sed ad omnem artem opus esse communi prudentia, eosque, si qui singulis artificiis praesint, in iis ipsis omnes eam habere debere. *Omnes, qui cuique artificio praesunt* fere idem est, quod *quicunque alicui artificio praesunt,* ut p. 37. 33 *quod cuique occurrit* id, quod *quidquid alicui occurrit,* et *omnes, qui ubique sunt* (p. 230. 16, p. 126. 22 etc.) *quicunque alicubi sunt* (nam *ubique* nec *omnibus locis* est nec *et ubi,* sed *quoque in loco*) et p. 431. 19 *omnia humana, quae cuique accidere possunt, tolerabilia ducit* est *quaecunque alicui acc. poss.* aut *ea cuique tolerabilia ducit, quae cuique acc. possunt*; v. ad h. l. — P. 231. 17 sq. *ne hoc quidem modo paria* Lamb., Bait., *ne hoc modo paria quidem* codd., Madv.; vid. ad p. 18. 13. — P. 232. 2 *ordine* codd., Madv.,

ore Manut., Bait. — P. 235. 2 *phtolomeum* opt. codd., *Ptolem.* edd.; cf. p. 258. 37, 310. 34, 458. 19. — P. 236. 14 *mihi esse* cod. E, Madv., *esse mihi* cod. B, Bait. — P. 237. 16 *unus quisque* codd. BE, Bait., *quisque* codd. deter., Madv., fortasse recte, sed tamen aliquanto audacius, quam solet. Apud Varronem certe est de lig. Lat. IX 109 ex. *quorum unum quodque suam conservat similitudinis formam,* et *quantus sit unus quisque* apud Cic. quoque (de sen. 5 ex. 15). — P. 238. 13 *quorum princ. est Arist.* Bait. in ed. mai., *quor. princ. Ar. est* in min. Cf. Busch. in Zeitschr. f. d. G. W. 1872 p. 365, hic p. 136. 33 *cuius Zeno auctor,* de leg. III 16. 35 *quarum prima de magistratibus mandandis.* Erravit etiam Wesenb. p. 362. 36 (p. 281. 25 ed. Or. II). — P. 238. 24 *artificum* codd. opt., *artium* Madv., Bait.; v. Sorof, progr. Potsd. 1866 p. 12 (de or. II 13. 57 *clarissima quasi rhetorum officina*). — P. 239. 14 *ut poëtice loquar* Bakio auctore secl. Bait. in ed. Lips. — P. 240. 1 *esse* Bait. in ed. Lips. post *qualem* p. 239. 37 collocavit. — P. 240. 29 *patris* Lamb., Bait. — P. 241. 3 sq. de interpunctione v. ad p. 139. 32. — P. 241. 16 *dici vere Per.* Madv., *vere Per. dici* Bait., *dici vere per. dici* opt. codd. — P. 241. 32 *inventum igitur* scripsi, *Cum igitur* codd. opt., *Est igitur* vulg., *cum exigitur* Madv. — P. 243. 29 *sunt* codd. BE, Madv., *sint* Bait.; v. ad p. 106. 35. — P. 244. 28 *tamquam tranq.* Bait., *[tamquam] tranq.* Madv., *tranquillitas tamquam* codd. BE. — Ib. *appellavit* Bait., *appellant* opt. codd., Madv. — P. 245. 9 *Igitur* opt. codd., Madv., *Ergo* Bait. — P. 245. 12 *Simul [et]* Madv., sine uncis Bait. Scribendum videtur *Simul est ortum,* ut p. 136. 4. — P. 245. 20 *quidque* Bait., *quidquid* Madv. e codd., quorum nulla est hac in re fides. — P. 245. 32 *sua cuiusque* ante *natura* add. Bait. in ed. Tauchn. — P. 245. 36 et p. 246. 1 *sint — desideret* opt. codd., Madv., Bait. in ed. priore, in altera *sint — desiderat.* — P. 246. 14 *in suo genere* scribendum videtur, ut p. 45. 26; cf. de nat. d. II 47. 121 et al. *in suo genere permanere.* — P. 246. 26 *Huius enim aetati — audientis* Bait. e Madv. coni. in ed. Lips., *Huius enim aetati et huic — audienti* codd., Madv., Bait. ed. Tur. — P. 246. 36 *comprehenditurque* cum alii, tum Madv. et Bait. in ed. Tur., *ac comprehenditur* idem in ed. Lips. — P. 247. 7 *cum* codd., Madv., Bait. ed. Tur., *quoniam* e Madv. coni. Bait. ed. Lips. — P. 247. 14 *[ut]* Madv. Per anacoluthian quasi pro *verbi causa* positum videtur. Non nimis dissimiliter positum est p. 306. 30 *qua,* quod ipsum quoque fuerunt qui deletum vellent. — P. 248. 7 *quoquo modo* scripsi, *quoquomodocumque* codd. BE, *quomodocumque* vulg. — P. 248. 19 *idem* pro *item* coni. Madvig., scr. Bait. in ed. Lips. — P. 248. 28 *quia* scripsi, nam *si,* quod in omnibus videtur esse codd. et editt., equidem non intellego,

quo modo explicari possit. — P. 249. 21 *possit* codd. BE, Madv., *possint* vulg., Bait. — P. 249. 30 *quia continentur* Dav., Madv., Bait. ed. Or., *qui continentur* codd., *qui continetur* Schoemanno auctore Bait. ed. Tauchn. — P. 250. 1 *animumque* codd. det., Madv., *animum* cod. B, *et animum* Bait. — P. 250. 19 *ante* quod Madv. scire se negat quis praeterea sic dixerit, dixerunt Varro sat. Man. p. 159. 4 Ries., n. 260 Buech. *neque post respiciens neque ante prospiciens* et qui dicitur Hom. Lat. V 409 *pars cuspidis ante eminet,* fortasse etiam Varro de ling. Lat. VI 82 *Speculator, quem mittimus ante;* cf. Plin. XI 135 *sensus ante nos tendunt.* — P. 250. 24 *immutari* codd. deter., Bait., *mutari* codd. BE, Madv. — P. 250. 37 *autem* E, Bait., om. plerique codd., Madv. — P. 251. 9 *generis eiusdem* codd. BE, Madv., *eiusdem generis* det. codd., Bait. — P. 252. 5 *ut in equis* cum alii, tum Madv. et Bait. — P. 252. 32 *accesserint* recte codd. et editt., nam est fut. exact., eoque v. 35 *adiuncta erit* scripsi, codd. *adiuncta sit,* Madv. et Bait. *adi. est.* Ille in ed. III etiam *accesserunt* sine dubio scribendum censet. — P. 253. 7 *Sic extitit* Madv., Bait. ed. alt., *sicque* aut *sitque* aut *sic et* codd., † *Sicque* Bait. ed. pr. — P. 254. 9 *que* om. codd. opt. ut saepius, *victi [debilitantur] animos demittunt* Bait. ed. Tauchn. — P. 254. 30 *igitur est* codd. BE, Madv., *est igitur* Bait. — P. 254. 37 *rebus* om. Bait. Bremio auctore, incl. Madv.; 'nam *res eae* inepte', inquit, 'animus et corpus, quae paucis verbis ante nominata sunt, appellantur'. Non ineptius profecto quam p. 256. 25 sq. *Tantus est innatus in nobis cognitionis amor et scientiae, ut nemo dubitare possit, quin ad eas res hominum natura — rapiatur* aut p. 212. 23 sqq. *Chrysippus ait alias earum* (animantium) *corpore excellere, alias autem animo, non nullas valere utraque re* aut p. 303. 23 *ut illa natura caelestis et terra vacat et umore, sic utriusque harum rerum humanus animus est expers* aut p. 332. 11 *utraque res,* ager et animus, N. D. II 59. 147 *animum ipsum mentemque hominis, rationem, consilium, prudentiam qui non divina cura perfecta esse perspicit, is his ipsis rebus mihi videtur carere* multisque aliis locis; vid. Seyff. Lael. p. 194 sq., supra ad p. 4. 35. — P. 257. 3 *finxerit* codd. (*finxerint* B et E), Madv., *finxit* Bait. Vid. ad p. 7. 13. — P. 257. 20 *vir irretitus* codd. det., Bait., *irretitus vir* codd. BE (quorum exiguam esse in ordine verborum fidem docet cod. A), Madv. — P. 257. 22 *cariorem esse* Bait. — P. 257. 32 *de* om. codd. det., Bait. ed. Tauchn.; ad p. 10. 20. — P. 258. 1 *magnum ac* Bremi., Madv., Bait. ed. Tauchn., *magna* codd., † *magna* Bait. ed. Tauchn. — P. 258. 37 *Phtolomeum* opt. codd., *Ptolem.* edd.; cf. p. 235. 2 — P. 259. 25 *quod — arbitrentur* codd. deter., *qui — arbitrentur* BE, Madv. (quamquam huic 'prorsus aut *cum — ar-*

bitrentur aut *quod (quia) arbitrantur* dicendum fuisse videtur'), Bait. ed. Or., *quod — arbitrantur* ed. Tauchn. Mihi *quod se arbitrentur posse cognoscere* eodem modo pro *quod, ut arbitrantur, possint cognoscere* dictum videtur, quo solet *quod diceret.* Cf. Caes. b. G. I 23. 3 *Helvetii, seu quod — existimarent —, sive eo, quod — confiderent —, lacessere coeperunt,* bell. Alex. 25. 6 *Cui subsidium nemo tulit, sive quod in ipso satis praesidii putarent esse, sive quod ipsi sibi timebant,* Cic. de or. I 20. 91 *in quibus etiam, sive ille irridens, sive quod ita putaret atque ita audisset, me proferebat,* Caes. b. civ. II 30. 1 *Erant sententiae, quae conandum censerent, quod — arbitrarentur,* Cic. div. II 20. 46 *quod intellegeres —, multa verba fecisti,* Liv. VI 2. 9 *quibus ab contemptu, quod prope omnem deletam iuventutem crederent, profectis. Qui* autem pro *quod* scriptum in codd. cum saepe, tum p. 256. 2. — P. 260. 3 *Quin ne (te* E*) bestiae quidem* codd., Bait., *Ne best. quid.* Madv. — P. 260. 8 *gerundis* Bait. a Nonio. — P. 260. 21 *possint* Ern., Bait., *possunt* codd., Madv. Idem mendum est in codd. p. 261. 6 et saepissime. — P. 260. 29 *maioribus minora* Madv., *maioribus minoribus* codd. B E, *minora maioribus* vulg. — P. 261. 30 *est* Madv. ed. III, om. codd. B E, *sit* vulg. — P. 261. 36 *consent. sunt* codd. B E, Madv., *sunt cons.* codd. det., Bait. — P. 262. 2 *quaeque significentur* Madv. scrips., coni. autem *quaeque significentur eorum vocabulis,* opt. codd. *quaeque sint notitiae quaeque significent,* Bait. Davisium secutus *quibusque significentur.* — P. 262. 24 *huius* e Madv. coni. Bait. — P. 262. 28 *[in] legendoque* Madv., *in* del. Bait.; vid. ad p. 10. 20. — P. 263. 30 *quod* codd. B E, Madv., *quo* det. codd., Bait. — P. 264. 10 *fundet se* codd. BE, Madv., *se fundet* codd. det., Bait.; *usu* om. B E, secl. Bait. — P. 264. 32 *atque* errore om. in utraque ed. Bait. — P. 264. 36 *nec* codd. opt., *neque* Madv., Bait. — P. 265. 14 *utentes* et *tanquam* del. Bait., *sequuntur [utentes tamquam] duce* Madv. — P. 266. 8 *fecerint* Lamb., Bait. ed. Or., Madv., *egerint* codd., *iecerint* Gifan., Bait. ed. Tauchn. — P. 266. 13 *fateantur,* quod Madvigio quoque in mentem venit, non dubitavi scribere, *fatebantur* cod. B et dett., Bait., *fatentur* cod. E, Madv.; v. ad p. 68. 14 (387. 15). — P. 266. 14 *honestatis esse* Madv., *esse tantam vim* (v. 13) Bait. ed. Tauchn. — P. 266. 34 sqq. *quaerunt — habent — dicunt* Lamb., Bait., *quaerant — habeant — dicant* codd., cum cruce Madv., cui 'ter indicativum reponere audax videtur.' — P. 266. 35 sq. *dumtaxat primo* codd. B E, Madv., *primo dumt.* det. codd., Bait. — P. 267. 1 *faciant* Ern., Bait., *faciunt* codd., Madv.; v. ad p. 7. 13. — P. 267. 35 *ita* pro *ista* Bait. in utraque edit. invitus, credo. — P. 269. 11 *aberret* scripsi, *habeat* codd., *abeat* Madv., † *cur tan-*

tum habeat Bait. — P. 269. 15 *quae quidem* codd. det. et, ut videtur, E, *que quē* B, *quae [quidem]* Madv., *quidem* del. Bait. — P. 269. 22 *haec* pro *hoc* Bait. tacit. — P. 269. 23 *sint* Bait. ed. min. V. ad p. 106. 35. — P. 269. 30 *accessit* scripsi, *accesserit* codd. et editt.; cf. p. 399. 27, 216. 20. — P. 269. 31 *igitur* scripsi (*ita?*) *et* codd., † *et* Madv. et Bait. ed. Or., *ergo* ed. Tauchn. — P. 270. 22 *esse positam* Bait. — P. 271. 4 *tam docuerim* det. codd., Madv., *tam* om. BE, *cum docuerim* — *non magis habere* Bait. — P. 272. 3 *quaerere nolumus* scripsi, *quaereremus* codd., *non quaeremus* Dav., Madv., Bait. — P. 273. 31 *sint* codd., Madv., *sunt* alii, Bait.; cf. ad p. 68. 14. — P. 273. 32 *potius quam aliquod* Lamb., Bait., *quam aliquid* (*aliquam* BE) *potius* codd., quod maluit Madvig. integrum relinquere quam uti 'corrigendi genere minime probabili', ut *potius* ante *quam* poneret. *(Audebo bona appellare) nec fraudare vetere nomine potius quam novum exquirere* recte et usitate dici pro *nec novum nomen exquirere, sed potius vetere non fraudare* non opus videretur commemorare, nisi et Madvig. *potiusque non fraudare* dicendum fuisse diceret et Handius Turs. IV p. 515. 7 negaret imperitissime quemquam umquam dixisse *non potius — quam* (v. de or. II 29. 126 ex., div. Caec. 2. 5, fam. V 2. 8 ex., Tusc. V 19. 54, de nat. d. II 13. 36, de div. I 50. 112 ex. etc.). — P. 274. 6 *in mare* Victor., Bait. ed. Tauchn., quo non opus videtur esse, quamquam Madvigii interpretationem non accipio. In mari abiectum anulum nemo non intellegit abiectum esse in mare (p. 311. 1 ridiculum esset *in mari*). Cf. Munck. Fulg. myth. I 2, Val. Max. III 2 ext. 2 *obscuro loco abiectus* (IX 6 ext. 2 *in profundo puteorum abiciendo* recte emendatum videtur *in profundum* vel *in profunda*), Nep. XXIII 9. 3 ex. *statuas in propatulo domi abicit,* Phaedr. IV 2. 12 *obscuro loco Abiecit neglegenter,* Sen. ep. 94. 70 *sub alicuius arboris rusticae proiectus umbra,* ne Capitolinum, Jul. Obsequentem, Lactantium etc. commemorem. *In mare* etc. *abicere* et *proicere* solitos esse dicere Latinos multa docent exempla, velut, ut uno auctore utar, Val. Max. I 1. 13, VI 1 ext. 1, VI 9 ext. 5 (*anulum in profundum* de Polycrate), II 10. 6 *(in profundum miseriarum),* IX 3. 7. — P. 274. 22 *faceret* scrips. Klotz., coni. Ieep. in progr. Guelferb. 1868 p. 5, Mikkelsen. ap. Madv. ed. III p. LXIX, *augeret* Schiche, Herm. X 381 sq., *voluptate maceret* boni codd., *crearet* Bait., † *acciret* Madv. — P. 275. 6 *Epicureus* Madv., *Epicurus* codd. BE, *Epicuri* vulg. — P. 275. 16 *esse beatos* codd. BE, Madv., *beatos esse* det. codd., Bait. — P. 275. 28 *fuit oratio* Madv., Bait. — P. 275. 31 *[verbis aptis]* Bait. 'manifestum glossema ad adverbium *plane*' recte, ut opinor, existimans. Madvig. 'mire', inquit, 'illis primum per se nude positis: *dicta sunt a te* per *nec*

laus adiungitur'. Mihi minime mirum videtur uni laudi (nimirum laude dignus est, qui, quae alter *dici Latine posse non arbitrabatur, Latine dixit*) adiungi alteram maiorem per *nec minus*, i. e. *et quidem non minus.*

In Tusculanarum disputationum recensione summam esse auctoritatem codicum Gudiani et Regii Parisini constat. Illum post Halmium diligentissime excussit Maur. Seyffertus. Nos infra ex editorum numero nominare solemus praeter Baiterum Seyffertum, Heinium (ed. II a. 1873), Sorofium (ed. VI a. 1872).

P. 279. 11 *Annis [enim]* Bait. ed. Or. e cod. Brux. interpolato. — P. 279. 15 *Quamquam est enim* Seyffert. simili errore eius, quem notavi in Lael. p. 415; cf. hic p. 148. 30 sqq., 346. 32 sqq., Verr. V 34. 89 cet. — P. 279. 33 *aliquot ante annos,* certatim correctum ab editoribus et vehementer suspectum, tamen nolui attemptare. Nam siquidem Corn. Nep. XIV 11. 2 dixit *ante aliquot dies venit* et Cicero pro S. Rosc. 44. 128 *aliquot post menses occisus est,* dubitari potest, an iam Cicero aliquando dixerit *aliquot ante annos recusavit.* — P. 280. 36 *operam,* quod est in codd. ante *dedimus,* cum plerisque editoribus delere malui quam Seyffertum secutus *operam impendimus* scribere aut, quod olim mihi in mentem venerat, *in qua exercitatione operam dedimus,* vel propter *nos.* — P. 282. 4 *amnem* de Buecheleri sententia Ribbeck. inc. trag. fragm. 111 p. 251, *aquam* codd. et editt., *aqüam* Lachm. — P. 282 11 *Demosthenem* Bait. ed. Tauchn.; cf. p. 367. 26, 392. 36, 412. 11, 458. 22. — P. 283. 5 *Quid tandem?* non bene videtur Bait. Wesenbergio auctore mutasse in *Qui tandem?* Interrogat, quid inconsiderate dixerit. — P. 283. 7 *tum* non sum ausus ut plerique editores delere. Et quodam modo similiter nec minus insolenter dicitur p. 285. 9 sqq. *Quia — ita* et fam. XIII 70 *Quia — sic fit,* nec usitatius Verr. I 25. 65 *se, cum suae partes essent hospitum recipiendorum, tum ipsos tamen praetores et consules, non legatorum asseclas, recipere solere.* — P. 283. 28 *qui nati non sint — qui mortui sunt* codd., Seyff., *mortui sint* vulg., vix probabiliter, non modo necessario, vel propter *Esse ergo eos dicis;* cf. ad p. 106. 35. — P. 283. 35 post *Capena* editiones, ut videtur, omnes comma habent, quasi vero hoc quaeratur, quando aut ubi miseros putet illos. Talia plura novavi, semel in illustri exemplo notasse satis habeo. — P. 284. 26 *[in vita]* cum alii, tum Baiter., Hein., Sor. — P. 285. 5 *est, maiora molior* Bait. ed. Tauchn. — P. 285. 11 *post mortem* Cobeto auctore uncis incl. Bait. ed. Tauchn. — P. 286. 17 *declarant nomina* Seyff., Hein., Sorof., *declarant nomen* codd., *declarat nomen* vulg., Bait. — P. 286. 18 sq. *[et animosos — ex animi sententia]* cum alii, tum Bait. et

Hein. — P. 286. 31 *[verum]* Tregd., Bait. ed. Tauchn., Hein., Sorof., *esse verum: numerum* Klotz., Bait. ed. Tur., *esse ullum, numerum* Wesenb., Seyff.; *veram* ad *rationem* additum p. 298. 1 in cod. G. — P. 286. 36 *suis locis* Bait. ed. Tauchn., Hein., *locis suis* Dav., vulg. — P. 287. 20 *alia, meminisse* Bait. ed. Tur., *aliquid et meminisse, et tam multa alia* Hein., Bait. ed. Tauchn., *et tam multa [alia] mem.* Sorof. — P. 288. 37 *iam* codd., Seyff., *nam* vulg.; cf. p. 69. 1, 285. 5, Verr. III 50. 118, V 39. 103, fam. VII 18. 2 ex. (Nachträge zur Plaut. Pros. p. 11). — P. 289. 4 sq. *si potes* et v. 6 *docebis* Cobeto obsecutus Bait. secl. in ed. Tauchn. — P. 289. 15 ne *unum* per se ipsum 'excellentiae notionem adferret', quod negavit umquam fieri (in quo errare eum ostendi ad Lael. p. 10; add. de or. I 14. 60 ex. *quod unum in oratore dominatur,* III 56. 213 *Actio in dicendo una dominatur,* or. 37. 128 *in quo uno regnat oratio,* nec aliena sunt, quae attulit Heinius, de quo genere Seyff. Lael. p. 27), Seyffert. *in primis* scripsit pro *priscis.* — P. 289. 25 *redux* de Mutheri coni. Sorof. — P. 290. 3 *a nobis* om. de Bakii sententia Bait., *[nobis]* Sorof. — P. 290. 7 *nondum, ea quae* v. ad p. 139. 32, vulg. *nondum ea, quae.* — P. 290. 15 *est immanis* Madvigio auctore Tregder. prave, *fit* codd. G R; cf. ad p. 7. 13. — P. 290. 16—22 orationem distinxi, ut Seyff. et Hein., alii aliter. — P. 290. 19 *consessus* Bouhier. et plerique edd. recent., *[aut consensus]* Bait. ed. Tur., *consensus* codd. — P. 290. 29 *hoc* pro *haec* Wesenb., Bait. ed. Tauchn.; v. ad. p. 66. 1. — P. 290. 35 *ut ait ille* Wesenb., Seyff., Hein., Sor., *ut ait Statius* Beroald., Bait. — P. 291. 3 *adoptiones* Bait. tacit. de codd., quos alii testantur habere *adoptationes.* — P. 291. 5 *[monumenta]* Tregd., Bait. ed. Or. — P. 291. 25 *quid poëtae?* vulg.; v. Seyff. schol. Lat. I § 37 p. 71 ed. III, infra p. 452. 34 et 462. 8. — P. 291. 35 *nomen non* Ern., Bait. ed. Tur., Seyff., Sor., *nomen lic.* F. A. Wolf., Hein., *[cum inscribere non liceret]* Bait. ed. Tauchn. Kaysero auctore. — P. 292. 12 aut *ubi sint qualesque sint* (Meissn.) aut *quales sint* scribendum videtur, hoc Bait. ed. Tauchn. — P. 292. 30 *possent* codd., Seyff., Sorof. (i. e. talia, quae possent; cf. p. 5. 10, 49. 25, 318. 12 et ad p. 68. 14), *possunt* Ern., Bait., Hein. — P. 293. 3 sq. *opertae — salso* Ribbeck. trag. frg. inc. 76 p. 245 sq., Hein., *apertae hostio* codd., *aperto ex ostio* Madv., Bait., Seyff., Sor.; *falso* Bait., *cassae* Seyff. — P. 293. 5 *imagines mortuorum* Ribbeckio et Heinio e marg. illata esse videntur probabiliter, certe errant, qui talem versum faciunt: *sánguine mórtuorum imágines,* ut Bait., Seyff., Sorof. — P. 293. 12 *in litteris* Wesenb., Hein. — Ib. *primus* Bait., Sorof. — P. 293. 23 *discriptionibus* codd., Bait.; v. ad p. 6. 29. — P. 293. 35 *dubitamus? an* codd., quod bene mihi Seyffert. videtur defendisse, plerique editt. Bentleium secuti om.

an. — P. 294. 21 *sit animus* Wesenb. *(an. sit), animus est* vulg., *dabimus* Seyff. — Ib. non *ne,* sed *nec* esse in codd. G R alii testantur, Bait. tacet. — P. 294. 29 *Harmonian* codd., *Harmoniam* editt.; res admodum dubia. — P. 295. 2 *rutundorum* Seyff. et in priore edit. Baiter. sumsit e codd., in posteriore repudiavit, item p. 449. 31 (alibi, ut N. D. II 46. 117, in utraque). — P. 295. 29 *[se]* Bait. ed. Tauchn., Hein. — P. 295. 29 sq. *Cum — adeptus est* cum Baitero aliisque malui scribere quam *Tum* (sic codd.) — *adeptus* cum Bentleio ac plerisque. — P. 295. 37 *quod iis aemulemur* non intellego. — P. 296. 20 *dilecti* opt. codd., Bait., Hein., Sor.; vid. ad p. 105. 13. — P. 297. 16 *sit* codd., vulg., Bait. ed. Tur., *est* idem Bakio auctore in ed. Tauchn., Hein. — P. 297. 31 sq. *quoniam — fuerunt* codd. opt., vulg., *qui — fuerint* det. codd., Bait. ed. Tauchn. — P. 298. 3 *vellem* Ieep., progr. Guelferb. 1865 p. 4, dubito an recte. — P. 298. 11 sqq. *aut — casurusne — an* Lamb., Wesenb., Bait., Seyff., *ut — casurusne — an* codd., *aut — casurus — ac non* H. A. Koch., Meissner., Sorof., *At — casurusne — an — tanta est —?* Hein. — P. 298. 21 sqq. *Nisi — intellegere non possumus, certe et deum — et divinum animum — complecti possumus* codd., Bait., Sorof., *Si — intellegere non possumus, certe nec deum — nec — compl. poss.* Seyff., *Nisi intellegere possumus, certe deum — et div. an. — complecti non possumus* Hein. — P. 298. 29 *[quo monet]* Bakio auctore Bait. — P. 299. 23 *et* codd. Cic. de rep. VI 25. 27 ex. et Macrob. (ἢ πάντα τε οὐρανὸν πᾶσάν τε γῆν συμπεσοῦσαν στῆναι Plat.), om. codd. et edd. Tusc. — P. 301. 3 *ille* om. in cod. R testatur Bait., de G tac. om. Seyff. — P. 301. 5 *quale est; ἰδέαν* Seyff., Hein., Sorof., *quale ΕΙΔΕΑΝ* codd., *quale sit, quam ἰδέαν* Keil., Bait. — P. 301. 27 *animae* Bentl., Bait. ed. Tauchn., Seyff., Hein., Sor., *anima* codd., Bait. ed. Tur. — Ib. *me* tac. om. Bait. — P. 301. 29 *sit* scriptum esse in codd. tacet Bait. scribitque *est.* — P. 301. 36 *meminimus* potius si scripsit Cicero quam *meminerimus,* parum accurate scripsit, quamquam similia sunt *sentit* p. 280. 18, *consecuti sumus* p. 316. 5, *profitetur* p. 331. 32, *aegrotat* p. 422. 27; v. ad p. 110. 10. — P. 302. 25 *animo vidit* Lamb., Seyff., Hein., Sorof., *[animus] vidit* F. A. Wolfio auctore Bait. ed. Tur., *vidit* ed. Lips. — P. 304. 11 sqq. Maxime variant editt. in interpungendis sententiis. — P. 304. 16 *se ipsum ipse* codd., Seyff., *se [ipsum] ipse* Sor. — P. 304. 20 *motus celeritatem* Bentl., Bait. ed. Tauchn. — P. 306. 7 *coniunctione* Madvigio auctore (v. p. 250 ed. Or. II) Bait., Seyff., Hein., quos refutavit Sorof. affer. de or. III 49. 191. — P. 306. 35 nihil egerunt ei, qui vel *cum* vel *ut* v. 36 eiecerunt, plerique editt. post Bentleium. Talis fere potest fuisse orationis conformatio: *qui acriter — solem*

intuentur; ut ii aspectum omnino amittere solent, sic mentis acies — non numquam hebescit. — P. 307. 11 *[leges enim vetant]* Sor., Hein. in adn, crit., falso, credo. — P. 307. 21 sq. *ecquidnam aliud est nisi mori discere?* v. Seyff. Lael. p. 129 ed. II, *nec quicquam aliud emori disc.* codd., *ecquid aliud est quam mori discere?* Wesenb., Bait., Sor., *ecquidnam aliud est mori discere?* Seyff., Hein. revocantes errorem iam diu explosum a Madvigio de fin. V 11. 31 p. 658 sq. — P. 308. 5 sqq. *Quid refert? — videri malum possit* magistrum loquentem faciunt Lamb., Bentl., Seyff., Hein. (hic *Sed quid refert? adsunt* —), *A. Quid refert? M. Certe refert; adsunt* Sorof.; non enim refutantis esse particulam *enim,* sed adsentientis. Quod quoniam longum est ratione refellere, tantum dicam, mea sententia nec probari nec reici per *enim* sententiam alterius, sed suae causam reddi, quae utrum aiat an neget, facile intellegitur ex eo ipso, quod respondetur. — P. 308. 13 *contemnit* defend. Tregd. et Seyff., ceteri fere damnant. — P. 308. 30 *[Stoicos]* Sorof. probabiliter. — P. 308. 36 *id non concedant* Madv., Hein., *idcirco non dant* codd., *id circumcidant* de Madv. altera coni. Bait., Sorof., *id vero non dent* Seyff., *id circumrodant* Jeep., progr. Guelferb. 1865 p. 7. — P. 309. 30 *faciant* 'non minus soloecum esse, quam si quis librarius scripsisset *in iis, quae gignantur',* recentioribus editoribus, ut videtur, omnibus persuasit Wesenb. Quod ipse scripsit, *faciunt,* recte ita explicat: *Ea, quae similitudinem* hominum *faciunt, sunt ea, quae in corpore gignuntur, quaecumque sunt,* nec minus recte negat *quaecunque sunt, quae similitudinem faciant* ita iungi licere, ut sit: 'Was es auch giebt, das —'; verum non intellexit *Ea sunt, quae similitudinem faciant* Latine id esse, quod nos dicimus: 'Dies ist es, was —', recteque coniunctivum habere in relativa sententia, cuius haec sit vis: *Eorum ea vis est, ut similitudinem faciant.* Cf. N. D. I 18. 48 *ea figura est, quae pulcherrima sit* (*est* falso nunc edd.), Madv. de fin. p. 92, supra ad p. 68. 14. — P. 310. 34 *ptolomaeo* cod. R, *phtholomeo* G, *Ptolemaeo* edd ; v. ad p. 235. 2. — P. 311. 3 *in quo* Bentl., Wesenb., Bait., Sorof. — P. 311. 29 *occidisset, talem* plerique editt., *accidisset, tamen* codd., Seyff. — P. 312. 6 *non liberi defleti* Bait., *non liberi — possiderentur* Hein. et Sorof. inclus. — P. 312. 13 *perinde* Bait. ed. Or. — P. 312. 28 *ecquis id* Davis., Bait., Sor., *sit quid* (*qui id* R) codd., *id quis* Hein., Seyff. — P. 313. 5 *Ita* H. Saupp., Hein., Sorof., *Ea re* Seyff., † *Carere* Bait. — P. 314. 12 *aut* scripsi, *ut* codd., Bait., Sorof., *cum* Seyff., Hein. *Ut* Sorof. mire talis brevitatis, qualis est in *Ita dico, ut sit,* similitudine defendit, quae nulla est. *Cum* propterea minus aptum videtur, quod nec causam desideramus in ea sententia, quae ab *Itaque* incipiat, nec in his

Posteritatem ad se putat pertinere quidquam causae simile inesse videtur. De *ut* particula cum *aut* confusa v. Wesenb. p. 224. 4 ed. Or., p. 237. 14 etc. (in libris de fin. eaedem particulae quindeciens permutatae sunt). — P. 314. 27 *sui* Keil., Bait., Hein., Sor., *sues* codd., Seyff. — P. 314. 29 *[qui est mons Cariae]* Bak., Bait., Hein., Sor. — P. 315. 23 sq. *data sunt pro rata parte, ita aut* — vulg., Bait. ed. Tur., *d. s. p. r. parte auita* codd., *data sunt, pro rata parte aut* all., Bait. ed. Tauchn. — P. 315. 34 *lenius* Bentl., Bait. ed. Tauchn.; v. ad p. 77. 5. — P. 316. 7 *animi* Wesenb. probabiliter, Bait. ed. Tauchn., Hein. — P. 316. 23 *enim* a multis in suspicionem vocatum nunc a plerisque editoribus eiectum est, a Baitero in ed. min., ipsum verbum *vadit* neminem offendisse videtur. Ego miror, quid sit *in scyphum vadere,* multoque magis, praesensne tempus videatur *vadit* an perfectum. — P. 319. 2 *Istic* Bait. ed. Tur. sine dubio errore. — P. 319. 20 sq. *is quidem* Hein. — P. 319. 31 *[in patriam]* Bakio auctore Bait. — P. 320. 5 *quod sum passa* Bait. ed. Tauchn. temere secutus Ribbeckium, ut is ipse intellexit (p. XXI ed. II trag. fragm.). — 320. 7 *erat* pro *erit* Hein. — P. 320. 14 *tuum* post *natum* add. Bentl., Bait., all. — P. 320. 22 *semiesas* Bentl., Seyff., *sireis* Haupt., Ribb. ed. II, *semi assi reis* codd., *quaeso, meas* (*mias* Ribb.) *sieris* Bait. ed. Tauchn., Ribb., Hein., *Neu reliquias . . . meas sieris* Bait. ed. Tur. — P. 320. 24 sq. *octonarios* Lamb., Seyff. — P. 321. 29 sq. *[ita tamen — vivi sentiamus]* Wesenb., Bait., Hein. — P. 322. 5 *quae* codd., Seyff., *quam* Dav. et edd. fere omnes. Sane qui, si quid tempestivum est ad mortem, obit, mortem obit, sed cur hoc Ciceronem necessario dixisse, illud non potuisse dicere censeamus, equidem adeo non intellego, ut illud magis mihi placeat. *Multa tempestiva obire* dictum est, ut *tempus, annum, diem obire,* i. e. non praetermittere. — P. 323. 28 *Argivae* Lamb., Bait. ed. Tauchn., Seyff., Hein., Sorof. — P. 323. 36 *id illis praemii* Rath., Seyff., Hein., *illis praemium* Bait., Sorof. — P. 324. 29 *[rebus]* Lamb., Bait. — P. 325. 4 *commemorant* add. Vahlen., Zeitschr. f. Oester. G. 1873 p. 243 sqq., Hein., *et Codro* Seyff., *[Codrum — Athenas fore]* Bait. ed. Tauchn., Sorof. — P. 325. 13 *viget* codd., Seyff., Hein., Sorof., *vigent* Bait.; vid. Seyff. Lael. p. 78. — P. 325. 17 *[ita]* Wesenb. auctore Bait. — P. 325. 21 *peremit,* item p. 335. 12 e codd., p. 335. 5 contra codd. *interemor* Bait. — P. 325. 34 del. alter. *in* Wesenb., Bait., Seyff., Hein., Sor.; v. ad p. 10. 20. — P. 326. 22 *omni e philosophia* vulg., *omnis philosophiae* Halm., Seyff.; v. Seyff. Lael. p. 442 sq. — P. 328. 15 *comparavit* de Man. coniectura recent. edd. praeter Kuehnerum omnes, nulla alia, opinor, causa adducti, nisi quod alibi scripsit Cicero *remedia comparavit ad tolerandum dolorem* (ut *vici* et

sim.). Certe, quod ait Wesenb., 'qui mortem iam non timeat, eum non nunc demum praesidium comparare, sed iam tum, cum timere desierit (didicerit non timere), comparasse', id mihi mire quam captiosum videtur; quasi vero is tantum possit mortem non timere, qui dedidicerit timere, aut non, qui mortem contemnat, quasi in dies maius praesidium ad beatam vitam comparare videri. — P. 328. 17 *nisi si nihil* Bait. ed. Tauchn. — P. 329. 34 *philosophantur* codd., Bait., Seyff., *philosophentur* H. Saupp., Hein., Sorof., quod eos, qui iam ita philosophentur, excitari opus non sit. At *aliquos excitare ad philosophandum* Latine non dicitur *eos excitare, qui philosophentur,* nec *philosophari* nihil aliud est nisi scribere de philosophia. — P. 330. 17 *[id]* Bak., Bait., Hein., Sorof. — P. 331. 32 *profiteatur* Ern., Wesenb.; v. ad p. 301. 36. — P. 332. 20 *id dicere quidem* codd., Bait. ed. Or., *id quidem dicere* Wesenb., Bait. ed. Tauchn., Sorof., *id dicere equidem* Halm., Seyff., Hein.; v. ad p. 18. 13. — P. 333. 22 *fit* vix ferri posse videtur. Non enim, quid sequatur, concluditur, sed quid futurum esset, si illa, quae '*natura ipsa respuit'*, ita essent. *Fiet* igitur Ciceronem scripsisse suspicor (de quo v. Seyff. Lael. p. 454 sq.), quamquam simile est *Tollitur* p. 167. 15 (*tolletur* fat. 13. 29 al.). — P. 333. 31 *[Hercule]* Bak., Bait., Hein., Sorof. — P. 334. 5 *voluptatem* frustra defendit Seyff. — P. 334. 19 *qui* codd., Ribbeck., *quis* Bait., Seyff., Hein., Sorof. — P. 335. 1 *latere* codd., Seyff., *lateri* Wesenb., Bait., Hein., Sorof. Eos, qui Ciceronem ipsum nusquam alibi scripsisse *aliquo loco inhaerere* docent, mittamus; nobis satis est Ovidii exemplum met. XI 403 *inhaerentem lacerae cervice iuvencae* (lupum) *Marmore mutavit,* nec dubitassemus, si nullum praesto esset similius, quam quae Seyffertus et Wesenb. ipse suppeditant. — P. 335. 12 *feminae* Bentl., Wesenb., Bait. ed. Tauchn., Seyff., Hein., Sorof., *feminea* codd., Bait. ed. Tur. — P. 335. 14 *Ne me occidentem* codd., Seyff., Hein., Sorof., *Ne me occidente* Klotz., Bait. ed. Or., *Neve occidentem* Wesenb., Bait. ed. Lips. — P. 335. 23 *Eviscerattum* codd., Seyff., Hein., Sorof., *Eviscerati* Bentl., Wesenb., Bait. — P. 335. 32 sqq. Commata potius aut puncta quam interrog. signa cur posuerint editt., quod sciam, omnes, miror. Cf. Ov. met. IX 182 sqq. — P. 337. 32 *proprio numero* Seyff., Hein., Sorof., *proprium noster* codd., *[et proprium] noster* Bait. — P. 338. 1 *verti etiam* Halm., Bait. ed. Tauchn., Hein., Sor., *verti enim* codd., *verti* Bait. ed. Tur., *Graecis: verti enim* Seyff. — P. 338. 12 *a pueritia legimus et ediscimus* scripsi, *et a puer. leg. et disc.* codd., Bait. ed. Or., *a puer. et leg. et disc.* de Bakii coni. Bait. ed. Tauchn., *et a puer. leg. et edisc.* Hein., *a puer. leg. edisc.* Seyff., Sorof. — P. 338. 18 *Roga* vulg., *rogo* codd., *Rogaro* Wesenb., Seyff. — P. 339. 19 sq.

complectimur Hein. — P. 339. 21 sq. *nec mal. ullum, ne si in unum quidem locum* Bak., Bait. ed. Tauchn., Seyff., Hein., Sorof., *ne malum quidem ullum, nec, si in un. loc.* codd., Bait. ed. Tur.; vid. ad p. 18. 13. — P. 339. 23 *comparandum* Halmio auctore Bait. ed. Tauchn. — P. 340. 7 *Ecquid nescis* Ern., Bak., Bait. ed. Tauchn. — P. 340. 13 *aut Prometheum aut Philoctetam* Lallem., Bait. ed. alt. — P. 341. 4 *differunt* miro consensu Bait., Seyff., Hein., Sorof.; vid. Madv. fin. p. 431. — P. 341. 7 *Graeci illi* codd., *Graeculi* Bait. ed. Tauchn.; cf. ad p. 213. 29 et p. 342. 14 *rudem illum* et 16 *ille exercitatus,* p. 431. 9 *elatus ille,* Gertz. ad Sen. de clem. I 16. 5. Minus forsitan offendat, si scribas *Graeci, illi quorum,* etsi admodum nihil interest. — P. 341. 24 *Eurota* codd., Ribbeck. recte, *Eurotas* edd. Cic. — P. 341. 25 *Militia* codd., Ribb., *Militiae* plerique editt., *Militiae et studio* mire Seyff. — P. 341. 31 *agmen ad tibiam* Tregd., Haupt., Hein., Sor., *ad modum ad tibiam* codd. et cruce addita Bait., *iter ad modum ac tibiam* Seyff. — P. 341. 34 *et quantus* Dav., Wesenb., Bait., Hein., Sor. — P. 342. 4 *fuerit* Bentl., Bait. ed. Or., Seyff., Hein., Sorof., *ferat* Lamb., Bait. ed. Tauchn. — P. 342. 23 et p. 343. 5 *potis* Both., Ribb., Hein., *potest* codd., vulg. — P. 342. 24 sq. quae sint poëtae verba, quae Ciceronis, admodum dubium est. *Non pótis accedi. — Cérte Eurypylus híc quidem est. Hominem exércitum!* non solum optimus versus est (nam imperite quidam *est* eiecerunt; immo poterat addi *O*: *híc quidemst. O hóm.* —), sed etiam oratio ex ipsa scaena sumta videtur, et dederunt poëtae Bait., Seyff., Sorof. Tamen malui Ciceronem quasi se ipsum fabulae interponentem facere. Incertius etiam iudicium est de iis, quae sequuntur: *Ubi tantum luctus* —. — P. 342. 29 *paratum* de Bentleii coni. Bait., Hein., Sor., Ribbeck., mea sententia ne recte quidem, non modo probabiliter. — P. 343. 17 *exercet* H. Saupp., Bait., Hein., Sorof., non multo probabilius; non minus Latine Cels. I proem. ext. *Tum ad ea transibo, quae ad morbos curationesque eorum pertinebunt.* — P. 343. 18 *posse se* Bait., *ferre se* Seyff., Sor., *se* om. Hein. — P. 343. 19 sq. Ex ingenti numero coniecturarum eam secutus sum, quae et omnium proxime accederet ad similitudinem litterarum traditarum (in codd. enim est *Inde* pro *Indi*) et a Cicerone ipso commendari videretur; nam V 27. 77 eodem Indorum exemplo ad eandem rem probandam utitur. — P. 344. 19 *quicquid est* Kayseri auctoritate Bait. ed. Tauchn.; v. ad p. 7. 13. — P. 345. 14 *ista* codd., *istaec* edd., cf. p. 59. 22. — P. 345. 20 *plane* non recte videntur interpretes explicasse; v. ad Seyff. Lael. p. 108. — P. 345. 25 *Nunc* codd., Seyff., Hein., Sorof., *Hunc* Wesenb., Bait., *Ne* Jeep. Si opus esset emendatione, mallem *Hic.* — P. 345. 31 *catus* Non., plerique editt.,

cautus codd., Seyff., Kuehner. Idem error p. 63. 26 al. — P. 346. 5 *quod honestum est* Hein.; v. ad p. 7. 13. — P. 346. 13 *Fieri* codd., Seyff., *Ferri* vulg. — P. 346. 20 *[pluribus]* Cobet., Bait. ed. II, Hein. — P. 347. 25 *leniter* Bak., Bait. ed. Tauchn.; cf. ad p. 77. 5. — P. 348. 2 *iam tandem* scripsi, *abscedite iam iam* codd. et edd. — P. 348. 23 *verae* (i. e. vera, non ficta, exempla honestatis) scripsi, *honestae, verae* Jeep., progr. Guelf. 1865 p. 11, *honestae et verae* Sorof. de H. A. Kochii coni., *vero* codd., *viro* Tregd., Bait., Seyff., Hein. — P. 348. 26 *Timocreontis* codd., Bait. ed. Tauchn., Hein., *Nicocr.* vulg. — P. 348. 28 *Callanus* codd., Bait. ed. Tauchn. — P. 348. 30 sq. *sed — corpus* codd., Seyff., *[sed — corpus]* Bait. ed. min., Sorof., *si tactum dolore corpus* Bait., alii aliter. — P. 349. 30 *idem* codd., Seyff., Hein., *quidem* Bait., Sor. — P. 350. 6 *non quo* Bait. ed Tauchn. suo more. — P. 351. 22 *Quia, si, cum* Madv., Bait. ed. Or., Hein., *qui cum* codd., *Si qui, cum* Ern., Bait. ed. Tauchn., *Quia cum non tant. op. phil. ded., si dol. tantum ferre non possem* Seyff. — P. 352. 11 sq. miror Bentleii coniecturam *contendendo* editoribus fere omnibus placuisse; mihi *compensatione gloriae* simileve quid desiderari videtur. In cod. Gud. *contempno* esse, 'sed spatio relicto et puncto posito', paulo obscurius testatur Seyff. — P. 352. 12 *ut apud* codd., *et apud* Hein., Seyff. — P. 352. 19 *cucurrerunt* codd., Bait. — P. 353. 23 *proficiscatur* v. Seyff. Lael. p. 143. — P. 353. 26 *debes* Sorof., Hein. — P. 354. 5 *te, quo velis, perferent* non sunt Ciceronis verba. Is scripsisset *voles*. — Ib. *omittat is* scripsi, *omittas* (*omitas*) codd. G R, *omittat* vulg.; pronomen desiderari videtur. — P. 355. 3 *[causa]* Cobeto auctore Bait. ed. Tauchn. — P. 356. 32 *[gloriae]* Bait. ed. Tauchn. — P. 357. 4 *Qua caecati* Schlenger., Bait ed. II, Hein. — P. 357. 7 *Atqui* Hein. (de codd. errans). — P. 357. 11 *[quod ins. cont. omnibus]* Bak., Bait., Hein. — P. 357. 12 *iis* all., Seyff. — P. 357. 16 *hoc — ipso* Bak., Bait., Sor., *Hi — ipsi* codd., Seyff., Hein. — P. 357. 18 *poti* pro *pati* Ribbeck., Bait. ed. Tauchn., Seyff., Hein. — P. 357. 23 *ipse med. corp. [animus]* videtur voluisse Bait. in ed. Tauchn. — P. 357. 31 *[viribus]* Tregd., Bait. ed. Or., *atque viribus* Bentl., Wesenb., Bait. ed. Tauchn. — P. 359. 31 v. ad p. 70. 24, quod Kuehneri causa commemoro. — P. 359. 32 coniunctivum *sint* vitiosum, verum esse indicativum Wesenb. Baitero, Seyfferto, Heinio, Sorofio, Meissnero persuasit; nam 'hoc loco causalem sententiam ad *dicentium* cogitationem parum commode referri.' Tale argumentum tantum valuisse miror; valentius autem fuisse suspicor illud, quod paucis versibus ante scriptum est *exisse ex potestate dicimus eos, qui ecfrenati feruntur*, in quo nihil est simile. Nam hoc posteriore loco declaratur, quod genus hominum (*ii, qui ecfrenati feruntur*)

exisse ex potestate dici soleat, illo, qua causa commoti homines ita dicere soleant, i. e. quales ipsis illi esse videantur. Cf. ad p. 7. 13 et ad p. 400. 33. — P. 360. 21 *naturale*, i. e. natura insitum, ut de divin. II 12. 29 ex. *tauri opimi iecur — quid habet naturale, quod declarare possit, quid futurum sit?* (*natura tale* Klotz.), Sen. nat. quaest. V 5. 1 *habere aëra naturalem vim movendi se neque aliunde concipere*, cf. p. 264. 5 *hominis natura habet quiddam ingenitum quasi civile atque populare*; codd. *naturabile*, ut alibi (N. D. II 36. 91) *animabilis*, *morabilis* (fat. in.), *aequabilis* pro *animalis*, *moralis*, *aequalis*; cf. *spiritabilis* cod. G p. 294. 15 et Serv. tamquam ex libris de deor. nat. (frgm. 8 Bait.) pro *spirabilis*; vulg. *natura*, Bentl. *natura fere*, Seyff. *natura tractabile — et tenerum*. — P. 360. 28 *si, inquit, fuero* Seyff., Hein., Sorof., *si inquit fuerat* codd., *si sim, qui fuerat* de Halmii sent. Bait. — P. 361. 19 sq. *[Ita fit — repugnet]* Hein., Bait. ed. Tauchn. — P. 362. 36 *qua nihil melius est* Wesenb., Bait., Hein., Sorof.; vid. ad p. 238. 13. — P. 365. 36 *est propositum* Bouhier., Hein., *fuit prop*. Davis.; vid. Seyff. Lael. p. 346, supra p. 211. 23. — P. 366. 4 *socru* Bentl., Ribbeck., Seyff., Hein., *socero* codd., *socro* Klotz., Bait., Sorof. — P. 366. 8 *istic* codd., *istinc* vulg., *isti* Ribbeck. — P. 366. 10 *Meó tanta* — de Bentl. coni. vulg., *Vobis* Seyff., *Tánta vis scéleris in córpore haeret* Ribb. — P. 366. 16 *horrida atque* codd., Bait., Seyff., Hein., Sorof. — P. 367. 26 *Euripidem* Bait. ed. Tauchn. tacit.; cf. p. 282. 11. — P. 368. 22 *[cum]* Davisio auctore Bait. ed. Tauchn. — P. 368. 27 *[Socrate]* Bak., Bait., Hein., Sorof., *Socratam* cod. G, *Socratem* R 'glossa ad *illum* addita'. — P. 370. 10 *humana* cod. G, Hein., *humanae* R. — P. 371. 29 *et* add. Hein., Bait. ed. Tauchn., Seyff., Sorof. — P. 372. 5 *est* vulg., *est si* codd., *est scilicet* Seyff. e Klotzii coni. — P. 372. 19 *auditu e cantibus* veri similiter Sorof., Hein. adn. crit. — P. 372. 25 *etiam* pro *enim* Seyff. — P. 373. 3 *est* add. Seyff., Hein., Sor. — P. 373. 6 *acupens*. v. ad p. 132. 15. — P. 373. 10 *et sertis* codd., Seyff., Sorof., *[et] sertis* Hein., *et* del. Wolf., Bait. all. — P. 373. 11 *etiam deliciarum, plane* Seyff., *etiam amorum, plane* Jeep., progr. Guelferb. 1865 p. 13, probabiliter. — P. 373. 20 *occidat* Ribbeck., Seyff., *accidat* codd., Bait., Hein., Sorof. — P. 373. 27 Nec *Aúxilio éxili aút fuga* — (vulg.) nec *Aúxilio aut éxili aút* — (Ribb., Hein.) integer versus est; *fugae* Ribb. et voluit Hein. — P. 374. 23 *quidem te* vulg., *te quidem* codd., Hein.; v. ad p. 18. 13. — P. 375. 6 sq. *voluptatem esse* Seyff., Sorof., *esse voluptatem* Lamb., Bait. ed. Tauchn., Hein., *voluptatem* Bait. ed. Or. — P. 377. 26 *inveteratae* Seyff., Hein., Sorof., *inveterata* codd., *in inveterata* vulg. — P. 378. 1 *At qui toler*. cod. R corr. ex *Aut*, Bak., Bait. ed. Tauchn. — P. 378. 6 *[id]* Tregd., Bait. ed. Tauchn. — P. 378. 9 *nam* pro

non Wesenb., Hein. — P. 378. 10 *quia recentia sunt, maiora videntur* om. prima man. codd. G et R, *sed maiora videntur, quia recentia sunt* Wesenb., Hein. — P. 379. 5 sq. itane distinguas, ut voluit Wesenb. (Baiter., Hein., Sorof.): *Ita fit sensim, cogitantibus ut — appareat,* i. e. Ita sensim fit, ut cogitantibus appareat, an ita, ut Seyffert.: *Ita fit, sensim cogitantibus ut — appareat,* i. e. Ita fit, ut cogitantibus sensim appareat, non multum interest. — P. 380. 1 *tam* pro *tum* Seyff., *nam* Kuehner.; neutro opus est. — P. 380. 7 et 13 *malivol.* v. ad p. 105. 18. — P. 380. 26 *[aegritudo]* Ern., Bait. ed. Tauchn. — P. 381. 19 *delectet* Wesenb., Hein., Seyff., ut videtur, invitus. — P. 381. 24 *declaratur hoc* codd., i. e., ut ego interpretor: *officii iudicio hoc fieri eo declaratur, quod —, declaratur haec* Hein., Sorof., *declarat haec* Wesenb., *declarat hoc* Bait., Seyff. ita interpretantes, ut *hoc* sit nominativus. Mihi *hoc* (i. e. ut *haec omnia recta, vera, debita putantes faciant in dolore*) non magis opus esse videtur mutari in *haec* quam Lael. 17. 64 ex. *utraque in re* in *utrisque in rebus* propterea, quod paulo ante positum est *in bonis aut in malis rebus* (v. Seyff. ed. II p. 416 sq.). Tautologia, quam accusat Wesenb., aut nulla est in *hoc fieri* aut eadem in *haec fieri.* — P. 382. 20 *[aegritudinis]* Bait. ed. Tauchn. — P. 383. 11 sq. *[causam atque]* Dobreo auctore Bait. ed. Tauchn. — P. 384. 18 *idem cum aud.* de Bakii coni. voluit Sorof. Quidni etiam v. 10 *idem?* — P. 384. 23 *Convertit* Seyff., Hein., Sorof.; coniunctivum praefero (cf. ad p. 110. 10), perfecti mallem, si locum haberet. — P. 384. 26 *et tamen* Seyff., Hein., Sorof., *ii tamen* codd. (*hi*), vulg. — P. 386. 20 *putent docere* Lamb., Bait. ed. Tauchn., fortasse vere. — P. 386. 35 *rationem* Bait., *ratione ratione* codd. GR, *orationem* H. Steph., Seyff., Hein., Sorof., λόγους Aeschyl. — P. 387. 8 *nil* cod. G, ut p. 382. 30 uterque cod. et edd., *nihil* vulg. — P. 387. 15 *[Cleanthes]* Bak., Bait., Hein., Sor. — Ib. *fateatur* codd., Seyff., Hein., Sorof., *fatebatur* Wesenb., Bait. Vid. p. 7. 13 (266. 13). — P. 387. 18 *baiolum* codd., Bait. ed. Tauchn., ut parad. 3. 23. — P. 388. 18 *num quid esset malum* Wesenb., Bait, Seyff. (quem paenituisse scio). Vid. progr. Landsberg. 1865 p. 9 sq. et add. p. 32. 7 sq. *ars quae potest esse, nisi quae —?*, p. 149. 12 *nullum officium suum ducerent, nisi ut —*, p. 269. 4 *nisi quod honestum est, nullum est aliud bonum,* Sen. ep. 76. 24 et 26, 90. 35 etc. — P. 389. 11 *contractiuncula quaedam an. relinquetur* Bentl., *contractiunculae — relinquentur* codd. et Non., Bait., *contractiuncula — relinquentur* Hein., Sorof., *ex contractiuncula quadam* (sic codd.) — *relinquentur* Seyff. — P. 389. 16 et 27 *eligendae* codd., Madv. em. Liv. p. 155 n. et advers. II 205, Bait. ed. Tauchn., *elidendae* vulg. 'Fortius et sententiae

magis aptum videtur' Ribbeckio com. frgm. p. LIX ed. II *eiciendae*; nam 'ipsam excindendi evellendique significationem non magis inesse in illis locis (Columellae, Varronis, Curtii, in quibus est *herbas eligere*) demonstratum videt, quam ubi Parcae fila, nautae litoris oras, vela, alii spolia fugati hostis, ossa corporis mortui de via, remos in maris gurgite *legere*, vel *sublegere* sermonem dicuntur — omni violentiae significatione procul habita'. Quippe, qui in lexicis non invenerit etiam *vivis ossa legi*, Sen. cons. Marc. 22. 3 (*lacerationes medicorum ossa vivis legentium et totas in viscera manus demittentium*), prov. 3. 2, benef. V 24. 3; vid. Buenem. Lact. mort. pers. 21. 11. Etiam *ferrum e terrae cavernis* non *elici* posse videtur, sed *eligi* (N. D. II 60. 151), itemque (ib. 64. 161) *ex bestiarum corporibus remedia morbis et vulneribus eligi* (ita codd.: *eligamus*), non *elici*; v. etiam ad p. 167. 36. — P. 391. 19 *sapientiae nobilitate* Madvig., Bait. ed. Tauchn. — P. 392. 15 *discriptos* Seyff., Hein., Sor., *rescriptos* codd., *descriptos* J. Fr. Gronov., Wesenb., Bait.; cf. ad p. 6. 29. — P. 392. 26 *repperisse* Dav., Bait., Sorof., *perperisse* codd., *peperisse* Seyff., Hein. — P. 392. 36 *Diogenem* Bait. ed. Tauchn. tacit.; cf. p. 282. 11. — P. 393. 29 *nullisque* codd., Bait., *nulliusque* Bentl. ac recent. praeter Bait. omnes, quo non magis opus est, quam si quis p. 453. 34 *te nulla vincula impediunt ullius certae disciplinae* corrigere velit *te nullius (unius) certae disciplinae vincula impediunt*; nam *unus* per se est *unus aliquis* aut *ullus certus*, recteque et usitate dicitur *non* (*nec, nullis* etc.) *unus* ita, ut contrarium sit *sed plures* aut *universi* (velut Sest. 57. 122 *nec unus in quemquam umquam gratior quam in me universi*, Sen. de vit. beata 3. 2 *non alligo me ad unum aliquem*). Insigni errore Seyff. *nullis unius* non posse dici ratus nisi ita, ut nolit Cicero unius modo disciplinae, sed complurium aut omnium legibus astrictus esse, perversum id esse ait, proinde quasi non illud ipsum dicat Cicero, non unius alicuius disciplinae legibus ullis astrictum, sed per omnes vagantem, ex qua quidque placeat, legibus omnibus solutum asciscere se velle. — P. 393. 32 *requiremus* codd., Bait., Sorof., *exquiremus* Bak., Hein., *anquiremus* Seyff. — P. 394. 23 *his* codd., Bait., Seyff., *iis* Hein., Sorof. — P. 395. 6 *[faciunt]* Bak., Bait., Hein., Sorof. — P. 396. 15 *stultorum* Davis., Bait., *stulta autem* codd., *stultorum tum* Seyff., *stulti [autem]* Hein., *stultorum [autem]* Sorof. — P. 396. 16 *eaque* Bak., Bait. ed. Tauchn., Seyff., Hein., Sorof., *ea, quae* codd., vulg. — P. 397. 12 *malivolentia* Non., *malev.* hic et p. 398. 15, 417. 6 codd. et edd.; cf. ad p. 105. 18. — P. 397. 13 *[laetans malo alieno]* Bentl, Wesenb., Bait., Hein., Sorof. — P. 397. 22 *iis* Seyff., Hein., *his* codd., Bait., Sor. — P. 398. 5 *pudorem metum sanguinem*

diffundentem add. Bait. ed. Tauchn., *pudorem metum dedecoris* Seyff. — P. 398. 9 *Ennius* codd., Seyff., Hein., Sorof., *Ennii* (*Enni*) Wesenb., Bait., nescio an recte; nam etsi dubium non est, quin potuerint Latini dicere *ex quo illud Ennius*, dixisse ita nemo demonstravit. De div. I 22. 43 *in Bruto Accius* codd. pro *Accii*. — P. 398. 23 *definiuntur* codd., Seyff., Hein., *definiunt* Wesenb., Bait., Sorof. — P. 398. 28 *animo* Lamb., Bait., Sorof., *odio* codd., *acerbior odio et intimo corde* Foertsch., Hein., *acerbior odio, intimo corde* Seyff. — P. 398. 33 *sit* del. Bouhier., Bait. ed. Tauchn., *est* codd.; v. ad p. 38. 13. — P. 399. 1 *[a recta ratione]* Bentl., Bait. ed. Tauchn., Sorof., *et a recta rat.* vulg. — P. 399. 27 sq. *inveteravit — insedit* Seyff., Sorof., *inveteraverit — insederit* codd., vulg.; cf. p. 269. 30. — P. 399. 35 *sanet* Bentl., Seyff. — P. 400. 20 *vinulentia* v. ad p. 44. 20. — P. 400. 33 dubito an verius Lamb. scripserit *(non quia iam sint, sed quia saepe sint), sic,* codd. enim habent *sint,* non *sic.* Wesenb. quod Ciceronem non *sint,* sed *sunt* scripturum fuisse censet, eodem modo iisdemque verbis ('parum commode', inquit) errat ac p. 359. 32. — P. 401. 7 *malivoli* v. ad p. 105. 18. — P. 401. 8 *proclives* codd., Bait., *proclive* Bentl., Hein., *proclivi* Sorof., *proclivius* Seyff.; vid. ad Seyff. Lael. p. 294 sq. — P. 401. 9 *semper, feruntur* scripsi, *semper feruntur* vulg., *semper ferantur* Wesenb., Bait.; cf. p. 400. 33. — P. 402. 3 *valetudo, vires, pulchritudo* Seyff., Hein., Sor., *pulchritudo vires valetudo* codd., *valetudo, pulchritudo, vires* Ursin., Wesenb., Bait. — P. 402. 25 sq. *temptari non possunt, corpora possunt* codd. (*corpora autem possunt* Gud.), Seyff., Hein., Sor., *temptari possunt, ut corpora possunt* Bentl., Bait. — P. 402. 26 *et* pro *sed* Seyff., Hein., Sorof., falso, ut opinor. Poterat Cicero ponere *nam* (Animi valentes morbo temptari non possunt, corpora possunt, propterea quod animorum morbi ex aspernatione rationis eveniunt, i. e. voluntarii sunt, valentes autem animi rationem aspernari non possunt, corporum morbi sine culpa accidere possunt), sed maluit dicere sic: Animi valentes morbo temptari non possunt, corpora possunt illa quidem, sed nulla sua culpa possunt, quod contra est in animis. — P. 402. 35 *sunt enim multa* Madvig., Baiter., Sorof., *non enim in ulla* Bentl., Seyff., Hein. — P. 403. 4 *quia* codd., *quia hi* Lamb., *qui* Dav., Bait., Seyff., Hein., Sor. Illud noluisse dicere Ciceronem, hoc vix potuisse sentio. — P. 403. 8 *scruplosis* codd., *scrupulosis* edd. Incertissima res. — P. 404. 22 *omnes virtutes* H. A. Kochio auctore Sor. — P. 405. 1 sq. *aut in studiis humanis* errore om. Bait. in utraque ed. — P. 405. 24 *qui error —?* Bait. ed. Tauchn., *Qui si error —.* cett.; v. Seyff. Lael. p. 253 sq. n. — P. 405. 25 *res eadem maneat* Bait., Hein., Sor., *res eaedem maneant* all., Seyff., *res*

eadem maneant codd.; v. Lael. p. 310. — P. 405. 34 *Sit ea modica* Bentl., Bak., Bait. ed. Tauchn., Hein., Sor. Facilius probarem *esset*; illud non verius videtur quam v. 35 sqq. *Quid, si dolores — accedant?* — P. 406. 31 *habere — excanduerit* Bak., Bait. ed. Tauchn. — P. 407. 10 *cum* Seyff., Hein., Sor., *quod* codd., *[quod somnum capere non posset]* Bait. — P. 408. 5 *qui ignominiam* errore om. Bait. — P. 408. 9 *existimant* Bak., Bait. ed. Tauchn. — P. 408. 20 *e quo* Manut., Seyff., Hein., Sor., *aequa* codd., *quo* vulg. — P. 409. 1 *Pacidianus* codd., Bait. — P. 409. 5 *furi* Tischer., Hein., Sorof., *suria* codd., † *suria* Bait., *spurci* Seyff. — P. 409. 11 *est* pro *esset* Bak., Bait. ed. Tauchn.; v. Seyff. gramm. § 265 n. 2. — P. 409. 28 *comminus — contrario* ex Ennii versibus petita mihi videri dixi coni. Tull., Regimont. 1860 p. 21. — P. 410. 33 *Nam* poëtaene sit (Seyff., Hein., Sor.) an Ciceronis (Bait., Ribbeck.), nemo potest scire. — P. 410. 34 sq. scripsi de Hermanni sententia cum Baitero et Ribbeckio, *perficit manus proelium restituit insaniens* codd., *refecit rem, manu restituit proel. ins.* Seyff., Hein., Sor., illud, *refecit rem,* fortasse recte, *proëlium insániens* falso (v. pros. Plaut. p. 466 sq.). — P. 411. 7 *et omnino* Hein. — P. 412. 11 *Demosthenem* Bait. ed. Tauchn.; v. ad p. 282. 11. — P. 412. 26 *At enim* Seyff., Sor., *At etiam* codd., vulg. — P. 412. 35 *Quis id adprobare* Bait., Sorof., *Quis id adprobari* codd. — P. 413. 34 *his* codd., Seyff., *[iis]* Bait., del. Bak., Hein., Sorof. — P. 414. 33 sqq. *[Putat — avocari potest]* Bait. ed. Tauchn. — P. 414. 37 *subtilior* Bentl., Seyff. — P. 415. 10 sq. *vel — vel* Bentl., Seyff., Hein., Sor., *nec — nec* codd., *et — et* Lamb., Bait. — P. 416. 19 *venientia* pro *sequentia* Madv. advers. II 243 sq., 'quod nunquam *sequentia* aut omnino aut in hac aegritudinis et metus separatione pro futuris ponantur, ad quae metus pertineat, ut aegritudo ad instantia.' At, ut v. 17 aliter, ut ait Madv., dicatur metus *quasi dux consequentis molestiae,* quod non credo, p. 398. 4 *pigritia* definitur *metus consequentis laboris* et p. 369. 28 *praeteritarum voluptatum memoriae* opponitur *spes consequentium,* de div. vero I 55. 126 *quae praeterierunt, quae instant, quae sequuntur* eadem esse dicuntur, *quae facta sint, quae fiant, quae futura sint,* et *venturum* quoque *bonum* non plus quam semel, nisi fallor, p. 396. 30, contrarium *praesenti,* dicitur. V. Seyff. Lael. p. 398. *Sequentia* 'ortum esse ex eo, quod proximum praecedit *consequentis molestiae',* tam incredibile, quam quod maxime. — P. 417. 6 *malivolus* v. ad p. 397. 12. — P. 417. 22 *cavere* Dav., Bait. ed. Tauchn., Hein., *confidere* codd. et Non., *providere* Bait. ed. Or., Seyff., Sor. — P. 420. 1 *est* pro *sit* Ribbeck. com. p. 99. — P. 420. 21 *[vel alio modo]* Hein., Bait. ed. Tauchn., *vel aliunde adripi vel alio modo* Sor.

— P. 421. 15 *alium pudor* om. Bait. invitus. — P. 421. 20 *Quís item* Fleckeis., Bait. ed. Tauchn., Seyff., Hein., Sor., *Quís ted autem mál.?* Ribbeck. Melius videtur *Quís malitia autém te?* — P. 422. 25—36 *Quis enim — erroris est,* item p. 423. 7—13 *Ergo ut — proclivior* aliena esse censet Meissner., fortasse vere. — P. 422. 32 *opinio* pro *diffidentia* Hein. — P 422. 34 sq. *[Ut igitur — sunt in malo]* Bait., Hein., Sor. — P. 423. 16 *[depellitur]* Dav., Wesenb., Bait., Hein., Sor. Cf. p. 403. 4 sq. *vitia sublata esse possunt, quia non tam celeriter sanantur* (morbi) *quam illa tolluntur.* — P. 426. 22 *qui* veri similius videtur Ciceronem scripsisse quam *quid.* — P. 427. 6 *est* pro *sit* Bak., Bait.; cf. ad p. 7. 13. — P. 427. 14 sq. *[qui — nominabantur]* H. Saupp., Bait., Hein., Sor. satis probabiliter. — P. 427. 29 *venisse cumque* Cobet., Bait. ed. Tauchn. — P. 428. 29 *a caelo* Seyff., *de caelo* Or., Hein., Sor., neutrum, ut mihi quidem videtur, necessar. — P. 429. 22 sq. *aut qui — dicere* errore om. Bait. — P. 430. 17 *[ipsa prudentia]* Ern., Bait. ed. Tauchn. — P. 431. 19 *quae cuique* codd., quod 'ex recentioribus unus inventus est qui tueri auderet, Re. Klotzius', *quaecumque* vulg., *quae cuiquam* Bentl. Hoc dubito an Seneca scripturus fuerit, Cicero profecto scripsit *quae cuique,* i. e. unicuique homini tolerabilia ducit omnia, quae ei (unicuique) accidere possunt, aut: quae cuique accidere possunt, ea cuique tolerabilia ducit, in quo distributionis, quam desiderat Seyffertus, tantundem est, quantum v. c. p. 444. 29 *id licere dicimus, quod cuique conceditur,* p. 423. 4 *naturam cuiusque ex forma perspicere,* i. e. ex uniuscuiusque forma perspicere naturam eius, aut p. 427. 12 *initiorum causarumque cuiusque rei cognitio,* i. e. cognitio, quae cuiusque rei initia causaeque sint. Simillimus huic loco est ille p. 440. 5 sq. *ea, quae homini accidere possunt, omnia parva ducens,* nisi quod ad adiectivum *tolerabilia* accommodatum est pronomen distributivum, ad *parva ducere* non item. At enim, non ceterisne hominibus singulis tolerabilia ille ducat humana omnia, quaeritur, sed sibine ipsi. Ain vero? is, qui *ducat tolerabilia, quaecunque accidere possunt?* Non de constantia et patientia hominis omnia mala perferentis agitur, sed de sententia sapientis humana omnia adeo despicientis, ut posse tolerari (nam id est tolerabile ducere) non a se solum, sed ab homine, omnes ictus fortunae arbitretur. In iis demum, quae sequuntur: *idem si nihil concupiscat* etc. ipsius continentia ac temperantia laudatur; scilicet cupidi laetique omnes homines omni tempore aut sunt aut non sunt, patientes non sunt, nisi cum quid iis accidit. Ergo de patientia malorum deliberat philosophus decernitque sua cuique esse tolerabilia, cupiditate vacat ipse. Cf. ad p. 16. 27 et maxime ad p. 231. 16 *prudentia, quam*

omnes, qui cuique artificio praesunt, debent habere eodem modo depravatum: *cuicumque artificio praesunt.* — P. 432. 18 *in philosophia* codd., *a philosophia* all., Seyff. invitus, ut videtur, *[in philosophia]* Bait. II. — P. 432. 29 *fuisset* Bentl., Bait. — P. 433. 14 *scripsit* vulg., *scripta sit* codd., *scriptitavit* Klotz., Seyff. — P. 437. 12 sq. sine cruce Bait., *ni ita esset, num totum hoc — recte poneret* Seyff., *si ita esset, tum volui, ut totum — poneret* Hein., *si ita esset, num iure — poneret* Sorof. — P. 437. 18 *Sed si* Koenighoff., Sor. — P. 437. 26 sq. *Ain tu? aliter* Or., Bak., Hein., *An tu an aliter* codd., *An tu aliter* Tregd., Sor., Bait. ed. Tur., *Ain tu? an aliter* ed. Lips., *Ain tandem? aliter* Seyff. — P. 438. 2 sq. *[ex alterius eventis]* Hein. — P. 438. 5 *hic sapiens* intercidit apud Bait., item v. 17 *et vites.* — P. 438. 9 *ipso* Bait., Seyff., Hein., Sor. — P. 438. 24 *est* pro *sit* de Halmii coni. Bait.; v. ad p. 110. 10. — P. 438. 25 *his* codd., Seyff., Hein. — P. 439. 23 sq. *compleatur* Wopk., Bait. ed. Tauchn., Seyff., Hein., Sor., *complectitur* codd., *completur* Bentl., Bait. ed. Or.; v. ad p. 68. 14 et 7. 13. — P. 439. 32 *parva metuit,* recte, ut videtur, defensum a Madvigio de fin. p. 769, Bait. ed. Tur., *pauca* ed. Tauchn., Sor., *parvo metu est* Tischer., Hein., *parce metuit* Seyff. — P. 440. 14 *quae est moderatrix* Hein., Sorof. Eo, quod temperantia talis est, ut sit moderatrix omnium commotionum, efficitur, ut adiuncta ea ad fortitudinem nihil desit ad beate vivendum. V. ad p. 53. 6. — P. 440. 20 *Atque cum* vulg., *At quicumque* codd., *Cumque* Seyff. — P. 440. 24 sq. *cum omnia ea — pugnent* Seyff., *cum omnia — pugnent* codd., *quae omnia — pugnant* Bait., Hein., Sorof. Emendatum esse totum locum non credo, minimeque placet v. 22 sqq. *quod — versetur.* — P. 442. 18 *sine alacritate, ulla sine libidine* Sorof. vix probab., *sine alacr., nulla libidine* H. Saupp., Hein., *sine alacr. futili, sine lib.* Bentl., Seyff. — P. 442. 33 *me aequiperare* Orell., Hein. — Totum autem locum v. 27 sqq. sic fere scribendum censet Niemeyer. in Fleckeis. ann. phil. 1876 p. 642 sqq.: *(Et est in aliqua vita — — aequiperare queat.) Quodsi beata vita glor. — — ferendum sit — Quibus positis intellegis quid sequatur. Atque item —.* De cetero non pugno, etsi non multo elegantius disputantem Niem. Ciceronem facere videtur; sed *et quidem* nolim iam, ut olim, mutari in *atque item,* nam *et quidem* identidem valere *atque* persuadet multitudo locorum, ut p. 26. 25, 43. 27, 126. 18, 174. 4, 275. 3, 310. 32, 361. 5 et 21, 376. 11. 457. 10 *(et hic quidem),* N. D. I 31. 88 (al. 89 *Et tu quidem*), II 13. 36 *(intellegentem esse mundum et quidem etiam sapientem),* II 15. 41 ex. *(solem et quidem reliqua astra),* II 37. 94 *(minus operosa et multo quidem faciliora),* III 9. 23 *(disertus et quidem mathematicus),* de div. I 49 ex. 112, II 36. 77, or. 45. 152, fam. IX

22. 4 m. — P. 444. 10 *a bono consule* mihi non minus ineptum videtur (qui est bonus consul, ad eum repulsa non pertinet) quam *a bono populo*; illud tulerunt editt., ex hoc Madvigio auctore sustulerunt *bono* Bait., Hein., Sor., *a non bono populo* Seyff. — P. 444. 19 *[consulis]* Bak., Bait. I, Hein., Sor., del. Bait. II. — P. 445. 35 *et perscrutaretur* deest apud Bait. — P. 446. 1 *ipse* Scheib., Bait. ed. Tauchn. — P. 446. 14 *Cum huic obsecutus es* Seyff., Hein., non recte. — P. 446. 18 *[opes]* Bait. — P. 447. 10 *[mortis]* Scheibio auctore Bait. ed. Tauchn. — P. 447. 17 sq. *perstudioso; poëtam etiam tragicum accepimus* Seyff. probabiliter; *accepimus* e codd. det. addunt etiam Ern., Hein., all. — P. 448. 3 *Agragentinas* Seyff., Hein., Sor., *Agragantinas* Camerar., *Agragianas* codd., Bait., cum cruce in ed. Tauchn. — P. 448. 9 *multi* codd., vulg., *tumuli, milites, incultum, rustici, inviti, servuli* all., *famuli* Lattmann., Bait. ed. Tauchn. — P. 448. 15 *Arpinati* Wesenb., Hein., Sor. — P. 448. 23 *in iniuriis* Bait.; v. ad p. 10. 20. — P. 449. 10 *fugiendarumque* Seyff., Hein., Sor., *fugiendarumque ve rerum ne vivendi* codd. (*ve* et *ne vivendi* eras. in cod. R), *fugiendarumve* Bait. — P. 449. 35 *compleatur* codd., Seyff., Hein., *completur* Bentl., Bait., Sor.; haec est quasi accessio, illa consecutio; cf. de rep. I 14. 22. ex. — P. 449. 37 *aeternitatem imitandi* Seyff., Hein., Sor., *aeternitatis imitandi* codd., Bait. — P. 450. 1 *conlocatam* Seyff., Hein., Sorof., *conlocata* codd. G R, *conlocatum* Wesenb., Bait.; v. Seyff. Lael. p. 438, N. D. II 52. 129 *ova — et nascantur et educantur ipsa per sese.* — P. 450. 11 *deligenda* vulg., Bait. ed. Tauchn., Seyff., *dilig.* codd., Bait. ed. Tur., Hein., Sor.; v. ad p. 105. 13. — P. 451. 19 *voluptatium* codd., Wesenb., Seyff., Hein., Sor., *voluptatum* Bait. — P. 452. 20 *[in India]* Davis., Bait. ed. Tauchn. — P. 452. 21 *communis* Geel., Fleckeis., Hein., Sor., *cuius* codd., Bait., Seyff. — P. 452. 25 *illa* multi emendandum censuerunt non sine causa: *turba, turbella, turba illa*; *illae, reliquae, relictae — discedunt*; *victa nulla non discedit* Sor. — P. 452. 30 *pravis* Lamb., Bait. ed. Tauchn. — P. 453. 2 *[gratia]* Ursin., Bait. ed. Tauchn. — P. 453. 33 *nisi molestum est* Halm., Bait., Hein. (Philol. XIX 624). — P. 454. 16 *nos quidem illud* Wesenb., Bait., Hein., Sor., *nos illud quidem* codd. (v. ad p. 18. 13), *nos illud quiete et* Seyff. — P. 454. 28 *[bonis]* Goer., Madv., Wesenb., Bait. ed. Tauchn. — P. 455. 2 sqq. oratio distingui sic solet: *est: praeter Theophrastum et si qui — reformidant, reliquis quidem,* quod nescio quo modo intellegi possit. — P. 455. 10 sq. *dicant — sunt* Bakio crediderunt recent. editt. omnes ita corrigenda esse, ut modi permutentur. *Dicunt* Bakius propterea scribi oportere ait, quod Cicero 'loquatur de certis philosophis, non indefinite', Seyff. rectissime eum iudicasse censet; aut enim dicendum

fuisse *cum dicant* aut *qui dicunt*. Falso ergo Cicero, ut pauca ex innumerabilibus exemplis proferam, scripsit p. 23. 18 (Lucullus) *qui ea esset memoria,* p. 55. 37 *tu, qui dicas,* p. 58. 29 *tu, qui dixeris,* p. 173. 12 *ad te, qui processeris,* p. 218. 10 *Pyrrho, qui relinquat,* p. 294. 27 (Dicaearchus) *qui sentiat*; an Lucullus, Pyrrho, Dicaearchus, tu incerti sunt homines? *Non licet iis, qui dicunt, negare* qui dicit, quasi describit homines et poterat addere vel nomen vel genus vel aetatem potius quam *qui dicunt*; *qui dicant* autem significat eam ipsam vel virtutem vel vitium, quod dicant, causam esse, cur iis non liceat; qui certine sint an incerti, nihil ad rem, nec interest, utrum vertas: Leute, die —, an: sie, die —. V. ad p. 68. 14. *Sunt* autem Ciceronem scripsisse, non *sint*, indicio est *Quamquam enim sint* —; de quo v. ad p. 7. 13. — P. 455. 23 *minis, blandimentis* Hein., Seyff., Sor., *minimis blandimentis* codd., *minis aut bland.* Bentl., Bait. — P. 456. 10 *Quid tandem* Seyff. ex Nonio restituisse se ait falso. — P. 456. 23 *facere idem* Sorof. — Ib. *poterunt* vulg., Seyff., Hein., Sor., *potuerunt* codd., Wesenb., Bait. V. ad p. 118. 18. — P. 457. 26 *[non]* Madv., Tregd., Bait. ed. Tauchn. — P. 457. 36 sq. *et expetendam* Dav., Seyff., *expetendamque* Bait., Hein., Sor. — P. 458. 19 *ptolomeus* codd.; v. ad p. 235. 2. — P. 458. 22 *Socratem* Bait. ed. Tauchn.; cf. ad p. 282. 11. — P. 460. 6 *et tabulis studes* de Wesenb. coni. Sorof., *tabulis ludis* codd., *tabulis studes* Seyff., Bait. ed. Tauchn., Hein. — P. 460. 14 *quam paucis* om. Bait. — P. 461. 21 *contemnenda sicut a paulo* codd., *cont. sapienti, paulo* Hein., *cont. ac levicula, paulo* Seyff. — P. 461. 22 *a patria* Wesenb. et voluit Bait. ed. Tauchn. — P. 461. 34 *An potest exilium ignominia adficere* Wesenb., Bait. ed. Tauchn., Sor., alii aliter. — P. 462. 11 *Quid? num* pro *Qui enim* non recte Scheibio auctore Hein. — P. 463. 6 *id* add. Seyff., Hein., Sor. — P. 463. 20 *quod credibile vix est* Bak., Bait. ed. Tauchn. prave. — P. 464. 5 *poësim* Wesenb., Seyff. — P. 464. 27 sq. *omnesque item* Man., Lamb., Wesenb., Bait. ed. Tauchn., Hein., Sor., *omnesque id* codd., *omnes denique* Seyff., *omnesque* Bait. ed. Or. — P. 465. 9 *quoniam quidem mors est aeternum* Wesenb., Hein., Sor.; uncos add. Bentl., Dav., Bait. ed. II. — P. 465. 31 *ei* Wesenb., Bait., *et* codd., om. Seyff., Hein., Sor. — P. 465. 33 *iudicas* Seyff., Hein., Sor., *vides* codd., *putas* Tregd., Bait. — P. 466. 16 *philosophiae* Non. bis, Seyff., *philosophas* codd., Bait., Hein., Sor.; cf. ad p. 6. 23.

P. 165. 9 *praecipue* codd., *praecipui* edd.; v. de rep. I 34. 53.

M. TULLII CICERONIS

ACADEMICORUM AD M. VARRONEM

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Cum M. Cicero per dominationem C. Caesaris cum iniquitate temporum, tum partium studio a re publica gerenda se videret exclusum, ne omnino deesset rei publicae, in libris scribendis operam posuit ac praecepta dicendi compluribus voluminibus condidit, dein maxime morte Tulliae suae commotus sese etiam ad philosophiaè scriptiones convertit et optimarum artium vias civibus suis tradere studuit. Quo in genere primum eo libro, quem *Hortensium* inscripserat, philosophiae vituperatoribus respondit popularibus suis universum philosophiae studium commendans, tum, quod philosophandi genus optimum esse arbitraretur, ita conatus est explicare, ut hoc ipso scripto, cuius partes infra leguntur, Academicorum rationem commendaret et a Socrate et Platone incipiens recentioris potissimum Academiae philosophiam exponeret. Hanc quaestionem Academicam cum primo duobus libris complexus esset, quos a personis, quas loquentes in iis induxerat, appellavit, priorem *Catulum*, alterum *Lucullum*, qua de re et ipsius conferenda est *epistolarum ad Atticum* lib. XIII ep. 32 § 2 cl. eiusdem libri ep. 12 § 3, ep. 16 § 1, ep. 19 § 5, ep. 32 § 3 et Quintiliani *institut. orat.* lib. III cap. 6 § 64 et Plutarchi *vita Luculli* cap. 42, postea iam editis his libris, cum et ad M. Varronem aliquid conscribere vellet et illud ipsum opus minus iam

probaret, hanc ipsam quaestionem ita ad Varronem transtulit, ut, quod duobus libris absolverat argumentum, iam quattuor libris exponeret, qua de re multa confert cum Attico, vide *epistolarum ad Atticum* lib. XIII ep. 12 § 3, ep. 13 § 1, ep. 16 § 1, ep. 19 § 3, ep. 25 § 3 et conf. Quintiliani *institut. orat.* l. c. Misit etiam hos quattuor libros ad M. Varronem cum epistola, quae legitur *ad familiares* lib. IX ep. 8. Iam casu factum est, ut priorum illorum Academicorum non servatus sit nisi alter liber, posteriorum autem Academicorum primus liber isque mutilus ad nos pervenerit. In hoc Academicorum posteriorum fragmento post exordium, quo Cicero de instituto philosophiae Latinis litteris illustrandae agit et sermonis instituendi occasionem demonstrat c. 1—3, Varro primum, inde a Socrate repetens usque ad Arcesilam, philosophiae rationem exponit c. 4—13, deinde Cicero ab Arcesila incipit et in Carneade desinit. Summa sermonis Varroniani haec est: Socratem primum coepisse de moribus magis quam de rerum natura disputare atque in omnibus sermonibus usum esse illa εἰρωνείᾳ, qua nihil se scire diceret nisi nihil se scire. Platonis autem Socratici auctoritate unam et consentientem duobus vocabulis philosophiae formam institutam esse, Academicorum et Peripateticorum, qui certam et completam philosophiae formulam composuerint, sed Socraticam dubitationem et omnibus de rebus sine adsensione disputandi consuetudinem reliquerint atque ita artem philosophiae effecerint (c. 4). Triplicem autem fuisse philosophandi rationem, *unam de vita et moribus*, quae a natura peteretur, cui parendum, in qua summum bonum quaerendum dicerent (c. 5—6), *de natura alteram*, quae contineretur effectione et materia, quam fingeret et formaret effectio (c. 7, coll. c. 2), *tertiam*, quae *in ratione et disserendo* versaretur, a sensibus quidem ductam, sed ita, ut iudicium veritatis non tribueretur nisi menti, quae sola cerneret, quid semper esset simplex et unius modi et tale, quale esset, quam ἰδέαν appellavisset Plato. Omnem a sensibus ductam cognitionem opinabilem tantum esse, scientiam tantum in motionibus animi et rationibus inesse (c. 8). Aristotelem deinde primum ἰδέας labefactasse, Theophrastum vitam beatam in sola virtute esse positam negasse. Stratonem totum se ad naturae obscuritatem contulisse (c. 9). Zenonem autem, disciplinam corrigere conatum, plurima in triplici illa ratione novasse (c. 10—11). Tum vero Zenoni se opposuisse Arcesilam, rerum obscuritate commotum, et revocasse veterem illam omnibus de rebus dubitandi consuetudinem nihilque dixisse sciri posse, ne id ipsum quidem, quod Socrates excepisset, cf. lib. II c. 24. Hanc esse Academiam novam appellatam et ad Carneadem perductam (c. 12). Cetera desunt.

CICERO VARRONI.

1 Etsi munus flagitare, quamvis quis ostenderit, ne populus quidem solet nisi concitatus, tamen ego exspectatione promissi tui moveor, ut admoneam te, non ut flagitem. Misi autem ad te quattuor admonitores non nimis verecundos; nosti enim profecto os huius adulescentioris Academiae. Ex ea igitur media excitatos misi, qui metuo ne te forte flagitent; ego autem mandavi, ut rogarent. Exspectabam omnino iam diu meque sustinebam, ne ad te prius ipse quid scriberem, quam aliquid accepissem, ut possem te remunerari quam simillimo munere; sed cum tu tardius faceres, id est, ut ego interpretor, diligentius, teneri non potui, quin coniunctionem studiorum amorisque nostri, quo possem litterarum genere, declararem. Feci igitur sermonem inter nos habitum in Cumano, cum esset una Pomponius; tibi dedi partes Antiochinas, quas a te probari intellexisse mihi videbar; mihi sumpsi Philonis. Puto fore ut, cum legeris, mirere nos id locutos esse inter nos, quod numquam locuti sumus; sed nosti morem dialogorum.

2 Posthac autem, mi Varro, quam plurima, si videtur, et de nobis inter nos, sero fortasse; sed superiorum temporum Fortuna rei publicae causam sustineat; haec ipsi praestare debemus. Atque utinam quietis temporibus atque aliquo si non bono, at saltem certo statu civitatis haec inter nos studia exercere possemus! quamquam tum quidem vel aliae quaepiam rationes honestas nobis et curas et actiones darent; nunc autem quid est, sine his cur vivere velimus? mihi vero cum his ipsis vix, his autem detractis ne vix quidem. Sed haec coram et saepius. Migrationem et emptionem feliciter evenire volo tuumque in ea re consilium probo. Cura ut valeas.

---

1 In Cumano nuper cum mecum Atticus noster esset,
1 nuntiatum est nobis a M. Varrone venisse eum Roma
pridie vesperi et, nisi de via fessus esset, continuo
ad nos venturum fuisse. Quod cum audissemus, nul-
lam moram interponendam putavimus, quin videre-
mus hominem nobiscum et studiis eisdem et vetustate
amicitiae coniunctum. Itaque confestim ad eum ire
perreximus, paulumque cum ab eius villa abessemus,
ipsum ad nos venientem vidimus; atque illum com-
plexi, ut mos amicorum est † satis eum longo inter-
2 vallo ad suam villam reduximus. Hic pauca primo,
† atque ea percontantibus nobis, ecquid forte Roma
novi, Atticus: Omitte ista, quae nec percontari nec
audire sine molestia possumus, quaeso, inquit, et
quaere potius, ecquid ipse novi. Silent enim diutius
Musae Varronis quam solebant, nec tamen istum
cessare, sed celare, quae scribat, existimo. Minime
vero, inquit ille; intemperantis enim arbitror esse
scribere, quod occultari velit; sed habeo opus magnum
in manibus, *id*que iam pridem; ad hunc enim ipsum
(me autem dicebat) quaedam institui, quae et sunt
3 magna sane et limantur a me politius. Et ego:
Ista quidem, inquam, Varro, iam diu exspectans non
audeo tamen flagitare; audivi enim e Libone nostro,
cuius nosti studium (nihil enim eum eius modi celare
possumus), non te ea intermittere, sed accuratius trac-
tare nec de manibus umquam deponere. Illud autem
mihi ante hoc tempus numquam in mentem venit a
te requirere; sed nunc postea quam sum ingressus
res eas, quas tecum simul didici, mandare monu-
mentis philosophiamque veterem illam a Socrate ortam
Latinis litteris illustrare, quaero, quid sit, cur, cum
multa scribas, hoc genus praetermittas, praesertim
cum et ipse in eo excellas et id studium totaque ea
res longe ceteris et studiis et artibus antecedat.
2 Tum ille: Rem a me saepe deliberatam et mul-
4 tum agitatam requiris. Itaque non haesitans re-

spondebo, sed ea dicam, quae mihi sunt in promptu,
quod ista ipsa de re multum, ut dixi, et diu cogitavi.
Nam cum philosophiam viderem diligentissime Graecis
litteris explicatam, existimavi, si qui de nostris eius
studio tenerentur, si essent Graecis doctrinis eruditi,
Graeca potius quam nostra lecturos; sin a Graecorum
artibus et disciplinis abhorrerent, ne haec quidem
curaturos, quae sine eruditione Graeca intellegi non
possunt. Itaque ea nolui scribere, quae nec indocti
intellegere possent nec docti legere curarent. Vides 5
autem (eadem enim ipse didicisti) non posse nos Ama-
finii aut Rabirii similes esse, qui nulla arte adhibita
de rebus ante oculos positis vulgari sermone disputant,
nihil definiunt, nihil partiuntur, nihil apta interrogatione
concludunt, nullam denique artem esse nec dicendi nec
disserendi putant. Nos autem praeceptis dialecticorum
et oratorum etiam, quoniam utramque vim virtutem
esse nostri putant, sic parentes, ut legibus, verbis
quoque novis cogimur uti, quae docti, ut dixi, a
Graecis petere malent, indocti ne a nobis quidem
accipient, ut frustra omnis suscipiatur *labor*. Iam 6
vero physica, si Epicurum, id est si Democritum pro-
barem, possem scribere ita plane, ut Amafinius. Quid
est enim magnum, cum causas rerum efficientis
sustuleris, de corpusculorum (ita enim appellat atomos)
concursione fortuita loqui? Nostra tu physica nosti;
quae cum contineantur ex effectione et ex materia ea,
quam fingit et format effectio, adhibenda etiam geo-
metria est; quam quibusnam quisquam enuntiare verbis
aut quem ad intellegendum poterit adducere? Haec
ipsa de vita et moribus et de expetendis fugiendisque
rebus illi simpliciter; pecudis enim et hominis idem
bonum esse censent; apud nostros autem non ignoras
quae sit et quanta subtilitas. Sive enim Zenonem 7
sequare, magnum est efficere, ut quis intellegat, quid
sit illud verum et simplex bonum, quod non possit
ab honestate seiungi (quod bonum quale sit, omnino

negat Epicurus *se* sine voluptatibus sensum moventibus ne suspicari *quidem*); si vero Academiam veterem persequamur, quam nos, ut scis, probamus, quam erunt illa acute explicanda nobis! quam argute, quam obscure etiam contra Stoicos disserendum! Totum igitur illud philosophiae studium mihi quidem ipse sumo et ad vitae constantiam, quantum possum, et ad delectationem animi nec ullum arbitror, ut apud Platonem est, maius aut melius a dis datum munus homini.
8 Sed meos amicos, in quibus est studium, in Graeciam mitto [id est ad Graecos ire iubeo], ut ea e fontibus potius hauriant quam rivulos consectentur; quae autem nemo adhuc docuerat nec erat unde studiosi scire possent, ea, quantum potui (nihil enim magnopere meorum miror), feci ut essent nota nostris; a Graecis enim peti non poterant ac post L. Aelii nostri occasum ne a Latinis quidem. Et tamen in illis veteribus nostris, quae Menippum imitati, non interpretati, quadam hilaritate conspersimus, multa admixta ex intima philosophia, multa dicta dialectice; quae quo facilius minus docti intellegerent, iucunditate quadam ad legendum invitati...; in laudationibus, in his ipsis antiquitatum prooemiis † philosophie scribere voluimus, si modo consecuti sumus.

3 9 Tum ego: Sunt, inquam, ista, Varro. Nam nos in nostra urbe peregrinantis errantisque tamquam hospites tui libri quasi domum reduxerunt, ut possemus aliquando, qui et ubi essemus, agnoscere. Tu aetatem patriae, tu discriptiones temporum, tu sacrorum iura, tu sacerdotum, tu domesticam, tu bellicam disciplinam, tu sedem regionum, locorum, tu omnium divinarum humanarumque rerum nomina, genera, officia, causas aperuisti plurimumque idem poëtis nostris omninoque Latinis et litteris luminis et verbis attulisti atque ipse varium et elegans omni fere numero poëma fecisti philosophiamque multis locis inchoasti, ad im-
10 pellendum satis, ad edocendum parum. Causam autem

probabilem tu quidem adfers; aut enim Graeca legere
malent, qui erunt eruditi, aut ne haec quidem, qui
illa nescient; sed eam mihi non sane probas. Immo
vero et haec, qui illa non poterunt, et, qui Graeca
poterunt, non contemnent sua. Quid enim causae
est, cur poëtas Latinos Graecis litteris eruditi legant,
philosophos non legant? an quia delectat Ennius,
Pacuvius, Attius, multi alii, qui non verba, sed vim
Graecorum expresserunt poëtarum? Quanto magis
philosophi delectabunt, si, ut illi Aeschylum, So-
phoclem, Euripidem, sic hi Platonem imitentur, Ari-
stotelem, Theophrastum? Oratores quidem laudari
video, si qui e nostris Hyperidem sint aut Demo-
sthenem imitati. Ego autem (dicam enim, ut res est), 11
dum me ambitio, dum honores, dum causae, dum
rei publicae non solum cura, sed quaedam etiam pro-
curatio multis officiis implicatum et constrictum tene-
bat, haec inclusa habebam et, ne obsolescerent, reno-
vabam, cum licebat, legendo; nunc vero et fortunae
gravissimo percussus vulnere et administratione rei
publicae liberatus doloris medicinam a philosophia
peto et otii oblectationem hanc honestissimam iudico.
Aut enim huic aetati hoc maxime aptum est aut iis
rebus, si quas dignas laude gessimus, hoc in primis
consentaneum aut etiam ad nostros cives erudiendos
nihil utilius, aut, si haec ita non sunt, nihil aliud
video, quod agere possimus. Brutus quidem noster, 12
excellens omni genere laudis, sic philosophiam Latinis
litteris persequitur, nihil ut iisdem de rebus Graeca
desideres, et eandem quidem sententiam sequitur, quam
tu. Nam Aristum Athenis audivit aliquam diu, cuius
tu fratrem Antiochum. Quam ob rem da, quaeso, te
huic etiam generi litterarum.

Tum ille: Istuc quidem considerabo, nec vero 4 13
sine te. Sed de te ipso quid est, inquit, quod
audio? Quanam, inquam, de re? Relictam a te ve-
terem Academiam, inquit, tractari autem novam.

Quid? ergo, inquam, Antiocho id magis licuerit, nostro familiari, remigrare in domum veterem e nova quam nobis in novam e vetere? certe enim recentissima quaeque sunt correcta et emendata maxime; quamquam Antiochi magister Philo, magnus vir, ut tu existimas ipse, negat in libris, quod coram etiam ex ipso audiebamus, duas Academias esse erroremque eorum, qui ita putarunt, coarguit. Est, inquit, ut dicis; sed ignorare te non arbitror, quae contra [Philonis]
14 Antiochus scripserit. Immo vero et ista et totam veterem Academiam, a qua absum iam diu, renovari a te, nisi molestum est, velim; et simul: Adsidamus, inquam, si videtur. Sane istuc quidem, inquit; sum enim admodum infirmus. Sed videamus, idemne Attico placeat fieri a me, quod te velle video. Mihi vero, ille; quid est enim, quod malim quam ex Antiocho iam pridem audita recordari et simul videre, satisne ea commode dici possint Latine?

Quae cum dicta, in conspectu consedimus omnes.

15 Tum Varro ita exorsus est: Socrates mihi videtur [id quod constat inter omnes] primus a rebus occultis et ab ipsa natura involutis, in quibus omnes ante eum philosophi occupati fuerunt, avocavisse philosophiam et ad vitam communem adduxisse, ut de virtutibus et vitiis omninoque de bonis rebus et malis quaereret, caelestia autem vel procul esse a nostra cognitione censeret vel, si maxime cognita essent,
16 nihil tamen ad bene vivendum. Hic in omnibus fere sermonibus, qui ab iis, qui illum audierunt, perscripti varie copioseque sunt, ita disputat, ut nihil adfirmet ipse, refellat alios, nihil se scire dicat nisi id ipsum eoque praestare ceteris, quod illi, quae nesciant, scire se putent, ipse, se nihil scire, id unum sciat, ob eamque rem se arbitrari ab Apolline omnium sapientissimum esse dictum, quod haec esset una

omnis sapientia, non arbitrari se scire, quod nesciat. Quae cum diceret constanter et in ea sententia permaneret, omnis eius oratio tantum in virtute laudanda et in hominibus ad virtutis studium cohortandis consumebatur, ut e Socraticorum libris maximeque Platonis intellegi potest. Platonis autem auctoritate, 17
qui varius et multiplex et copiosus fuit, una et consentiens duobus vocabulis philosophiae forma instituta est, Academicorum et Peripateticorum, qui rebus congruentes nominibus differebant. Nam cum Speusippum, sororis filium, Plato philosophiae quasi heredem reliquisset, duo autem praestantissimos studio atque doctrina, Xenocratem Calchedonium et Aristotelem Stagiritem, qui erant cum Aristotele, Peripatetici dicti sunt, quia disputabant inambulantes in Lycio, illi autem, qui Platonis instituto in Academia, quod est alterum gymnasium, coetus erant et sermones habere soliti, e loci vocabulo nomen habuerunt. Sed utrique Platonis ubertate completi certam quandam disciplinae formulam composuerunt, et eam quidem plenam ac refertam, illam autem Socraticam dubitanter de omnibus rebus et nulla adfirmatione adhibita consuetudinem disserendi reliquerunt. Ita facta est, quod minime Socrates probabat, ars quaedam philosophiae et rerum ordo et discriptio disciplinae. Quae quidem erat primo 18
duobus, ut dixi, nominibus una; nihil enim inter Peripateticos et illam veterem Academiam differebat. Abundantia quadam ingenii praestabat, ut mihi quidem videtur, Aristoteles, sed idem fons erat utrisque et eadem rerum expetendarum fugiendarumque partitio.

Sed quid ago? inquit, aut sumne sanus, qui 5
haec vos doceo? nam etsi non 'sus Minervam', ut aiunt, tamen inepte, quisquis Minervam docet. Tum Atticus: Tu vero, inquit, perge, Varro; valde enim amo nostra atque nostros, meque ista delectant, cum Latine dicuntur et isto modo. Quid me, inquam, putas? qui philosophiam iam professus sim populo

nostro me exhibiturum. Pergamus igitur, inquit,
19 quoniam placet. Fuit ergo iam accepta a Platone
philosophandi ratio triplex, una de vita et moribus,
altera de natura et rebus occultis, tertia de disserendo
et, quid verum, quid falsum, quid rectum in oratione
pravumve, quid consentiens, quid repugn*ans* *esset*,
iudicando. Ac primum illam partem bene vivendi a
natura petebant eique parendum esse dicebant, neque
ulla alia in re nisi in natura quaerendum esse illud
summum bonum, quo omnia referrentur, constitue-
bantque extremum esse rerum expetendarum et finem
bonorum adeptum esse omnia a natura et animo et
corpore et vita. Corporis autem alia ponebant esse
in toto, alia in partibus, valetudinem, vires, pulchri-
tudinem in toto, in partibus autem sensus integros et
praestantiam aliquam partium singularum, ut in pe-
dibus celeritatem, vim in manibus, claritatem in voce,
in lingua etiam explanatam vocum impressionem;
20 animi autem, quae essent ad comprehendendam vir-
tutem idonea, eaque ab iis in naturam et mores
dividebantur. Naturae celeritatem ad discendum et
memoriam dabant, quorum utrumque mentis esset
proprium et ingenii. Morum autem putabant studia
esse et quasi consuetudinem; quam partim adsiduitate
exercitationis, partim ratione formabant, in quibus
erat ipsa philosophia. In qua quod inchoatum est
neque absolutum, progressio quaedam ad virtutem
appellatur; quod autem absolutum, virtus, id est quasi
perfectio naturae omniumque rerum, quas in animis
21 ponunt, una res optima. Ergo haec animorum. Vitae
autem (id enim erat tertium) adiuncta esse dice-
bant, quae ad virtutis usum valerent. Nam virtus
in animi bonis et in corporis cernitur et in quibus-
dam, quae non tam naturae quam beatae vitae ad-
iuncta sunt. Hominem enim esse censebant quasi
partem quandam civitatis et universi generis humani,
eumque esse coniunctum cum hominibus communi

quadam societate. Ac de summo quidem atque naturali bono sic agunt; cetera autem pertinere ad id putant aut adaugendum aut tenendum, ut divitias, ut opes, ut gloriam, ut gratiam. Ita tripartita ab iis inducitur ratio bonorum.

Atque haec illa sunt tria genera, quae putant 6 22 plerique Peripateticos dicere. Id quidem non falso; est enim haec partitio illorum; illud imprudenter, si alios esse Academicos † qui dum appellantur, alios Peripateticos arbitrantur. Communis haec ratio et utrisque hic bonorum finis videbatur, adipisci, quae essent prima natura quaeque ipsa per sese expetenda, aut omnia aut maxima. Ea sunt autem maxima, quae in ipso animo atque in ipsa virtute versantur. Itaque omnis illa antiqua philosophia sensit in una virtute esse positam beatam vitam, nec tamen beatissimam, nisi adiungerentur et corporis et cetera, quae supra dicta sunt, ad virtutis usum idonea. Ex hac 23 discriptione agendi quoque aliquid in vita et officii ipsius initium reperiebatur, quod erat in conservatione earum rerum, quas natura praescriberet. Hinc gignebatur fuga desidiae voluptatumque contemptio, ex quo laborum dolorumque susceptio multorum magnorumque recti honestique causa et earum rerum, quae erant congruentes cum praescriptione naturae, unde et amicitia exsistebat et iustitia atque aequitas, eaeque et voluptatibus et multis vitae commodis anteponebantur. Haec quidem fuit apud eos morum institutio et eius partis, quam primam posui, forma atque discriptio.

De natura autem (id enim sequebatur) ita dicebant, 24 ut eam dividerent in res duas, ut altera esset efficiens, altera autem quasi huic se praebens *ex* eaque efficeretur aliquid. In eo, quod efficeret, vim esse censebant, in eo autem, quod efficeretur, materiam quandam, in utroque tamen utrumque; neque enim materiam ipsam cohaerere potuisse, si nulla vi con-

tineretur, neque vim sine aliqua materia; nihil est enim, quod non alicubi esse cogatur. Sed quod ex utroque, id † iam corpus et quasi qualitatem quandam nominabant; dabitis enim profecto, ut in rebus inusitatis, quod Graeci ipsi faciunt, a quibus haec iam diu tractantur, utamur verbis interdum inauditis.

7 25 Nos vero, inquit Atticus; quin etiam Graecis licebit utare, cum voles, si te Latina forte deficient. — Bene sane facis; sed enitar, ut Latine loquar, nisi in huiusce modi verbis, ut philosophiam aut rhetoricam aut physicam aut dialecticam appellem, quibus ut aliis multis consuetudo iam utitur pro Latinis. Qualitates igitur appellavi, quas *ποιότητας* Graeci appellant, quod ipsum apud Graecos non est vulgi verbum, sed philosophorum; atque id in multis. Dialecticorum vero verba nulla sunt publica, suis utuntur. Et id quidem commune omnium fere est artium; aut enim nova sunt rerum novarum facienda nomina aut ex aliis transferenda. Quod si Graeci faciunt, qui in his rebus tot iam saecula versantur, quanto id nobis magis concedendum est, qui haec
26 nunc primum tractare conamur? Tu vero, inquam, Varro, bene etiam meriturus mihi videris de tuis civibus, si eos non modo copia rerum auxeris, uti fecisti, sed etiam verborum. Audebimus ergo, inquit, novis verbis uti te auctore, si necesse erit. Earum igitur qualitatum sunt aliae principes, aliae ex iis ortae. Principes sunt unius modi et simplices; ex iis autem variae ortae sunt et quasi multiformes. Itaque aër (hoc quoque enim utimur *iam* pro Latino) et ignis et aqua et terra prima sunt; ex iis autem ortae animantium formae earumque rerum, quae gignuntur e terra. Ergo illa initia et, ut e Graeco vertam, elementa dicuntur; e quibus aër et ignis movendi vim habent et efficiendi, reliqua partes accipiendi et quasi patiendi, aquam dico et terram. Quintum genus, e quo essent astra mentesque, singulare eorumque quat-

tuor, quae supra dixi, dissimile Aristoteles quoddam esse rebatur. Sed subiectam putant omnibus sine 27
ulla specie atque carentem omni illa qualitate (faciamus enim tractando usitatius hoc verbum et contritius) materiam quandam, e qua omnia expressa atque efficta sint, quae una omnia accipere possit omnibusque modis mutari atque ex omni parte atque etiam interire, non in nihilum, sed in suas partes, quae infinite secari ac dividi possint, cum sit nihil omnino in rerum natura minimum, quod dividi nequeat; quae autem moveantur, omnia intervallis moveri, quae intervalla item infinite dividi possint. Et cum ita moveatur 28
illa vis, quam qualitatem esse diximus, et cum sic ultro citroque versetur, et materiam ipsam totam penitus commutari putant et illa effici, quae appellant qualia; e quibus omni natura cohaerente et continuata cum omnibus suis partibus unum effectum esse mundum, extra quem nulla materiae pars sit nullumque corpus; partes autem esse mundi omnia, quae insint in eo, quae natura sentiente teneantur, in qua ratio perfecta insit, quae sit eadem sempiterna (nihil enim 29
valentius esse, a quo intereat); quam vim animum esse dicunt mundi, eandemque esse mentem sapientiamque perfectam, quem deum appellant, omniumque rerum, quae sint ei subiectae, quasi prudentiam quandam, procurantem caelestia maxime, deinde in terris ea, quae pertineant ad homines; quam interdum eandem necessitatem appellant, quia nihil aliter possit, atque ab ea constitutum sit, evenire, quasi fatalem et immutabilem continuationem ordinis sempiterni; non numquam eandem fortunam, quod efficiat multa improvisa et necopinata nobis propter obscuritatem ignorationemque causarum.

Tertia deinde philosophiae pars, quae erat in 8 30
ratione et in disserendo, sic tractabatur ab utrisque: Quamquam oriretur a sensibus, tamen non esse iudicium veritatis in sensibus. Mentem volebant

rerum esse iudicem, solam censebant idoneam, cui crederetur, quia sola cerneret id, quod semper esset simplex et unius modi et tale, quale esset. Hanc illi ἰδέαν appellant [, iam a Platone ita nominatam],
31 nos recte speciem possumus dicere. Sensus autem omnes hebetes et tardos esse arbitrabantur nec percipere ullo modo res ullas, quae subiectae sensibus viderentur, quod aut ita essent parvae, ut sub sensum cadere non possent, aut ita mobiles et concitatae, ut nihil umquam unum esset *et* constans, ne idem quidem, quia continenter laberentur et fluerent omnia. Itaque hanc omnem partem rerum opinabilem appellabant.
32 Scientiam autem nusquam esse censebant nisi in animi notionibus atque rationibus; qua de causa definitiones rerum probabant et has ad omnia, de quibus disceptabatur, adhibebant. Verborum etiam explicatio probabatur, id est, qua de causa quaeque essent ita nominata, quam ἐτυμολογίαν appellabant; post argumentis quibusdam et rerum notis quasi ducibus utebantur ad probandum et ad concludendum id, quod explanari volebant; denique tradebatur omnis dialecticae disciplina, id est orationis ratione conclusae; huic quasi ex altera parte oratoria vis dicendi adhibebatur, explicatrix orationis perpetuae ad persuadendum accom-
33 modatae. Haec erat illis forma a Platone tradita; cuius quas acceperim dissupationes, si vultis, exponam. Nos vero volumus, inquam, ut pro Attico etiam respondeam. Et recte, inquit, respondes; praeclare enim explicatur Peripateticorum et Academiae veteris auctoritas.

9 Aristoteles igitur primus species, quas paulo ante dixi, labefactavit, quas mirifice Plato erat amplexatus, ut in iis quiddam divinum esse diceret. Theophrastus autem, vir et oratione suavis et ita moratus, ut probitatem quandam prae se et ingenuitatem ferat, vehementius etiam fregit quodam modo auctoritatem veteris disciplinae; spoliavit enim virtutem

suo decore imbecillamque reddidit, quod negavit in
ea sola positum esse beate vivere. Nam Strato, eius 34
auditor, quamquam fuit acri ingenio, tamen ab ea
disciplina omnino semovendus est; qui cum maxime
necessariam partem philosophiae, quae posita est in
virtute et moribus, reliquisset totumque se ad investi-
gationem naturae contulisset, in ea ipsa plurimum
dissedit a suis. Speusippus autem et Xenocrates, qui
primi Platonis rationem auctoritatemque susceperant,
et post eos Polemo et Crates unaque Crantor in
Academia congregati diligenter ea, quae a superiori-
bus acceperant, tuebantur. Iam Polemonem audiverant
adsidue Zeno et Arcesilas. Sed Zeno cum Arcesi- 35
lam anteiret aetate valdeque subtiliter dissereret et
peracute moveretur, corrigere conatus est disciplinam.
Eam quoque, si videtur, correctionem explicabo, sicut
solebat Antiochus. Mihi vero, inquam, videtur, quod
vides idem significare Pomponium.

Zeno igitur nullo modo is erat, qui, ut Theo- 10
phrastus, nervos virtutis incideret, sed contra, qui
omnia, quae ad beatam vitam pertinerent, in una
virtute poneret nec quidquam aliud numeraret in
bonis idque appellaret honestum, quod esset simplex
quoddam et solum et unum bonum. Cetera autem 36
etsi nec bona nec mala essent, tamen alia secundum
naturam dicebat, alia naturae esse contraria. His
ipsis alia interiecta et media numerabat. Quae autem
secundum naturam essent, ea sumenda et quadam aesti-
matione dignanda docebat contraque contraria; neutra
autem in mediis relinquebat, in quibus ponebat nihil
omnino esse momenti. Sed quae essent sumenda, 37
ex iis alia pluris esse aestimanda, alia minoris. Quae
pluris, ea *praeposita* appellabat, *reiecta* autem,
quae minoris. Atque ut haec non tam rebus quam
vocabulis commutaverat, sic inter recte factum atque
peccatum officium et contra officium *media* locabat
quaedam, recte facta sola in bonis actionibus ponens,

prave, id est peccata, in malis; officia autem [et] 38 servata praetermissaque media putabat, ut dixi. Cumque superiores non omnem virtutem in ratione esse dicerent, sed quasdam virtutes natura aut more perfectas, hic omnes in ratione ponebat; cumque illi ea genera virtutum, quae supra dixi, seiungi posse arbitrarentur, hic nec id ullo modo fieri posse disserebat, nec virtutis usum modo, ut superiores, sed ipsum habitum per se esse praeclarum, nec tamen virtutem cuiquam adesse, quin ea semper uteretur; cumque perturbationem animi illi ex homine non tollerent naturaque et condolescere et concupiscere et extimescere et efferri laetitia dicerent, sed ea contraherent in angustumque deducerent, hic omnibus his quasi 39 morbis voluit carere sapientem; cumque eas perturbationes antiqui naturales esse dicerent et rationis expertes aliaque in parte animi cupiditatem, *in* alia rationem collocarent, ne his quidem adsentiebatur. Nam et perturbationes voluntarias esse putabat opinionisque iudicio suscipi et omnium perturbationum matrem esse arbitrabatur immoderatam quandam intemperantiam. Haec fere de moribus.

11 De naturis autem sic sentiebat, primum ut quattuor initiis rerum illis quintam hanc naturam, ex qua superiores sensus et mentem effici rebantur, non adhiberet. Statuebat enim ignem esse ipsam naturam, quae quidque gigneret et mentem atque sensus. Discrepabat etiam ab iisdem, quod nullo modo arbitrabatur quidquam effici posse ab ea, quae expers esset corporis, cuius generis Xenocrates et superiores etiam animum esse dixerant, nec vero aut, quod efficeret aliquid, aut, quod efficeretur, posse esse non corpus. 40 Plurima etiam in illa tertia philosophiae parte mutavit. In qua primum de sensibus ipsis quaedam dixit nova, quos iunctos esse censuit e quadam quasi impulsione oblata extrinsecus, quam ille *φαντασίαν*, nos visum appellemus licet, et teneamus hoc verbum

† quidem; erit enim utendum in reliquo sermone saepius. Sed ad haec, quae visa sunt et quasi accepta sensibus, adsensionem adiungit animorum, quam esse vult in nobis positam et voluntariam. Visis non omnibus 41
adiungebat fidem, sed iis solum, quae propriam quandam haberent declarationem earum rerum, quae viderentur; id autem visum cum ipsum per se cerneretur, comprendibile — (Feretis hoc? Nos vero, inquam; quonam enim alio modo *καταληπτόν* diceres?) sed cum acceptum iam et approbatum esset, comprehensionem appellabat, similem iis rebus, quae manu prenderentur; ex quo etiam nomen hoc duxerat, cum eo verbo antea nemo tali in re usus esset, plurimisque idem novis verbis (nova enim dicebat) usus est. Quod autem erat sensu comprensum, id ipsum sensum appellabat, et, si ita erat comprensum, ut convelli ratione non posset, scientiam, sin aliter, inscientiam nominabat; ex qua exsisteret etiam opinio, quae esset imbecilla et cum falso incognitoque communis. Sed inter scientiam et inscientiam comprehen- 42
sionem illam, quam dixi, collocabat, eamque neque in rectis neque in pravis numerabat, sed soli credendum esse dicebat. E quo sensibus etiam fidem tribuebat, quod, ut supra dixi, comprehensio facta sensibus et vera esse illi et fidelis videbatur, non quod omnia, quae essent in re, comprehenderet, sed quia nihil, quod cadere in eam posset, relinqueret, quodque natura quasi normam scientiae et principium sui dedisset, unde postea notiones rerum in animis imprimerentur, e quibus non principia solum, sed latiores quaedam ad rationem inveniendam viae aperirentur. Errorem autem et temeritatem et ignorantiam et opinationem et suspicionem et uno nomine omnia, quae essent aliena firmae et constantis adsensionis, a virtute sapientiaque removebat. Atque in his fere commutatio constitit omnis dissensioque Zenonis a superioribus.

12 43 Quae cum dixisset, Breviter sane minimeque obscure exposita est, inquam, a te, Varro, et veteris Academiae ratio et Stoicorum. Horum esse autem arbitror, ut Antiocho, nostro familiari, placebat, correctionem veteris Academiae potius quam novam aliquam disciplinam putandam. Tum Varro: Tuae sunt nunc partes, inquit, qui ab antiquorum ratione desciscis et ea, quae ab Arcesila novata sunt, probas, docere, quod et qua de causa discidium factum sit, ut
44 videamus, satisne ista sit iusta defectio. Tum ego: Cum Zenone, inquam, ut accepimus, Arcesilas sibi omne certamen instituit, non pertinacia aut studio vincendi, ut mihi quidem videtur, sed earum rerum obscuritate, quae ad confessionem ignorationis adduxerant Socratem et iam ante Socratem Democritum, Anaxagoram, Empedoclem, omnes paene veteres, qui nihil cognosci, nihil percipi, nihil sciri posse dixerunt, angustos sensus, imbecillos animos, brevia curricula vitae, et, ut Democritus, in profundo veritatem esse demersam, opinionibus et institutis omnia teneri, nihil veritati relinqui, denique omnia tenebris circumfusa
45 esse [dixerunt]. Itaque Arcesilas negabat esse quidquam, quod sciri posset, ne illud quidem ipsum, quod Socrates sibi reliquisset; sic omnia latere censebat in occulto; neque esse quidquam, quod cerni aut intellegi posset; quibus de causis nihil oportere neque profiteri neque adfirmare quemquam neque adsensione approbare cohibereque semper et ab omni lapsu continere temeritatem, quae tum esset insignis, cum aut falsa aut incognita res approbaretur, neque hoc quidquam esse turpius quam cognitioni et perceptioni adsensionem approbationemque praecurrere. Huic rationi quod erat consentaneum, faciebat, ut contra omnium sententias disserens de sua plerosque deduceret, ut, cum in eadem re paria contrariis in partibus momenta rationum invenirentur, facilius ab utraque parte ad-
46 sensio sustineretur. Hanc Academiam novam appel-

lant, quae mihi vetus videtur, siquidem Platonem ex illa vetere numeramus, cuius in libris nihil adfirmatur et in utramque partem multa disseruntur, de omnibus quaeritur, nihil certi dicitur; sed tamen illa, quam exposuisti, vetus, haec nova nominetur, quae usque ad Carneadem perducta, qui quartus ab Arcesila fuit, in eadem [Arcesilae] ratione permansit. Carneades autem nullius philosophiae partis ignarus et, ut cognovi ex iis, qui illum audierant, maximeque ex Epicureo Zenone, qui cum ab eo plurimum dissentiret, unum tamen praeter ceteros mirabatur, incredibili quadam fuit facultate et co*pia dicendi*....

M. TULLII CICERONIS

ACADEMICORUM PRIORUM

LIBER SECUNDUS, QUI INSCRIBITUR LUCULLUS.

ARGUMENTUM.

Diximus supra ad Academicorum posteriorum librum primum duarum illarum editionum horum librorum, quas fecit Cicero, posterioris amissis libris tribus totis primum librum eumque mutilum relictum esse, prioris autem editionis amisso libro priore alterum librum integrum esse servatum. Horum librorum prior, quod in eo Catulus priores partes obtinuit, Catulus vocabatur ab auctore, alter, in quo primum loquitur Lucullus, cui deinceps respondet ipse Cicero, Lucullus appellabatur. Argumentum autem huius libri hoc est. Postquam Cicero in prooemio de laudibus Luculli, de instituto suo, de opportunitate huius ipsius disputationis dixit, Lucullus inde a cap. 4 suscipit disputationem contra Academicos et Philonem ab Antiocho, quocum saepe fuerat, acceptam. Eius summa haec est: Esse *καταληπτά*, quae comprehendi possint, hoc est, e definitione Zenonis, quam redarguit Philo, talia visa (*φαντασίας*) impressa et efficta ex eo, unde sint, qualia esse

non possint ex eo, unde non sint (c. 6 extr.), qua in re tota controversia agitur. Initio facto a sensibus ostendit vera esse et certa iudicia sensuum, quippe nullis valetudinis aliarumve rerum impedimentis laborantium, praesertim si ars adhibeatur et exercitatio. Ex his igitur visis oriri ἐννοίας, notitias; quae si falsae aut incertae sint, omnem rerum et cognitionem et memoriam tolli. Maxime vero virtutum cognitionem documento esse multa et comprehendi posse et percipi. Ergo si qui comprehendi quidquam posse negent, eos ipsam virtutem tollere, immo vitam evertere funditus et animal animo orbare (c. 7—10). Deinde et horum reicit sententiam, qui certum esse quidquam negant, veri simile concedunt, quod sublata veri et falsi notione et constituta communitate veri cum falso similitudo veri iudicari non possit, et eorum rationem, qui percepta cum negent, perspicua largiuntur; neque enim perspicuum esse quidquam posse, v. c. avem albam esse, quando accidere possit, ut eadem sit nigra (c. 10—11). Quoniam autem perceptio cum adsensione coniuncta sit, hanc docet esse certissimam c. 12. His disputatis et expositis (c. 13) totius Academicorum rationis fundamentis ostendit aut eorum ratiocinationes, quibus nihil comprehendi contendant, incertas esse aut falsum id, quod disputent (c. 14). Sed ut pares esse Academicis possimus neque a veritate desciscamus, necesse esse primo, quae pro perspicuitate responderi possint, tenere nos, deinde captiosis eorum interrogationibus occurrere (c. 15). Itaque explicatis c. 15 tribus Academicorum argumentis, quorum primum et ultimum est genus illud interrogandi, quod Soriten veteres vocabant, quibus contendunt nihil inter visa falsa et vera interesse, iis (c. 16—18) respondet et totum illud genus interrogandi tamquam vitiosum reicit. His singulis deinde respondet Cicero, postea quam primo se Lucullo excusaverat de philosophiae Academicae studio, magnum se opinatorem esse confessus (c. 20—21); deinde de Antiochi in deserenda Philonis disciplina levitate pauca dixerat (c. 22). Commemoratis ergo summorum hominum auctoritatibus, qui nihil certi esse contenderint (c. 23—24), sensuum veritatem impugnat. Aut cum Epicuro dicendum esse sensus numquam fallere hominem et, si semel mentiti sint, numquam iis credendum aut cum Lucullo alia sensuum visa esse vera, alia falsa; quo sumpto nullam verorum a falsis discernendorum notam relinqui (c. 25—26). Male autem illud obici, artificiis adhibitis et cogitatione effici posse, ut intellegamus aliter res esse ac videantur, somnia, ubi evigilaverimus, falsa putari, visa vinolentorum et furiosorum, ubi se receperint. Nam de hoc non disputari, sed, qualia haec videantur, cum videantur, id quaeri. Non enim esse dubium, quin, cum videantur, probentur, ex quo efficiatur inter visa vera et falsa

ad animi adsensum nihil interesse (c. 27—28). Neque rationem magis quidquam ac sensus percipere. Nam quod dialecticae multum Stoici tribuant, primum dialecticum non posse v. c. de rebus geometricis iudicare, nisi geometricam didicerit, deinde non posse solvere soritas, propterea quod natura nobis eam cognitionem negarit, ut ullius rei fines statuere possimus, idque magno argumento esse falsam esse illam definitionem, effatum esse id, quod aut verum aut falsum sit (c. 28—30). Quod sublata perceptione, quamvis relicta probabilitate, vitam omnem, sensum, memoriam, artem etc. tolli putet, in eo valde errare. Nam in plerisque actionibus, vel Stoicis consentientibus, tamquam in navigando probabilitate homines duci, eamque ad actiones sufficere, eadem sentire Academicum, quae Stoicum, nihil mutari, iudicio tantum utrumque discrepare, quod ad ipsos sensus nullam vim habeat; memoria etiam errores, non tantum comprehensa teneri, in artibus autem plerisque nos probabilitate duci, nihil dialectica opus esse (c. 30—34). Neque vero ex Antiochi mente eum repugnantia dicere, qui visa concedat aut vera esse aut falsa, nihil tamen inter se differre contendat. Neque enim verum ab Academicis omnino tolli, sed tantum percipiendi signum (c. 34). Deinceps usque ad c. 47 copiose disputat de summorum philosophorum dissensionibus in omnibus philosophiae partibus; ex quo pateat nihil exploratum esse, atque etiam sapientem posse opinari.

Magnum ingenium L. Luculli magnumque opti- 1 1
marum artium studium, tum omnis liberalis et digna homine nobili ab eo percepta doctrina, quibus temporibus florere in foro maxime potuit, caruit omnino rebus urbanis. Ut enim admodum adulescens cum fratre pari pietate et industria praedito paternas inimicitias magna cum gloria est persecutus, in Asiam quaestor profectus ibi permultos annos admirabili quadam laude provinciae praefuit; deinde absens factus aedilis, continuo praetor (licebat enim celerius legis praemio), post in Africam, inde ad consulatum, quem ita gessit, ut diligentiam admirarentur omnes, ingenium agnoscerent. Post ad Mithridaticum bellum missus a senatu non modo opinionem vicit omnium, quae de virtute eius erat, sed etiam gloriam superiorum;
idque eo fuit mirabilius, quod ab eo laus impera- 2

toria non admodum exspectabatur, qui adulescentiam in forensi opera, quaesturae diuturnum tempus Murena bellum in Ponto gerente in Asia *in* pace consumpserat. Sed incredibilis quaedam ingenii magnitudo non desideravit indocilem usus disciplinam. Itaque cum totum iter et navigationem consumpsisset partim in percontando a peritis, partim in rebus gestis legendis, in Asiam factus imperator venit, cum esset Roma profectus rei militaris rudis. Habuit enim divinam quandam memoriam rerum; verborum maiorem Hortensius; sed quo plus in negotiis gerendis res quam verba prosunt, hoc erat memoria illa praestantior; quam fuisse in Themistocle, quem facile Graeciae principem ponimus, singularem ferunt; qui quidem etiam pollicenti cuidam se artem ei memoriae, quae tum primum proferebatur, traditurum respondisse dicitur oblivisci se malle discere, credo, quod haerebant in memoria, quaecumque audierat et viderat. Tali ingenio praeditus Lucullus adiunxerat etiam illam, quam Themistocles spreverat, disciplinam, itaque, ut litteris consignamus, quae monumentis mandare volumus, sic
3 ille in animo res insculptas habebat. Tantus ergo imperator in omni genere belli fuit, proeliis, oppugnationibus, navalibus pugnis totiusque belli instrumento et adparatu, ut ille rex post Alexandrum maxumus hunc a se maiorem ducem cognitum quam quemquam eorum, quos legisset, fateretur. In eodem tanta prudentia fuit in constituendis temperandisque civitatibus, tanta aequitas, ut hodie stet Asia Luculli institutis servandis et quasi vestigiis persequendis. Sed etsi magna cum utilitate rei publicae, tamen diutius, quam vellem, tanta vis virtutis atque ingenii peregrinata afuit ab oculis et fori et curiae. Quin etiam, cum victor a Mithridatico bello revertisset, inimicorum calumnia triennio tardius quam debuerat triumphavit. Nos enim consules introduximus paene in urbem currum clarissimi viri; cuius mihi consilium et auctoritas quid

tum in maximis rebus profuisset, dicerem, nisi de me ipso dicendum esset, quod hoc tempore non est necesse. Itaque privabo potius illum debito testimonio quam id cum mea laude communicem.

Sed quae populari gloria decorari in Lucullo de- 2 4
buerunt, ea fere sunt et Graecis litteris celebrata et Latinis. Nos autem illa externa cum multis, haec interiora cum paucis ex ipso saepe cognovimus; maiore enim studio Lucullus cum omni litterarum generi, tum philosophiae deditus fuit, quam, qui illum ignorabant, arbitrabantur, nec vero ineunte aetate solum, sed et pro quaestore aliquot annos et in ipso bello, in quo ita magna rei militaris esse occupatio solet, ut non multum imperatori sub ipsis pellibus otii relinquatur. Cum autem e philosophis ingenio scientiaque putaretur Antiochus, Philonis auditor, excellere, eum secum et quaestor habuit et post aliquot annos imperator, quique esset ea memoria, qua ante dixi, ea saepe audiendo facile cognovit, quae vel semel audita meminisse potuisset. Delectabatur autem mirifice lectione librorum, de quibus audiebat.

At vereor interdum, ne talium personarum cum 5
amplificare velim, minuam etiam gloriam. Sunt enim multi, qui omnino Graecas non ament litteras, plures, qui philosophiam, reliqui, qui etiamsi haec non improbent, tamen earum rerum disputationem principibus civitatis non ita decoram putent. Ego autem cum Graecas litteras M. Catonem in senectute didicisse acceperim, P. autem Africani historiae loquantur in legatione illa nobili, quam ante censuram obiit, Panaetium unum omnino comitem fuisse, nec litterarum Graecarum nec philosophiae iam ullum auctorem requiro. Restat, ut iis respondeam, qui sermonibus 6
eius modi nolint personas tam graves inligari. Quasi vero clarorum virorum aut tacitos congressus esse oporteat aut ludicros sermones aut rerum conloquia leviorum! Etenim, si quodam in libro vere est a nobis

philosophia laudata, profecto eius tractatio optimo
atque amplissimo quoque dignissima est, nec quid-
quam aliud videndum est nobis, quos populus Roma-
nus hoc in gradu conlocavit, nisi ne quid privatis
studiis de opera publica detrahamus. Quodsi, cum fungi
munere debebamus, non modo operam nostram num-
quam a populari coetu removimus, sed ne litteram
quidem ullam fecimus nisi forensem, quis reprendet
otium nostrum, qui in eo non modo nosmet ipsos
hebescere et languere nolumus, sed etiam, ut plurimis
prosimus, enitimur? Gloriam vero non modo non
minui, sed etiam augeri arbitramur eorum, quorum
ad popularis inlustrisque laudes has etiam minus
7 notas minusque pervolgatas adiungimus. Sunt etiam,
qui negent in iis, qui in nostris libris disputent,
fuisse earum rerum, de quibus disputatur, scientiam.
Qui mihi videntur non solum vivis, sed etiam mor-
tuis invidere.

3 Restat unum genus reprehensorum, quibus Aca-
demiae ratio non probatur. Quod gravius ferremus,
si quisquam ullam disciplinam philosophiae probaret
praeter eam, quam ipse sequeretur. Nos autem quo-
niam contra omnes, qui *se scire arbitrantur*, dicere,
quae videntur, solemus, non possumus, quin alii
a nobis dissentiant, recusare; quamquam nostra qui-
dem causa facilis est, qui verum invenire sine ulla
contentione volumus idque summa cura studioque con-
quirimus. Etsi enim omnis cognitio multis est ob-
structa difficultatibus, eaque est et in ipsis rebus
obscuritas et in iudiciis nostris infirmitas, ut non
sine causa antiquissimi et doctissimi invenire se posse,
quod cuperent, diffisi sint, tamen nec illi defecerunt
neque nos studium exquirendi defatigati relinquemus;
neque nostrae disputationes quidquam aliud agunt,
nisi ut in utramque partem dicendo et audiendo eliciant
et tamquam exprimant aliquid, quod aut verum sit
8 aut ad id quam proxime accedat; nec inter nos

et eos, qui se scire arbitrantur, quidquam interest, nisi quod illi non dubitant, quin ea vera sint, quae defendunt, nos probabilia multa habemus, quae sequi facile, adfirmare vix possumus; hoc autem liberiores et solutiores sumus, quod integra nobis est iudicandi potestas, nec, ut omnia, quae praescripta et quasi imperata sint, defendamus, necessitate ulla cogimur. Nam ceteri primum ante tenentur adstricti, quam, quid esset optimum, iudicare potuerunt; deinde infirmissimo tempore aetatis aut obsecuti amico cuipiam aut una alicuius, quem primum audierunt, oratione capti de rebus incognitis iudicant et, ad quamcumque sunt disciplinam quasi tempestate delati, ad eam tamquam ad saxum adhaerescunt. Nam, quod dicunt omnia 9
se credere ei, quem iudicent fuisse sapientem, probarem, si id ipsum rudes et indocti iudicare potuissent (statuere enim, qui sit sapiens, vel maxime videtur esse sapientis); sed, ut *potuerint*, potuerunt omnibus rebus auditis, cognitis etiam reliquorum sententiis, iudicaverunt autem re semel audita *atque* ad unius se auctoritatem contulerunt. Sed nescio quo modo plerique errare malunt eamque sententiam, quam adamaverunt, pugnacissime defendere quam sine pertinacia, quid constantissime dicatur, exquirere.

Quibus de rebus et alias saepe nobis multa quaesita et disputata sunt et quondam in Hortensii villa, quae est ad Baulos, cum eo Catulus et Lucullus nosque ipsi postridie venissemus, quam apud Catulum fuissemus. Quo quidem etiam maturius venimus, quod erat constitutum, si ventus esset, Lucullo in Neapolitanum, mihi in Pompeianum navigare. Cum igitur pauca in xysto locuti essemus, tum eodem in spatio consedimus. Hic Catulus: Etsi heri, inquit, 4 10
id, quod quaerebatur, paene explicatum est, ut tota fere quaestio tractata videatur, tamen exspecto ea, quae te pollicitus es, Luculle, ab Antiocho audita dicturum. Equidem, inquit Hortensius, feci plus quam

vellem; totam enim rem Lucullo integram servatam oportuit. Et tamen fortasse servata est; a me enim ea, quae in promptu erant, dicta sunt, a Lucullo autem reconditiora desidero. Tum ille: Non sane, inquit, Hortensi, conturbat me exspectatio tua, etsi nihil est iis, qui placere volunt, tam adversarium; sed quia non laboro, quam valde ea, quae dico, probaturus sim, eo minus conturbor. Dicam enim nec mea nec ea, in quibus non, si *falsa* fuerint, vinci me malim quam vincere. Sed mehercule, ut quidem nunc se causa habet, etsi hesterno sermone labefactata est, mihi tamen videtur esse verissima. Agam igitur, sicut Antiochus agebat; nota enim mihi res est. Nam et vacuo animo illum audiebam et magno studio, eadem de re etiam saepius, ut etiam maiorem exspectationem mei faciam, quam modo fecit Hortensius. Cum ita esset exorsus, ad audiendum ani-
11 mos ereximus. At ille: Cum Alexandriae pro quaestore, inquit, essem, fuit Antiochus mecum, et erat iam antea Alexandriae familiaris Antiochi Heraclitus Tyrius, qui et Clitomachum multos annos et Philonem audierat, homo sane in ista philosophia, quae nunc prope dimissa revocatur, probatus et nobilis; cum quo Antiochum saepe disputantem audiebam, sed utrumque leniter. Et quidem isti libri duo Philonis, de quibus heri dictum a Catulo est, tum erant adlati Alexandriam tumque primum in Antiochi manus venerant; et homo natura lenissumus (nihil enim poterat fieri illo mitius) stomachari tamen coepit. Mirabar; nec enim umquam ante videram. At ille Heracliti memoriam implorans quaerere ex eo, viderenturne illa Philonis, aut ea num vel e Philone vel ex ullo Academico audivisset aliquando. Negabat; Philonis tamen scriptum agnoscebat; nec id quidem dubitari poterat; nam aderant mei familiares, docti homines, P. et C. Selii et Tetrilius Rogus, qui se illa audivisse Romae de Philone et ab eo ipso illos duo libros

dicerent descripsisse. Tum et illa dixit Antiochus, 12 quae heri Catulus commemoravit a patre suo dicta Philoni, et alia plura, nec se tenuit, quin contra suum doctorem librum etiam ederet, qui Sosus inscribitur. Tum igitur cum et Heraclitum studiose audirem contra Antiochum disserentem et item Antiochum contra Academicos, dedi Antiocho operam diligentius, ut causam ex eo totam cognoscerem. Itaque complures dies adhibito Heraclito doctisque compluribus et in iis Antiochi fratre Aristo et praeterea Aristone et Dione, quibus ille secundum fratrem plurumum tribuebat, multum temporis in ista una disputatione consumpsimus. Sed ea pars, quae contra Philonem erat, praetermittenda est; minus enim acer est adversarius is, qui ista, quae sunt heri defensa, negat Academicos omnino dicere. Etsi enim mentitur, tamen est adversarius lenior. Ad Arcesilan Carneademque veniamus. 5

Quae cum dixisset, sic rursus exorsus est: Pri- 13 mum mihi videmini (me autem nomine appellabat), cum veteres physicos nominatis, facere idem, quod seditiosi cives solent, cum aliquos ex antiquis claros viros proferunt, quos dicant fuisse populares, ut eorum ipsi similes esse videantur. Repetunt iam *a* P. Valerio, qui exactis regibus primo anno consul fuit, commemorant reliquos, qui leges populares de provocationibus tulerint, cum consules essent; tum ad hos notiores, C. Flaminium, qui legem agrariam aliquot annis ante secundum Punicum bellum tribunus plebis tulerit invito senatu et postea bis consul factus sit, L. Cassium, Q. Pompeium; illi quidem etiam P. Africanum referre in eundem numerum solent. Duo vero sapientissimos et clarissimos fratres, P. Crassum et P. Scaevolam, aiunt Ti. Graccho auctores legum fuisse, alterum quidem, ut videmus, palam, alterum, ut suspicantur, obscurius. Addunt etiam C. Marium. Et de hoc quidem nihil mentiuntur. Horum nominibus tot virorum atque tantorum expositis eorum se institutum

14 sequi dicunt. Similiter vos cum perturbare, ut illi rem publicam, sic vos philosophiam bene iam constitutam velitis, Empedoclen, Anaxagoran, Democritum, Parmeniden, Xenophanem, Platonem etiam et Socratem profertis. Sed neque Saturninus, ut nostrum inimicum potissimum nominem, simile quidquam habuit veterum illorum, nec Arcesilae calumnia conferenda est cum Democriti verecundia. Et tamen isti physici raro admodum, cum haerent aliquo loco, exclamant quasi mente incitati, Empedocles quidem, ut interdum mihi furere videatur, abstrusa esse omnia, nihil nos sentire, nihil cernere, nihil omnino quale sit posse reperire; maiorem autem partem mihi quidem omnes isti videntur nimis etiam quaedam adfir-
15 mare plusque profiteri se scire, quam sciant. Quodsi illi tum in novis rebus quasi modo nascentes haesitaverunt, nihilne tot saeculis, summis ingeniis, maxumis studiis explicatum putamus? nonne, cum iam philosophorum disciplinae gravissimae constitissent, tum exortus est, ut in optuma re publica Ti. Gracchus, qui otium perturbaret, sic Arcesilas, qui constitutam philosophiam everteret et in eorum auctoritate delitesceret, qui negavissent quidquam sciri aut percipi posse? quorum e numero tollendus est et Plato et Socrates, alter, quia reliquit perfectissimam disciplinam, Peripateticos et Academicos, nominibus differentes, re congruentes, a quibus Stoici ipsi verbis magis quam sententiis dissenserunt; Socrates autem de se ipse detrahens in disputatione plus tribuebat iis, quos volebat refellere. Ita cum aliud diceret atque sentiret, libenter uti solitus est ea dissimulatione, quam Graeci *εἰρωνείαν* vocant; quam ait etiam in Africano fuisse Fannius, idque propterea vitiosum in illo non putandum, quod idem fuerit in Socrate.

6 16 Sed fuerint illa veteribus, si voltis, incognita. Nihilne est igitur actum, quod investigata sunt, posteaquam Arcesilas Zenoni, ut putatur, obtrectans

nihil novi reperienti, sed emendanti superiores immutatione verborum, dum huius definitiones labefactare volt, conatus est clarissimis rebus tenebras obducere? Cuius primo non admodum probata ratio quamquam floruit cum acumine ingenii, tum admirabili quodam lepore dicendi, proxime a Lacyde solo retenta est, post autem confecta a Carneade, qui est quartus ab Arcesila; audivit enim Hegesinum, qui Euandrum audierat, Lacydi discipulum, cum Arcesilae Lacydes fuisset. Sed ipse Carneades diu tenuit; nam nonaginta vixit annos; et, qui illum audierant, admodum floruerunt; e quibus industriae plurimum in Clitomacho fuit (declarat multitudo librorum), ingenii non minus in Hagnone, in Charmada eloquentiae, in Melanthio Rhodio suavitatis. Bene autem nosse Carneaden Stratoniceus Metrodorus putabatur. Iam 17
Clitomacho Philo vester operam multos annos dedit. Philone autem vivo patrocinium Academiae non defuit. Sed, quod nos facere nunc ingredimur, ut contra Academicos disseramus, id quidam e philosophis, et ii quidem non mediocres, faciundum omnino non putabant; nec vero esse ullam rationem disputare cum iis, qui nihil probarent; Antipatrumque Stoicum, qui multus in eo fuisset, reprehendebant nec definiri aiebant necesse esse, quid esset cognitio aut perceptio aut, si verbum e verbo volumus, comprehensio, quam κατάληψιν illi vocant; eosque, qui persuadere vellent esse aliquid, quod comprehendi et percipi posset, inscienter facere dicebant, propterea quod nihil esset clarius ἐναργείᾳ, ut Graeci, perspicuitatem aut evidentiam nos, si placet, nominemus fabricemurque, si opus erit, verba, ne hic sibi (me appellabat iocans) hoc licere putet soli; sed tamen orationem nullam putabant inlustriorem ipsa evidentia reperiri posse, nec ea, quae tam clara essent, definienda censebant. Alii autem negabant se pro hac evidentia quidquam priores fuisse dicturos, sed ad ea,

quae contra dicerentur, dici oportere putabant, ne qui
18 fallerentur. Plerique tamen et definitiones ipsarum etiam evidentium rerum non improbant et rem idoneam, de qua quaeratur, et homines dignos, quibuscum disseratur, putant. Philo autem dum nova quaedam commovet, quod ea sustinere vix poterat, quae contra Academicorum pertinaciam dicebantur, et aperte mentitur, ut est reprehensus a patre Catulo, et, ut docuit Antiochus, in id ipsum se induit, quod timebat. Cum enim ita negaret quidquam esse, quod comprehendi posset (id enim volumus esse ἀκατάληπτον), si illud esset, sicut Zeno definiret, tale visum (iam enim hoc pro φαντασίᾳ verbum satis hesterno sermone trivimus), visum igitur impressum effictumque ex eo, unde esset, quale esse non posset ex eo, unde non esset (id nos a Zenone definitum rectissime dicimus; qui enim potest quidquam comprehendi, ut plane confidas perceptum id cognitumque esse, quod est tale, quale vel falsum esse possit?) — hoc cum infirmat tollitque Philo, iudicium tollit incogniti et cogniti. Ex quo efficitur nihil posse comprehendi. Ita imprudens eo, quo minime volt, revolvitur. Quare omnis oratio contra Academiam suscipitur a nobis, ut retineamus eam definitionem, quam Philo voluit evertere. Quam nisi obtinemus, percipi nihil posse concedimus.

7
19 Ordiamur igitur a sensibus; quorum ita clara iudicia et certa sunt, ut, si optio naturae nostrae detur, et ab ea deus aliqui requirat, contentane sit suis integris incorruptisque sensibus, an postulet melius aliquid, non videam, quid quaerat amplius. Nec vero hoc loco exspectandum est, dum de remo inflexo aut de collo columbae respondeam; non enim is sum, qui, quidquid videtur, tale dicam esse, quale videatur. Epicurus hoc viderit et alia multa. Meo autem iudicio ita est maxima in sensibus veritas, si et sani sunt ac valentes, et omnia removentur, quae obstant et impediunt. Itaque et lumen mutari saepe

volumus et situs earum rerum, quas intuemur, et intervalla aut contrahimus aut diducimus multaque facimus usque eo, dum aspectus ipse fidem faciat sui iudicii. Quod idem fit in vocibus, in odore, in sapore, ut nemo sit nostrum, qui in sensibus sui cuiusque generis iudicium requirat acrius. Adhibita 20
vero exercitatione et arte [, ut oculi pictura teneantur, aures cantibus], quis est, quin cernat, quanta vis sit in sensibus? Quam multa vident pictores in umbris et in eminentia, quae nos non videmus! quam multa, quae nos fugiunt in cantu, exaudiunt in eo genere exercitati! qui primo inflatu tibicinis Antiopam esse aiunt aut Andromacham, cum id nos ne suspicemur quidem. Nihil necesse est de gustatu et odoratu loqui, in quibus intellegentia, etsi vitiosa, est quaedam tamen. Quid de tactu, et eo quidem, quem philosophi interiorem vocant, aut doloris aut voluptatis? in quo Cyrenaici solo putant veri esse iudicium, cui adsentiatur. Potestne igitur quisquam dicere inter 21
eum, qui doleat, et inter eum, qui in voluptate sit, nihil interesse? aut, ita qui sentiat, non apertissime insaniat? Atqui, qualia sunt haec, quae sensibus percipi dicimus, talia sequuntur ea, quae non sensibus ipsis percipi dicuntur, sed quodam modo sensibus, ut haec: 'Illud est album, hoc dulce, canorum illud, hoc bene olens, hoc asperum.' Animo iam haec tenemus comprehensa, non sensibus. 'Ille' deinceps 'equus est, ille canis.' Cetera series deinde sequitur maiora nectens, ut haec, quae quasi expletam rerum comprehensionem amplectuntur: 'Si homo est, animal est mortale, rationis particeps.' Quo e genere nobis notitiae rerum imprimuntur, sine quibus nec intellegi quidquam nec quaeri disputarive potest. Quodsi essent 22
falsae notitiae (*ἐννοίας* enim notitias appellare tu videbare), si igitur essent eae falsae aut eius modi visis impressae, qualia visa a falsis discerni non possent, quo tandem iis modo uteremur? quo modo

autem, quid cuique rei consentaneum esset, quid repugnaret, videremus? Memoriae quidem certe, quae non modo philosophiam, sed omnem vitae usum omnesque artes una maxime continet, nihil omnino loci relinquitur. Quae potest enim esse memoria falsorum? aut quid quisquam meminit, quod non animo comprehendit et tenet? ars vero quae potest esse, nisi quae non ex una aut duabus, sed ex multis animi perceptionibus constat? quam si subtraxeris, qui distingues artificem ab inscio? Non enim fortuito hunc artificem dicemus esse, illum negabimus, sed cum alterum percepta et comprehensa tenere videmus, alterum non item. Cumque artium aliud eius modi genus sit, ut tantum modo animo rem cernat, aliud, ut moliatur aliquid et faciat, quo modo aut geometres cernere ea potest, quae aut nulla sunt aut internosci a falsis non possunt, aut is, qui fidibus utitur, explere numeros et conficere versus? Quod idem in similibus quoque artibus continget, quarum omne opus est in faciendo atque agendo. Quid enim est, quod arte effici possit, nisi is, qui artem tractabit, multa perceperit?

8 23 Maxime vero virtutum cognitio confirmat percipi et comprehendi multa posse. In quibus solis inesse etiam scientiam dicimus, quam nos non comprehensionem modo rerum, sed eam stabilem quoque et immutabilem esse censemus, itemque sapientiam, artem vivendi, quae ipsa ex sese habeat constantiam. Ea autem constantia si nihil habeat percepti et cogniti, quaero, unde nata sit aut quo modo. Quaero etiam, ille vir bonus, qui statuit omnem cruciatum perferre, intolerabili dolore lacerari potius, quam aut officium prodat aut fidem, cur has sibi tam graves leges imposuerit, cum, quam ob rem ita oporteret, nihil haberet comprehensi, percepti, cogniti, constituti. Nullo igitur modo fieri potest, ut quisquam tanti aestimet aequitatem et fidem, ut eius conservandae

causa nullum supplicium recuset, nisi iis rebus adsensus sit, quae falsae esse non possint. Ipsa vero 24
sapientia si se ignorabit, sapientia sit necne, quo modo primum obtinebit nomen sapientiae? deinde quo modo suscipere aliquam rem aut agere fidenter audebit, cum certi nihil erit, quod sequatur? cum vero dubitabit, quid sit extremum et ultimum bonorum, ignorans, quo omnia referantur, qui poterit esse sapientia? Atque etiam illud perspicuum est, constitui necesse esse initium, quod sapientia, cum quid agere incipiat, sequatur, idque initium esse naturae accommodatum. Nam aliter adpetitio (eam enim volumus esse ὁρμήν), qua ad agendum impellimur et id adpetimus, quod est visum, moveri non potest. Illud autem, quod 25
movet, prius oportet videri eique credi; quod fieri non potest, si id, quod visum erit, discerni non poterit a falso. Quo modo autem moveri animus ad adpetendum potest, si id, quod videtur, non percipitur accommodatumne naturae sit an alienum? Itemque, si, quid officii sui sit, non occurrit animo, nihil umquam omnino aget, ad nullam rem umquam impelletur, numquam movebitur. Quodsi aliquid aliquando acturus est, necesse est id ei verum, quod occurrit, videri. Quid, quod, si ista vera sunt, ratio omnis tollitur 26
quasi quaedam lux lumenque vitae? tamenne in ista pravitate perstabitis? Nam quaerendi initium ratio attulit, quae perfecit virtutem, cum esset ipsa ratio confirmata quaerendo. Quaestio autem est adpetitio cognitionis quaestionisque finis inventio. At nemo invenit falsa, nec ea, quae incerta permanent, inventa esse possunt, sed, cum ea, quae quasi involuta fuerunt, aperta sunt, tum inventa dicuntur. Sic et initium quaerendi et exitus percipiundi et comprendendi tenetur. Argumenti conclusio, quae est Graece ἀπόδειξις, ita definitur: 'Ratio, quae ex rebus perceptis ad id, quod non percipiebatur, adducit.'

Quodsi omnia visa eius modi essent, qualia 9 27

isti dicunt, ut ea vel falsa esse possent, neque ea posset ulla notio discernere, quo modo quemquam aut conclusisse aliquid aut invenisse diceremus? aut quae esset conclusi argumenti fides? ipsa autem philosophia, quae rationibus progredi debet, quem habebit exitum? sapientiae vero quid futurum est? quae neque de se ipsa dubitare debet neque de suis decretis, quae philosophi vocant *δόγματα*, quorum nullum sine scelere prodi poterit. Cum enim decretum proditur, lex veri rectique proditur, quo e vitio et amicitiarum proditiones et rerum publicarum nasci solent. Non potest igitur dubitari, quin decretum nullum falsum possit esse sapientis neque satis sit non esse falsum, sed etiam stabile, fixum, ratum esse debeat, quod movere nulla ratio queat. Talia autem neque esse neque videri possunt eorum ratione, qui illa visa, e quibus omnia decreta sunt nata, negant quicquam a falsis
28 interesse. Ex hoc illud est natum, quod postulabat Hortensius, ut id ipsum saltem perceptum a sapiente diceretis, nihil posse percipi. Sed Antipatro hoc idem postulanti, cum diceret ei, qui adfirmaret nihil posse percipi, unum tamen illud dicere, percipi posse, consentaneum esse, ut alia non possent, Carneades acutius resistebat. Nam tantum abesse dicebat, ut id consentaneum esset, ut maxime etiam repugnaret. Qui enim negaret quicquam esse, quod perciperetur, eum nihil excipere; ita necesse esse ne id ipsum quidem, quod exceptum non esset, comprendi
29 et percipi ullo modo posse. Antiochus ad istum locum pressius videbatur accedere. Quoniam enim id haberent Academici decretum (sentitis enim iam hoc me *δόγμα* dicere), nihil posse percipi, non debere eos in suo decreto, sicut in ceteris rebus, fluctuari, praesertim cum in eo summa consisteret; hanc enim esse regulam totius philosophiae, constitutionem veri falsi, cogniti incogniti; quam rationem quoniam susciperent docereque vellent, quae visa accipi oporteret, quae

repudiari, certe hoc ipsum, ex quo omne veri falsique iudicium esset, percipere eos debuisse; etenim duo esse haec maxima in philosophia, iudicium veri et finem bonorum, nec sapientem posse esse, qui aut cognoscendi [esse] initium ignoret aut extremum expetendi, ut, aut unde proficiscatur, aut quo perveniendum sit, nesciat; haec autem habere dubia nec iis ita confidere, ut moveri non possint, abhorrere a sapientia plurimum. Hoc igitur modo potius erat ab his postulandum, ut hoc unum saltem, percipi nihil posse, perceptum esse dicerent. Sed de inconstantia totius illorum sententiae, si ulla sententia cuiusquam esse potest nihil adprobantis, sit, ut opinor, dictum satis.

10 30 Sequitur disputatio copiosa illa quidem, sed paulo abstrusior (habet enim aliquantum a physicis), ut verear, ne maiorem largiar ei, qui contra dicturus est, libertatem et licentiam. Nam quid eum facturum putem de abditis rebus et obscuris, qui lucem eripere conetur? Sed disputari poterat subtiliter, quanto quasi artificio natura fabricata esset primum animal omne, deinde hominem maxime, quae vis esset in sensibus, quem ad modum primo visa nos pellerent, deinde adpetitio ab his pulsa sequeretur, tum ut sensus ad res percipiendas intenderemus. Mens enim ipsa, quae sensuum fons est atque etiam ipsa sensus est, naturalem vim habet, quam intendit ad ea, quibus movetur. Itaque alia visa sic arripit, ut iis statim utatur, alia quasi recondit, e quibus memoria oritur. Cetera autem similitudinibus construit, ex quibus efficiuntur notitiae rerum, quas Graeci tum ἐννοίας, tum προλήψεις vocant. Eo cum accessit ratio argumentique conclusio rerumque innumerabilium multitudo, tum et perceptio eorum omnium apparet, et eadem ratio perfecta his gradibus ad sapientiam pervenit. 31 Ad rerum igitur scientiam vitaeque constantiam aptissima cum sit mens hominis, amplectitur maxime cognitionem et istam κατάληψιν, quam, ut

dixi, verbum e verbo exprimentes comprensionem dicemus, cum ipsam per se amat (nihil enim est ei veritatis luce dulcius), tum etiam propter usum. Quocirca et sensibus utitur et artes efficit quasi sensus alteros et usque eo philosophiam ipsam corroborat, ut virtutem efficiat, ex qua re una vita omnis apta est. Ergo ii, qui negant quicquam posse comprendi, haec ipsa eripiunt vel instrumenta vel ornamenta vitae, vel potius etiam totam vitam evertunt funditus ipsumque animal orbant animo, ut difficile sit de temeritate eorum, perinde ut causa postulat, dicere.

32 Nec vero satis constituere possum, quod sit eorum consilium, aut quid velint. Interdum enim cum adhibemus ad eos orationem eius modi, si ea, quae disputentur, vera sint, tum omnia fore incerta, respondent: 'Quid ergo istud ad nos? num nostra culpa est? naturam accusa, quae in profundo veritatem, ut ait Democritus, penitus abstruserit.' Alii autem elegantius, qui etiam queruntur, quod eos insimulemus omnia incerta dicere, quantumque intersit inter incertum et id, quod percipi non possit, docere conantur eaque distinguere. Cum his igitur agamus, qui haec distinguunt, illos, qui omnia sic incerta dicunt, ut, stellarum numerus par an impar sit, quasi desperatos aliquos relinquamus. Volunt enim (et hoc quidem vel maxime vos animadvertebam moveri) probabile aliquid esse et quasi veri simile, eaque se uti regula et in agenda vita et in quaerendo ac disserendo.

11 33 Quae ista regula est [veri et falsi], si notionem veri et falsi, propterea quod ea non possunt internosci, nullam habemus? Nam si habemus, interesse oportet, ut inter rectum et pravum, sic inter verum et falsum. Si nihil interest, nulla regula est, nec potest is, cui est visio veri falsique communis, ullum habere iudicium aut ullam omnino veritatis notam. Nam cum dicunt hoc se unum tollere, ut quicquam possit ita *verum* videri, ut non eodem modo falsum etiam possit

videri, cetera autem concedere, faciunt pueriliter. Quo enim omnia iudicantur, sublato reliqua se negant tollere; ut, si quis quem oculis privaverit, dicat ea, quae cerni possent, se ei non ademisse. Ut enim illa oculis modo agnoscuntur, sic reliqua visis, sed propria veri, non communi veri et falsi nota. Quam ob rem, sive tu probabilem visionem, sive probabilem et, quae non impediatur, ut Carneades volebat, sive aliud quid proferes, quod sequare, ad visum illud, de quo agimus, tibi erit revertendum. In eo autem 34
si erit communitas cum falso, nullum erit iudicium, quia proprium communi signo notari non potest. Sin autem commune nihil erit, habeo, quod volo; id enim quaero, quod ita mihi videatur verum, ut non possit item falsum videri. Simili in errore versantur, cum convicio veritatis coacti perspicua a perceptis volunt distinguere et conantur ostendere esse aliquid perspicui, verum illud quidem, impressum in animo atque mente, neque tamen id percipi ac comprendi posse. Quo enim modo perspicue dixeris album esse aliquid, cum possit accidere, ut id, quod nigrum sit, album esse videatur? aut quo modo ista aut perspicua dicemus aut *in animo* impressa subtiliter, cum sit incertum, vere inaniterne moveatur? Ita neque color neque corpus nec veritas nec argumentum nec sensus neque perspicuum ullum relinquitur. Ex hoc illud iis usu venire solet, ut, 35
quicquid dixerint, a quibusdam interrogentur: 'Ergo istuc quidem percipis?' Sed qui ita interrogant, ab iis irridentur. Non enim urguent, ut coarguant neminem ulla de re posse contendere nec adseverare sine aliqua eius rei, quam sibi quisque placere dicit, certa et propria nota. Quod est igitur istuc vestrum probabile? Nam si, quod cuique occurrit et primo quasi aspectu probabile videtur, id confirmatur, quid eo levius? Sin ex circumspectione aliqua et accurata consideratione quod visum sit, id se dicent sequi, tamen exitum non habebunt, primum quia iis visis, inter quae nihil 36

interest, aequaliter omnibus abrogatur fides; deinde, cum dicant posse accidere sapienti, ut, cum omnia fecerit diligentissimeque circumspexerit, exsistat aliquid, quod et veri simile videatur et absit longissime a vero, *ne* si magnam partem quidem, ut solent dicere, ad verum ipsum aut quam proxime accedant, confidere sibi poterunt. Ut enim confidant, notum iis esse debebit insigne veri, quo obscuro et oppresso quod tandem verum sibi videbuntur attingere? Quid autem tam absurde dici potest, quam cum ita loquuntur: 'Est hoc quidem illius rei signum aut argumentum, et ea re id sequor, sed fieri potest, ut id, quod significatur, aut falsum sit aut nihil sit omnino.' Sed de perceptione hactenus. Si quis enim ea, quae dicta sunt, labefactare volet, facile etiam absentibus nobis veritas se ipsa defendet.

12 37 His satis cognitis, quae iam explicata sunt, nunc de adsensione atque adprobatione, quam Graeci *συγκατάθεσιν* vocant, pauca dicemus, non quo non latus locus sit, sed paulo ante iacta sunt fundamenta. Nam cum vim, quae esset in sensibus, explicabamus, simul illud aperiebatur, comprendi multa et percipi sensibus, quod fieri sine adsensione non potest. Deinde cum inter inanimum et animal hoc maxime intersit, quod animal agit aliquid (nihil enim agens ne cogitari quidem potest quale sit), aut ei sensus adimendus est aut ea, quae est in nostra
38 potestate sita, reddenda adsensio. At vero animus quodam modo eripitur iis, quos neque sentire neque adsentiri volunt. Ut enim necesse est lancem in libram ponderibus impositis deprimi, sic animum perspicuis cedere. Nam quo modo non potest animal ullum non adpetere id, quod accommodatum ad naturam adpareat (Graeci id *οἰκεῖον* appellant), sic non potest obiectam rem perspicuam non adprobare. Qamquam, si illa, de quibus disputatum est, vera sunt, nihil attinet de adsensione omnino loqui. Qui enim quid

percipit, adsentitur statim. Sed haec etiam sequuntur, nec memoriam sine adsensione posse constare nec notitias rerum nec artes; idque, quod maximum est, ut sit aliquid in nostra potestate, in eo, qui rei nulli adsentietur, non erit. Ubi igitur virtus, si 39 nihil situm est in ipsis nobis? Maxime autem absurdum vitia in ipsorum esse potestate, neque peccare quemquam nisi adsensione; hoc idem in virtute non esse, cuius omnis constantia et firmitas ex iis rebus constat, quibus adsensa est et quas adprobavit; omninoque ante videri aliquid, quam agamus, necesse est, eique, quod visum sit, adsentiatur. Quare, qui aut visum aut adsensum tollit, is omnem actionem tollit e vita.

Nunc ea videamus, quae contra ab his dispu- 13 40 tari solent. Sed prius oportet vos totius eorum rationis quasi fundamenta cognoscere. Componunt igitur primum artem quandam de iis, quae visa dicimus, eorumque et vim et genera definiunt, in his, quale sit id, quod percipi et comprendi possit, totidem verbis, quot Stoici. Deinde illa exponunt duo, quae quasi contineant omnem hanc quaestionem: quae ita videantur, ut etiam alia eodem modo videri possint nec in iis quicquam intersit, non posse eorum alia percipi, alia non percipi; nihil interesse autem, non modo si omni ex parte eiusdem modi sint, sed etiam si discerni non possint. Quibus positis unius argumenti conclusione tota ab iis causa comprenditur. Composita autem ea conclusio sic est: 'Eorum, quae videntur, alia vera sunt, alia falsa, et, quod falsum est, id percipi non potest; quod autem verum visum est, id omne tale est, ut eiusdem modi falsum etiam possit videri. Et, quae visa sunt eius modi, ut in iis nihil intersit, non potest accidere, ut eorum alia percipi possint, alia non possint. Nullum igitur est visum, quod percipi possit.' Quae autem sumunt, ut 41 concludant id, quod volunt, ex his duo sibi putant

concedi; neque enim quisquam repugnat. Ea sunt haec: quae visa falsa sint, ea percipi non posse, et alterum: inter quae visa nihil intersit, ex iis non posse alia talia esse, ut percipi possint, alia, ut non possint; reliqua vero multa et varia oratione defendunt, quae sunt item duo, unum: quae videantur, eorum alia vera esse, alia falsa, alterum: omne visum, quod sit a vero, tale esse, quale etiam a falso possit 42 esse. Haec duo proposita non praetervolant, sed ita dilatant, ut non mediocrem curam adhibeant et diligentiam. Dividunt enim in partes, et eas quidem magnas, primum in sensus, deinde in ea, quae ducuntur a sensibus et ab omni consuetudine, quam obscurari volunt. Tum perveniunt ad eam partem, ut ne ratione quidem et coniectura ulla res percipi possit. Haec autem universa concidunt etiam minutius. Ut enim de sensibus hesterno sermone vidistis, item faciunt de reliquis in singulisque rebus, quas in minima dispertiunt, volunt efficere iis omnibus, quae visa sint, veris adiuncta esse falsa, quae a veris nihil differant; ea cum talia sint, non posse comprendi.

14 43 Hanc ego subtilitatem philosophia quidem dignissimam iudico, sed ab eorum causa, qui ita disserunt, remotissimam. Definitiones enim et partitiones et horum luminibus utens oratio, tum similitudines dissimilitudinesque et earum tenuis et acuta distinctio fidentium est hominum illa vera et firma et certa esse, quae tutentur, non eorum, qui clament nihilo magis vera illa esse quam falsa. Quid enim agant, si, cum aliquid definierint, roget eos quispiam, num illa definitio possit in aliam rem transferri quamlubet? Si posse dixerint, quid dicere habeant, cur illa vera definitio sit? si negaverint, fatendum sit, quoniam vera definitio transferri non possit in falsum, quod ea definitione explicetur, id percipi posse; quod minime illi volunt. Eadem dici poterunt in omnibus partibus. 44 Si enim dicent ea, de quibus disserent, se dilucide

perspicere nec ulla communione visorum impediri, comprendere ea se posse fatebuntur. Sin autem negabunt vera visa a falsis posse distingui, qui poterunt longius progredi? Occurretur enim, sicut occursum est. Nam concludi argumentum non potest nisi iis, quae ad concludendum sumpta erunt, ita probatis, ut falsa eiusdem modi nulla possint esse. Ergo si rebus comprensis et perceptis nisa et progressa ratio hoc efficiet, nihil posse comprendi, quid potest reperiri, quod ipsum sibi repugnet magis? cumque ipsa natura accuratae orationis hoc profiteatur, se aliquid patefacturam, quod non appareat et, quo id facilius adsequatur, adhibituram et sensus et ea, quae perspicua sint, qualis est istorum oratio, qui omnia non tam esse quam videri volunt? Maxime autem convincuntur, cum haec duo pro congruentibus sumunt tam vehementer repugnantia, primum esse quaedam falsa visa (quod cum volunt, declarant quaedam esse vera), deinde ibidem, inter falsa visa et vera nihil interesse. At primum sumpseras, tamquam interesset. Ita priori posterius, posteriori superius non iungitur.

Sed progrediamur longius et ita agamus, ut nihil 45
nobis adsentati esse videamur, quaeque ab his dicuntur, sic persequamur, ut nihil in praeteritis relinquamus. Primum igitur perspicuitas illa, quam diximus, satis magnam habet vim, ut ipsa per sese ea, quae sint, nobis, ita ut sint, indicet. Sed tamen, ut maneamus in perspicuis firmius et constantius, maiore quadam opus est vel arte vel diligentia, ne ab iis, quae clara sint ipsa per sese, quasi praestigiis quibusdam et captionibus depellamur. Nam qui voluit subvenire erroribus [Epicurus] iis, qui videntur conturbare veri cognitionem, dixitque sapientis esse opinionem a perspicuitate seiungere, nihil profecit; ipsius enim opinionis errorem nullo modo sustulit.

Quam ob rem, cum duae causae perspicuis et 15 46
evidentibus rebus adversentur, auxilia totidem sunt

contra comparanda. Adversatur enim primum, quod parum defigunt animos et intendunt in ea, quae perspicua sunt, ut, quanta luce ea circumfusa sint, possint agnoscere; alterum est, quod fallacibus et captiosis interrogationibus circumscripti atque decepti quidam, cum eas dissolvere non possunt, desciscunt a veritate. Oportet igitur et ea, quae pro perspicuitate responderi possunt, in promptu habere, de quibus iam diximus, et esse armatos, ut occurrere possimus interrogationibus eorum captionesque discu-
47 tere, quod deinceps facere constitui. Exponam igitur generatim argumenta eorum, quoniam ipsi etiam illi solent non confuse loqui. Primum conantur ostendere multa posse videri esse, quae omnino nulla sint, cum animi inaniter moveantur eodem modo rebus iis, quae nullae sint, ut iis, quae sint. Nam cum dicatis, inquiunt, visa quaedam mitti a deo, velut ea, quae in somnis videantur, quaeque oraculis, auspiciis, extis declarentur (haec enim aiunt probari Stoicis, quos contra disputant), quaerunt, quonam modo, falsa visa quae sint, ea deus efficere possit probabilia, quae autem plane proxume ad verum accedant, efficere non possit, aut, si ea quoque possit, cur illa non possit, quae perdifficiliter, internoscantur tamen, et, si haec,
48 cur non, inter quae nihil sit omnino. Deinde, cum mens moveatur ipsa per sese, ut et ea declarant, quae cogitatione depingimus, et ea, quae vel dormientibus vel furiosis videntur non numquam, veri simile est sic etiam mentem moveri, ut non modo non internoscat, vera illa visa sint anne falsa, sed ut in iis nihil intersit omnino; ut si qui tremerent et exalbescerent vel ipsi per se motu mentis aliquo vel obiecta terribili re extrinsecus, nihil ut esset, qui distingueretur tremor ille et pallor, neque ut quicquam interesset inter intestinum et oblatum. Postremo, si nulla visa sunt probabilia, quae falsa sint, alia ratio est; sin autem sunt, cur non etiam, quae non

facile internoscantur? cur non, ut plane nihil intersit? praesertim cum ipsi dicatis sapientem in furore sustinere se ab omni adsensu, quia nulla in visis distinctio appareat.

Ad has omnes visiones inanes Antiochus qui- 16 49
dem et permulta dicebat, et erat de hac una re
unius diei disputatio. Mihi autem non idem faciundum puto, sed ipsa capita dicenda. Et primum quidem hoc reprehendendum, quod captiosissimo genere interrogationis utuntur, quod genus minime in philosophia probari solet, cum aliquid minutatim et gradatim additur aut demitur. Soritas hoc vocant, quia acervum efficiunt uno addito grano. Vitiosum sane et captiosum genus! Sic enim adscenditis: 'Si tale visum obiectum est a deo dormienti, ut probabile sit, cur non etiam, ut valde veri simile? cur deinde non, ut difficiliter a vero internoscatur? deinde, ut ne internoscatur quidem? postremo, ut nihil inter hoc et illud intersit?' Huc si perveneris me tibi primum quidque concedente, meum vitium fuerit; sin ipse tua
sponte processeris, tuum. Quis enim tibi dederit aut 50
omnia deum posse aut ita facturum esse, si possit? quo modo autem sumis, ut, si quid cui simile esse possit, sequatur, ut etiam difficiliter internosci possit? deinde, ut ne internosci quidem? postremo, ut eadem sint? ut, si lupi canibus similes, eosdem dices ad extremum. Et quidem honestis similia sunt quaedam non honesta et bonis non bona et artificiosis minime artificiosa; quid dubitamus igitur adfirmare nihil inter haec interesse? Ne repugnantia quidem videmus? nihil est enim, quod de suo genere in aliud genus transferri possit. At si efficeretur, ut inter visa differentium generum nihil interesset, reperirentur, quae et in suo genere essent et in alieno. Quod fieri qui potest?
Omnium deinde inanium visorum una depulsio est, 51
sive illa cogitatione informantur, quod fieri solere concedimus, sive in quiete, sive per vinum, sive per

insaniam. Nam ab omnibus eiusdem modi visis perspicuitatem, quam mordicus tenere debemus, abesse dicemus. Quis enim, cum sibi fingit aliquid et cogitatione depingit, non, simul ac se ipse commovit atque ad se revocavit, sentit, quid intersit inter perspicua et inania? Eadem ratio est somniorum. Num censes Ennium, cum in hortis cum Servio Galba, vicino suo, ambulavisset, dixisse: 'Visus sum mihi cum Galba ambulare'? At cum somniavit, ita narravit:

........visus Homerus adesse poëta.

Idemque in Epicharmo:

Nám videbar sómniare méd ego esse mórtuum.

Itaque, simul ut experrecti sumus, visa illa contemnimus neque ita habemus, ut ea, quae in foro
17 52 gessimus. At enim, dum videntur, eadem est in somnis species eorum*que*, quae vigilantes videmus. Primum interest; sed id omittamus; illud enim dicimus, non eandem esse vim neque integritatem dormientium et vigilantium nec mente nec sensu. Ne vinulenti quidem, quae faciunt, eadem adprobatione faciunt, qua sobrii; dubitant, haesitant, revocant se interdum iisque, quae videntur, imbecillius adsentiuntur, cumque edormiverunt, illa visa quam levia fuerint, intellegunt. Quod idem contingit insanis, ut et incipientes furere sentiant et dicant aliquid, quod non sit, id videri sibi et, cum relaxentur, sentiant atque illa dicant Alcmaeonis:

Séd mihi neutiquam cór consentit cum
óculorum aspectú..

53 At enim ipse sapiens sustinet se, in furore ne adprobet falsa pro veris. Et alias quidem saepe, si aut in sensibus ipsius est aliqua forte gravitas aut tarditas, aut obscuriora sunt, quae videntur, aut a perspiciendo temporis brevitate excluditur. Quamquam

totum hoc, sapientem aliquando sustinere adsensionem, contra vos est. Si enim inter visa nihil interesset, aut semper sustineret aut numquam. Sed ex hoc genere toto perspici potest levitas orationis eorum, qui omnia cupiunt confundere. Quaerimus gravitatis, constantiae, firmitatis, sapientiae iudicium, utimur exemplis somniantium, furiosorum, ebriosorum; illud attendimus, in hoc omni genere quam inconstanter loquamur? Non enim proferremus vino aut somno oppressos aut mente captos tam absurde, ut tum diceremus interesse inter vigilantium visa et sobriorum et sanorum et eorum, qui essent aliter adfecti, tum nihil interesse. Ne hoc quidem cernunt, omnia 54 se reddere incerta, quod nolunt. Ea dico incerta, quae ἄδηλα Graeci. Si enim res se ita habeant, ut nihil intersit, utrum ita cui videatur ut insano, an *ut* sano, cui possit exploratum esse de sua sanitate? quod velle efficere non mediocris insaniae est. Similitudines vero aut geminorum aut signorum anulis impressorum pueriliter consectantur. Quis enim nostrum similitudines negat esse, cum eae plurimis in rebus appareant? Sed si satis est ad tollendam cognitionem similia esse multa multorum, cur eo non estis contenti, praesertim concedentibus nobis? et cur id potius contenditis, quod rerum natura non patitur, ut non *in* suo quidque genere sit tale, quale est, nec sit in duobus aut pluribus nulla re differens ulla communitas? † ut sibi sint et ova ovorum et apes apium simillimae. Quid pugnas igitur? aut quid tibi vis in geminis? Conceditur enim similes esse, quo contentus esse potueras; tu autem vis eosdem plane esse, 55 non similes, quod fieri nullo modo potest. Dein confugis ad physicos eos, qui maxime in Academia inridentur, a quibus ne tu quidem iam te abstinebis, et ais Democritum dicere innumerabiles esse mundos, et quidem sic quosdam inter sese non solum similes, sed undique perfecte et absolute ita pares, ut inter eos

nihil prorsus intersit [, et eos quidem innumerabiles], itemque homines. Deinde postulas, ut, si mundus ita sit par alteri mundo, ut inter eos ne minimum quidem intersit, concedatur tibi, ut in hoc quoque nostro mundo aliquid alicui sic sit par, ut nihil differat, nihil intersit. Cur enim, inquies, cum ex illis individuis, unde omnia Democritus gigni adfirmat, in reliquis mundis, et in iis quidem innumerabilibus, innumerabiles Q. Lutatii Catuli non modo possint esse, sed etiam sint, in hoc tanto mundo Catulus alter non possit effici?

18 56 Primum quidem me ad Democritum vocas; cui non adsentior potiusque † refallor potest id, quod dilucide docetur a politioribus physicis, singularum rerum singulas proprietates esse. Fac enim antiquos illos Servilios, qui gemini fuerunt, tam similes, quam dicuntur; num censes etiam eosdem fuisse? Non cognoscebantur foris. At domi. Non ab alienis. At a suis. An non videmus hoc usu venire, ut, quos numquam putassemus a nobis internosci posse, eos consuetudine adhibita tam facile internosceremus, uti
57 ne minimum quidem similes esse viderentur? Hic pugnes licet; non repugnabo; quin etiam concedam illum ipsum sapientem, de quo omnis hic sermo est, cum ei res similes occurrant, quas non habeat dinotatas, retenturum adsensum nec umquam ulli viso adsensurum, nisi quod tale fuerit, quale falsum esse non possit. Sed et ad ceteras res habet quandam artem, qua vera a falsis possit distinguere, et ad similitudines istas usus adhibendus est. Ut mater geminos internoscit consuetudine oculorum, sic tu internosces, si adsueveris. Videsne, ut in proverbio sit ovorum inter se similitudo? Tamen hoc accepimus, Deli fuisse complures salvis rebus illis, qui gallinas alere permultas quaestus causa solerent; ii cum ovum inspexerant, quae id gallina peperisset,
58 dicere solebant. Neque id est contra nos. Nam

nobis satis est ova illa non internoscere. Nihilo enim magis adsentiri par *est* hoc illud esse, quam si inter illa omnino nihil interesset. Habeo enim regulam, ut talia visa vera iudicem, qualia falsa esse non possint; ab hac mihi non licet transversum, ut aiunt, digitum discedere, ne confundam omnia. Veri enim et falsi non modo cognitio, sed etiam natura tolletur, si nihil erit, quod intersit; ut etiam illud absurdum sit, quod interdum soletis dicere, cum visa in animos imprimantur, non vos id dicere, inter ipsas impressiones nihil interesse, sed inter species et quasdam formas eorum. Quasi vero non specie visa iudicentur! quae fidem nullam habebunt sublata veri et falsi nota. Illud vero perabsurdum, quod dicitis, pro- 59
babilia vos sequi, si nulla re impediamini. Primum qui potestis non impediri, cum a veris falsa non distent? deinde quod iudicium est veri, cum sit commune falsi? Ex his illa necessario nata est ἐποχή, id est adsensionis retentio, in qua melius sibi constitit Arcesilas, si vera sunt, quae de Carneade non nulli existimant. Si enim percipi nihil potest, quod utrique visum est, tollendus adsensus est. Quid enim est tam futtile, quam quicquam adprobare non cognitum? Carneadem autem etiam heri audiebamus solitum esse *eo* delabi interdum, ut diceret opinaturum, id est peccaturum, esse sapientem. Mihi porro non tam certum est esse aliquid, quod comprendi possit, de quo iam nimium etiam diu disputo, quam sapientem nihil opinari, id est numquam adsentiri rei vel falsae vel incognitae. Restat illud, quod dicunt, veri 60
inveniundi causa contra omnia dici oportere et pro omnibus. Volo igitur videre, quid invenerint. Non solemus, inquit, ostendere. — Quae sunt tandem ista mysteria? aut cur celatis, quasi turpe aliquid, sententiam vestram? — Ut, qui audient, inquit, ratione potius quam auctoritate ducantur. — Quid, si utrumque? num peius est? Unum tamen illud non celant,

nihil esse, quod percipi possit. An in eo auctoritas nihil obest? Mihi quidem videtur vel plurimum. Quis enim ista tam aperte perspicueque et perversa et falsa secutus esset, nisi tanta in Arcesila, multo etiam maior in Carneade et copia rerum et dicendi vis fuisset?

19 61 Haec Antiochus fere et Alexandreae tum et multis annis post multo etiam adseverantius, in Syria cum esset mecum, paulo ante quam est mortuus. Sed iam confirmata causa te, hominem amicissimum (me autem appellabat) et aliquot annis minorem natu, non dubitabo monere: Tune, cum tantis laudibus philosophiam extuleris Hortensiumque nostrum dissentientem commoveris, eam philosophiam sequere, quae confundit vera cum falsis, spoliat nos iudicio, privat adprobatione omni, orbat sensibus? Et Cimmeriis quidem, quibus aspectum solis sive deus aliquis sive natura ademerat sive eius loci, quem incolebant, situs, ignes tamen aderant, quorum illis uti lumine licebat; isti autem, quos tu probas, tantis offusis tenebris ne scintillam quidem ullam nobis ad dispiciendum reliquerunt; quos si sequamur, iis vinclis simus adstricti,
62 ut nos commovere nequeamus. Sublata enim adsensione omnem et motum animorum et actionem rerum sustulerunt; quod non modo recte fieri, sed omnino fieri non potest. Provide etiam, ne uni tibi istam sententiam minime liceat defendere. An tu, cum res occultissimas aperueris in lucemque protuleris iuratusque dixeris ea te comperisse (quod mihi quoque licebat, qui ex te illa cognoveram), negabis esse rem ullam, quae cognosci, comprendi, percipi possit? Vide, quaeso, etiam atque etiam, ne illarum quoque rerum pulcherrimarum a te ipso minuatur auctoritas. Quae cum dixisset ille, finem fecit.

63 Hortensius autem vehementer admirans (quod quidem perpetuo Lucullo loquente fecerat, ut etiam manus saepe tolleret; nec mirum; nam numquam

arbitror contra Academiam dictum esse subtilius) me quoque, iocansne an ita sentiens (non enim satis intellegebam), coepit hortari, ut sententia desisterem. Tum mihi Catulus: Si te, inquit, Luculli oratio flexit, quae est habita memoriter, accurate, copiose, taceo neque te, quo minus, si tibi ita videatur, sententiam mutes, deterrendum puto. Illud vero non censuerim, ut eius auctoritate moveare. Tantum enim te modo monuit, inquit adridens, ut caveres, ne quis improbus tribunus plebis, quorum vides quanta copia semper futura sit, arriperet te et in contione quaereret, qui tibi constares, cum idem negares quicquam certi posse reperiri, idem te comperisse dixisses. Hoc, quaeso, cave, ne te terreat. De causa autem ipsa malim quidem te ab hoc dissentire; sin cesseris, non magnopere mirabor. Memini enim Antiochum ipsum, cum annos multos alia sensisset, simul ac visum sit, sententia destitisse. Haec cum dixisset Catulus, me omnes intueri.

20 64 Tum ego non minus commotus, quam soleo in causis maioribus, huius modi quadam oratione sum exorsus: Me, Catule, oratio Luculli de ipsa re ita movit, ut docti hominis et copiosi et parati et nihil praetereuntis eorum, quae pro illa causa dici possent, non tamen ut ei responderi posse diffiderem; auctoritas autem tanta plane me movebat, nisi tu opposuisses non minorem tuam. Adgrediar igitur, si pauca ante quasi de fama mea dixero. 65 Ego enim si aut ostentatione aliqua adductus aut studio certandi ad hanc potissimum philosophiam me adplicavi, non modo stultitiam meam, sed etiam mores et naturam condemnandam puto. Nam si in minimis rebus pertinacia reprehenditur, calumnia etiam coërcetur, ego de omni statu consilioque totius vitae aut certare cum aliis pugnaciter aut frustrari cum alios, tum etiam me ipsum velim? Itaque, nisi ineptum putarem in tali disputatione id facere, quod, cum de

re publica disceptatur, fieri interdum solet, iurarem
per Iovem deosque penates me et ardere studio veri
66 reperiendi et ea sentire, quae dicerem. Qui enim
possum non cupere verum invenire, cum gaudeam, si
simile veri quid invenerim? Sed, ut hoc pulcherrimum
esse iudico, vera videre, sic pro veris probare falsa
turpissimum est. Nec tamen ego is sum, qui nihil
umquam falsi adprobem, qui numquam adsentiar, qui
nihil opiner; sed quaerimus de sapiente. Ego vero
ipse et magnus quidem sum opinator (non enim sum
sapiens) et meas cogitationes sic derigo, non ad illam
parvulam Cynosuram,

Qua fidunt duce nocturna Phoenices in alto,

ut ait Aratus, eoque derectius gubernant, quod eam
tenent,

Quae cursu interiore brevi convertitur orbe,

sed Helicen et clarissimos Septemtriones, id est rationes
has latiore specie, non ad tenue elimatas. Eo fit, ut
errem et vager latius. Sed non de me, ut dixi, sed
de sapiente quaeritur. Visa enim ista cum acriter
mentem sensumve pepulerunt, accipio iisque interdum
etiam adsentior nec percipio tamen; nihil enim ar-
bitror posse percipi. Non sum sapiens; itaque visis
cedo neque possum resistere. Sapientis autem hanc
censet Arcesilas vim esse maximam Zenoni adsentiens,
cavere, ne capiatur, ne fallatur, videre. Nihil est
enim ab ea cogitatione, quam habemus de gravitate
sapientis, errore, levitate, temeritate diiunctius. Quid
igitur loquar de firmitate sapientis? quem quidem
nihil opinari tu quoque, Luculle, concedis. Quod
quoniam a te probatur (ut praepostere tecum agam;
mox referam me ad ordinem), haec primum con-
21 67 clusio quam habeat vim, considera: 'Si ulli rei
sapiens adsentietur umquam, aliquando etiam opina-
bitur; numquam autem opinabitur; nulli igitur rei
adsentietur.' Hanc conclusionem Arcesilas probabat;

confirmabat enim et primum et secundum. Carneades [non numquam secundum] illud dabat, adsentiri aliquando. Ita sequebatur etiam opinari; quod tu non vis, et recte, ut mihi videris. Sed illud primum, sapientem, si adsensurus esset, etiam opinaturum, falsum esse et Stoici dicunt et eorum adstipulator Antiochus; posse enim eum falsa a veris et, quae non possint percipi, ab iis, quae possint, distinguere.
Nobis autem primum, etiamsi quid percipi possit, 68
tamen ipsa consuetudo adsentiendi periculosa esse videtur et lubrica. Quam ob rem, cum tam vitiosum esse constet adsentiri quicquam aut falsum aut incognitum, sustinenda est potius omnis adsensio, ne praecipitet, si temere processerit. Ita enim finitima sunt falsa veris eaque, quae percipi non possunt, *iis, quae possunt* (si modo ea sunt quaedam; iam enim videbimus), ut tam in praecipitem locum non debeat se sapiens committere. Sin autem omnino nihil esse, quod percipi possit, a me sumpsero et, quod tu mihi das, accepero, sapientem nihil opinari, effectum illud erit, sapientem adsensus omnes cohibiturum, ut videndum tibi sit, idne malis, an aliquid opinaturum esse sapientem. Neutrum, inquies, illorum. Nitamur igitur nihil posse percipi; etenim de eo omnis est controversia.

Sed prius pauca cum Antiocho, qui haec ipsa, 22 69
quae a me defenduntur, et didicit apud Philonem tam diu, ut constaret diutius didicisse neminem, et scripsit de his rebus acutissime, et idem haec non acrius accusavit in senectute, quam antea defensitaverat. Quamvis igitur fuerit acutus, ut fuit, tamen inconstantia levatur auctoritas. Quis enim iste dies inluxerit, quaero, qui illi ostenderit eam, quam multos annos esse negitavisset, veri et falsi notam. Excogitavit aliquid? Eadem dicit, quae Stoici. Paenituit illa sensisse? Cur non se transtulit ad alios, et maxime ad Stoicos? eorum enim erat propria ista dissensio. Quid? eum Mnesarchi paenitebat? quid? Dar-

dani? qui erant Athenis tum principes Stoicorum. Numquam a Philone discessit, nisi posteaquam ipse
70 coepit, qui se audirent, habere. Unde autem subito vetus Academia revocata est? Nominis dignitatem videtur, cum a re ipsa descisceret, retinere voluisse, quod erant qui illum gloriae causa facere dicerent sperantem fore ut ii, qui se sequerentur, Antiochii vocarentur. Mihi autem magis videtur non potuisse sustinere concursum omnium philosophorum. Etenim de ceteris sunt inter illos non nulla communia; haec Academicorum est una sententia, quam reliquorum philosophorum nemo probet. Itaque cessit, et ut ii, qui sub Novis solem non ferunt, item ille, cum aestuaret, veterum, ut Maenianorum, sic Acade-
71 micorum umbram secutus est. Quoque solebat uti argumento tum, cum ei placebat nihil posse percipi, cum quaereret, Dionysius ille Heracleotes utrum comprehendisset certa illa nota, qua adsentiri dicitis oportere, illudne, quod multos annos tenuisset Zenonique magistro credidisset, honestum quod esset, id bonum solum esse, an, quod postea defensitavisset, honesti inane nomen esse, voluptatem esse summum bonum: qui ex illius commutata sententia docere vellet nihil ita signari in animis nostris a vero posse, quod non eodem modo posset a falso, is curavit, quod argumentum ex Dionysio ipse sumpsisset, ex eo ceteri sumerent. Sed cum hoc alio loco plura, nunc ad ea, quae a te, Luculle, dicta sunt.

23
72 Et primum, quod initio dixisti, videamus quale sit, similiter a nobis de antiquis philosophis commemorari, atque seditiosi solerent claros viros, sed tamen populares aliquos nominare. Illi cum res novas tractent, similes bonorum videri volunt; nos autem ea dicimus nobis videri, quae vosmet ipsi nobilissimis philosophis placuisse conceditis. Anaxagoras nivem nigram dixit esse. Ferres me, si ego idem dicerem? Tu, ne si dubitarem quidem. At quis est

hic? num sophistes? sic enim appellabantur ii, qui
ostentationis aut quaestus causa philosophabantur.
Maxima fuit et gravitatis et ingenii gloria. Quid 73
loquar de Democrito? quem cum eo conferre possu-
mus non modo ingenii magnitudine, sed etiam animi?
qui ita sit ausus ordiri: '*Haec loquor de uni-
versis.*' Nihil excipit, de quo non profiteatur. Quid
enim esse potest extra universa? Quis hunc philo-
sophum non anteponit Cleanthi, Chrysippo, reliquis
inferioris aetatis? qui mihi cum illo collati quintae
classis videntur. Atque is non hoc dicit, quod nos,
qui veri esse aliquid non negamus, percipi posse
negamus; ille verum plane negat esse; sensus quidem
non obscuros dicit, sed tenebricosos; sic enim ap-
pellat eos. Is, qui hunc maxime est admiratus, Chius
Metrodorus, initio libri, qui est de natura: '*Nego*'
inquit '*scire nos, sciamusne aliquid, an nihil
sciamus, ne id ipsum quidem, nescire aut scire,
scire nos, nec omnino, sitne aliquid, an nihil
sit.*' Furere tibi Empedocles videtur, at mihi dignissi- 74
mum rebus iis, de quibus loquitur, sonum fundere.
Num ergo is excaecat nos aut orbat sensibus, si
parum magnam vim censet in iis esse ad ea, quae
sub eos subiecta sunt, iudicanda? Parmenides, Xeno-
phanes, minus bonis quamquam versibus, sed tamen
illi versibus increpant eorum adrogantiam quasi irati,
qui, cum sciri nihil possit, audeant se scire dicere.
Et ab his aiebas removendum Socraten et Platonem.
Cur? an de ullis certius possum dicere? Vixisse
cum iis equidem videor; ita multi sermones perscripti
sunt, e quibus dubitari non possit, quin Socrati nihil
sit visum sciri posse; excepit unum tantum, scire se
nihil se scire, nihil amplius. Quid dicam de Platone?
qui certe tam multis libris haec persecutus non esset,
nisi probavisset. Ironiam enim alterius, perpetuam
praesertim, nulla fuit ratio persequi. Videorne tibi 24
non, ut Saturninus, nominare modo inlustres homines, 75

sed etiam imitari numquam nisi clarum, nisi nobilem? Atqui habebam molestos vobis, sed minutos, Stilponem, Diodorum, Alexinum, quorum sunt contorta et aculeata quaedam sophismata; sic enim appellantur fallaces conclusiunculae. Sed quid eos colligam, cum habeam Chrysippum, qui fulcire putatur porticum Stoicorum? Quam multa ille contra sensus, quam multa contra omnia, quae in consuetudine probantur! At dissolvit idem. Mihi quidem non videtur; sed dissolverit sane. Certe tam multa non collegisset, quae nos fallerent probabilitate magna, nisi videret iis re-
76 sisti non facile posse. Quid Cyrenaici? [videntur] minime contempti philosophi, qui negant esse quicquam, quod percipi possit extrinsecus; ea se sola percipere, quae tactu intumo sentiant, ut dolorem, ut voluptatem; neque se, quo quid colore aut quo sono sit, scire, sed tantum sentire adfici se quodam modo.

Satis multa de auctoribus. Quamquam ex me quaesieras, nonne putarem post illos veteres tot saeculis inveniri verum potuisse tot ingeniis tantisque studiis quaerentibus. Quid inventum sit, paulo post videro, te ipso quidem iudice. Arcesilan vero non obtrectandi causa cum Zenone pugnavisse, sed verum inve-
77 nire voluisse sic intellegitur: Nemo umquam superiorum non modo expresserat, sed ne dixerat quidem posse hominem nihil opinari, nec solum posse, sed ita necesse esse sapienti. Visa est Arcesilae cum vera sententia, tum honesta et digna sapiente; quaesivit de Zenone fortasse, quid futurum esset, si nec percipere quicquam posset sapiens nec opinari sapientis esset. Ille, credo, nihil opinaturum, quoniam esset, quod percipi posset. Quid ergo id esset? Visum, credo. Quale igitur visum? Tum illum ita definisse: ex eo, quod esset, sicut esset, impressum et signatum et effictum. Post requisitum, etiamne, si eiusdem modi esset visum verum, quale vel falsum. Hic Zenonem vidisse acute nullum esse visum, quod percipi posset, si id tale

esset ab eo, quod est, ut eiusdem modi ab eo, quod
non est, posset esse. Recte consensit Arcesilas; ad
definitionem additum: neque enim falsum percipi posse
neque verum, si esset tale, quale vel falsum. Incu-
buit autem in eas disputationes, ut doceret nullum
tale esse visum a vero, ut non eiusdem modi etiam
a falso posset esse. Haec est una contentio, quae 78
adhuc permanserit. Nam illud, nulli rei adsensurum
esse sapientem, nihil ad hanc controversiam pertine-
bat. Licebat enim nihil percipere et tamen opinari,
quod a Carneade dicitur probatum; equidem Clito-
macho plus quam Philoni aut Metrodoro credens hoc
magis ab eo disputatum quam probatum puto. Sed
id omittamus. Illud certe opinatione et perceptione
sublata sequitur, omnium adsensionum retentio, ut, si
ostendero nihil posse percipi, tu concedas numquam
adsensurum esse.

Quid ergo est, quod percipi possit, si ne sen- 25 79
sus quidem vera nuntiant? quos tu, Luculle, com-
muni loco defendis, quod ne ita facere posses, id-
circo heri non necessario loco contra sensus tam multa
dixeram. Tu autem te negas infracto remo neque
columbae collo commoveri. Primum cur? nam et in
remo sentio non esse id, quod videatur, et in columba
pluris videri colores nec esse plus uno. Deinde
nihilne praeterea diximus? Maneant illa omnia; labo-
rat ista causa. Veraces sanos esse sensus dicis; igi-
tur semper auctorem habes eum, qui magno suo peri-
culo causam agat; eo enim rem demittit Epicurus, si
unus sensus semel in vita mentitus sit, nulli umquam
esse credendum. Hoc est verum esse, confidere suis 80
testibus et †inportata insistere! Itaque Timagoras
Epicureus negat sibi umquam, cum oculum torsisset,
duas ex lucerna flammulas esse visas; opinionis enim
esse mendacium, non oculorum. Quasi quaeratur, quid
sit, non, quid videatur. Sit hic quidem maiorum si-
milis; tu vero, qui visa sensibus alia vera dicas esse,

alia falsa, qui ea distinguis? Sed desine, quaeso, communibus locis; domi nobis ista nascuntur. Si, inquis, deus te interroget, sanis modo et integris sensibus num amplius quid desideres, quid respondeas? — Utinam quidem roget! audiet, quam nobiscum male egerit. Ut enim vera videamus, quam longe videmus? Ego Catuli Cumanum ex hoc loco cerno [regionem video], Pompeianum non cerno, neque quicquam interiectum est, quod obstet, sed intendi acies longius non potest. O praeclarum prospectum! Puteolos videmus, at familiarem nostrum C. Avianium fortasse in por-
81 ticu Neptuni ambulantem non videmus. At ille nescio qui, qui in scholis nominari solet, mille et octingenta stadia quod abesset, videbat. Quaedam volucres longius. Responderem igitur audacter isti vestro deo me plane his oculis non esse contentum. Dicet me acrius videre quam illos pisces fortasse, qui neque videntur a nobis et nunc quidem sub oculis sunt, neque ipsi nos suspicere possunt. Ergo ut illis aqua, sic nobis aër crassus offunditur. At amplius non desideramus. Quid? talpam num desiderare lumen putas? Neque tam quererer cum deo, quod parum longe, quam quod falsum viderem. Videsne navem illam? stare nobis videtur; at iis, qui in navi sunt, moveri haec villa. Quaere rationem, cur ita videatur; quam ut maxime inveneris, quod haud scio an non possis, non
26 tu verum *te* testem habere, sed eum non sine causa
82 falsum testimonium dicere ostenderis. Quid ego de nave? vidi enim a te remum contemni. Maiora fortasse quaeris. Quid potest esse sole maius? quem mathematici amplius duodeviginti partibus confirmant maiorem esse quam terram. Quantulus nobis videtur! mihi quidem quasi pedalis; Epicurus autem posse putat etiam minorem esse eum, quam videatur, sed non multo; ne maiorem quidem multo putat esse, vel tantum esse, quantus videatur, ut oculi aut nihil mentiantur aut non multum mentiantur. Ubi igitur illud est 'semel'?

Sed ab hoc credulo, qui numquam sensus mentiri putat, discedamus. Quid? ne nunc quidem, cum ille sol, qui tanta incitatione fertur, ut, celeritas eius quanta sit, ne cogitari quidem possit, tamen nobis stare videatur? Sed ut minuam controversiam, videte, quae- 83
so, quam in parvo lis sit. Quattuor sunt capita, quae concludant nihil esse, quod nosci, percipi, comprehendi possit, de quo haec tota quaestio est. E quibus primum est esse aliquod visum falsum, secundum non posse id percipi, tertium, inter quae visa nihil intersit, fieri non posse, ut eorum alia percipi possint, alia non possint, quartum nullum esse visum verum a sensu profectum, cui non adpositum sit visum aliud, quod ab eo nihil intersit, quodque percipi non possit. Horum quattuor capitum secundum et tertium omnes concedunt; primum Epicurus non dat; vos, quibuscum res est, id quoque conceditis. Omnis pugna de quarto est. Qui igitur P. Servilium Geminum videbat, si 84
Quintum se videre putabat, incidebat in eius modi visum, quod percipi non posset, quia nulla nota verum distinguebatur a falso; qua distinctione sublata quam haberet in C. Cotta, qui bis cum Gemino consul fuit, agnoscendo eius modi notam, quae falsa esse non posset? Negas tantam similitudinem in rerum natura esse. Pugnas omnino, sed cum adversario facili. Ne sit sane; videri certe potest. Fallet igitur sensum, et si una fefellerit similitudo, dubia omnia reddiderit. Sublato enim iudicio illo, quo oportet agnosci, etiamsi ipse erit, quem videris, qui tibi videbitur, tamen non ea nota iudicabis, qua dicis oportere, ut non possit esse eiusdem modi falsa. Quando 85
igitur potest tibi P. Geminus Quintus videri, quid habes explorati, cur non possit tibi Cotta videri, qui non sit, quoniam aliquid videtur esse, quod non est? Omnia dicis sui generis esse, nihil esse idem, quod sit aliud. Stoicum istuc quidem nec admodum credibile, 'nullum esse pilum omnibus rebus talem, qualis

sit pilus alius, nullum granum.' Haec refelli possunt,
sed pugnare nolo. Ad id enim, quod agitur, nihil in-
terest, omnibusne partibus visa res nihil differat, an
internosci non possit, etiamsi differat. Sed, si homi-
num similitudo tanta esse non potest, ne signorum
quidem? Dic mihi, Lysippus eodem aere, eadem tem-
peratione, eodem caelo, †aqua, ceteris omnibus centum
Alexandros eiusdem modi facere non posset? Qua
86 igitur notione discerneres? Quid, si in eiusdem
modi cera centum sigilla hoc anulo impressero? ec-
quae poterit in agnoscendo esse distinctio? an tibi
erit quaerendus anularius aliqui, quoniam gallinarium
invenisti Deliacum illum, qui ova cognosceret?
27 Sed adhibes artem advocatam etiam sensibus. Pictor
videt, quae nos non videmus, et, simul inflavit tibi-
cen, a perito carmen agnoscitur. Quid? hoc nonne
videtur contra te valere, si sine magnis artificiis, ad
quae pauci accedunt, nostri quidem generis admodum,
nec videre nec audire possimus? Iam illa praeclara,
quanto artificio esset sensus nostros mentemque et
87 totam constructionem hominis fabricata natura! Cur
non extimescam opinandi temeritatem? Etiamne hoc
adfirmare potes, Luculle, esse aliquam vim, cum pru-
dentia et consilio scilicet, quae finxerit vel, ut tuo
verbo utar, quae 'fabricata sit' hominem? Qualis ista
'fabrica' est? ubi adhibita? quando? cur? quo modo?
Tractantur ista ingeniose, disputantur etiam eleganter;
denique videantur sane, ne adfirmentur modo. Sed de
physicis mox, et quidem ob eam causam, ne tu, qui
id me facturum paulo ante dixeris, videare mentitus.
Sed ut ad ea, quae clariora sunt, veniam, res iam uni-
versas profundam, de quibus volumina impleta sunt
non a nostris solum, sed etiam a Chrysippo; de quo
queri solent Stoici, dum studiose omnia conquisierit
contra sensus et perspicuitatem contraque omnem con-
suetudinem contraque rationem, ipsum sibi respon-
dentem inferiorem fuisse, itaque ab eo armatum esse

Carneadem. Ea sunt eius modi, quae a te diligen- 88 tissime tractata sunt: Dormientium et vinulentorum et furiosorum visa imbecilliora esse dicebas quam vigilantium, siccorum, sanorum. Quo modo? quia, cum experrectus esset Ennius, non diceret se vidisse Homerum, sed visum esse, Alcmaeo autem:

Séd mihi neutiquam cór consentit ....

Similia de vinulentis. Quasi quisquam neget et, qui experrectus sit, eum somniasse *se* et, cuius furor consederit, putare non fuisse ea vera, quae essent sibi visa in furore. Sed non id agitur; tum, cum videbantur, quo modo viderentur, id quaeritur. Nisi vero Ennium non putamus ita totum illud audivisse:

O pietas animi ....,

si modo id somniavit, ut si vigilans audiret. Experrectus enim potuit illa visa putare, ut erant, somnia; dormienti vero aeque ac vigilanti probabantur. Quid? Iliona somno illo:

Matér, te appello.....

nonne ita credit filium locutum, ut experrecta etiam crederet? Unde enim illa:

Age adsta, mane, audi; iteradum eadem ista mihi!

num videtur minorem habere visis quam vigilantes fidem?

Quid loquar de insanis? qualis tandem fuit adfinis 28 89 tuus, Catule, Tuditanus? quisquam sanissimus tam certa putat, quae videt, quam is putabat, quae videbantur? Quid? ille, qui:

Videó, video te. Víve, Ulixes, dúm licet,

nonne etiam bis exclamavit se videre, cum omnino non videret? Quid? apud Euripidem Hercules cum, ut Eurysthei filios, ita suos configebat sagittis, cum

uxorem interemebat, cum conabatur etiam patrem, non perinde movebatur falsis, ut veris moveretur? Quid? ipse Alcmaeo tuus, qui negat 'cor sibi cum oculis consentire', nonne ibidem incitato furore:

unde haec flamma oritur?

et illa deinceps:

†Incede, incede; adsunt, me expetunt.

Quid? cum virginis fidem implorat:

Fer mi aúxilium, pestem ábige a me, flammíferam hanc vim, quae me éxcruciat!
Caerúleo incinctae angui íncedunt, circúmstant cum ardentíbus taedis,

num dubitas, quin sibi haec videre videatur? Itemque cetera:

Inténdit crinitús Apollo
Arcum aúratum, luna ínnixus,
Diána facem iacit á laeva.

90 Qui magis haec crederet, si essent, quam credebat, quia videbantur? Apparet enim iam 'cor cum oculis consentire.' Omnia autem haec proferuntur, ut illud efficiatur, quo certius nihil potest esse, inter visa vera et falsa ad animi adsensum nihil interesse. Vos autem nihil agitis, cum illa falsa vel furiosorum vel somniantium recordatione ipsorum refellitis. Non enim id quaeritur, qualis recordatio fieri soleat eorum, qui experrecti sint, aut eorum, qui furere destiterint, sed qualis visio fuerit aut furentium aut somniantium tum, cum movebantur. Sed abeo a sensibus.

91 Quid est, quod ratione percipi possit? Dialecticam inventam esse dicitis veri et falsi quasi disceptatricem et iudicem. Cuius veri et falsi? et in qua re? In geometriane quid sit verum aut falsum, dialecticus iudicabit, an in litteris, an in musicis? At ea

non novit. In philosophia igitur? Sol quantus sit, quid ad
illum? Quod sit summum bonum, quid habet, ut queat
iudicare? Qui digitur iudicabit? Quae coniunctio, quae
diiunctio vera sit, quid ambigue dictum sit, quid
sequatur quamque rem, quid repugnet, si haec et
horum similia iudicat, de se ipsa iudicat. Plus autem
pollicebatur. Nam haec quidem iudicare ad ceteras
res, quae sunt in philosophia multae atque magnae,
non est satis. Sed quoniam tantum in ea arte ponitis, 92
videte, ne contra vos tota nata sit; quae primo
progressu festive tradit elementa loquendi et ambi-
guorum intellegentiam concludendique rationem, tum
paucis additis venit ad soritas, lubricum sane et pe-
riculosum locum, quod tu modo dicebas esse vitiosum
interrogandi genus. Quid ergo? istius vitii num 29
nostra culpa est? Rerum natura nullam nobis dedit
cognitionem finium, ut ulla in re statuere possimus,
quatenus; nec hoc in acervo tritici solum, unde nomen
est, sed nulla omnino in re minutatim interrogati,
dives pauper, clarus obscurus sit, multa pauca, magna
parva, longa brevia, lata angusta, quanto aut addito
aut dempto certum respondeamus, [non] habemus.
At vitiosi sunt soritae. Frangite igitur eos, si 93
potestis, ne molesti sint; erunt enim, nisi cavetis.
Cautum est, inquit. Placet enim Chrysippo, cum gra-
datim interrogetur verbi causa, tria pauca sint anne
multa, aliquanto prius quam ad multa perveniat, qui-
escere, id est, quod ab iis dicitur, ἡσυχάζειν. Per me
vel stertas licet, inquit Carneades, non modo quie-
scas. Sed quid proficit? Sequitur enim, qui te ex som-
no excitet et eodem modo interroget: 'Quo in nume-
ro conticuisti, si ad eum numerum unum addidero,
multane erunt?' Progrediere rursus, quoad videbitur.
Quid plura? hoc enim fateris, neque ultimum te pau-
corum neque primum multorum respondere posse.
Cuius generis error ita manat, ut non videam, quo
non possit accedere. Nihil me laedit, inquit; ego 94

enim ut agitator callidus, prius quam ad finem veniam, equos sustinebo, eoque magis, si locus is, quo ferentur equi, praeceps erit. Sic me, inquit, ante sustineo nec diutius captiose interroganti respondeo. Si habes, quod liqueat, neque respondes, superbe; si non habes, ne tu quidem percipis. Si, quia obscura, concedo; sed negas te usque ad obscura progredi; inlustribus igitur rebus insistis. Si id tantum modo, ut taceas, nihil adsequeris. Quid enim ad illum, qui te captare vult, utrum tacentem inretiat te, an loquentem? Sin autem usque ad novem verbi gratia sine dubitatione respondes pauca esse, in decumo insistis, etiam a certis et inlustrioribus cohibes adsensum; hoc idem me in obscuris facere non sinis. Nihil igitur te contra soritas ars ista adiuvat, quae, nec augendi nec minuendi quid aut primum sit aut postremum, docet.

95 Quid, quod eadem illa ars quasi Penelope telam retexens tollit ad extremum superiora? Utrum ea vestra an nostra culpa est? Nempe fundamentum dialecticae est, quidquid enuntietur (id autem appellant ἀξίωμα, quod est quasi ecfatum), aut verum esse aut falsum. Quid igitur? haec vera an falsa sunt: 'Si te mentiri dicis idque verum dicis, mentiris *an* verum dicis?' Haec scilicet inexplicabilia esse dicitis. Quod est odiosius quam illa, quae nos 30 non comprehensa et non percepta dicimus. Sed hoc omitto; illud quaero: Si ista explicari non possunt, nec eorum ullum iudicium invenitur, ut respondere possitis, verane an falsa sint, ubi est illa definitio, ecfatum esse id, quod aut verum aut falsum sit? Rebus sumptis adiungam ex iis sequendas esse alias, *alias* improbandas, quae sint in genere contrario. 96 Quo modo igitur hoc conclusum esse iudicas: 'Si dicis nunc lucere et verum dicis, *lucet; dicis autem nunc lucere et verum dicis;* lucet igitur'? Probatis certe genus et rectissime conclusum dicitis, itaque in docendo eum primum concludendi modum

traditis. Aut quidquid igitur eodem modo concluditur, probabitis, aut ars ista nulla est. Vide ergo, hanc conclusionem probaturusne sis: 'Si dicis te mentiri verumque dicis, mentiris; dicis autem te mentiri verumque dicis; mentiris igitur.' Qui potes hanc non probare, cum probaveris eiusdem generis superiorem? Haec Chrysippea sunt, ne ab ipso quidem dissoluta. Quid enim faceret huic conclusioni: 'Si lucet, lucet; lucet autem; lucet igitur'? cederet scilicet. Ipsa enim ratio conexi, cum concesseris superius, cogit inferius concedere. Quid ergo haec ab illa conclusione differt: 'Si mentiris, mentiris; mentiris autem; mentiris igitur'? Hoc negas te posse nec adprobare nec improbare; qui igitur magis illud? Si ars, si ratio, si via, si vis denique conclusionis valet, eadem est in utroque. Sed hoc ex- 97
tremum eorum est, postulant, ut excipiantur haec inexplicabilia. Tribunum aliquem censeo videant; a me istam exceptionem numquam impetrabunt. Etenim cum ab Epicuro, qui totam dialecticam et contemnit et inridet, non impetrent, ut verum esse concedat, quod ita effabimur: 'Aut vivet cras Hermarchus aut non vivet', cum dialectici sic statuant, omne, quod ita disiunctum sit, quasi 'aut etiam aut non', non modo verum esse, sed etiam necessarium (vide, quam sit catus is, quem isti tardum putant. Si enim, inquit, alterutrum concessero necessarium esse, necesse erit cras Hermarchum aut vivere aut non vivere. Nulla autem est in natura rerum talis necessitas) — cum hoc igitur dialectici pugnent, id est Antiochus et Stoici; totam enim evertit dialecticam. Nam si e contrariis disiunctio (contraria autem ea dico, cum alterum aiat, alterum neget), si talis disiunctio falsa potest esse, nulla vera est. Mecum vero quid 98
habent litium, qui ipsorum disciplinam sequor? Cum aliquid huius modi inciderat, sic ludere Carneades solebat: 'Si recte conclusi, teneo; sin vitiose,

minam *Diogenes mihi reddet*.' Ab eo enim Stoico dialecticam didicerat; haec autem merces erat dialecticorum. Sequor igitur eas vias, quas didici ab Antiocho, nec reperio, quo modo iudicem '*Si lucet, lucet*' verum esse, ob eam causam, quod ita didici, omne, quod ipsum ex se conexum sit, verum esse, non iudicem '*Si mentiris, mentiris*' eodem modo ex se conexum. Aut igitur hoc et illud aut, nisi hoc, ne illud quidem iudicabo.

31 Sed ut omnes istos aculeos et totum tortuosum genus disputandi relinquamus ostendamusque, qui simus, iam explicata tota Carneadis sententia Antiochea ista conruent universa. Nec vero quicquam ita dicam, ut quisquam id fingi suspicetur; a Clitomacho sumam, qui usque ad senectutem cum Carneade fuit, homo et acutus, ut Poenus, et valde studiosus ac diligens. Et quattuor eius libri sunt de sustinendis adsensionibus; haec autem, quae iam dicam, sunt sumpta
99 de primo. Duo placet esse Carneadi genera visorum, in uno hanc divisionem, alia visa esse, quae percipi possint, alia, quae percipi non possint, in altero autem, alia visa esse probabilia, alia non probabilia. Itaque, quae contra sensus contraque perspicuitatem dicantur, ea pertinere ad superiorem divisionem, contra posteriorem nihil dici oportere; quare ita placere: tale visum nullum esse, ut perceptio consequeretur, ut autem probatio, multa. Etenim contra naturam est probabile nihil esse, et sequitur omnis vitae ea, quam tu, Luculle, commemorabas, eversio. Itaque et sensibus probanda multa sunt, teneatur modo illud, non inesse in iis quicquam tale, quale non etiam falsum nihil ab eo differens esse possit. Sic, quidquid acciderit specie probabile, si nihil se offeret, quod sit probabilitati illi contrarium, utetur eo sapiens, ac sic omnis ratio vitae gubernabitur. Etenim is quoque, qui a vobis sapiens inducitur, multa sequitur probabilia non comprehensa neque percepta neque adsensa,

sed similia veri; quae nisi probet, omnis vita tollatur. Quid enim? conscendens navem sapiens num com- 100
prehensum animo habet atque perceptum se ex sententia navigaturum? qui potest? Sed si iam ex hoc loco proficiscatur Puteolos stadia triginta probo navigio, bono gubernatore, hac tranquillitate, probabile videatur se illuc venturum esse salvum. Huius modi igitur visis consilia capiet et agendi et non agendi faciliorque erit, ut albam esse nivem probet, quam erat Anaxagoras, qui id non modo ita esse negabat, sed sibi, quia sciret aquam nigram esse, unde illa concreta esset, albam ipsam esse ne videri quidem; et, quaecumque res eum sic attinget, ut sit visum illud 101
probabile neque ulla re impeditum, movebitur. Non enim est e saxo sculptus aut e robore dolatus, habet corpus, habet animum, movetur mente, movetur sensibus, ut ei vera multa videantur, neque tamen habere insignem illam et propriam percipiendi notam; eoque sapientem non adsentiri, quia possit eiusdem modi exsistere falsum aliquod, cuius modi hoc verum. Neque nos contra sensus aliter dicimus ac Stoici, qui multa falsa esse dicunt longeque aliter se habere, ac sensibus videantur.

Hoc autem si ita sit, ut unum modo sensibus 32
falsum videatur, praesto est, qui neget rem ullam percipi posse sensibus. Ita nobis tacentibus ex uno Epicuri capite, altero vestro perceptio et comprehensio tollitur. Quod est caput Epicuri? 'Si ullum sensus visum falsum est, nihil percipi potest.' Quod vestrum? 'Sunt falsa sensus visa.' Quid sequitur? Ut taceam, conclusio ipsa loquitur, 'nihil posse percipi.' Non concedo, inquit, Epicuro. Certa igitur cum illo, qui a te totus diversus est; noli mecum, qui hoc quidem certe, falsi esse aliquid in sensibus, tibi adsentior. Quamquam nihil mihi tam mirum 102
videtur quam ista dici, ab Antiocho quidem maxime, cui erant ea, quae paulo ante dixi, notissima. Licet

enim haec quivis arbitratu suo reprehendat, quod negemus rem ullam percipi posse, certe levior reprehensio est, quod tamen dicimus esse quaedam probabilia. Non videtur hoc satis esse vobis. Ne sit; illa certe debemus effugere, quae a te vel maxime agitata sunt: 'Nihil igitur cernis? nihil audis? nihil tibi est perspicuum?' Explicavi paulo ante Clitomacho auctore, quo modo ista Carneades diceret; accipe, quem ad modum eadem dicantur a Clitomacho in eo libro, quem ad C. Lucilium scripsit poëtam, cum scripsisset iisdem de rebus ad L. Censorinum, eum, qui consul cum M.' Manilio fuit. Scripsit igitur his fere verbis (sunt enim mihi nota, propterea quod earum ipsarum rerum, de quibus agimus, prima institutio et quasi disciplina illo libro continetur) sed scriptum
103 est ita: Academicis placere esse rerum eius modi dissimilitudines, ut aliae probabiles videantur, aliae contra. Id autem non esse satis, cur alia posse percipi dicas, alia non posse, propterea quod multa falsa probabilia sint, nihil autem falsi perceptum et cognitum possit esse. Itaque ait vehementer errare eos, qui dicant ab Academia sensus eripi, a quibus numquam dictum sit aut colorem aut saporem aut sonum nullum esse, illud sit disputatum, non inesse in iis propriam, quae nusquam alibi esset, veri et certi no-
104 tam. Quae cum exposuisset, adiungit dupliciter dici adsensus sustinere sapientem, uno modo, cum hoc intellegatur, omnino eum rei nulli adsentiri, altero, cum se a respondendo, ut aut adprobet quid aut improbet, sustineat, ut neque neget aliquid neque aiat. Id cum ita sit, alterum placere, ut numquam adsentiatur, alterum tenere, ut sequens probabilitatem, ubicumque haec aut occurrat aut deficiat, aut 'etiam' aut 'non' respondere possit. Sed cum placeat eum, qui de omnibus rebus contineat se ab adsentiendo, moveri tamen et agere aliquid, relinqui eius modi visa, quibus ad actionem excitemur, item ea, quae interrogati in utram-

que partem respondere possimus sequentes tantum
modo, quod ita visum sit, dum sine adsensu; neque
tamen omnia eius modi visa adprobari, sed ea, quae
nulla re impedirentur. Haec si vobis non pro- 105
bamus, sint falsa sane, invidiosa certe non sunt. Non
enim lucem eripimus, sed ea, quae vos 'percipi com-
prehendique', eadem nos, si modo probabilia sint, 'vi-
deri' dicimus.

Sic igitur inducto et constituto probabili, et eo 33
quidem expedito, soluto, libero, nulla re impli-
cato, vides profecto, Luculle, iacere iam illud tuum
perspicuitatis patrocinium. Iisdem enim hic sapiens,
de quo loquor, oculis, quibus iste vester, caelum, ter-
ram, mare intuebitur, iisdem sensibus reliqua, quae
sub quemque sensum cadunt, sentiet. Mare illud, quod
nunc favonio nascente purpureum videtur, idem huic
nostro videbitur, nec tamen adsentietur, quia nobismet
ipsis modo caeruleum videbatur, mane ravum, quod-
que nunc, qua a sole conlucet, albescit et vibrat dissi-
mileque est proximo et continenti, ut, etiamsi possis
rationem reddere, cur id eveniat, tamen non possis id
verum esse, quod videbatur oculis, defendere. Unde 106
memoria, si nihil percipimus? sic enim quaerebas.
Quid? meminisse visa nisi comprensa non possumus?
Quid? Polyaenus, qui magnus mathematicus fuisse di-
citur, is posteaquam Epicuro adsentiens totam geo-
metriam falsam esse credidit, num illa etiam, quae
sciebat, oblitus est? Atqui, falsum quod est, id per-
cipi non potest, ut vobismet ipsis placet. Si igitur
memoria perceptarum comprensarumque rerum est,
omnia, quae quisque meminit, habet ea comprensa
atque percepta; falsi autem comprendi nihil potest,
et omnia meminit Siron Epicuri dogmata; vera igitur
illa sunt nunc omnia. Hoc per me licet; sed tibi aut
concedendum est ita esse, quod minime vis, aut me-
moriam mihi remittas oportet et fateare esse ei locum,
etiamsi comprehensio perceptioque nulla sit. Quid 107

fiet artibus? Quibus? iisne, quae ipsae fatentur coniectura se plus uti quam scientia, an iis, quae tantum id, quod videtur, sequuntur nec habent istam artem vestram, qua vera et falsa diiudicent?

Sed illa sunt lumina duo, quae maxime causam istam continent: Primum enim negatis fieri posse, ut quisquam nulli rei adsentiatur. At id quidem perspicuum est. Cum Panaetius, princeps prope meo quidem iudicio Stoicorum, ea de re dubitare se dicat, quam omnes praeter eum Stoici certissimam putant, vera esse haruspicum *responsa*, auspicia, oracula, somnia, vaticinationes, seque ab adsensu sustineat, quod is potest facere vel de iis rebus, quas illi, a quibus ipse didicit, certas habuerint, cur id sapiens de reliquis rebus facere non possit? An est aliquid, quod positum vel improbare vel adprobare possit, dubitare non possit? an tu in soritis poteris hoc, cum voles, ille in reliquis rebus non poterit eodem modo insistere, praesertim cum possit sine adsensione ipsam
108 veri similitudinem non impeditam sequi? Alterum est, quod negatis actionem ullius rei posse in eo esse, qui nullam rem adsensu suo comprobet. †Primum enim videri oportet, in quo sit etiam adsensus. Dicunt enim Stoici sensus ipsos adsensus esse; quos quoniam adpetitio consequatur, actionem sequi; tolli autem
34 omnia, si visa tollantur. Hac de re in utramque partem et dicta sunt et scripta multa, sed brevi res potest tota confici. Ego enim etsi maximam actionem puto repugnare visis, obsistere opinionibus, adsensus lubricos sustinere credoque Clitomacho ita scribenti, Herculi quendam laborem exanclatum a Carneade, quod, ut feram et immanem beluam, sic ex animis nostris adsensionem, id est opinationem et temeritatem, extraxisset, tamen, ut ea pars defensionis relinquatur, quid impediet actionem eius, qui proba-
109 bilia sequitur, nulla re impediente? Hoc, inquit, ipsum impediet, quod statuet ne id quidem, quod

probet, posse percipi. Iam istuc te quoque impediet in navigando, in conserendo, in uxore ducenda, in liberis procreandis plurimisque in rebus, in quibus nihil sequere praeter probabile. Et tamen illud usitatum et saepe repudiatum refers, non ut Antipater, sed, ut ais, 'pressius'; nam Antipatrum reprensum, quod diceret consentaneum esse ei, qui adfirmaret nihil posse comprehendi, id ipsum saltem dicere posse comprendi, quod ipsi Antiocho pingue videbatur et sibi ipsum contrarium. Non enim potest convenienter dici nihil comprendi posse, si quicquam comprendi posse dicatur. Illo modo potius putat urguendum fuisse Carneadem, cum sapientis nullum decretum esse posset nisi comprensum, perceptum, cognitum, ut hoc ipsum decretum, quo sapientis esset nihil posse percipi, fateretur esse perceptum. Proinde quasi sapiens nullum aliud decretum habeat et sine decretis vitam agere possit!
Sed ut illa habet probabilia non percepta, sic hoc 110
ipsum, nihil posse percipi. Nam si in hoc haberet cognitionis notam, eadem uteretur in ceteris; quam quoniam non habet, utitur probabilibus. Itaque non metuit, ne confundere omnia videatur et incerta reddere. Non enim, quem ad modum, si quaesitum ex eo sit, stellarum numerus par an impar sit, item, si de officio multisque aliis de rebus, in quibus versatus exercitatusque sit, nescire se dicat. In incertis enim nihil est probabile; in quibus autem est, in iis non deerit sapienti, nec quid faciat nec quid respondeat.
Ne illam quidem praetermisisti, Luculle, repre- 111
hensionem Antiochi (nec mirum; in primis enim est nobilis), qua solebat dicere Antiochus Philonem maxime perturbatum. Cum enim sumeretur unum, esse quaedam falsa visa, alterum, nihil ea differre a veris, non attendere superius illud ea re a se esse concessum, quod videretur esse quaedam in visis differentia; eam tolli altero, quo neget visa a falsis vera differre; nihil tam repugnare. Id ita esset, si nos verum omnino tolle-

remus. Non facimus; nam tam vera quam falsa cernimus. Sed probandi species est, percipiendi signum
35 nullum habemus.

112 Ac mihi videor nimis etiam nunc agere ieiune. Cum sit enim campus, in quo exsultare possit oratio, cur eam tantas in angustias et Stoicorum dumeta compellimus? Si enim mihi cum Peripatetico res esset, qui id percipi posse diceret, quod impressum esset a vero, neque adderet illam magnam accessionem: 'quo modo imprimi non posset a falso,' cum simplici homine simpliciter agerem nec magno opere contenderem atque etiam, si, cum ego nihil dicerem posse comprendi, diceret ille sapientem interdum opinari, non repugnarem, praesertim ne Carneade quidem huic loco valde repugnante. Nunc quid facere
113 possum? Quaero enim, quid sit, quod comprendi possit. Respondet mihi non Aristoteles aut Theophrastus, ne Xenocrates quidem aut Polemo, sed his minores: 'tale verum, quale falsum esse non possit.' Nihil eius modi invenio. Itaque incognito nimirum adsentiar, id est opinabor. Hoc mihi et Peripatetici et vetus Academia concedit, vos negatis, Antiochus in primis, qui me valde movet, vel quod amavi hominem, sicut ille me, vel quod ita iudico, politissimum et acutissimum omnium nostrae memoriae philosophorum. A quo primum quaero, quo tandem modo sit eius Academiae, cuius esse se profiteatur. Ut omittam alia, haec duo, de quibus agitur, quis umquam dixit aut veteris Academiae aut Peripateticorum, vel id solum percipi posse, quod esset verum tale, quale falsum esse non posset, vel sapientem nihil opinari? Certe nemo. Horum neutrum ante Zenonem magno opere defensum est; ego tamen utrumque verum puto nec dico temporis causa, sed ita plane probo.

36 Illud ferre non possum: Tu cum me incognito
114 adsentiri vetes idque turpissimum esse dicas et plenissimum temeritatis, tantum tibi adroges, ut ex-

ponas disciplinam sapientiae, naturam rerum omnium evolvas, mores fingas, fines bonorum malorumque constituas, officia discribas, quam vitam ingrediar, definias idemque etiam disputandi et intellegendi iudicium dicas te et artificium traditurum, perficies, ut ego ista innumerabilia complectens nusquam labar, nihil opiner? Quae tandem ea est disciplina, ad quam me deducas, si ab hac abstraxeris? vereor, ne subadroganter facias, si dixeris tuam; atqui ita dicas necesse est. Neque vero tu solus, sed ad suam quisque rapiet. Age, restitero Peripateticis, qui sibi cum 115 oratoribus cognationem esse, qui claros viros a se instructos dicant rem publicam saepe rexisse, sustinuero Epicureos, tot meos familiares, tam bonos, tam inter se amantes viros; Diodoto quid faciam Stoico? quem a puero audivi, qui mecum vivit tot annos, qui habitat apud me, quem et admiror et diligo, qui ista Antiochea contemnit. Nostra, inquies, sola vera sunt. Certe sola, si vera; plura enim vera discrepantia esse non possunt. Utrum igitur nos impudentes, qui labi nolumus, an illi adrogantes, qui sibi persuaserint scire se solos omnia? Non me quidem, inquit, sed sapientem dico scire. — Optime! nempe ista scire, quae sunt in tua disciplina. Hoc primum quale est, a non sapiente explicari sapientiam? Sed discedamus a nobismet ipsis, de sapiente loquamur, de quo, ut saepe iam dixi, omnis haec quaestio est.

In tres igitur partes et a plerisque et a vo- 116 bismet ipsis distributa sapientia est. Primum ergo, si placet, quae de natura rerum sint quaesita, videamus; verum illud ante: Estne quisquam tanto inflatus errore, ut sibi se illa scire persuaserit? Non quaero rationes eas, quae ex coniectura pendent, quae disputationibus huc et illuc trahuntur, nullam adhibent persuadendi necessitatem; geometrae provideant, qui se profitentur non persuadere, sed cogere, et qui omnia vobis, quae describunt, probant. Non quaero ex

his illa initia mathematicorum, quibus non concessis digitum progredi non possunt, punctum esse, quod magnitudinem nullam habeat, extremitatem et quasi libramentum, in quo nulla omnino crassitudo sit, liniamentum *longitudinem* latitudine carentem. Haec cum vera esse concessero, si adigam ius iurandum sapientem, nec prius, quam Archimedes eo inspectante rationes omnes descripserit eas, quibus efficitur multis partibus solem maiorem esse quam terram, iuraturum putas? Si fecerit, solem ipsum, quem deum censet
117 esse, contempserit. Quodsi geometricis rationibus non est crediturus, quae vim adferunt in docendo, vos ipsi ut dicitis, ne ille longe aberit ut argumentis credat philosophorum, aut, si est crediturus, quorum potissimum? omnia enim physicorum licet explicare; sed longum est; quaero tamen, quem sequatur. Finge aliquem nunc fieri sapientem, nondum esse; quam potissimum sententiam eliget et disciplinam? Etsi, quamcumque eliget, insipiens eliget. Sed sit ingenio divino, quem unum e physicis potissimum probabit? nec plus uno poterit. Non persequor quaestiones infinitas; tantum de principiis rerum, e quibus omnia constant, videamus, quem probet; est enim inter magnos homines summa dissensio.

37 118 Princeps Thales, unus e septem, cui sex reliquos concessisse primas ferunt, ex aqua dixit constare omnia. At hoc Anaximandro, populari et sodali suo, non persuasit; is enim infinitatem naturae dixit esse, e qua omnia gignerentur; post eius auditor Anaximenes infinitum aëra, sed ea, quae ex eo orerentur, definita; gigni autem terram, aquam, ignem, tum ex his omnia; Anaxagoras materiam infinitam, sed ex ea particulas, similes inter se, minutas; eas primum confusas, postea in ordinem adductas mente divina; Xenophanes, paulo etiam antiquior, unum esse omnia, neque id esse mutabile, et id esse deum neque natum umquam et sempiternum, conglo-

bata figura; Parmenides ignem, qui moveat terram, quae ab eo formetur; Leucippus plenum et inane; Democritus huic in hoc similis, uberior in ceteris; Empedocles haec pervolgata et nota quattuor; Heraclitus ignem; Melissus hoc, quod esset infinitum et immutabile, et fuisse semper et fore. Plato ex materia in se omnia recipiente mundum factum esse censet a deo sempiternum. Pythagorei ex numeris et mathematicorum initiis proficisci volunt omnia. Ex his eliget vester sapiens unum aliquem, credo, quem sequatur; ceteri tot viri et tanti repudiati ab eo condemnatique discedent. Quamcumque vero senten- 119
tiam probaverit, eam sic animo comprensam habebit, ut ea, quae sensibus, nec magis adprobabit nunc lucere, quam, quoniam Stoicus est, hunc mundum esse sapientem, habere mentem, quae et se et ipsum fabricata sit et omnia moderetur, moveat, regat. Erit ei persuasum etiam solem, lunam, stellas omnes, terram, mare deos esse, quod quaedam animalis intellegentia per omnia ea permanet et transeat; fore tamen aliquando, ut omnis hic mundus ardore deflagret. Sint ista vera (vides enim iam me fateri aliquid 38
esse veri), comprendi ea tamen et percipi nego. Cum enim tuus iste Stoicus sapiens syllabatim tibi ista dixerit, veniet flumen orationis aureum fundens Aristoteles, qui illum desipere dicat; neque enim ortum esse umquam mundum, quod nulla fuerit novo consilio inito tam praeclari operis inceptio, et ita esse eum undique aptum, ut nulla vis tantos queat motus mutationemque moliri, nulla senectus diuturnitate temporum exsistere, ut hic ornatus umquam dilapsus occidat. Tibi hoc repudiare, illud autem superius sicut caput et famam tuam defendere necesse erit, mihi, ne ut dubitem quidem, relinquatur? Ut omittam 120
levitatem temere adsentientium, quanti libertas ipsa aestimanda est non mihi necesse esse, quod tibi est, *dicere*, cur deus, omnia nostra causa cum faceret (sic

enim vultis), tantam vim natricum viperarumque fecerit, cur tam multa pestifera terra marique disperserit! Negatis haec tam polite tamque subtiliter effici potuisse sine divina aliqua sollertia; cuius quidem vos maiestatem deducitis usque ad apium formicarumque perfectionem, ut etiam inter deos Myrmecides aliqui minutorum opusculorum fabricator fuisse videatur.
121 Negas sine deo posse quicquam. Ecce tibi e transverso Lampsacenus Strato, qui det isti deo immunitatem magni quidem muneris (et, cum sacerdotes deorum vacationem habeant, quanto est aequius habere ipsos deos!); negat opera deorum se uti ad fabricandum mundum. Quaecumque sint, docet omnia effecta esse natura, nec, ut ille, qui asperis et levibus et hamatis uncinatisque corporibus concreta haec esse dicat interiecto inani — (somnia censet haec esse Democriti non docentis, sed optantis) ipse autem singulas mundi partes persequens, quidquid aut sit aut fiat, naturalibus fieri aut factum esse docet ponderibus et motibus. Ne ille et deum opere magno liberat et me timore. Quis enim potest, cum existimet curari se a deo, non et dies et noctes divinum numen horrere et, si quid adversi acciderit (quod cui non accidit?), extimescere, ne id iure evenerit? Nec Stratoni tamen adsentior nec vero tibi; modo hoc, modo illud probabilius videtur.

39
122 Latent ista omnia, Luculle, crassis occultata et circumfusa tenebris, ut nulla acies humani ingenii tanta sit, quae penetrare in caelum, terram intrare possit; corpora nostra non novimus, qui sint situs partium, quam vim quaeque pars habeat, ignoramus. Itaque medici ipsi, quorum intererat ea nosse, aperuerunt, ut viderentur; nec eo tamen aiunt empirici notiora esse illa, quia possit fieri, ut patefacta et detecta mutentur. Sed ecquid nos eodem modo rerum naturas persecare, aperire, dividere possumus,

ut videamus, terra penitusne defixa sit et quasi radi-
cibus suis haereat an media pendeat? Habitari ait 123
Xenophanes in luna, eamque esse terram multarum
urbium et montium. Portenta videntur; sed tamen
nec ille, qui dixit, iurare possit ita se rem habere,
neque ego non ita. Vos etiam dicitis esse e regione
nobis in contraria parte terrae, qui adversis vestigiis
stent contra nostra vestigia, quos *ἀντίποδας* vocatis.
Cur mihi magis suscensetis, qui ista non aspernor,
quam eis, qui cum audiunt, desipere vos arbitrantur?
Hicetas Syracosius, ut ait Theophrastus, caelum, solem,
lunam, stellas, supera denique omnia stare censet, ne-
que praeter terram rem ullam in mundo moveri; quae
cum circum axem se summa celeritate convertat et
torqueat, eadem effici omnia, quae, si stante terra
caelum moveretur. Atque hoc etiam Platonem in Ti-
maeo dicere quidam arbitrantur, sed paulo obscurius.
Quid tu, Epicure? loquere; putas solem esse tantulum?
— Ego ne bis quidem tantum. — Et vos ab illo in-
ridemini et ipsi illum vicissim eluditis. Liber igitur
a tali inrisione Socrates, liber Aristo Chius, qui nihil
istorum sciri putat posse. Sed redeo ad animum 124
et corpus. Satisne tandem ea nota sunt nobis, quae
nervorum natura sit, quae venarum? tenemusne, quid
sit animus, ubi sit? denique sitne an, ut Dicaearcho
visum est, ne sit quidem ullus? si est, trisne partes
habeat, ut Platoni placuit, rationis, irae, cupiditatis,
an simplex unusque sit? si simplex, utrum sit ignis
an anima an sanguis an, ut Xenocrates, numerus
nullo corpore? (quod intellegi quale sit vix potest)
et, quidquid est, mortale sit an aeternum? nam utram-
que in partem multa dicuntur. Horum aliquid vestro
sapienti certum videtur, nostro, ne quid maxime quidem
probabile sit, occurrit; ita sunt in plerisque contra-
riarum rationum paria momenta. Sin agis vere- 40
cundius, et me accusas, non quod tuis rationibus 125
non adsentiar, sed quod nullis, vincam animum cui-

que adsentiar deligam; quem potissimum? quem? Democritum; semper enim, ut scitis, studiosus nobilitatis fui. Urgebor iam omnium vestrum convicio: 'Tune aut inane quicquam putes esse, cum ita completa et conferta sint omnia, ut et, *qua* quodque movebitur corpus, *aliud* cedat et, qua quodque cesserit, aliud ilico subsequatur? aut atomos ullas, e quibus quidquid efficiatur, illarum sit dissimillimum? aut sine aliqua mente rem ullam effici posse praeclaram? et, cum in uno mundo ornatus hic tam sit mirabilis, innumerabilis supra infra, dextra sinistra, ante post, alios dissimiles, alios eiusdem modi mundos esse? et, ut nos nunc simus ad Baulos Puteolosque videamus, sic innumerabiles paribus in locis esse eisdem nominibus, honoribus, rebus gestis, ingeniis, formis, aetatibus, eisdem de rebus disputantes? et, si nunc aut si etiam dormientes aliquid animo videre videamur, imagines extrinsecus in animos nostros per corpus inrumpere? Tu vero ista ne asciveris neve fueris commenticiis rebus adsensus. Nihil sentire est melius quam

126 tam prava sentire.' Non ergo id agitur, ut aliquid adsensu meo comprobem, quae tu vide ne impudenter etiam postules, non solum adroganter, praesertim cum ista tua mihi ne probabilia quidem videantur. Nec enim divinationem, quam probatis, ullam esse arbitror fatumque illud, quo omnia contineri dicitis, contemno; ne exaedificatum quidem hunc mundum divino consilio existimo, atque haud scio an ita sit.

41 Sed cur rapior in invidiam? licetne per vos nescire, quod nescio? an Stoicis ipsis inter se disceptare, cum iis non licebit? Zenoni et reliquis fere Stoicis aether videtur summus deus, mente praeditus, qua omnia regantur. Cleanthes, qui quasi maiorum est gentium Stoicus, Zenonis auditor, solem dominari et rerum potiri putat. Ita cogimur dissensione sapientium dominum nostrum ignorare, quippe qui nesciamus, soli an aetheri serviamus. Solis autem magni-

tudinem (ipse enim hic radiatus me intueri videtur admonens, ut crebro faciam mentionem sui) — vos ergo huius magnitudinem quasi decempeda permensi refertis; ego me quasi malis architectis mensurae vestrae nego credere. Dubium est, uter nostrum sit, leviter ut dicam, inverecundior? Nec tamen istas quaestiones 127
physicorum exterminandas puto. Est enim animorum ingeniorumque naturale quoddam quasi pabulum consideratio contemplatioque naturae; erigimur, altiores fieri videmur, humana despicimus cogitantesque supera atque caelestia haec nostra ut exigua et minima contemnimus. Indagatio ipsa rerum cum maximarum, tum etiam occultissimarum habet oblectationem; si vero aliquid occurrit, quod veri simile videatur, humanissima completur animus voluptate. Quaeret igi- 128
tur haec et vester sapiens et hic noster, sed vester, ut adsentiatur, credat, adfirmet, noster, ut vereatur temere opinari praeclareque agi secum putet, si in eius modi rebus, veri simile quod sit, invenerit. Veniamus nunc ad bonorum malorumque notionem. Sed paulum ante dicendum est. Non mihi videntur considerare, cum physica ista valde adfirmant, earum etiam rerum auctoritatem se, quae inlustriores videantur, amittere. Non enim magis adsentiuntur nec adprobant lucere nunc, quam, cum cornix cecinerit, tum aliquid eam aut iubere aut vetare, nec magis adfirmabunt signum illud, si erunt mensi, sex pedum esse, quam solem, quem metiri non possunt, plus quam duodeviginti partibus maiorem esse quam terram. Ex quo illa conclusio nascitur: 'Si, sol quantus sit, percipi non potest, qui ceteras res eodem modo quo magnitudinem solis adprobat, is eas res non percipit; magnitudo autem solis percipi non potest; qui igitur id adprobat, quasi percipiat, nullam rem percipit.' Responderint posse percipi, quantus sol sit; non repugnabo, dum modo eodem pacto cetera percipi comprehendique dicant. Nec enim possunt dicere aliud

alio magis minusve comprehendi, quoniam omnium rerum una est definitio comprehendendi.

42 Sed quod coeperam: Quid habemus in rebus
129 bonis et malis explorati? Nempe fines constituendi sunt, ad quos et bonorum et malorum summa referatur. Qua de re est igitur inter summos viros maior dissensio? Omitto illa, quae relicta iam videntur, Erillum, qui in cognitione et scientia summum bonum ponit; qui cum Zenonis auditor esset, vides, quantum ab eo dissenserit et quam non multum a Platone. Megaricorum fuit nobilis disciplina, cuius, ut scriptum video, princeps Xenophanes, quem modo nominavi, deinde eum secuti Parmenides et Zeno, itaque ab iis Eleatici philosophi nominabantur. Post Euclides, Socratis discipulus, Megareus, a quo iidem illi Megarici dicti, qui id bonum solum esse dicebant, quod esset unum et simile et idem semper. Hi quoque multa a Platone. A Menedemo autem, quod is Eretria fuit, Eretriaci appellati, quorum omne bonum in mente positum et mentis acie, qua verum cerneretur, Erilli similia, sed, opinor, explicata uberius et
130 ornatius. Hos si contemnimus et iam abiectos putamus, illos certe minus despicere debemus, Aristonem, qui cum Zenonis fuisset auditor, re probavit ea, quae ille verbis, nihil esse bonum nisi virtutem nec malum, nisi quod virtuti esset contrarium; in mediis ea momenta, quae Zeno voluit, nulla esse censuit. Huic summum bonum est in his rebus neutram in partem moveri, quae *ἀδιαφορία* ab ipso dicitur. Pyrrho autem ea ne sentire quidem sapientem, quae *ἀπάθεια* nominatur. Has igitur tot sententias ut omittamus, haec nunc videamus, quae diu multumque de-
131 fensa sunt. Alii voluptatem finem esse voluerunt, quorum princeps Aristippus, qui Socratem audierat, unde Cyrenaici, post Epicurus, cuius est disciplina nunc notior nec tamen cum Cyrenaicis de ipsa voluptate consentiens. Voluptatem autem et honestatem

finis esse Callipho censuit, vacare omni molestia Hieronymus, hoc idem cum honestate Diodorus, ambo hi Peripatetici; honeste autem vivere fruentem rebus iis, quas primas homini natura conciliet, et vetus Academia censuit, ut indicant scripta Polemonis, quem Antiochus probat maxime, et Aristoteles eiusque amici huc proxime videntur accedere. Introducebat etiam Carneades, non quo probaret, sed ut opponeret Stoicis, summum bonum esse frui rebus iis, quas primas natura conciliavisset. Honeste autem vivere, quod ducatur a conciliatione naturae, Zeno statuit finem esse bonorum, qui inventor et princeps Stoicorum fuit. 43

Iam illud perspicuum est, omnibus his finibus 132
bonorum, quos exposui, malorum fines esse contrarios. Ad vos nunc refero, quem sequar, modo ne quis illud tam ineruditum absurdumque respondeat: 'Quemlibet, modo aliquem.' Nihil potest dici inconsideratius. Cupio sequi Stoicos. Licetne (omitto 'per Aristotelem', meo iudicio in philosophia prope singularem) per ipsum Antiochum? qui appellabatur Academicus, erat quidem, si perpauca mutavisset, germanissimus Stoicus. Erit igitur res iam in discrimine; nam aut Stoicus constituatur sapiens *necesse est* aut veteris Academiae; utrumque non potest; est enim inter eos non de terminis, sed de tota possessione contentio. Nam omnis ratio vitae definitione summi boni continetur, de qua qui dissident, de omni vitae ratione dissident. Non potest igitur uterque esse sapiens, quoniam tanto opere dissentiunt, sed alter. Si Polemoneus, peccat Stoicus rei falsae adsentiens (nam vos quidem nihil esse dicitis a sapiente tam alienum); sin vera sunt Zenonis, eadem in veteres Academicos Peripateticosque dicenda. Hic igitur neutri adsentiens, si numquam, uter *sit sapiens*, *adparebit*, *nonne utroque* est prudentior? Quid? cum ipse Antiochus 133
dissentit quibusdam in rebus ab his, quos amat, Stoicis, nonne indicat non posse illa probanda esse sa-

pienti? Placet Stoicis omnia peccata esse paria. At hoc Antiocho vehementissime displicet. Liceat tandem mihi considerare, utram sententiam sequar. Praecide, inquit; statue aliquando quidlibet. Quid, *si*, quae dicuntur in utramque partem, et acuta mihi videntur et paria? nonne caveam, ne scelus faciam? Scelus enim dicebas esse, Luculle, dogma prodere. Contineo igitur me, ne incognito adsentiar; quod mihi tecum
134 est dogma commune. Ecce multo maior etiam dissensio. Zeno in una virtute positam beatam vitam putat. Quid Antiochus? Etiam, inquit, beatam, sed non beatissimam. Deus ille, qui nihil censuit deesse virtuti, homuncio hic, qui multa putat praeter virtutem homini partim cara esse, partim etiam necessaria. Sed ille, vereor, ne virtuti plus tribuat, quam natura patiatur, praesertim Theophrasto multa diserte copioseque *contra* dicente. Et hic, metuo, ne vix sibi constet, qui cum dicat esse quaedam et corporis et fortunae mala, tamen eum, qui in his omnibus sit, beatum fore censeat, si sapiens sit. Distrahor; tum hoc mihi probabilius, tum illud videtur, et tamen, nisi alterutrum sit, virtutem iacere plane puto. Verum
44 in his discrepant. Quid? illa, in quibus consentiunt,
135 num pro veris probare possumus, sapientis animum numquam nec cupiditate moveri nec laetitia ecferri? Age, haec probabilia sane sint; num etiam illa, numquam timere, numquam dolere? Sapiensne non timeat, ne patria deleatur? non doleat, si deleta sit? Durum, sed Zenoni necessarium, cui praeter honestum nihil est in bonis, tibi vero, Antioche, minime, cui praeter honestatem multa bona, praeter turpitudinem multa mala videntur, quae et venientia metuat sapiens necesse est et venisse doleat. Sed quaero, quando ista fuerint *ab* Academia vetere decreta, ut animum sapientis commoveri et conturbari negarent? Mediocritates illi probabant et in omni permotione naturalem volebant esse quendam modum. Legimus omnes Cran-

toris, veteris Academici, de luctu; est enim non ma gnus, verum aureolus et, ut Tuberoni Panaetius prae cipit, ad verbum ediscendus libellus. Atque illi quiden etiam utiliter a natura dicebant permotiones ista animis nostris datas, metum cavendi causa, miseri cordiam aegritudinemque clementiae; ipsam iracur diam fortitudinis quasi cotem esse dicebant, rect secusne, alias viderimus. Atrocitas quidem ista tua quo modo in veterem Academiam inruperit, nescio illa vero ferre non possum, non quo mihi displicean (sunt enim Socratica pleraque mirabilia Stoicorun quae *παράδοξα* nominantur), sed ubi Xenocrates, ub Aristoteles ista tetigit? hos enim quasi eosdem ess vultis. Illi umquam dicerent sapientes solos reges solos divites, solos formosos? omnia, quae ubiqu essent, sapientis esse? neminem consulem, praetoren imperatorem, nescio an ne quinquevirum quidem quem quam nisi sapientem? postremo solum civem, solur liberum? insipientes omnes peregrinos, exsules, servos furiosos? denique scripta Lycurgi, Solonis, duodecir tabulas nostras non esse leges? ne urbes quidem au civitates, nisi quae essent sapientium? Haec tibi, Luculle, si es adsensus Antiocho, familiari tuo, tar sunt defendenda quam moenia, mihi autem bono mod tantum, quantum videbitur.

Legi apud Clitomachum, cum Carneades et Sto cus Diogenes ad senatum in Capitolio starent, A. Al binum, qui tum P. Scipione et M. Marcello coss. prae tor esset, eum, qui cum avo tuo, Luculle, consul fui doctum sane hominem, ut indicat ipsius historia script Graece, iocantem dixisse Carneadi: 'Ego tibi, Car neade, praetor esse non videor, quia sapiens non sun nec haec urbs nec in ea civitas'. Tum ille: 'Hui Stoico non videris'. Aristoteles aut Xenocrates, quo Antiochus sequi volebat, non dubitavisset, quin e praetor ille esset et Roma urbs et eam civitas inco leret. Sed ille noster est plane, ut supra dixi, Stoicu

138 perpauca balbutiens. Vos autem mihi verenti, ne labar ad opinationem et aliquid adsciscam et comprobem incognitum, quod minime vultis, quid consilii datis? Testatur saepe Chrysippus tres solas esse sententias, quae defendi possint, de finibus bonorum; circumcidit et amputat multitudinem; aut enim honestatem esse finem aut voluptatem aut utrumque. Nam qui summum bonum dicant id esse, si vacemus omni molestia, eos invidiosum nomen voluptatis fugere, sed in vicinitate versari; quod facere eos etiam, qui illud idem cum honestate coniungerent, nec multo secus eos, qui ad honestatem prima naturae commoda adiungerent. Ita tris relinquit sententias, quas putat probabiliter
139 posse defendi. Sit sane ita; quamquam a Polemonis et Peripateticorum et Antiochi finibus non facile divellor nec quicquam habeo adhuc probabilius; verum tamen video, quam suaviter voluptas sensibus nostris blandiatur. Labor eo, ut adsentiar Epicuro aut Aristippo; revocat virtus vel potius reprendit manu, pecudum illos motus esse dicit, hominem iungit deo. Possum esse medius, ut, quoniam Aristippus, quasi animum nullum habeamus, corpus solum tuetur, Zeno, quasi corporis simus expertes, animum solum complectitur, ut Calliphontem sequar, cuius quidem sententiam Carneades ita studiose defensitabat, ut eam probare etiam videretur; quamquam Clitomachus adfirmabat numquam se intellegere potuisse, quid Carneadi probaretur. Sed si istum finem velim sequi, nonne ipsa veritas et gravis et recta ratio mihi adversetur? Tu, cum honestas in voluptate contemnenda consistat, honestatem cum voluptate tamquam ho-
46 minem cum belua copulabis? Unum igitur par, quod
140 depugnet, reliquum est, voluptas cum honestate; de quo Chrysippo fuit, quantum ego sentio, non magna contentio. Alteram si sequare, multa ruunt et maxime communitas cum hominum genere, caritas, amicitia, iustitia, reliquae virtutes, quarum esse nulla

potest, nisi erit gratuita. Nam quae voluptate quasi
mercede aliqua ad officium impellitur, ea non est virtus,
sed fallax imitatio simulatioque virtutis. Audi contra
illos, qui nomen honestatis a se ne intellegi quidem
dicant, nisi forte, quod gloriosum sit in vulgus, id
honestum velimus dicere; fontem omnium bonorum in
corpore esse, hanc normam, hanc regulam, hanc prae-
scriptionem esse naturae; a qua qui aberravisset, eum
numquam, quid in vita sequeretur, habiturum. Nihil 141
igitur me putatis, haec et alia innumerabilia cum
audiam, moveri? Tam moveor quam tu, Luculle, nec
me minus hominem quam te putaveris. Tantum in-
terest, quod tu, cum es commotus, adsciscis, adsen-
tiris, adprobas, verum illud, certum, comprehensum,
perceptum, ratum, firmum, fixum vis deque eo nulla
ratione neque pelli neque moveri potes, ego nihil eius
modi esse arbitror, cui si adsensus sim, non adsentiar
saepe falso, quoniam vera a falsis nullo discrimine
separantur, praesertim cum iudicia ista dialecticae
nulla sint.

Venio enim iam ad tertiam partem philosophiae. 142
Aliud iudicium Protagorae est, qui putat id cuique
verum esse, quod cuique videatur, aliud Cyrenaicorum,
qui praeter permotiones intumas nihil putant esse iu-
dicii, aliud Epicuri, qui omne iudicium in sensibus et
in rerum notitiis et in voluptate constituit. Plato
autem omne iudicium veritatis veritatemque ipsam ab-
ductam ab opinionibus et a sensibus cogitationis ip-
sius et mentis esse voluit. Num quid horum probat 143
noster Antiochus? Ille vero ne maiorum quidem suo-
rum. Ubi enim aut Xenocraten sequitur, cuius libri
sunt de ratione loquendi multi et multum probati, aut
ipsum Aristotelem, quo profecto nihil est acutius, ni-
hil politius? A Chrysippo pedem numquam. Quid 47
ergo Academici appellamur? an abutimur gloria no-
minis? aut cur cogimur eos sequi, qui inter se dissi-
dent? In hoc ipso, quod in elementis dialectici docent,

quo modo iudicare oporteat, verum falsumne sit, si quid ita conexum est, ut hoc: 'Si dies est, lucet', quanta contentio est! Aliter Diodoro, aliter Philoni, Chrysippo aliter placet. Quid? cum Cleanthe, doctore suo, quam multis rebus Chrysippus dissidet? quid? duo vel principes dialecticorum, Antipater et Archidemus, †opinosissimi homines, nonne multis in rebus
144 dissentiunt? Quid me igitur, Luculle, in invidiam et tamquam in contionem vocas? et quidem, ut seditiosi tribuni solent, occludi tabernas iubes? quo enim spectat illud, cum artificia tolli quereris a nobis, nisi ut opifices concitentur? qui si undique omnes convenerint, facile contra vos incitabuntur. Expromam primum illa invidiosa, quod eos omnes, qui in contione stabunt, exsules, servos, insanos esse dicatis; deinde ad illa veniam, quae iam non ad multitudinem, sed ad vosmet ipsos, qui adestis, pertinent. Negat enim vos Zeno, negat Antiochus scire quicquam. 'Quo modo?' inquies; 'nos enim defendimus etiam insipientem multa
145 comprendere.' At scire negatis quemquam rem ullam nisi sapientem. Et hoc quidem Zeno gestu conficiebat. Nam cum extensis digitis adversam manum ostenderat, 'visum', inquiebat, 'huius modi est'; dein cum paulum digitos contraxerat, 'adsensus huius modi.' Tum cum plane compresserat pugnumque fecerat, comprensionem illam esse dicebat; qua ex similitudine etiam nomen ei rei, quod ante non fuerat, κατάληψιν imposuit. Cum autem laevam manum admoverat et illum pugnum arte vehementerque compresserat, scientiam talem esse dicebat; cuius compotem nisi sapientem esse neminem. Sed qui sapiens sit aut fuerit, ne ipsi quidem solent dicere. Ita tu nunc, Catule, lucere
146 nescis, nec tu, Hortensi, in tua villa nos esse. Num minus haec invidiose dicuntur? nec tamen nimis eleganter; illa subtilius. Sed quo modo tu, si comprehendi nihil posset, artificia concidere dicebas nec mihi dabas id, quod probabile esset, satis magnam vim habere

ad artes, sic ego nunc tibi refero artem sine scientia esse non posse. An pateretur hoc Zeuxis aut Phidias aut Polyclitus, nihil se scire, cum in iis esset tanta sollertia? Quodsi eos docuisset aliquis, quam vim habere diceretur scientia, desinerent irasci; ne nobis quidem suscenserent, cum didicissent id tollere nos, quod nusquam esset, quod autem satis esset ipsis, relinquere. Quam rationem maiorum etiam comprobat diligentia, qui primum iurare 'ex sui animi sententia' quemque voluerunt, deinde ita teneri, 'si sciens falleret,' quod inscientia multa versaretur in vita; tum, qui testimonium diceret, ut 'arbitrari' se diceret, etiam quod ipse vidisset, quaeque iurati iudices cognovissent, ut ea non esse facta, sed ut 'videri' pronuntiarentur.

Verum quoniam non solum nauta significat, sed 48
etiam Favonius ipse insusurrat navigandi nobis, Luculle, 147
tempus esse, et quoniam satis multa dixi, est mihi perorandum. Posthac tamen cum haec quaeremus, potius de dissensionibus tantis summorum virorum disseramus, de obscuritate naturae deque errore tot philosophorum, qui de bonis contrariisque rebus tanto opere discrepant, ut, cum plus uno verum esse non possit, iacere necesse sit tot tam nobiles disciplinas, quam de oculorum sensuumque reliquorum mendaciis et de sorite aut pseudomeno, quas plagas ipsi contra se Stoici texuerunt. Tum Lucullus: Non moleste, 148
inquit, fero nos haec contulisse. Saepius enim congredientes nos, et maxume in Tusculanis nostris, si quae videbuntur, requiremus. Optume, inquam; sed quid Catulus sentit? quid Hortensius? Tum Catulus: Egone? inquit; ad patris revolvor sententiam, quam quidem ille Carneadeam esse dicebat, ut percipi nihil putem posse, adsensurum autem non percepto, id est opinaturum sapientem existumem, sed ita, ut intellegat se opinari sciatque nihil esse, quod comprehendi et percipi possit. Quare *ἐποχὴν* illam omnium rerum improbans illi alteri sententiae, nihil esse, quod per-

cipi possit, vehementer adsentior. Habeo, inquam, sententiam tuam nec eam admodum aspernor. Sed tibi quid tandem videtur, Hortensi? Tum ille ridens: Tollendum. Teneo te, inquam; nam ista Academiae est propria sententia. Ita sermone confecto Catulus remansit, nos ad naviculas nostras descendimus.

FRAGMENTA

ACADEMICORUM POSTERIORUM,

LIBRI I.

1. *Nonius p. 65. 11 Digladiari dictum est dissentire et dissidere, dictum a gladiis. Cicero Academicorum lib. I:* Quid autem stomachatur Mnesarchus? quid Antipater digladiatur cum Carneade tot voluminibus?

2. *Non. p. 43. 28 Idem in Academicis lib. I:* Quicum similitudine verbi concinere maxime sibi videretur.

LIBRI II.

3. *Non. p. 65. 18 Aequor ab aequo et plano Cicero Academicorum lib. II vocabulum accepisse confirmat:* Quid tam planum videtur quam mare? e quo etiam aequor illud poëtae vocant.

4. *Non. p. 69. 6 Adamare. Cicero Academicorum lib. II:* Qui enim serius honores adamaverunt, vix admittuntur ad eos nec satis commendati multitudini possunt esse.

5. *Non. p. 104. 1 Exponere pro exempla boni ostentare. Cicero Academicis lib. II:* Frangere avaritiam, scelera ponere, vitam suam exponere ad imitandum iuventuti.

6. *Non. p. 121. 31 Hebes positum pro obscuro aut obtuso. Cicero Academ. lib. II:* Quid? lunae quae linia-

menta sint, potesne dicere? cuius et nascentis et senescentis alias hebetiora, alias acutiora videntur cornua.

7. *Non. p. 162. 29 Purpurascit. Cicero Acad. lib. II:* Quid? mare nonne caeruleum? at eius unda cum est pulsa remis, purpurascit, et quidem aquae tinctum quodam modo et infectum...

8. *Non. p. 162. 34 Perpendicula et normae. Cicero Acad. lib. II:* Atqui, si id crederemus, non egeremus perpendiculis, non normis, non regulis.

9. *Non. p. 394. 30 Siccum dicitur et sobrium... Cicero Acad. lib. II:* Alius adultis, alius valentibus, alius aegris, alius siccis, alius vinulentis.

10. *Non. p. 474. 27 Urinantur. Cicero in Academicis lib. II:* Si quando enim nos demersimus, ut qui urinantur, aut nihil superum aut obscure admodum cernimus.

11. *Non. p. 545. 16 Alabaster. Cicero Acad. lib. II:* Quibus etiam alabaster plenus unguenti putere videatur.

LIBRI III.

12. *Non. p. 65. 15 Idem tertio:* Digladiari autem semper *et* depugnare in facinorosis et audacibus quis non cum miserrimum, tum etiam stultissimum dixerit?

13. *Non. p. 65. 32 Exultare dictum est exilire. Cicero Acad. lib. III:* Et ut nos nunc sedemus ad Lucrinum pisciculosque exultantes videmus..

14. *Non. p. 123. 2 Ingeneraretur ut innasceretur. Cicero Acad. lib. III:* In tanta animantium varietate homini ut soli cupiditas ingeneraretur cognitionis et scientiae.

15. *Non. p. 419. 3 Vindicare, trahere, liberare... Cicero Acad. lib. III:* Aliqua potestas sit, vindicet se in libertatem.

16. *Lactant. inst. VI 24. 1 Nec tamen deficiat aliquis aut de se ipse desperet, si aut cupiditate victus aut*

libidine impulsus aut errore deceptus aut vi coactus ad iniustitiae viam lapsus est; potest enim reduci ac liberari, si eum paeniteat actorum et ad meliora conversus satis deo faciat, quod fieri posse Cicero non putavit, cuius haec in Academico tertio verba sunt: Quod si liceret, ut iis, qui in itinere deerravissent, sic vitam deviam secutos corrigere errorem paenitendo, facilior esset emendatio temeritatis.

17. *Diomedes p. 377. 12 Keil. Varro ad Ciceronem tertio* fixum *et Cicero Academicorum tertio* † malcho in opera adfixa.

LIBRORUM INCERTORUM.

18. *Lactant. inst. III 14. 15 Tui ergo te libri arguunt, quam nihil a philosophia disci possit ad vitam. Haec tua verba sunt:* Mihi autem non modo ad sapientiam caeci videmur, sed ad ea ipsa, quae aliqua ex parte cerni videantur, hebetes et obtusi.

19. *Augustin. c. Academicos II 11. 26* Talia, *inquit Academicus,* mihi videntur omnia, quae probabilia vel veri similia putavi nominanda; quae tu si alio nomine vis vocare, non repugno; satis enim mihi est te iam bene accepisse, quid dicam, id est quibus rebus haec nomina imponam; non enim vocabulorum opificem, sed rerum inquisitorem decet esse sapientem.

20. *August. c. Acad. III 7. 15 sq. Est in libris Ciceronis, quos in huius causae patrocinium scripsit, locus quidam, ut mihi videtur, mira urbanitate conditus, ut non nullis autem, etiam firmitate roboratus. Difficile est prorsus, ut quemquam non moveat, quod ibi dictum est,* Academico sapienti ab omnibus ceterarum sectarum, qui sibi sapientes videntur, secundas partes dari, cum primas sibi quemque vindicare necesse sit; ex quo posse probabiliter confici eum recte primum esse suo iudicio, qui omnium ceterorum iudicio sit secundus. Fac enim verbi causa Stoicum adesse sapientem;

nam contra eos potissimum Academicorum exarsit ingenium. Ergo Zeno vel Chrysippus si interrogetur, quis sit sapiens, respondebit eum esse, quem ipse descripserit; contra Epicurus vel quis alius adversariorum negabit suumque potius peritissimum voluptatum aucupem sapientem esse contendet. Inde ad iurgium. Clamat Zeno, et tota illa porticus tumultuatur, hominem natum ad nihil aliud esse quam honestatem, ipsam suo splendore ad se animos ducere nullo prorsus commodo extrinsecus posito et quasi lenocinante mercede, voluptatemque illam Epicuri solis inter se pecoribus esse communem, in quorum societatem et hominem et sapientem trudere nefas esse. Contra ille convocata de hortulis in auxilium quasi Liber turba temulentorum, quaerentium tantum, quem incomptis unguibus bacchantes asperoque ore discerpant, voluptatis nomen, suavitatem, quietem teste populo exaggerans instat acriter, ut nisi ea beatus nemo esse posse videatur. In quorum rixam si Academicus incurrerit, utrosque audiet trahentes se ad suas partes, sed si in illos aut in istos concesserit, ab eis, quos deseret, insanus, imperitus temerariusque clamabitur. Itaque cum et hac et illac aurem diligenter admoverit, interrogatus, quid ei videatur, dubitare se dicet. Roga nunc Stoicum, quis sit melior, Epicurusne, qui delirare illum clamat, an Academicus, qui sibi adhuc de re tanta deliberandum esse pronuntiat, nemo dubitat Academicum praelatum iri. Rursus te ad illum converte et quaere, quem magis amet, Zenonem, a quo bestia vocatur, an Arcesilan, a quo audit: 'Tu fortasse verum dicis, sed requiram diligentius', nonne apertum est totam illam porticum insanam, Academicos autem prae illis modestos cautosque homines videri Epicuro? *Ita peraeque prope de omnibus sectis copiosissime Cicero iucundissimum legentibus quasi spectaculum praebet velut ostendens nullum illorum esse, qui non, cum sibi primas partes dederit,*

quod necesse est, secundas ei dicat dare, quem non repugnare, sed dubitare conspexerit.

21. *August. c. Acad. III 20. 43 Ait enim (Cicero) illis morem fuisse occultandi sententiam suam nec eam cuiquam, nisi qui secum ad senectutem usque vixissent, aperire consuesse.*

22. *August. de civ. Dei VI 2 Denique et ipse Tullius huic (M. Varroni) tale testimonium perhibet, ut in libris Academicis dicat eam, quae ibi versatur, disputationem se habuisse cum M. Varrone,* homine, *inquit,* omnium facile acutissimo et sine ulla dubitatione doctissimo.

M. TULLII CICERONIS
DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM
LIBRI QUINQUE.

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Cicero postquam philosophiae studium scripto Hortensio defendit et commendavit editisque quattuor Academicis libris, quod genus philosophandi minime adrogans maximeque et constans et elegans arbitraretur, ostendit, cum fundamentum philosophiae positum esse videret in finibus bonorum et malorum, hunc ipsum iam locum perpurgare constituit anno p. u. c. 709 ante Chr. nat. 45, ut, quid a quoque et quid contra quemque philosophum diceretur, intellegi posset. Itaque ut in reliquis de philosophia libris fecit, Graecos auctores secutus, quorum scripta paene ad verbum expressit, de summo bono et malo ita disputavit, ut ipse Aristotelio more in dialogo praecipuas partes sustineret. Et hoc quidem opus in tres sermones tempore diversos distribuit, quorum primus, qui de Epicurea philosophia est, inter Ciceronem et L. Manlium Torquatum et C. Valerium Triarium L. Paullo C. Marcello coss. anno p. u. c. 704, a. Chr. nat. 50, in Ciceronis Cumano habitus fingitur. Argumentum autem huius libri fere eius modi est: Initio libri Cicero M. Brutum adloquens consilium suum ea, quae Graeci de philosophia scripsissent, Latinis litteris mandandi a vituperatoribus sic defendit, ut, quoniam universae philosophiae reprehensoribus in Hortensio responsum sit, contra eos autem, qui philosophiam non prorsus reiciant, sed minus studii et

operae in ea ponendum putent, pugnare vix opus sit, eos maxime refellat, qui Graeca scripta legere malint, Latine conversa nolint (cap. 1—3). Se vero, quem ad modum olim rei publicae res gerendo non defuerit, sic nunc neglectis obtrectatoribus elaboraturum, ut cives sint opera sua doctiores. Nec quidquam esse, quod potius scribere debeat, quam haec, in quibus gravissima, quae philosophiam contineat, quaestio de summo bono pertractetur (cap. 4). Ut autem a facillimis ordiatur, ab Epicuro initium facit, cuius disciplinam accurate quondam a L. Torquato, cum C. Triarius adesset, apud se in Cumano expositum esse narrat et contra eam a se disputatum. Nam cum Torquatus e Cicerone quaesisset, quae esset causa, cur minus Epicurum probaret, Cicero breviter omnem Epicuri philosophiam sic percurrit, ut demonstret, quid in physicis, dialecticis, ethicis eius desideret et reprehendat (cap. 6—7). Defensionem Epicuri Torquatus suscipit et ceteris in aliud tempus reiectis eius de summo bono sententiam explicat cap. 8. Exponit igitur Epicuri formam docendi sequens et saepe verbis eius utens omne animal a primo ortu natura voluptatem appetere, dolorem respuere, ut appareat illam per se expetendam, hunc reiciendum esse (cap. 9). Sed ita probari voluptatem, improbari dolorem, ut dilectus faciendus sit et saepe voluptates praetermittendae, ne maiores dolores consequantur, et dolores et pericula subeunda maiorum voluptatum causa (cap. 10). Voluptatem autem ab Epicuro intellegi non eam solam, quae sensus motu quodam titillet, sed maximam illam putari, quae percipiatur omni dolore remoto (cap. 11). In hac esse summum bonum facile intellegi posse posita ante oculos imagine cum eius, qui omnibus voluptatibus fruatur nulla re impediente, tum eius, qui in summo doloris cruciatu sit. Itaque summum esse bonum iucunde vivere (cap. 12). Virtutes autem non per se expeti, sed quod multa adferant ad iucunde et tranquille vivendum; id facile perspici in sapientia sive prudentia (ubi etiam cupiditatum divisio attingitur), temperantia, fortitudine, iustitia (cap. 13—16). Voluptatem et dolorem animi e corpore oriri, nec tamen non maius esse multo utrumque in animo quam in corpore, quod hoc praesentis solum temporis particeps sit, animus praeterita meminerit, futura exspectet (cap. 17). Non posse iucunde vivi, nisi honeste, nec honeste, nisi iucunde. Sedato demum animo sedatisque cupiditatibus et terroribus beate vivi posse (cap. 18). Itaque sapientem semper esse beatum, fortunae potestati non multum subiectum. Dialecticis Epicurum non multum tribuisse, quod ea ad beate vivendum essent inutilia, physicis plurimum, quod utilissima essent (cap. 19). Postremo amicitiam, quamquam non nullis tolli videatur Epicuri doctrina, tamen vel

maxime ab eo laudari et confirmari ab utilitate proficiscentem (cap. 20). Summam igitur gratiam Epicuro habendam esse, qui naturae voci parens viam beatae et quietae vitae monstraverit (cap. 21).

Non eram nescius, Brute, cum, quae summis in- 1. 1
geniis exquisitaque doctrina philosophi Graeco ser-
mone tractavissent, ea Latinis litteris mandaremus,
fore ut hic noster labor in varias reprehensiones in-
curreret. Nam quibusdam, et iis quidem non admo-
dum indoctis, totum hoc displicet, philosophari. Qui-
dam autem non tam id reprehendunt, si remissius
agatur, sed tantum studium tamque multam operam
ponendam in eo non arbitrantur. Erunt etiam, et ii
quidem eruditi Graecis litteris, contemnentes Latinas,
qui se dicant in Graecis legendis operam malle con-
sumere. Postremo aliquos futuros suspicor, qui me
ad alias litteras vocent, genus hoc scribendi, etsi sit
elegans, personae tamen et dignitatis esse negent.
Contra quos omnis dicendum breviter existimo; quam- 2
quam philosophiae quidem vituperatoribus satis re-
sponsum est eo libro, quo a nobis philosophia de-
fensa et collaudata est, cum esset accusata et vitu-
perata ab Hortensio. Qui liber, cum et tibi probatus
videretur et iis, quos ego posse iudicare arbitrarer,
plura suscepi veritus, ne movere hominum studia
viderer, retinere non posse. Qui autem, si maxime
hoc placeat, moderatius tamen id volunt fieri, diffi-
cilem quandam temperantiam postulant in eo, quod
semel admissum coërceri reprimique non potest, ut
propemodum iustioribus utamur illis, qui omnino
avocent a philosophia, quam his, qui rebus infinitis
modum constituant in reque eo meliore, quo maior
sit, mediocritatem desiderent. Sive enim ad sapien- 3
tiam perveniri potest, non paranda nobis solum ea,
sed fruenda etiam est; sive hoc difficile est, tamen
nec modus est ullus investigandi veri, nisi inveneris,
et quaerendi defetigatio turpis est, cum id, quod

quaeritur, sit pulcherrimum. Etenim si delectamur, cum scribimus, quis est tam invidus, qui ab eo nos abducat? sin laboramus, quis est, qui alienae modum statuat industriae? Nam ut Terentianus Chremes non inhumanus, qui novum vicinum non vult

Fodere aút arare aut áliquid ferre dénique

(non enim illum ab industria, sed ab illiberali labore deterret), sic isti curiosi, quos offendit noster minime nobis iniucundus labor.

2 4 Iis igitur est difficilius satis facere, qui se Latina scripta dicunt contemnere. In quibus hoc primum est in quo admirer, cur in gravissimis rebus non delectet eos sermo patrius, cum iidem fabellas Latinas ad verbum e Graecis expressas non inviti legant. Quis enim tam inimicus paene nomini Romano est, qui Ennii Medeam aut Antiopam Pacuvii spernat aut reiciat, quod se iisdem Euripidis fabulis delectari dicat, Latinas litteras oderit? Synephebos ego, inquit, potius Caecilii aut Andriam Terentii quam utram-
5 que Menandri legam? A quibus tantum dissentio, ut, cum Sophocles vel optime scripserit Electram, tamen male conversam Atilii mihi legendam putem, de quo Licinus: 'Ferreum scriptorem'! verum, opinor, scriptorem tamen, ut legendus sit. Rudem enim esse omnino in nostris poëtis aut inertissimae segnitiae est aut fastidii delicatissimi. Mihi quidem nulli satis eruditi videntur, quibus nostra ignota sunt. An

Utinám ne in nemore.....

nihilo minus legimus quam hoc idem Graecum, quae autem de bene beateque vivendo a Platone disputata
6 sunt, haec explicari non placebit Latine? Quid, si nos non interpretum fungimur munere, sed tuemur ea, quae dicta sunt ab iis, quos probamus, eisque nostrum iudicium et nostrum scribendi ordinem adiungimus? quid habent, cur Graeca anteponant iis,

quae et splendide dicta sint neque sint conversa de Graecis? Nam si dicent ab illis has res esse tractatas, ne ipsos quidem Graecos est cur tam multos legant, quam legendi sunt. Quid enim est a Chrysippo praetermissum in Stoicis? Legimus tamen Diogenem, Antipatrum, Mnesarchum, Panaetium, multos alios in primisque familiarem nostrum Posidonium. Quid? Theophrastus mediocriterne delectat, cum tractat locos ab Aristotele ante tractatos? quid? Epicurei num desistunt de iisdem, de quibus et ab Epicuro scriptum est et ab antiquis, ad arbitrium suum scribere? Quodsi Graeci leguntur a Graecis iisdem de rebus alia ratione compositis, quid est, cur nostri a nostris non legantur?

Quamquam, si plane sic verterem Platonem aut 3 7
Aristotelem, ut verterunt nostri poëtae fabulas, male, credo, mererer de meis civibus, si ad eorum cognitionem divina illa ingenia transferrem. Sed id neque feci adhuc nec mihi tamen, ne faciam, interdictum puto. Locos quidem quosdam, si videbitur, transferam, et maxime ab iis, quos modo nominavi, cum inciderit, ut id apte fieri possit, ut ab Homero Ennius, Afranius a Menandro solet. Nec vero, ut noster Lucilius, recusabo, quo minus omnes mea legant. Utinam esset ille Persius! Scipio vero et Rutilius multo etiam magis; quorum ille iudicium reformidans Tarentinis ait se et Consentinis et Siculis scribere. Facete is quidem, sicut alia; sed neque tam docti tum erant, ad quorum iudicium elaboraret, et sunt illius scripta leviora, ut urbanitas summa appareat, doctrina mediocris. Ego autem quem timeam lectorem, 8
cum ad te ne Graecis quidem cedentem in philosophia audeam scribere? quamquam a te ipso id quidem facio provocatus gratissimo mihi libro, quem ad me de virtute misisti. Sed ex eo credo quibusdam usu venire, ut abhorreant a Latinis, quod inciderint in inculta quaedam et horrida, de malis Graecis Latine

scripta deterius. Quibus ego assentior, dum modo de iisdem rebus ne Graecos quidem legendos putent. Res vero bonas verbis electis graviter ornateque dictas quis non legat? nisi qui se plane Graecum dici velit, ut a Scaevola est praetore salutatus Athenis Albucius.
9 Quem quidem locum cum multa venustate et omni sale idem Lucilius, apud quem praeclare Scaevola:

Graecum te, Albuci, quam Romanum atque Sabinum,
Municipem Ponti, Tritanni, centurionum,
Praeclarorum hominum ac primorum signiferumque
Maluisti dici. Graece ergo praetor Athenis,
Id quod maluisti, te, cum ad me accedis, saluto:
'Χαῖρε,' inquam, 'Tite!' lictores, turma omnis cohorsque:
'Χαῖρε, Tite!' Hinc hostis mi Albucius, hinc inimicus.

10 Sed iure Mucius. Ego autem mirari *satis* non queo, unde hoc sit tam insolens domesticarum rerum fastidium. Non est omnino hic docendi locus; sed ita sentio et saepe disserui, Latinam linguam non modo *non* inopem, ut vulgo putarent, sed locupletiorem etiam esse quam Graecam. Quando enim nobis, vel dicam aut oratoribus bonis aut poëtis, postea quidem quam fuit, quem imitarentur, ullus orationis vel copiosae vel elegantis ornatus defuit?
4 Ego vero, quoniam forensibus operis, laboribus, periculis non deseruisse mihi videor praesidium, in quo a populo Romano locatus sum, debeo profecto, quantumcumque possum, in eo quoque elaborare, ut sint opera, studio, labore meo doctiores cives mei, nec cum istis tantopere pugnare, qui Graeca legere malint, modo legant illa ipsa, ne simulent, et iis servire, qui vel utrisque litteris uti velint vel, si suas

habent, illas non magnopere desiderent. Qui autem 11
alia malunt scribi a nobis, aequi esse debent, quod
et scripta multa sunt, sic ut plura nemini e nostris,
et scribentur fortasse plura, si vita suppetet; et tamen,
qui diligenter haec, quae de philosophia litteris man-
damus, legere assueverit, iudicabit nulla ad legendum
his esse potiora. Quid est enim in vita tantopere
quaerendum quam cum omnia in philosophia, tum
id, quod his libris quaeritur, qui sit finis, quid ex-
tremum, quid ultimum, quo sint omnia bene vivendi
recteque faciendi consilia referenda, quid sequatur
natura ut summum ex rebus expetendis, quid fugiat
ut extremum malorum? Qua de re cum sit inter
doctissimos summa dissensio, quis alienum putet eius
esse dignitatis, quam mihi quisque tribuat, quid in
omni munere vitae optimum et verissimum sit, ex-
quirere? An, partus ancillae sitne in fructu habendus, 12
disseretur inter principes civitatis, P. Scaevolam,
M'.que Manilium, ab iisque M. Brutus dissentiet
(quod et acutum genus est et ad usus civium non
inutile, nosque ea scripta reliquaque eiusdem generis
et legimus libenter et legemus); haec, quae vitam
omnem continent, neglegentur? Nam, ut sint illa
vendibiliora, haec uberiora certe sunt. Quamquam
id quidem licebit iis existimare, qui legerint. Nos
autem hanc omnem quaestionem de finibus bonorum
et malorum fere a nobis explicatam esse his litteris
arbitramur, in quibus, quantum potuimus, non modo
quid nobis probaretur, sed etiam quid a singulis
philosophiae disciplinis diceretur, persecuti sumus.

Ut autem a facillimis ordiamur, prima veniat in 5 13
medium Epicuri ratio, quae plerisque notissima est;
quam a nobis sic intelleges expositam, ut ab ipsis,
qui eam disciplinam probant, non soleat accuratius
explicari. Verum enim invenire volumus, non tam-
quam adversarium aliquem convincere. Accurate autem
quondam a L. Torquato, homine omni doctrina erudito,

defensa est Epicuri sententia de voluptate, a meque ei responsum, cum C. Triarius, in primis gravis et
14 doctus adulescens, ei disputationi interesset. Nam cum ad me in Cumanum salutandi causa uterque venisset, pauca primo inter nos de litteris, quarum summum erat in utroque studium, deinde Torquatus: Quoniam nacti te, inquit, sumus aliquando otiosum, certe audiam, quid sit, quod Epicurum nostrum non tu quidem oderis, ut fere faciunt, qui ab eo dissentiunt, sed certe non probes, eum quem ego arbitror unum vidisse verum maximisque erroribus animos hominum liberavisse et omnia tradidisse, quae pertinerent ad bene beateque vivendum. Sed existimo te, sicut nostrum Triarium, minus ab eo delectari, quod ista Platonis, Aristoteli, Theophrasti orationis ornamenta neglexerit. Nam illud quidem adduci vix possum, ut ea, quae senserit ille, tibi non vera videan-
15 tur. Vide, quantum, inquam, fallare, Torquate. Oratio me istius philosophi non offendit; nam et complectitur verbis, quod vult, et dicit plane, quod intellegam; et tamen ego a philosopho, si afferat eloquentiam, non asperner, si non habeat, non admodum flagitem. Re mihi non aeque satisfacit, et quidem locis pluribus. Sed quot homines, tot sententiae; falli igitur possumus. Quam ob rem tandem, inquit, non satisfacit? te enim iudicem aequum puto, modo, quae dicat ille,
16 bene noris. Nisi mihi Phaedrum, inquam, mentitum aut Zenonem putas, quorum utrumque audivi, cum mihi nihil sane praeter sedulitatem probarent, omnes mihi Epicuri sententiae satis notae sunt. Atque eos, quos nominavi, cum Attico nostro frequenter audivi, cum miraretur ille quidem utrumque, Phaedrum autem etiam amaret, cotidieque inter nos ea, quae audiebamus, conferebamus, neque erat umquam controversia, quid ego intellegerem, sed quid probarem.

6
17 Quid igitur est? inquit; audire enim cupio, quid non probes. Principio, inquam, in physicis, quibus

maxime gloriatur, primum totus est alienus; Democritea dicit perpauca mutans, sed ita, ut ea, quae corrigere vult, mihi quidem depravare videatur. Ille atomos quas appellat, id est corpora individua propter soliditatem, censet in infinitio inani, in quo nihil nec summum nec infimum nec medium nec intimum nec extremum sit, ita ferri, ut concursionibus inter se cohaerescant, ex quo efficiantur ea, quae sint quaeque cernantur, omnia, eumque motum atomorum nullo a principio, sed ex aeterno tempore intellegi convenire.
Epicurus autem, in quibus sequitur Democritum, non 18
fere labitur. Quamquam utriusque cum multa non probo, tum illud in primis, quod, cum in rerum natura duo quaerenda sint, unum, quae materia sit, ex qua quaeque res efficiatur, alterum, quae vis sit, quae quidque efficiat, de materia disseruerunt, vim et causam efficiendi reliquerunt. Sed hoc commune vitium; illae Epicuri propriae ruinae: censet enim eadem illa individua et solida corpora ferri deorsum suo pondere ad lineam, hunc naturalem esse omnium
corporum motum. Deinde ibidem homo acutus, cum 19
illud occurreret, si omnia deorsus e regione ferrentur et, ut dixi, ad lineam, numquam fore ut atomus altera alteram posset attingere, † itaque attulit rem commenticiam: declinare dixit atomum perpaulum, quo nihil posset fieri minus; ita effici complexiones et copulationes et adhaesiones atomorum inter se, ex quo efficeretur mundus omnesque partes mundi, quaeque in eo essent. Quae cum res tota ficta sit puerliter, tum ne efficit *quidem*, quod vult. Nam et ipsa declinatio ad libidinem fingitur (ait enim declinare atomum sine causa; quo nihil turpius physico, quam fieri quicquam sine causa dicere), et illum motum naturalem omnium ponderum, ut ipse constituit, e regione inferiorem locum petentium sine causa eripuit atomis nec tamen id, cuius causa haec finxerat, assecutus est. Nam si omnes atomi declinabunt, nullae 20

umquam cohaerescent, sive aliae declinabunt, aliae
suo nutu recte ferentur, primum erit hoc quasi pro-
vincias atomis dare, quae recte, quae oblique ferantur,
deinde eadem illa atomorum, in quo etiam Democritus
haeret, turbulenta concursio hunc mundi ornatum
efficere non poterit. Ne illud quidem physici, credere
aliquid esse minimum; quod profecto numquam puta-
visset, si a Polyaeno, familiari suo, geometrica discere
maluisset quam illum etiam ipsum dedocere. Sol
Democrito magnus videtur, quippe homini erudito in
geometriaque perfecto, huic pedalis fortasse; tantum
enim esse censet, quantus videtur, vel paulo aut
21 maiorem aut minorem. Ita, quae mutat, ea corrum-
pit, quae sequitur, sunt tota Democriti, atomi, inane,
imagines, quae εἴδωλα nominant, quorum incursione
non solum videamus, sed etiam cogitemus; infinitio
ipsa, quam ἀπειρίαν vocant, tota ab illo est, tum
innumerabiles mundi, qui et oriantur et intereant
cotidie. Quae etsi mihi nullo modo probantur, tamen
Democritum, laudatum a ceteris, ab hoc, qui eum
unum secutus esset, nollem vituperatum.

7
22 Iam in altera philosophiae parte, quae est quae-
rendi ac disserendi, quae λογική dicitur, iste vester
plane, ut mihi quidem videtur, inermis ac nudus est.
Tollit definitiones, nihil de dividendo ac partiendo
docet, non, quo modo efficiatur concludaturque ratio,
tradit, non, qua via captiosa solvantur, ambigua
distinguantur, ostendit; iudicia rerum in sensibus
ponit, quibus si semel aliquid falsi pro vero pro-
batum sit, sublatum esse omne iudicium veri et falsi
23 putat. . . . . . Confirmat autem illud vel maxime,
quod ipsa natura, ut ait ille, sciscat et probet, id
est voluptatem et dolorem. Ad haec, et quae sequa-
mur, et quae fugiamus, refert omnia. Quod quam-
quam Aristippi est a Cyrenaicisque melius liberiusque
defenditur, tamen eius modi esse iudico, ut nihil
homine videatur indignius. Ad maiora enim quaedam

nos natura genuit et conformavit, ut mihi quidem videtur. Ac fieri potest, ut errem, sed ita prorsus existimo, neque eum Torquatum, qui hoc primus cognomen invenit, aut torquem illum hosti detraxisse, ut aliquam ex eo perciperet corpore voluptatem, aut cum Latinis tertio consulatu conflixisse apud Veserim propter voluptatem. Quod vero securi percussit filium, privavisse se etiam videtur multis voluptatibus, cum ipsi naturae patrioque amori praetulerit ius maiestatis atque imperii. Quid? T. Torquatus, is qui consul 24 cum Cn. Octavio fuit, cum illam severitatem in eo filio adhibuit, quem in adoptionem D. Silano emancipaverat, ut eum Macedonum legatis accusantibus, quod pecunias praetorem in provincia cepisse arguerent, causam apud se dicere iuberet reque ex utraque parte audita pronuntiaret eum non talem videri fuisse in imperio, quales eius maiores fuissent, et in conspectum suum venire vetuit, numquid tibi videtur de voluptatibus suis cogitavisse? Sed ut omittam pericula, labores, dolorem etiam, quem optimus quisque pro patria et pro suis suscipit, ut non modo nullam captet, sed etiam praetereat omnes voluptates, dolores denique quosvis suscipere malit quam deserere ullam officii partem, ad ea, quae hoc non minus declarant, sed videntur leviora, veniamus. Quid tibi, Torquate, 25 quid huic Triario litterae, quid historiae cognitioque rerum, quid poëtarum evolutio, quid tanta tot versuum memoria voluptatis affert? Nec mihi illud dixeris: 'Haec enim ipsa mihi sunt voluptati, et erant illa Torquatis.' Numquam hoc ita defendit Epicurus neque Metrodorus aut quisquam eorum, qui aut saperet aliquid aut ista didicisset. Et quod quaeritur saepe, cur tam multi sint Epicurei, sunt aliae quoque causae, sed multitudinem haec maxime allicit, quod ita putant dici ab illo, recta et honesta quae sint, ea facere ipsa per se laetitiam, id est voluptatem. Homines optimi non intellegunt totam rationem everti, si ita res se

habeat. Nam si concederetur, etiamsi ad corpus nihil
referatur, ista sua sponte et per se esse iucunda, per
se esset et virtus et cognitio rerum, quod minime ille
26 vult, expetenda. Haec igitur Epicuri non probo, in-
quam. De cetero vellem equidem aut ipse doctrinis
fuisset instructior (est enim, quod tibi ita videri
necesse est, non satis politus iis artibus, quas qui
tenent, eruditi appellantur) aut ne deterruisset alios
a studiis. Quamquam te quidem video minime esse
deterritum.

8 Quae cum dixissem, magis ut illum provocarem,
quam ut ipse loquerer, tum Triarius leniter arridens:
Tu quidem, inquit, totum Epicurum paene e philo-
sophorum choro sustulisti. Quid ei reliquisti, nisi
te, quoquo modo loqueretur, intellegere, quid diceret?
Aliena dixit in physicis nec ea ipsa, quae tibi pro-
barentur; si qua in iis corrigere voluit, deteriora
fecit; disserendi artem nullam habuit; voluptatem
cum summum bonum diceret, primum in eo ipso
parum vidit, deinde hoc quoque alienum; nam ante
Aristippus, et illo melius. Addidisti ad extremum
27 etiam indoctum fuisse. Fieri, inquam, Triari, nullo
pacto potest, ut non dicas, quid non probes eius, a
quo dissentias. Quid enim me prohiberet Epicureum
esse, si probarem, quae ille diceret? cum praesertim
illa perdiscere ludus esset. Quam ob rem dissentien-
tium inter se reprehensiones non sunt vituperandae;
maledicta, contumeliae, tum iracundiae, contentiones
concertationesque in disputando pertinaces indignae
28 philosophia mihi videri solent. Tum Torquatus:
Prorsus, inquit, assentior; neque enim disputari sine
reprehensione nec cum iracundia aut pertinacia recte
disputari potest. Sed ad haec, nisi molestum est,
habeo quae velim. An me, inquam, nisi te audire
vellem, censes haec dicturum fuisse? Utrum igitur,
inquit, percurri omnem Epicuri disciplinam placet,
an de una voluptate quaeri, de qua omne certamen

est? Tuo vero id quidem, inquam, arbitratu. Sic faciam igitur, inquit: unam rem explicabo, eamque maximam, de physicis alias, et quidem tibi et declinationem istam atomorum et magnitudinem solis probabo et Democriti errata ab Epicuro reprehensa et correcta permulta. Nunc dicam de voluptate, nihil scilicet novi, ea tamen, quae te ipsum probaturum esse confidam. Certe, inquam, pertinax non ero tibique, si mihi probabis ea, quae dices, libenter assentiar. Probabo, inquit, modo ista sis aequitate, quam ostendis. 29 Sed uti oratione perpetua malo quam interrogare aut interrogari. Ut placet, inquam. Tum dicere exorsus est.

Primum igitur, inquit, sic agam, ut ipsi auctori 9 huius disciplinae placet: constituam, quid et quale sit id, de quo quaerimus, non quo ignorare vos arbitrer, sed ut ratione et via procedat oratio. Quaerimus igitur, quid sit extremum et ultimum bonorum; quod omnium philosophorum sententia tale debet esse, ut ad id omnia referri oporteat, ipsum autem nusquam. Hoc Epicurus in voluptate ponit, quod summum bonum esse vult, summumque malum dolorem, idque instituit docere sic: Omne animal, simul atque natum sit, 30 voluptatem appetere eaque gaudere ut summo bono, dolorem aspernari ut summum malum et, quantum possit, a se repellere, idque facere nondum depravatum, ipsa natura incorrupte atque integre iudicante. Itaque negat opus esse ratione neque disputatione, quam ob rem voluptas expetenda, fugiendus dolor sit. Sentiri haec putat, ut calere ignem, nivem esse albam, mel dulce; quorum nihil oportere exquisitis rationibus confirmare, tantum satis esse admonere. Interesse enim inter argumentum conclusionemque rationis et inter mediocrem animadversionem atque admonitionem; altera occulta quaedam et quasi involuta aperiri, altera prompta et aperta iudicari. Etenim quoniam detractis de homine sensibus reliqui nihil est, necesse est, quid

aut ad naturam aut contra sit, a natura ipsa iudicari. Ea quid percipit aut quid iudicat, quo aut petat aut
31 fugiat aliquid, praeter voluptatem et dolorem? Sunt autem quidam e nostris, qui haec subtilius velint tradere et negent satis esse, quid bonum sit aut quid malum, sensu iudicari, sed animo etiam ac ratione intellegi posse et voluptatem ipsam per se esse expetendam et dolorem ipsum per se esse fugiendum. Itaque aiunt hanc quasi naturalem atque insitam in animis nostris inesse notionem, ut alterum esse appetendum, alterum aspernandum sentiamus. Alii autem, quibus ego assentior, cum a philosophis compluribus permulta dicantur, cur nec voluptas in bonis sit numeranda nec in malis dolor, non existimant oportere nimium nos causae confidere, sed et argumentandum et accurate disserendum et rationibus conquisitis de voluptate et dolore disputandum putant.

10 32 Sed ut perspiciatis, unde omnis iste natus error sit voluptatem accusantium doloremque laudantium, totam rem aperiam eaque ipsa, quae ab illo inventore veritatis et quasi architecto beatae vitae dicta sunt, explicabo. Nemo enim ipsam voluptatem, quia voluptas sit, aspernatur aut odit aut fugit, sed quia consequuntur magni dolores eos, qui ratione voluptatem sequi nesciunt; neque porro quisquam est, qui dolorem ipsum, quia dolor sit, amet, consectetur, adipisci velit, sed quia non numquam eius modi tempora incidunt, ut labore et dolore magnam aliquam quaerat voluptatem. Ut enim ad minima veniam, quis nostrum exercitationem ullam corporis suscipit laboriosam, nisi ut aliquid ex ea commodi consequatur? quis autem vel eum iure reprehenderit, qui in ea voluptate velit esse, quam nihil molestiae consequatur, vel illum, qui dolorem eum fugiat, quo
33 voluptas nulla pariatur? At vero eos et accusamus et iusto odio dignissimos ducimus, qui blanditiis praesentium voluptatum deleniti atque corrupti, quos

dolores et quas molestias excepturi sint, occaecati
cupiditate non provident, similique sunt in culpa, qui
officia deserunt mollitia animi, id est laborum et do-
lorum fuga. Et harum quidem rerum facilis est et
expedita distinctio. Nam libero tempore, cum soluta
nobis est eligendi optio, cumque nihil impedit, quo
minus id, quod maxime placeat, facere possimus,
omnis voluptas assumenda est, omnis dolor depellen-
dus. Temporibus autem quibusdam et aut officiis
debitis aut rerum necessitatibus saepe eveniet, ut et
voluptates repudiandae sint et molestiae non recu-
sandae. Itaque earum rerum hic tenetur a sapiente
dilectus, ut aut reiciendis voluptatibus maiores alias
consequatur aut perferendis doloribus asperiores re-
pellat. Hanc ego cum teneam sententiam, quid est 34
cur verear, ne ad eam non possim accommodare Tor-
quatos nostros? quos tu paulo ante cum memoriter,
tum etiam erga nos amice et benivole collegisti, nec
me tamen laudandis maioribus meis corrupisti nec se-
gniorem ad respondendum reddidisti. Quorum facta
quem ad modum, quaeso, interpretaris? Sicine eos
censes aut in armatum hostem impetum fecisse aut
in liberos atque in sanguinem suum tam crudelis
fuisse, nihil ut de utilitatibus, nihil ut de commodis
suis cogitarent? At id ne ferae quidem faciunt, ut
ita ruant itaque turbent, ut, earum motus et impetus
quo pertineant, non intellegamus; tu tam egregios
viros censes tantas res gessisse sine causa? Quae 35
fuerit causa, mox videro; interea hoc tenebo, si ob
aliquam causam ista, quae sine dubio praeclara sunt,
fecerint, virtutem iis per se ipsam causam non fuisse.
— Torquem detraxit hosti. — Et quidem se texit, ne
interiret. — At magnum periculum adiit. — In oculis
quidem exercitus. — Quid ex eo est consecutus? —
Laudem et caritatem, quae sunt vitae sine metu de-
gendae praesidia firmissima. — Filium morte multa-
vit. — Si sine causa, nollem me ab eo ortum, tam

importuno tamque crudeli; sin, ut dolore suo sanciret militaris imperii disciplinam exercitumque in gravissimo bello animadversionis metu contineret, saluti prospexit civium, qua intellegebat contineri suam.
36 Atque haec ratio late patet. In quo enim maxime consuevit iactare vestra se oratio, tua praesertim, qui studiose antiqua persequeris, claris et fortibus viris commemorandis eorumque factis non emolumento aliquo, sed ipsius honestatis decore laudandis, id totum evertitur eo dilectu rerum, quem modo dixi, constituto, ut aut voluptates omittantur maiorum voluptatum adipiscendarum causa aut dolores suscipiantur maiorum dolorum effugiendorum gratia.

11
37 Sed de clarorum hominum factis illustribus et gloriosis satis hoc loco dictum sit. Erit enim iam de omnium virtutum cursu ad voluptatem proprius disserendi locus. Nunc autem explicabo, voluptas ipsa quae qualisque sit, ut tollatur error omnis imperitorum intellegaturque, ea, quae voluptaria, delicata, mollis habeatur disciplina, quam gravis, quam continens, quam severa sit. Non enim hanc solam sequimur, quae suavitate aliqua naturam ipsam movet et cum iucunditate quadam percipitur sensibus, sed maximam voluptatem illam habemus, quae percipitur omni dolore detracto. Nam quoniam, cum privamur dolore, ipsa liberatione et vacuitate omnis molestiae gaudemus, omne autem id, quo gaudemus, voluptas est, ut omne, quo offendimur, dolor, doloris omnis privatio recte nominata est voluptas. Ut enim, cum cibo et potione fames sitisque depulsa est, ipsa detractio molestiae consecutionem affert voluptatis, sic in omni re doloris amotio successionem efficit voluptatis.
38 Itaque non placuit Epicuro medium esse quiddam inter dolorem et voluptatem; illud enim ipsum, quod quibusdam medium videtur, cum omni dolore careret, non modo voluptatem esse, verum etiam summam voluptatem. Quisquis enim sentit, quem ad

modum sit affectus, eum necesse est aut in voluptate esse aut in dolore. Omnis autem privatione doloris putat Epicurus terminari summam voluptatem, ut postea variari voluptas distinguique possit, augeri amplificarique non possit. 39 At etiam Athenis, ut a patre audiebam facete et urbane Stoicos irridente, statua est in Ceramico Chrysippi sedentis porrecta manu, quae manus significet illum in hac esse rogatiuncula delectatum: 'Numquidnam manus tua sic affecta, quem ad modum affecta nunc est, desiderat?' — Nihil sane. — 'At, si voluptas esset bonum, desideraret.' — Ita credo. — 'Non est igitur voluptas bonum.' Hoc ne statuam quidem dicturam pater aiebat, si loqui posset. Conclusum est enim contra Cyrenaicos satis acute, nihil ad Epicurum. Nam si ea sola voluptas esset, quae quasi titillaret sensus, ut ita dicam, et ad eos cum suavitate afflueret et illaberetur, nec manus esse contenta posset nec ulla pars vacuitate doloris sine iucundo motu voluptatis. Sin autem summa voluptas est, ut Epicuro placet, nihil dolere, primum tibi recte, Chrysippe, concessum est, nihil desiderare manum, cum ita esset affecta, secundum non recte, si voluptas esset bonum, fuisse desideraturam. Idcirco enim non desideraret, quia, quod dolore caret, id in voluptate est.

12 40 Extremum autem esse bonorum voluptatem ex hoc facillime perspici potest: Constituamus aliquem magnis, multis, perpetuis fruentem et animo et corpore voluptatibus nullo dolore nec impediente nec impendente, quem tandem hoc statu praestabiliorem aut magis expetendum possimus dicere? Inesse enim necesse est in eo, qui ita sit affectus, et firmitatem animi nec mortem nec dolorem timentis, quod mors sensu careat, dolor in longinquitate levis, in gravitate brevis soleat esse, ut eius magnitudinem celeritas, diuturnitatem allevatio consoletur. 41 Ad ea cum accedit, ut neque divinum numen horreat nec praeteritas

voluptates effluere patiatur earumque assidua recordatione laetetur, quid est, quod huc possit, quo melius sit, accedere? Statue contra aliquem confectum tantis animi corporisque doloribus, quanti in hominem maximi cadere possunt, nulla spe proposita fore levius aliquando, nulla praeterea neque praesenti nec exspectata voluptate, quid eo miserius dici aut fingi potest? Quodsi vita doloribus referta maxime fugienda est, summum profecto malum est vivere cum dolore; cui sententiae consentaneum est ultimum esse bonorum cum voluptate vivere. Nec enim habet nostra mens quicquam, ubi consistat tamquam in extremo, omnesque et metus et aegritudines ad dolorem referuntur, nec praeterea est res ulla, quae sua natura aut solli-
42 citare possit aut angere. Praeterea et appetendi et refugiendi et omnino rerum gerendarum initia proficiscuntur aut a voluptate aut a dolore. Quod cum ita sit, perspicuum est omnis rectas res atque laudabilis eo referri, ut cum voluptate vivatur. Quoniam autem id est vel summum vel ultimum vel extremum bonorum (quod Graeci *τέλος* nominant), quod ipsum nullam ad aliam rem, ad id autem res referuntur omnes, fatendum est summum esse bonum iucunde vivere.

13 Id qui in una virtute ponunt et splendore nominis capti, quid natura postulet, non intellegunt, errore maximo, si Epicurum audire voluerint, liberabuntur. Istae enim vestrae eximiae pulchraeque virtutes nisi voluptatem efficerent, quis eas aut laudabilis aut expetendas arbitraretur? Ut enim medicorum scientiam non ipsius artis, sed bonae valetudinis causa probamus, et gubernatoris ars, quia bene navigandi rationem habet, utilitate, non arte laudatur, sic sapientia, quae ars vivendi putanda est, non expeteretur, si nihil efficeret; nunc expetitur, quod est tamquam artifex
43 conquirendae et comparandae voluptatis. (Quam autem ego dicam voluptatem, iam videtis, ne invidia verbi

'labefactetur oratio mea.) Nam cum ignoratione rerum bonarum et malarum maxime hominum vita vexetur, ob eumque errorem et voluptatibus maximis saepe priventur et durissimis animi doloribus torqueantur, sapientia est adhibenda, quae et terroribus cupiditatibusque detractis et omnium falsarum opinionum temeritate derepta certissimam se nobis ducem praebeat ad voluptatem. Sapientia enim est una, quae maestitiam pellat ex animis, quae nos exhorrescere metu non sinat; qua praeceptrice in tranquillitate vivi potest omnium cupiditatum ardore restincto. Cupiditates enim sunt insatiabiles, quae non modo singulos homines, sed universas familias evertunt, totam etiam labefactant saepe rem publicam. Ex cupiditatibus 44
odia, discidia, discordiae, seditiones, bella nascuntur, nec eae se foris solum iactant nec tantum in alios caeco impetu incurrunt, sed intus etiam in animis inclusae inter se dissident atque discordant, ex quo vitam amarissimam necesse est effici, ut sapiens solum amputata circumcisaque inanitate omni et errore naturae finibus contentus sine aegritudine possit et sine metu vivere. Quae est enim aut utilior aut ad bene 45
vivendum aptior partitio quam illa, qua est usus Epicurus? qui unum genus posuit earum cupiditatum, quae essent et naturales et necessariae, alterum, quae naturales essent nec tamen necessariae, tertium, quae nec naturales nec necessariae. Quarum ea ratio est, ut necessariae nec opera multa nec impensa expleantur; ne naturales quidem multa desiderant, propterea 46
quod ipsa natura divitias, quibus contenta sit, et parabiles et terminatas habet; inanium autem cupiditatum nec modus ullus nec finis inveniri potest. Quodsi vitam omnem perturbari videmus errore et 14
inscientia, sapientiamque esse solam, quae nos a libidinum impetu et a formidinum terrore vindicet et ipsius fortunae modice ferre doceat iniurias et omnis monstret vias, quae ad quietem et tranquillitatem

ferant, quid est cur dubitemus dicere et sapientiam propter voluptates expetendam et insipientiam propter 47 molestias esse fugiendam? Eademque ratione ne temperantiam quidem propter se expetendam esse dicemus, sed quia pacem animis afferat et eos quasi concordia quadam placet ac leniat. Temperantia est enim, quae, in rebus aut expetendis aut fugiendis ut rationem sequamur, monet. Nec enim satis est iudicare, quid faciendum non faciendumve sit, sed stare etiam oportet in eo, quod sit iudicatum. Plerique autem, quod tenere atque servare id, quod ipsi statuerunt, non possunt, victi et debilitati obiecta specie voluptatis tradunt se libidinibus constringendos nec, quid eventurum sit, provident ob eamque causam propter voluptatem et parvam et non necessariam, et quae vel aliter pararetur, et qua etiam carere possent sine dolore, tum in morbos gravis, tum in damna, tum in dedecora incurrunt, saepe etiam legum iudiciorumque 48 poenis obligantur. Qui autem ita frui volunt voluptatibus, ut nulli propter eas consequantur dolores, et qui suum iudicium retinent, ne voluptate victi faciant id, quod sentiant non esse faciendum, ii voluptatem maximam adipiscuntur praetermittenda voluptate. Iidem etiam dolorem saepe perpetiuntur, ne, si id non faciant, incidant in maiorem. Ex quo intellegitur nec intemperantiam propter se esse fugiendam temperantiamque expetendam, non quia voluptates fugiat, sed quia maiores consequatur.

15 49 Eadem fortitudinis ratio reperietur. Nam neque laborum perfunctio neque perpessio dolorum per se ipsa allicit nec patientia nec assiduitas nec vigiliae nec ipsa, quae laudatur, industria, ne fortitudo quidem, sed ista sequimur, ut sine cura metuque vivamus animumque et corpus, quantum efficere possimus, molestia liberemus. Ut enim mortis metu omnis quietae vitae status perturbatur, et ut succumbere doloribus eosque humili animo imbecilloque ferre

miserum est, ob eamque debilitatem animi multi parentes, multi amicos, non nulli patriam, plerique autem se ipsos penitus perdiderunt, sic robustus animus et excelsus omni est liber cura et angore, cum et mortem contemnit, qua qui affecti sunt, in eadem causa sunt, qua ante quam nati, et ad dolores ita paratus est, ut meminerit maximos morte finiri, parvos multa habere intervalla requietis, mediocrium nos esse dominos, ut, si tolerabiles sint, feramus, si minus, animo aequo e vita, cum ea non placeat, tamquam e theatro exeamus. Quibus rebus intellegitur nec timiditatem ignaviamque vituperari nec fortitudinem patientiamque laudari suo nomine, sed illas reici, quia dolorem pariant, has optari, quia voluptatem.

Iustitia restat, ut de omni virtute sit dictum; sed 16 50
similia fere dici possunt. Ut enim sapientiam, temperantiam, fortitudinem copulatas esse docui cum voluptate, ut ab ea nullo modo nec divelli nec distrahi possint, sic de iustitia iudicandum est, quae non modo numquam nocet cuiquam, sed contra semper *impertit* aliquid cum sua vi atque natura, quod tranquillet animos, tum spe nihil earum rerum defuturum, quas natura non depravata desideret. *Et* quem ad modum temeritas et libido et ignavia semper animum excruciant et semper sollicitant turbulentaeque sunt, sic *improbitas si* cuius in mente consedit, hoc ipso, quod adest, turbulenta est; si vero molita quippiam est, quamvis occulte fecerit, numquam tamen id confidet fore semper occultum. Plerumque improborum facta primo suspicio insequitur, dein sermo atque fama, tum accusator, tum index; multi etiam, ut te consule, ipsi se indicaverunt. Quodsi qui satis sibi contra 51
hominum conscientiam saepti esse et muniti videntur, deorum tamen horrent easque ipsas sollicitudines, quibus eorum animi 'noctesque diesque' exeduntur, a dis immortalibus supplicii causa importari putant.

Quae autem tanta ex improbis factis ad minuendas vitae molestias accessio potest fieri, quanta ad augendas, cum conscientia factorum, tum poena legum odioque civium? Et tamen in quibusdam neque pecuniae modus est neque honoris neque imperii nec libidinum nec epularum nec reliquarum cupiditatum, quas nulla praeda umquam improbe parta minuit *et* potius inflammat, ut coërcendi magis quam dedocendi
52 esse videantur. Invitat igitur vera ratio bene sanos ad iustitiam, aequitatem, fidem. Neque homini infanti aut impotenti iniuste facta conducunt, qui nec facile efficere possit, quod conetur, nec obtinere, si effecerit, et opes vel fortunae vel ingenii liberalitati magis conveniunt, qua qui utuntur, benivolentiam sibi conciliant et, quod aptissimum est ad quiete vivendum, caritatem, praesertim cum omnino nulla sit
53 causa peccandi. Quae enim cupiditates a natura proficiscuntur, facile explentur sine ulla iniuria, quae autem inanes sunt, iis parendum non est. Nihil enim desiderabile concupiscunt, plusque in ipsa iniuria detrimenti est quam in iis rebus emolumenti, quae pariuntur iniuria. Itaque ne iustitiam quidem recte quis dixerit per se ipsam optabilem, sed quia iucunditatis vel plurimum afferat. Nam diligi et carum esse iucundum est propterea, quia tutiorem vitam et voluptatum pleniorem efficit. Itaque non ob ea solum incommoda, quae eveniunt improbis, fugiendam improbitatem putamus, sed multo etiam magis, quod, cuius in animo versatur, numquam sinit eum respirare,
54 numquam acquiescere. Quodsi ne ipsarum quidem virtutum laus, in qua maxime ceterorum philosophorum exsultat oratio, reperire exitum potest, nisi derigatur ad voluptatem, voluptas autem est sola, quae nos vocet ad se et alliciat suapte natura, non potest esse dubium, quin id sit summum atque extremum bonorum omnium, beateque vivere nihil aliud sit nisi cum voluptate vivere.

17 55 Huic certae stabilique sententiae quae sint coniuncta, explicabo brevi. Nullus in ipsis error est finibus bonorum et malorum, id est in voluptate aut in dolore, sed in iis rebus peccant, cum, e quibus haec efficiantur, ignorant. Animi autem voluptates et dolores nasci fatemur e corporis voluptatibus et doloribus; itaque concedo, quod modo dicebas, cadere causa, si qui e nostris aliter existimant, quos quidem video esse multos, sed imperitos; quamquam autem et laetitiam nobis voluptas animi et molestiam dolor afferat, eorum tamen utrumque et ortum esse e corpore et ad corpus referri, nec ob eam causam non multo maiores esse et voluptates et dolores animi quam corporis. Nam corpore nihil nisi praesens et quod adest sentire possumus, animo autem et praeterita et futura. Ut enim aeque doleamus [animo], cum corpore dolemus, fieri tamen permagna accessio potest, si aliquod aeternum et infinitum impendere malum nobis opinemur. Quod idem licet transferre in voluptatem, ut ea maior sit, si nihil tale metuamus. Iam illud quidem perspicuum est, animi maximam aut 56 voluptatem aut molestiam plus aut ad beatam aut ad miseram vitam afferre momenti quam eorum utrumvis, si aeque diu sit in corpore. Non placet autem detracta voluptate aegritudinem statim consequi, nisi in voluptatis locum dolor forte successerit; at contra gaudere nosmet omittendis doloribus, etiamsi voluptas ea, quae sensum moveat, nulla successerit; eoque intellegi potest, quanta voluptas sit non dolere. Sed 57 ut iis bonis erigimur, quae exspectamus, sic laetamur iis, quae recordamur. Stulti autem malorum memoria torquentur, sapientes bona praeterita grata recordatione renovata delectant. Est autem situm in nobis, ut et adversa quasi perpetua oblivione obruamus et secunda iucunde ac suaviter meminerimus. Sed cum ea, quae praeterierunt, acri animo et attento intuemur, tum fit, ut aegritudo sequatur, si illa mala sint,

18 laetitia, si bona. O praeclaram beate vivendi et apertam et simplicem et derectam vitam! Cum enim certe nihil homini possit melius esse quam vacare omni dolore et molestia perfruique maximis et animi et corporis voluptatibus, videtisne, quam nihil praetermittatur, quod vitam adiuvet, quo facilius id, quod propositum est, summum bonum consequamur? Clamat Epicurus, is quem vos nimis voluptatibus esse deditum dicitis, non posse iucunde vivi, nisi sapienter, honeste iusteque vivatur, nec sapienter, honeste, iuste, nisi
58 iucunde. Neque enim civitas in seditione beata esse potest nec in discordia dominorum domus; quo minus animus a se ipse dissidens secumque discordans gustare partem ullam liquidae voluptatis et liberae potest. Atqui pugnantibus et contrariis studiis consiliisque semper utens nihil quieti videre, nihil tranquilli potest.
59 Quodsi corporis gravioribus morbis vitae iucunditas impeditur, quanto magis animi morbis impediri necesse est! Animi autem morbi sunt cupiditates immensae et inanes divitiarum, gloriae, dominationis, libidinosarum etiam voluptatum. Accedunt aegritudines, molestiae, maerores, qui exedunt animos conficiuntque curis hominum non intellegentium nihil dolendum esse animo, quod sit a dolore corporis praesenti futurove seiunctum. Nec vero quisquam stultus non horum morborum aliquo laborat; nemo
60 igitur *stultus* non miser. Accedit etiam mors, quae quasi saxum Tantalo semper impendet, tum superstitio, qua qui est imbutus, quietus esse numquam potest. Praeterea bona praeterita non meminerunt, praesentibus non fruuntur, futura modo exspectant, quae quia certa esse non possunt, conficiuntur et angore et metu maximeque cruciantur, cum sero sentiunt frustra se aut pecuniae studuisse aut imperiis aut opibus aut gloriae. Nullas enim consequuntur voluptates, quarum potiendi spe inflammati multos
61 labores magnosque susceperant. Ecce autem alii

minuti et angusti aut omnia semper desperantes aut malevoli, invidi, difficiles, lucifugi, maledici, morosi, alii autem etiam amatoriis levitatibus dediti, alii petulantes, alii audaces, protervi, iidem intemperantes et ignavi, numquam in sententia permanentes, quas ob causas in eorum vita nulla est intercapedo molestiae. Igitur neque stultorum quisquam beatus neque sapientium non beatus. Multoque hoc melius nos veriusque quam Stoici. Illi enim negant esse bonum quicquam nisi nescio quam illam umbram, quod appellant honestum non tam solido quam splendido nomine; virtutem autem nixam hoc honesto nullam requirere voluptatem atque ad beate vivendum se ipsa esse contentam.

Sed possunt haec quadam ratione dici non modo 19 62
non repugnantibus, verum etiam approbantibus nobis. Sic enim ab Epicuro sapiens semper beatus inducitur: finitas habet cupiditates, neglegit mortem, de dis immortalibus sine ullo metu vera sentit, non dubitat, si ita melius sit, migrare de vita. His rebus instructus semper est in voluptate. Neque enim tempus est ullum, quo non plus voluptatum habeat quam dolorum. Nam et praeterita grate meminit et praesentibus ita potitur, ut animadvertat, quanta sint ea quamque iucunda, neque pendet ex futuris, sed exspectat illa, fruitur praesentibus ab iisque vitiis, quae paulo ante collegi, abest plurimum et, cum stultorum vitam cum sua comparat, magna afficitur voluptate; dolores autem si qui incurrunt, numquam vim tantam habent, ut non plus habeat sapiens, quod gaudeat, quam quod angatur. Optime vero Epicurus, quod 63
exiguam dixit fortunam intervenire sapienti, maximasque ab eo et gravissimas res consilio ipsius et ratione administrari, neque maiorem voluptatem ex infinito tempore aetatis percipi posse, quam ex hoc percipiatur, quod videamus esse finitum. In dialectica autem vestra nullam existimavit esse nec ad melius vivendum

nec ad commodius disserendum vim. In physicis plurimum posuit. Ea scientia et verborum vis et natura orationis et consequentium repugnantiumve ratio potest perspici; omnium autem rerum natura cognita levamur superstitione, liberamur mortis metu, non conturbamur ignoratione rerum, e qua ipsa horribiles exsistunt saepe formidines; denique etiam morati melius erimus, cum didicerimus, quid natura desideret. Tum vero, si stabilem scientiam rerum tenebimus, servata illa, quae quasi delapsa de caelo est ad cognitionem omnium, regula, ad quam omnia iudicia rerum derigentur, numquam ullius oratione victi sententia
64 desistemus. Nisi autem rerum natura perspecta erit, nullo modo poterimus sensuum iudicia defendere. Quicquid porro animo cernimus, id omne oritur a sensibus; qui si omnes veri erunt, ut Epicuri ratio docet, tum denique poterit aliquid cognosci et percipi. Quos qui tollunt et nihil posse percipi dicunt, ii remotis sensibus ne id ipsum quidem expedire possunt, quod disserunt. Praeterea sublata cognitione et scientia tollitur omnis ratio et vitae degendae et rerum gerendarum. Sic e physicis et fortitudo sumitur contra mortis timorem et constantia contra metum religionis et sedatio animi omnium rerum occultarum ignoratione sublata et moderatio natura cupiditatum generibusque earum explicatis, et, ut modo docui, cognitionis regula et iudicio ab eodem illo constituto veri a falso distinctio traditur.

20 65 Restat locus huic disputationi vel maxime necessarius de amicitia, quam, si voluptas summum sit bonum, affirmatis nullam omnino fore. De qua Epicurus quidem ita dicit, omnium rerum, quas ad beate vivendum sapientia comparaverit, nihil esse maius amicitia, nihil uberius, nihil iucundius. Nec vero hoc oratione solum, sed multo magis vita et factis et moribus comprobavit. Quod quam magnum sit, fictae veterum fabulae declarant, in quibus tam multis tam-

que variis ab ultima antiquitate repetitis tria vix amicorum paria reperiuntur, ut ad Orestem pervenias profectus a Theseo. At vero Epicurus una in domo, et ea quidem angusta, quam magnos quantaque amoris conspiratione consentientes tenuit amicorum greges! Quod fit etiam nunc ab Epicureis. Sed ad rem redeamus; de hominibus dici non necesse est. Tribus igitur 66
modis video esse a nostris de amicitia disputatum. Alii cum eas voluptates, quae ad amicos pertinerent, negarent esse per se ipsas tam expetendas, quam nostras expeteremus, quo loco videtur quibusdam stabilitas amicitiae vacillare, tuentur tamen eum locum seque facile, ut mihi videtur, expediunt. Ut enim virtutes, de quibus ante dictum est, sic amicitiam negant posse a voluptate discedere. Nam cum solitudo et vita sine amicis insidiarum et metus plena sit, ratio ipsa monet amicitias comparare, quibus partis confirmatur animus et a spe pariendarum voluptatum seiungi non potest. Atque ut odia, invidiae, 67
despicationes adversantur voluptatibus, sic amicitiae non modo fautrices fidelissimae, sed etiam effectrices sunt voluptatum tam amicis quam sibi; quibus non solum praesentibus fruuntur, sed etiam spe eriguntur consequentis ac posteri temporis. Quodquia nullo modo sine amicitia firmam et perpetuam iucunditatem vitae tenere possumus neque vero ipsam amicitiam tueri, nisi aeque amicos et nosmet ipsos diligamus, idcirco et hoc ipsum efficitur in amicitia, et amicitia cum voluptate conectitur. Nam et laetamur amicorum laetitia aeque atque nostra et pariter dolemus angoribus. Quocirca eodem modo sapiens erit affectus 68
erga amicum, quo in se ipsum, quosque labores propter suam voluptatem susciperet, eosdem suscipiet propter amici voluptatem. Quaeque de virtutibus dicta sunt, quem ad modum eae semper voluptatibus inhaererent, eadem de amicitia dicenda sunt. Praeclare enim Epicurus his paene verbis: 'Eadem', inquit,

‘sententia confirmavit animum, ne quod aut sempiternum aut diuturnum timeret malum, quae perspexit in hoc ipso vitae spatio ami-
69 citiae praesidium esse firmissimum.’ Sunt autem quidam Epicurei timidiores paulo contra vestra convicia, sed tamen satis acuti, qui verentur, ne, si amicitiam propter nostram voluptatem expetendam putemus, tota amicitia quasi claudicare videatur. Itaque primos congressus copulationesque et consuetudinum instituendarum voluntates fieri propter voluptatem; cum autem usus progrediens familiaritatem effecerit, tum amorem efflorescere tantum, ut, etiamsi nulla sit utilitas ex amicitia, tamen ipsi amici propter se ipsos amentur. Etenim si loca, si fana, si urbes, si gymnasia, si campum, si canes, si equos, si ludicra exercendi aut venandi consuetudine adamare solemus, quanto id in hominum consuetudine facilius fieri
70 poterit et iustius? Sunt autem, qui dicant foedus esse quoddam sapientium, ut ne minus amicos quam se ipsos diligant. Quod et posse fieri intellegimus et saepe *evenire* videmus, et perspicuum est nihil ad iucunde vivendum reperiri posse, quod coniunctione tali sit aptius. Quibus ex omnibus iudicari potest non modo non impediri rationem amicitiae, si summum bonum in voluptate ponatur, sed sine hoc institutionem omnino amicitiae non posse reperiri.

21 71 Quapropter si ea, quae dixi, sole ipso illustriora et clariora sunt, si omnia [dixi] hausta e fonte naturae, si tota oratio nostra omnem sibi fidem sensibus confirmat, id est incorruptis atque integris testibus, si infantes pueri, mutae etiam bestiae paene loquuntur magistra ac duce natura nihil esse prosperum nisi voluptatem, nihil asperum nisi dolorem, de quibus neque depravate iudicant neque corrupte, nonne ei maximam gratiam habere debemus, qui hac exaudita quasi voce naturae sic eam firme graviterque comprehenderit, ut omnes bene sanos in viam placatae,

tranquillae, quietae, beatae vitae deduceret? Qui quod tibi parum videtur eruditus, ea causa est, quod nullam eruditionem esse duxit, nisi quae beatae vitae disciplinam iuvaret. An ille tempus aut in poëtis evol- 72
vendis, ut ego et Triarius te hortatore facimus, consumeret, in quibus nulla solida utilitas omnisque puerilis est delectatio, aut se, ut Plato, in musicis, geometria, numeris, astris contereret, quae et a falsis initiis profecta vera esse non possunt et, si essent vera, nihil afferrent, quo iucundius, id est quo melius viveremus, eas ergo artes persequeretur, vivendi artem tantam tamque operosam et perinde fructuosam relinqueret? Non ergo Epicurus ineruditus, sed ii indocti, qui, quae pueros non didicisse turpe est, ea putant usque ad senectutem esse discenda. Quae cum dixisset, Explicavi, inquit, sententiam meam, et eo quidem consilio, tuum iudicium ut cognoscerem, quae mihi facultas, ut id meo arbitratu facerem, ante hoc tempus numquam est data.

M. TULLII CICERONIS

DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM

AD BRUTUM

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

In hoc libro Epicuri decreta a Cicerone reprehenduntur et refutantur, qui initio non perpetua oratione utitur, sed mavult in singulis insistens Torquatum interrogare et ex iis, quae is concesserit, argumenta concludere (cap. 1). Primum igitur Epicurum in ipsa vi et natura voluptatis constituenda a se dissidere ostendit breviter subinde Torquato ad interrogata respondente; tum enim eam voluptatem Epicurum dicere, quae

ab omnibus dicatur, quae sit in iucundo motu sensus, tum eam, quae posita sit in non dolendo, haec autem diversa esse, non eadem (cap. 2—3), nec omnino voluptatem esse nihil dolere, sed inter voluptatem et dolorem tertium hoc interiectum esse, cum neque in dolore neque in voluptate simus (cap. 4—5). Hinc iam Torquato respondere nolente, quod dialecticis captionibus se irretiri putat, Cicero perpetua oratione idem explicare pergit Epicurum, si duo illa coniungere vellet, duplici fine bonorum uti debuisse; duas enim esse res, non solum verba (cap. 6), nunc unum eum ex duobus facere conari; nam interdum ita loqui de motu voluptatis in corpore, ut etiam luxuriae patrocinium suscipere videatur (cap. 7), modo quis eleganter et caute luxuriosus sit (et tamen luxuriosos suaviter vivere, non bene, quae longe sint diiuncta (cap. 8), nec recte Epicurum cupiditates divisisse desideria naturae cum cupiditatibus confundentem); deinde autem, cum huius eum turpitudinis puduerit, sic alterum illud, non dolore, laudare, ut prior illa et vera voluptas obscuretur (cap. 9). Itaque non recte eum a pueris et bestiis argumentum sumere, cum eos suavem illam voluptatem expetere dicat, summum autem bonum non dolere esse velit (cap. 10). Nec omnino animal primum ortum, ut voluptatem petat, natura moveri, sed ut se diligat et conservet; itaque in iis, quae prima appetantur, multa esse praeter voluptatem, atque ab horum primorum naturalium constitutione fluere omnem bonorum et malorum rationem, ceteros philosophos sibi constitisse, ut iis, quae prima posuissent, finis bonorum responderet, Epicurum a se discrepare (cap. 11). Deinde Cicero disputat non sensuum hoc esse de summo bono iudicium, sed rationis, quae omnes sententias aut voluptatis participes aut virtutis expertes reiciat (cap. 12). Huius se exemplo controversiam minuere velle semoturumque a philosophia ceteras sententias, in quibus nulla sit virtutis adiunctio (cap. 13). Ita relinqui inter virtutem et voluptatem ab Epicuro defensam certamen. Iam si ostenderit aliquid honestum esse, quod sit sua vi propter seque expetendum, iacere putat totam Epicuri disciplinam. Exponit igitur, quo modo e natura hominis omnis virtus oriatur (cap. 14), nec, ut Epicurus putet, id esse honestum, quod populari fama laudetur (cap. 15). Quod autem Epicurus voluptatis causa et incommodorum metu virtutes expeti doceat, perinfirma ea improbitatis vincula in callidis et potentibus hominibus esse, cum praesertim Epicuro et qui eum sequantur etiam cum periculo magnae voluptates eaque, quibus illae parentur, velut pecuniae, petenda sint (cap. 16—18), eandemque temperantiae et fortitudinis rationem esse, ut eae tum demum appareant, si nullius commodi causa honeste agatur (cap. 19). Si Epicuri vera sit

sententia, beatum dicendum esse, qui in omnium voluptatum copia molliter, sed caute et prudenter vivat, ut L. Thorius Balbus fecerit, sibi beatiorem videri fuisse Regulum tum ipsum, cum cruciaretur (cap. 20). Epicuri sententiam sequenti et Lucretiae et L. Verginii facta vituperanda esse, nec omnino in illa schola claros viros testes adhiberi, virtutesque ipsas induci voluptatis ancillulas (cap. 21). Quod autem neget Epicurus quemquam, qui honeste non vivat, iucunde vivere posse, non posse virtutem retineri, si omnia ad voluptatem derigantur, sed tantum fictam speciem (cap. 22). Illud autem quale esse, quod ne profiteri quidem quisquam eam sententiam audeat apud populum, se omnia voluptatis aut non dolendi causa facere? (cap. 23). Nec amicitiam consistere posse, quae mutata utilitate ipsa mutetur necesse sit (cap. 24). Quod ipse Epicurus amicitias cum fide coluerit, melius eum fecisse quam dixisse (cap. 25), nec probandam esse ullam ex tribus rationibus, quas Torquatus de amicitia proposuisset (cap. 26). Perfecto igitur et concluso neque virtuti neque amicitiae in Epicuri disciplina locum esse, breviter Cicero reliquae Torquati orationi respondet, primum beatam vitam, si voluptas sit summum bonum, in potestate sapientis non futuram, nec verum esse, quod Epicurus dicat, non minorem voluptatem ex brevi tempore quam ex longinquo percipi (c. 27). Et si concedatur ipsam naturam sapientem locupletare, et summam voluptatem ex vilissimis rebus percipi, quid de dolore dicendum esse? qui si summum sit malum, omnem beatae vitae constitutionem everti (cap. 28); nam remedia doloris ab Epicuro proposita nullam vim habere, virtutis potius et magnitudinis animi fomentis eum leniri, idque ex ipsius Epicuri epistula ad Hermarchum apparere (cap. 29—30). Sed ut haec epistula laudanda sit, sic improbandum Epicuri testamentum, in quo, qui nihil ad quemquam post mortem pertinere statuerit, tamen diligenter de memoria sua caveat (cap. 31). Percurruntur deinde, quae a Torquato de memoria voluptatum dicta erant (cap. 32), et de animi voluptatum et dolorum e corpore origine et magnitudine (cap. 33). Peroratio libri excellentiam humanae naturae praedicat, ex qua appareat nos ad altiora et magnificentiora quaedam natos esse, voluptate autem dominante vitam confundi omnesque virtutes iacere necesse esse (cap. 34—35).

Hic cum uterque me intueretur seseque ad audien- 1 1
dum significarent paratos, Primum, inquam, deprecor, ne me tamquam philosophum putetis scholam vobis aliquam explicaturum, quod ne in ipsis quidem philo-

sophis magnopere umquam probavi. Quando enim Socrates, qui parens philosophiae iure dici potest, quicquam tale fecit? Eorum erat iste mos, qui tum sophistae nominabantur, quorum e numero primus est ausus Leontinus Gorgias in conventu poscere quaestionem, id est iubere dicere, qua de re quis vellet audire. Audax negotium, dicerem impudens, nisi hoc institutum postea translatum ad nostros phi-
2 losophos esset. Sed et illum, quem nominavi, et ceteros sophistas, ut e Platone intellegi potest, lusos videmus a Socrate. Is enim percontando atque interrogando elicere solebat eorum opiniones, quibuscum disserebat, ut ad ea, quae ii respondissent, si quid videretur, diceret. Qui mos cum a posterioribus non esset retentus, Arcesilas eum revocavit instituitque, ut ii, qui se audire vellent, non de se quaererent, sed ipsi dicerent, quid sentirent; quod cum dixissent, ille contra. Sed eum qui audiebant, quoad poterant, defendebant sententiam suam. Apud ceteros autem philosophos, qui quaesivit aliquid, tacet; quod quidem iam fit etiam in Academia. Ubi enim is, qui audire vult, ita dixit: 'Voluptas mihi videtur esse summum bonum', perpetua oratione contra disputatur, ut facile intellegi possit eos, qui aliquid sibi videri dicant, non ipsos in ea sententia esse, sed audire velle contraria.
3 Nos commodius agimus. Non enim solum Torquatus dixit, quid sentiret, sed etiam, cur. Ego autem arbitror, quamquam admodum delectatus sum eius oratione perpetua, tamen commodius, cum in rebus singulis insistas et intellegas, quid quisque concedat, quid abnuat, ex rebus concessis concludi, quod velis, et ad exitum perveniri. Cum enim fertur quasi torrens oratio, quamvis multa cuiusque modi rapiat, nihil tamen teneas, nihil apprehendas, nusquam orationem rapidam coërceas.

Omnis autem in quaerendo, quae via quadam et ratione habetur, oratio praescribere primum debet, ut

quibusdam in formulis EA RES AGETUR, ut, inter quos
disseritur, conveniat, quid sit id, de quo disseratur.
Hoc positum in Phaedro a Platone probavit Epicurus 2 4
sensitque in omni disputatione id fieri oportere. Sed
quod proximum fuit, non vidit. Negat enim definiri
rem placere, sine quo fieri interdum non potest, ut
inter eos, qui ambigunt, conveniat, quid sit id, de
quo agatur, velut in hoc ipso, de quo nunc disputa-
mus. Quaerimus enim finem bonorum. Possumusne
hoc scire quale sit, nisi contulerimus inter nos, cum
finem bonorum dixerimus, quid finis, quid etiam sit
ipsum bonum? Atqui haec patefactio quasi rerum 5
opertarum, cum, quid quidque sit, aperitur, definitio
est; qua tu etiam imprudens utebare non numquam.
Nam hunc ipsum sive finem sive extremum sive ulti-
mum definiebas id esse, quo omnia, quae recte fierent,
referrentur, neque id ipsum usquam referretur. Prae-
clare hoc quidem. Bonum ipsum etiam quid esset,
fortasse, si opus fuisset, definisses, aut quod esset
natura appetendum, aut quod prodesset, aut quod
iuvaret, aut quod liberet modo. Nunc idem, nisi
molestum est, quoniam tibi non omnino displicet de-
finire et id facis, cum vis, velim definias, quid sit
voluptas, de quo omnis haec quaestio est. Quis, 6
quaeso, inquit, est, qui, quid sit voluptas, nesciat,
aut qui, quo magis id intellegat, definitionem aliquam
desideret? Me ipsum esse dicerem, inquam, nisi mihi
viderer habere bene cognitam voluptatem et satis firme
conceptam animo atque comprensam. Nunc autem
dico ipsum Epicurum nescire et in eo nutare, eum-
que, qui crebro dicat diligenter oportere exprimi, quae
vis subiecta sit vocibus, non intellegere interdum,
quid sonet haec vox voluptatis, id est quae res huic
voci subiciatur.

Tum ille ridens: Hoc vero, inquit, optimum, ut is, 3
qui finem rerum expetendarum voluptatem esse dicat,
id extremum, id ultimum bonorum, id ipsum quid et

quale sit, nesciat! Atqui, inquam, aut Epicurus, quid sit voluptas, aut omnes mortales, qui ubique sunt, nesciunt. Quonam, inquit, modo? Quia voluptatem hanc esse sentiunt omnes, quam sensus accipiens
7 movetur et iucunditate quadam perfunditur. Quid ergo? istam voluptatem, inquit, Epicurus ignorat? Non semper, inquam; nam interdum nimis etiam novit, quippe qui testificetur ne intellegere quidem se posse, ubi sit aut quod sit ullum bonum praeter illud, quod cibo et potione et aurium delectatione et obscena voluptate capiatur. An haec ab eo non dicuntur? Quasi vero me pudeat, inquit, istorum, aut non possim, quem ad modum ea dicantur, ostendere! Ego vero non dubito, inquam, quin facile possis, nec est quod te pudeat sapienti assentiri, qui se unus, quod sciam, sapientem profiteri sit ausus. Nam Metrodorum non puto ipsum professum, sed, cum appellaretur ab Epicuro, repudiare tantum beneficium noluisse; septem autem illi non suo, sed populorum
8 suffragio omnium nominati sunt. Verum hoc loco sumo verbis his eandem certe vim voluptatis Epicurum nosse quam ceteros. Omnes enim iucundum motum, quo sensus hilaretur, Graece ἡδονήν, Latine voluptatem vocant. Quid est igitur, inquit, quod requiras? Dicam, inquam, et quidem discendi causa magis, quam quo te aut Epicurum reprensum velim. Ego quoque, inquit, didicerim libentius, si quid attuleris, quam te reprehenderim. Tenesne igitur, inquam, Hieronymus Rhodius quid dicat esse summum bonum, quo putet omnia referri oportere? Teneo, inquit, finem illi videri nihil dolere. Quid? idem iste, in-
9 quam, de voluptate quid sentit? Negat esse eam, inquit, propter se expetendam. Aliud igitur esse censet gaudere, aliud non dolere. Et quidem, inquit, vehementer errat; nam, ut paulo ante docui, augendae voluptatis finis est doloris omnis amotio. Non dolere, inquam, istud quam vim habeat, postea videro; aliam

vero vim voluptatis esse, aliam nihil dolendi, nisi valde pertinax fueris, concedas necesse est. Atqui reperies, inquit, in hoc quidem pertinacem; dici enim nihil potest verius. Estne, quaeso, inquam, sitienti in bibendo voluptas? Quis istud possit, inquit, negare? — Eademne, quae restincta siti? — Immo alio genere; restincta enim sitis stabilitatem voluptatis habet, illa autem voluptas ipsius restinctionis in motu est. Cur igitur, inquam, res tam dissimiles eodem nomine appellas? Quid paulo ante, inquit, dixerim, 10
nonne meministi, cum omnis dolor detractus esset, variari, non augeri voluptatem? Memini vero, inquam. Sed tu istuc dixti bene Latine, parum plane. *Varietas* enim Latinum verbum est, idque proprie quidem in disparibus coloribus dicitur, sed transfertur in multa disparia: *varium* poëma, *varia* oratio, *varii* mores, *varia* fortuna, voluptas etiam *varia* dici solet, cum percipitur e multis dissimilibus rebus dissimilis efficientibus voluptates. Eam si varietatem diceres, intellegerem, ut etiam non dicente te intellego; ista varietas quae sit, non satis perspicio, quod ais, cum dolore careamus, tum in summa voluptate nos esse, cum autem vescamur iis rebus, quae dulcem motum afferant sensibus, tum esse in motu voluptatem, quae faciat varietatem voluptatum, sed non augeri illam non dolendi voluptatem, quam cur voluptatem appelles, nescio.

An potest, inquit [ille], quicquam esse suavius 4 11
quam nihil dolere? Immo sit sane nihil melius, inquam (nondum enim id quaero), num propterea idem voluptas est, quod, ut ita dicam, indolentia? Plane idem, inquit, et maxima quidem, qua fieri nulla maior potest. Quid dubitas igitur, inquam, summo bono a te ita constituto, ut id totum in non dolendo sit, id tenere unum, id tueri, id defendere? Quid enim 12
necesse est, tamquam meretricem in matronarum coetum, sic voluptatem in virtutum concilium ad-

ducere? Invidiosum nomen est, infame, suspectum. Itaque hoc frequenter dici solet a vobis, non intellegere nos, quam dicat Epicurus voluptatem. Quod quidem mihi si quando dictum est (est autem dictum non parum saepe), etsi satis clemens sum in disputando, tamen interdum soleo subirasci. Egone non intellego, quid sit ἡδονή Graece, Latine voluptas? utram tandem linguam nescio? deinde qui fit, ut ego nesciam, sciant omnes, quicumque Epicurei esse voluerunt? Quod vestri quidem vel optime disputant, nihil opus esse eum, philosophus qui futurus sit, scire litteras. Itaque ut maiores nostri ab aratro adduxerunt Cincinnatum illum, ut dictator esset, sic vos de pagis omnibus colligitis bonos illos quidem
13 viros, sed certe non pereruditos. Ergo illi intellegunt, quid Epicurus dicat, ego non intellego? Ut scias me intellegere, primum idem esse dico voluptatem, quod ille ἡδονήν. Et quidem saepe quaerimus verbum Latinum par Graeco, et quod idem valeat; hic nihil fuit, quod quaereremus. Nullum inveniri verbum potest, quod magis idem declaret Latine, quod Graece, quam declarat voluptas. Huic verbo omnes, qui ubique sunt, qui Latine sciunt, duas res subiciunt, laetitiam in animo, commotionem suavem iucunditatis in corpore. Nam et ille apud Trabeam 'voluptatem animi nimiam' laetitiam dicit eandem, quam ille Caecilianus, qui 'omnibus laetitiis laetum' esse se narrat. Sed hoc interest, quod voluptas dicitur etiam in animo (vitiosa res, ut Stoici putant, qui eam sic definiunt: sublationem animi sine ratione opinantis se magno bono frui), non dicitur laetitia
14 nec gaudium in corpore. In eo autem voluptas omnium Latine loquentium more ponitur, cum percipitur ea, quae sensum aliquem moveat, iucunditas. Hanc quoque iucunditatem, si vis, transfer in animum; iuvare enim in utroque dicitur, ex eoque iucundum, modo intellegas inter illum, qui dicat:

Tánta laetitia aúctus sum, ut nihil cónstet,

et eum, qui:

Nunc demum mihi animus ardet,

quorum alter laetitia gestiat, alter dolore crucietur, esse illum medium:

Quamquam haéc inter nos núper notitia
ádmodum est,

qui nec laetetur nec angatur, itemque inter eum, qui potiatur corporis expetitis voluptatibus, et eum, qui excrucietur summis doloribus, esse eum, qui utroque careat.

Satisne igitur videor vim verborum tenere, an 5 15
sum etiam nunc vel Graece loqui vel Latine docendus? Et tamen vide, ne, si ego non intellegam, quid Epicurus loquatur, cum Graece, ut videor, luculenter sciam, sit aliqua culpa eius, qui ita loquatur, ut non intellegatur. Quod duobus modis sine reprensione fit, si aut de industria facias, ut Heraclitus, 'cognomento qui σκοτεινός perhibetur, quia de natura nimis obscure memoravit,' aut cum rerum obscuritas, non verborum, facit, ut non intellegatur oratio, qualis est in Timaeo Platonis. Epicurus autem, ut opinor, nec non vult, si possit, plane et aperte loqui, nec de re obscura, ut physici, aut artificiosa, ut mathematici, sed de illustri et facili et iam in vulgus pervagata loquitur. Quamquam non negatis nos intellegere, quid sit voluptas, sed quid ille dicat; e quo efficitur, non ut nos non intellegamus, quae vis sit istius verbi, sed ut ille suo more loquatur, nostrum neglegat. Si enim idem dicit, 16
quod Hieronymus, qui censet summum bonum esse sine ulla molestia vivere, cur mavult dicere voluptatem quam vacuitatem doloris, ut ille facit, qui, quid dicat, intellegit? sin autem voluptatem putat adiungendam eam, quae sit in motu (sic enim appellat

hanc dulcem: 'in motu', illam nihil dolentis 'in stabilitate'), quid tendit? cum efficere non possit, ut cuiquam, qui ipse sibi notus sit, hoc est qui suam naturam sensumque perspexerit, vacuitas doloris et voluptas idem esse videatur. Hoc est vim afferre, Torquate, sensibus, extorquere ex animis cognitiones verborum, quibus imbuti sumus. Quis enim est, qui non videat haec esse in natura rerum tria? unum, cum in voluptate sumus, alterum, cum in dolore, tertium hoc, in quo nunc equidem sum, credo item vos, nec in dolore nec in voluptate; ut in voluptate sit, qui epuletur, in dolore, qui torqueatur. Tu autem inter haec tantam multitudinem hominum interiectam
17 non vides nec laetantium nec dolentium? Non prorsus, inquit, omnisque, qui sine dolore sint, in voluptate, et ea quidem summa, esse dico. — Ergo in eadem voluptate eum, qui alteri misceat mulsum ipse non sitiens, et eum, qui illud sitiens bibat?

6 Tum ille: Finem, inquit, interrogandi, si videtur, quod quidem ego a principio ita me malle dixeram hoc ipsum providens, dialecticas captiones. Rhetorice igitur, inquam, nos mavis quam dialectice disputare? Quasi vero, inquit, perpetua oratio rhetorum solum, non etiam philosophorum sit. Zenonis est, inquam, hoc Stoici. Omnem vim loquendi, ut iam ante Aristoteles, in duas tributam esse partes, rhetoricam palmae, dialecticam pugni similem esse dicebat, quod latius loquerentur rhetores, dialectici autem compressius. Obsequar igitur voluntati tuae dicamque, si potero, rhetorice, sed hac rhetorica philosophorum, non nostra illa forensi, quam necesse est, cum populariter loquatur, esse interdum paulo hebetiorem.
18 Sed dum dialecticam, Torquate, contemnit Epicurus, quae una continet omnem et perspiciendi, quid in quaque re sit, scientiam et iudicandi, quale quidque sit, et ratione ac via disputandi, ruit in dicendo, ut mihi quidem videtur, nec ea, quae docere vult, ulla

arte distinguit, ut haec ipsa, quae modo loquebamur. Summum a vobis bonum voluptas dicitur. Aperiendum est igitur, quid sit voluptas; aliter enim explicari, quod quaeritur, non potest. Quam si explicavisset, non tam haesitaret. Aut enim eam voluptatem tueretur, quam Aristippus, id est, qua sensus dulciter ac iucunde movetur, quam etiam pecudes, si loqui possent, appellarent voluptatem, aut, si magis placeret suo more loqui, quam ut

Omnés Danai atque Mycénenses,
Attíca pubes

reliquique Graeci, qui hoc anapaesto citantur, hoc non dolere solum voluptatis nomine appellaret, illud Aristippeum contemneret, aut, si utrumque probaret, ut probat, coniungeret doloris vacuitatem cum voluptate et duobus ultimis uteretur. Multi enim et magni 19
philosophi haec ultima bonorum iuncta fecerunt, ut Aristoteles virtutis usum cum vitae perfectae prosperitate coniunxit, Callipho adiunxit ad honestatem voluptatem, Diodorus ad eandem honestatem addidit vacuitatem doloris. Idem fecisset Epicurus, si sententiam hanc, quae nunc Hieronymi est, coniunxisset cum Aristippi vetere sententia. Illi enim inter se dissentiunt. Propterea singulis finibus utuntur et, cum uterque Graece egregie loquatur, nec Aristippus, qui voluptatem summum bonum dicit, in voluptate ponit non dolere, neque Hieronymus, qui summum bonum statuit non dolere, voluptatis nomine umquam utitur pro illa indolentia, quippe qui ne in expetendis quidem rebus numeret voluptatem. Duae sunt enim 7 20
res quoque, ne tu verba solum putes. Unum est sine dolore esse, alterum cum voluptate. Vos ex his tam dissimilibus rebus non modo nomen unum (nam id facilius paterer), sed etiam rem unam ex duabus facere conamini, quod fieri nullo modo potest. Hic, qui utrumque probat, ambobus debuit uti, sicut facit

re, neque tamen dividit verbis. Cum enim eam ipsam
voluptatem, quam eodem nomine omnes appellamus,
laudat locis plurimis, audet dicere ne suspicari qui-
dem se ullum bonum seiunctum ab illo Aristippeo
genere voluptatis, atque ibi hoc dicit, ubi omnis eius
est oratio de summo bono. In alio vero libro, in
quo breviter comprehensis gravissimis sententiis quasi
oracula edidisse sapientiae dicitur, scribit his verbis,
quae nota tibi profecto, Torquate, sunt (quis enim
vestrum non edidicit Epicuri *κυρίας δόξας*, id est
quasi maxime ratas, quia gravissimae sint ad beate
vivendum breviter enuntiatae sententiae?). Animad-
21 verte igitur, rectene hanc sententiam interpreter: 'Si
ea, quae sunt luxuriosis efficientia volup-
tatum, liberarent eos deorum et mortis et do-
loris metu docerentque, qui essent fines cupi-
ditatum, nihil haberemus, *quod reprehendere-
mus*, cum undique complerentur voluptatibus
nec haberent ulla ex parte aliquid aut dolens
aut aegrum, id est autem malum.'

Hoc loco tenere se Triarius non potuit. Obsecro,
inquit, Torquate, haec dicit Epicurus? (quod mihi
quidem visus est, cum sciret, velle tamen confitentem
audire Torquatum). At ille non pertimuit saneque
fidenter: Istis quidem ipsis verbis, inquit; sed quid
sentiat, non videtis. Si alia sentit, inquam, alia
loquitur, numquam intellegam, quid sentiat; sed plane
dicit, quod intellegit. Idque si ita dicit, non esse
reprendendos luxuriosos, si sapientes sint, dicit ab-
surde, similiter et si dicat non reprendendos parricidas,
si nec cupidi sint nec deos metuant nec mortem nec
dolorem. Et tamen quid attinet luxuriosis ullam
exceptionem dari aut fingere aliquos, qui cum luxu-
riose viverent, a summo philosopho non reprenderen-
22 tur eo nomine dumtaxat, cetera caverent? Sed tamen
nonne reprenderes, Epicure, luxuriosos ob eam ipsam
causam, quod ita viverent, ut persequerentur cuiusque

modi voluptates, cum esset praesertim, ut ais tu, summa voluptas nihil dolere? Atqui reperiemus asotos primum ita non religiosos, ut 'edint de patella,' deinde ita mortem non timentes, ut illud in ore habeant ex Hymnide:

Míhi sex menses sátis sunt vitae, séptimum
Orco spóndeo.

Iam doloris medicamenta illa Epicurea tamquam de narthecio proment: 'Si gravis, brevis; si longus, levis.' Unum nescio, quo modo possit, si luxuriosus sit, finitas cupiditates habere.

Quid ergo attinet dicere: 'Nihil haberem, quod 8 23 reprenderem, si finitas cupiditates haberent'? Hoc est dicere: 'Non reprenderem asotos, si non essent asoti.' Isto modo ne improbos quidem, si essent boni viri. Hic homo severus luxuriam ipsam per se reprendendam non putat. Et hercule, Torquate, ut verum loquamur, si summum bonum voluptas est, rectissime non putat. Nolim enim mihi fingere asotos, ut soletis, qui in mensam vomant, et qui de conviviis auferantur crudique postridie se rursus ingurgitent, qui solem, ut aiunt, nec occidentem umquam viderint nec orientem, qui consumptis patrimoniis egeant. Nemo nostrum istius generis asotos iucunde putat vivere. Mundos, elegantis, optimis cocis, pistoribus, piscatu, aucupio, venatione, his omnibus exquisitis, vitantes cruditatem, 'quibus vinum defusum e pleno sit, † hirsizon', ut ait Lucilius, 'cui nihildum sit vis et sacculus abstulerit', adhibentis ludos et quae sequuntur, illa, quibus detractis clamat Epicurus se nescire, quid sit bonum; adsint etiam formosi pueri, qui ministrent, respondeat his vestis, argentum, Corinthium, locus ipse, aedificium — hos ergo asotos bene quidem vivere aut beate numquam dixerim. Ex quo efficitur, non ut voluptas 24 ne sit voluptas, sed ut voluptas non sit summum

bonum. Nec ille, qui Diogenem Stoicum adulescens, post autem Panaetium audierat, Laelius, eo dictus est sapiens, quod non intellegeret, quid suavissimum esset (nec enim sequitur, ut, cui cor sapiat, ei non sapiat palatus), sed quia parvi id duceret.

O lapathe, ut iactare, nec es satis cognitus qui sis!
In quo Laelius clamores σοφὸς ille solebat
Edere compellans gumias ex ordine nostros.

Praeclare Laelius, et recte σοφός, illudque vere:

O Publi, o gurges, Galloni! es homo miser, inquit.
Cenasti in vita numquam bene, cum omnia in ista
Consumis squilla atque acupensere cum decimano.

Is haec loquitur, qui in voluptate nihil ponens negat eum bene cenare, qui omnia ponat in voluptate, et tamen *non* negat libenter umquam cenasse Gallonium (mentiretur enim), sed bene. Ita graviter et severe voluptatem secernit a bono. Ex quo illud efficitur, qui bene cenent, omnis libenter cenare, qui libenter, non continuo bene. Semper Laelius bene. Quid bene? Dicet Lucilius?

cocto,
Condito,

sed cedo caput cenae:

sermone bono,

quid ex eo?

si quaeris, libenter;

veniebat enim ad cenam, ut animo quieto satiaret desideria naturae. Recte ergo is negat umquam bene cenasse Gallonium, recte miserum, cum praesertim

in eo omne studium consumeret. Quem libenter
cenasse nemo negat. Cur igitur non bene? Quia,
quod bene, id recte, frugaliter, honeste; ille porro
[male,] prave, nequiter, turpiter cenabat; non igitur
bene. Nec lapathi suavitatem acupenseri Gallonii
Laelius anteponebat, sed suavitatem ipsam neglegebat;
quod non faceret, si in voluptate summum bonum
poneret.

Semovenda est igitur voluptas, non solum ut recta 9
sequamini, sed etiam ut loqui deceat frugaliter.
Possumusne ergo in vita summum bonum dicere, 26
cum id ne in cena quidem posse videamur? Quo
modo autem philosophus loquitur? 'Tria genera cupi-
ditatum, naturales et necessariae, naturales et non
necessariae, nec naturales nec necessariae.' Primum
divisit ineleganter; duo enim genera quae erant, fecit
tria. Hoc est non dividere, sed frangere. Qui haec
didicerunt, quae ille contemnit, sic solent: 'Duo genera
cupiditatum, naturales et inanes, naturalium duo, ne-
cessariae et non necessariae.' Confecta res esset.
Vitiosum est enim in dividendo partem in genere
numerare. Sed hoc sane concedamus; contemnit enim 27
disserendi elegantiam. Confuse loquitur; gerendus
est mos, modo recte sentiat. Equidem illud ipsum
non nimium probo et tantum patior, philosophum
loqui de cupiditatibus finiendis. An potest cupiditas
finiri? Tollenda est atque extrahenda radicitus. Quis
est enim, in quo sit cupiditas, quin recte cupidus
dici possit? Ergo et avarus erit, sed finite, et adulter,
verum habebit modum, et luxuriosus eodem modo.
Qualis ista philosophia est, quae non interitum af-
ferat pravitatis, sed sit contenta mediocritate vitiorum?
Quamquam in hac divisione rem ipsam prorsus probo,
elegantiam desidero. Appellet haec desideria naturae,
cupiditatis nomen servet alio, ut eam, cum de ava-
ritia, cum de intemperantia, cum de maximis vitiis
loquetur, tamquam capitis accuset. Sed haec quidem 28

liberius ab eo dicuntur et saepius. Quod equidem non reprendo; est enim tanti philosophi tamque nobilis audacter sua decreta defendere. Sed tamen ex eo, quod eam voluptatem, quam omnes gentes hoc nomine appellant, videtur amplexari saepe vehementius, in magnis interdum versatur angustiis, ut hominum conscientia remota nihil tam turpe sit, quod voluptatis causa non videatur esse facturus. Deinde, ubi erubuit (vis enim est permagna naturae), confugit illuc, ut neget accedere quicquam posse ad voluptatem nihil dolentis. At iste non dolendi status non vocatur voluptas. Non laboro, inquit, de nomine. — Quid, quod res alia tota est? — Reperiam multos, vel innumerabiles potius, non tam curiosos nec tam molestos, quam vos estis, quibus, quicquid velim, facile persuadeam. — Quid ergo dubitamus, quin, si non dolere voluptas sit summa, non esse in voluptate dolor sit maximus? cur non id ita fit? — Quia dolori non voluptas contraria est, sed doloris privatio.

10 29 Hoc vero non videre, maximo argumento esse voluptatem illam, qua sublata neget se intellegere omnino, quid sit bonum! (eam autem ita persequitur: quae palato percipiatur, quae auribus; cetera addit, quae si appelles, honos praefandus sit) hoc igitur, quod solum bonum severus et gravis philosophus novit, idem non videt ne expetendum quidem esse, quod eam voluptatem hoc eodem auctore non desideremus, cum dolore careamus. Quam haec sunt
30 contraria! Hic si definire, si dividere didicisset, si loquendi vim, si denique consuetudinem verborum teneret, numquam in tantas salebras incidisset. Nunc vides, quid faciat. Quam nemo umquam voluptatem appellavit, appellat; quae duo sunt, unum facit. Hanc in motu voluptatem (sic enim has suaves et quasi dulces voluptates appellat) interdum ita extenuat, ut M'. Curium putes loqui, interdum ita laudat, ut, quid praeterea sit bonum, neget se posse ne suspicari qui-

dem. Quae iam oratio non a philosopho aliquo, sed a censore opprimenda est. Non est enim vitium in oratione solum, sed etiam in moribus. Luxuriam non reprendit, modo sit vacua infinita cupiditate et timore. Hoc loco discipulos quaerere videtur, ut, qui asoti esse velint, philosophi ante fiant. A primo, ut opinor, 31
animantium ortu petitur origo summi boni. Simul atque natum animal est, gaudet voluptate et eam appetit ut bonum, aspernatur dolorem ut malum. De malis autem et bonis ab iis animalibus, quae nondum depravata sint, ait optime iudicari. Haec et tu ita posuisti, et verba vestra sunt. Quam multa vitiosa! Summum enim bonum et malum vagiens puer utra voluptate diiudicabit, stante an movente? quoniam, si dis placet, ab Epicuro loqui discimus. Si stante, hoc natura videlicet vult, salvam esse se, quod concedimus; si movente, quod tamen dicitis, nulla turpis voluptas erit, quae praetermittenda sit, et simul non proficiscitur animal illud modo natum a summa voluptate, quae est a te posita in non dolendo. Nec 32
tamen argumentum hoc Epicurus a parvis petivit aut etiam a bestiis, quae putat esse specula naturae, ut diceret ab iis duce natura hanc voluptatem expeti nihil dolendi. Neque enim haec movere potest appetitum animi, nec ullum habet ictum, quo pellat animum, status hic non dolendi. Itaque in hoc eodem peccat Hieronymus. At ille pellit, qui permulcet sensum voluptate. Itaque Epicurus semper hoc utitur, ut probet voluptatem natura expeti, quod ea voluptas, quae in motu sit, et parvos ad se alliciat et bestias, non illa stabilis, in qua tantum inest nihil dolere. Qui igitur convenit ab alia voluptate dicere naturam proficisci, in alia summum bonum ponere?

Bestiarum vero nullum iudicium puto. Quamvis 11 33
enim depravatae non sint, pravae tamen esse possunt. Ut bacillum aliud est inflexum et incurvatum de industria, aliud ita natum, sic ferarum natura non est

illa quidem depravata mala disciplina, sed natura sua. Nec vero ut voluptatem expetat, natura movet infantem, sed tantum ut se ipse diligat, ut integrum se salvumque velit. Omne enim animal, simul est ortum, et se ipsum et omnes partes suas diligit duasque, quae maximae sunt, in primis amplectitur, animum et corpus, deinde utriusque partes. Nam sunt et in animo praecipua quaedam et in corpore, quae cum leviter agnovit, tum discernere incipit, ut ea, quae prima data sint natura, appetat aspernetur-
34 que contraria. In his primis naturalibus voluptas insit necne, magna quaestio est. Nihil vero putare esse praeter voluptatem, non membra, non sensus, non ingenii motum, non integritatem corporis, non valetudinem, summae mihi videtur inscitiae. Atque ab isto capite fluere necesse est omnem rationem bonorum et malorum. Polemoni et iam ante Aristoteli ea prima visa sunt, quae paulo ante dixi. Ergo nata est sententia veterum Academicorum et Peripateticorum, ut finem bonorum dicerent secundum naturam vivere, id est virtute adhibita frui primis a natura datis. Callipho ad virtutem nihil adiunxit nisi voluptatem, Diodorus vacuitatem doloris...... His omnibus, quos dixi, consequentes sunt fines bonorum, Aristippo simplex voluptas, Stoicis consentire naturae, quod esse volunt e virtute, id est honeste, vivere, quod ita interpretantur: vivere cum intellegentia rerum earum, quae natura evenirent, eligentem ea, quae essent secundum naturam, reicientemque contraria.
35 Ita tres sunt fines expertes honestatis, unus Aristippi vel Epicuri, alter Hieronymi, Carneadi tertius, tres, in quibus honestas cum aliqua accessione, Polemonis, Calliphontis, Diodori, una simplex, cuius Zeno auctor, posita in decore tota, id est in honestate. Nam Pyrrho, Aristo, Erillus iam diu abiecti. Reliqui sibi constiterunt, ut extrema cum initiis convenirent, ut Aristippo voluptas, Hieronymo doloris vacuitas, Car-

neadi frui principiis naturalibus esset extremum. Epi- 12
curus autem cum in prima commendatione voluptatem
dixisset, si eam, quam Aristippus, idem tenere debuit
ultimum bonorum, quod ille; sin eam, quam Hiero-
nymus, fecisset idem, ut voluptatem illam [Aristippi]
in prima commendatione poneret.

Nam quod ait sensibus ipsis iudicari voluptatem 36
bonum esse, dolorem malum, plus tribuit sensibus,
quam nobis leges permittunt, *cum* privatarum litium
iudices sumus. Nihil enim possumus iudicare, nisi
quod est nostri iudicii. In quo frustra iudices solent,
cum sententiam pronuntiant, addere: 'si quid mei
iudicii est.' Si enim non fuit eorum iudicii, nihilo
magis hoc non addito illud est iudicatum. Quid
iudicant sensus? Dulce amarum, leve asperum, prope
longe, stare movere, quadratum rotundum. Aequam 37
igitur pronuntiabit sententiam ratio adhibita primum
divinarum humanarumque rerum scientia, quae potest
appellari rite sapientia, deinde adiunctis virtutibus,
quas ratio rerum omnium dominas, tu voluptatum
satellites et ministras esse voluisti; quarum adeo
omnium sententia pronuntiabit primum de voluptate,
nihil esse ei loci, non modo ut sola ponatur in summi
boni sede, quam quaerimus, sed ne illo quidem modo,
ut ad honestatem applicetur. De vacuitate doloris
eadem sententia erit. Reicietur etiam Carneades, nec 38
ulla de summo bono ratio aut voluptatis non dolen-
dive particeps aut honestatis expers probabitur. Ita
relinquet duas, de quibus etiam atque etiam con-
sideret. Aut enim statuet nihil esse bonum nisi ho-
nestum, nihil malum nisi turpe, cetera aut omnino
nihil habere momenti aut tantum, ut nec expetenda
nec fugienda, sed eligenda modo aut reicienda sint,
aut anteponet eam, quam cum honestate ornatissimam,
tum etiam ipsis initiis naturae et totius perfectione
vitae locupletatam videbit. Quod eo liquidius faciet,

si perspexerit, rerum inter eas verborumne sit con-
troversia.

13 39 Huius ego nunc auctoritatem sequens idem faciam.
Quantum enim potero, minuam contentiones omnesque
sententias simplices eorum, in quibus nulla inest
virtutis adiunctio, omnino a philosophia semovendas
putabo, primum Aristippi Cyrenaicorumque omnium,
quos non est veritum in ea voluptate, quae maxime
dulcedine sensum moveret, summum bonum ponere
40 contemnentis istam vacuitatem doloris. Hi non vi-
derunt, ut ad cursum equum, ad arandum bovem, ad
indagandum canem, sic hominem ad duas res, ut ait
Aristoteles, ad intellegendum et agendum, esse natum
quasi mortalem deum, contraque ut tardam aliquam
et languidam pecudem ad pastum et ad procreandi
voluptatem hoc divinum animal ortum esse voluerunt,
41 quo nihil mihi videtur absurdius. Atque haec contra
Aristippum, qui eam voluptatem non modo summam,
sed solam etiam ducit, quam omnes unam appellamus
voluptatem. Aliter autem vobis placet. Sed ille, ut
dixi, vitiose. Nec enim figura corporis nec ratio
excellens ingenii humani significat ad unam hanc rem
natum hominem, ut frueretur voluptatibus. Nec vero
audiendus Hieronymus, cui summum bonum est idem,
quod vos interdum vel potius nimium saepe dicitis,
nihil dolere. Non enim, si malum est dolor, carere
eo malo satis est ad bene vivendum. Hoc dixerit
potius Ennius:

Nimium boni est, cui nihil est . . . . mali.

Nos beatam vitam non depulsione mali, sed adeptione
boni iudicemus, nec eam cessando, sive gaudentem,
ut Aristippus, sive non dolentem, ut hic, sed agendo
42 aliquid considerandove quaeramus. Quae possunt
eadem contra Carneadeum illud summum bonum dici,
quod is non tam, ut probaret, protulit, quam ut
Stoicis, quibuscum bellum gerebat, opponeret. Id

autem eius modi est, ut additum ad virtutem auctoritatem videatur habiturum et expleturum cumulate vitam beatam, de quo omnis haec quaestio est. Nam qui ad virtutem adiungunt vel voluptatem, quam unam virtus minimi facit, vel vacuitatem doloris, quae etiamsi malo caret, tamen non est summum bonum, accessione utuntur non ita probabili, nec tamen, cur id tam parce tamque restricte faciant, intellego. Quasi enim emendum eis sit, quod addant ad virtutem, primum vilissimas res addunt, dein singulas potius, quam omnia, quae prima natura approbavisset, ea cum honestate coniungerent. Quae quod 43 Aristoni et Pyrrhoni omnino visa sunt pro nihilo, ut inter optime valere et gravissime aegrotare nihil prorsus dicerent interesse, recte iam pridem contra eos desitum est disputari. Dum enim in una virtute sic omnia esse voluerunt, ut eam rerum selectione exspoliarent nec ei quicquam, aut unde oriretur, darent, aut ubi niteretur, virtutem ipsam, quam amplexabantur, sustulerunt. Erillus autem ad scientiam omnia revocans unum quoddam bonum vidit, sed nec optimum, nec quo vita gubernari possit. Itaque hic ipse iam pridem est reiectus; post enim Chrysippum non sane est disputatum.

Restatis igitur vos; nam cum Academicis incerta 14 luctatio est, qui nihil affirmant et quasi desperata cognitione certi id sequi volunt, quodcumque veri simile videatur. Cum Epicuro autem hoc plus est 44 negotii, quod e duplici genere voluptatis coniunctus est, quodque et ipse et amici eius et multi postea defensores eius sententiae fuerunt, et nescio quo modo, is qui auctoritatem minimam habet, maximam vim, populus cum illis facit. Quos nisi redarguimus, omnis virtus, omne decus, omnis vera laus deserenda est. Ita ceterorum sententiis semotis relinquitur non mihi cum Torquato, sed virtuti cum voluptate certatio. Quam quidem certationem homo et acutus et diligens,

Chrysippus, non contemnit totumque discrimen summi boni in earum comparatione positum putat. Ego autem existimo, si honestum esse aliquid ostendero, quod sit ipsum sua vi propter seque expetendum, iacere vestra omnia. Itaque eo, quale sit, breviter, ut tempus postulat, constituto accedam ad omnia tua, Torquate, nisi memoria forte defecerit.

45 Honestum igitur id intellegimus, quod tale est, ut detracta omni utilitate sine ullis praemiis fructibusve per se ipsum possit iure laudari. Quod quale sit, non tam definitione, qua sum usus, intellegi potest, quamquam aliquantum potest, quam communi omnium iudicio et optimi cuiusque studiis atque factis, qui permulta ob eam unam causam faciunt, quia decet, quia rectum, quia honestum est, etsi nullum consecuturum emolumentum vident. Homines enim, etsi aliis multis, tamen hoc uno plurimum a bestiis differunt, quod rationem habent a natura datam mentemque acrem et vigentem celerrimeque multa simul agitantem et, ut ita dicam, sagacem, quae et causas rerum et consecutiones videat et similitudines transferat et disiuncta coniungat et cum praesentibus futura copulet omnemque complectatur vitae consequentis statum. Eademque ratio fecit hominem hominum appetentem cumque iis natura et sermone et usu congruentem, ut profectus a caritate domesticorum ac suorum serpat longius et se implicet primum civium, deinde omnium mortalium societate atque, ut ad Archytam scripsit Plato, non sibi se soli natum meminerit, sed patriae, sed suis, ut perexigua pars
46 ipsi relinquatur. Et quoniam eadem natura cupiditatem ingenuit homini veri videndi, quod facillime apparet, cum vacui curis etiam, quid in caelo fiat, scire avemus, his initiis inducti omnia vera diligimus, id est fidelia, simplicia, constantia, tum vana, falsa, fallentia odimus, ut fraudem, periurium, malitiam, iniuriam. Eadem ratio habet in se quiddam amplum

atque magnificum, ad imperandum magis quam ad parendum accommodatum, omnia humana non tolerabilia solum, sed etiam levia ducens, altum quiddam et excelsum, nihil timens, nemini cedens, semper invictum. Atque his tribus generibus honestorum 47 notatis quartum sequitur et in eadem pulchritudine et aptum ex illis tribus, in quo inest ordo et moderatio. Cuius similitudine perspecta in formarum specie ac dignitate transitum est ad honestatem dictorum atque factorum. Nam ex his tribus laudibus, quas ante dixi, et temeritatem reformidat et non audet cuiquam aut dicto protervo aut facto nocere vereturque quicquam aut facere aut eloqui, quod parum virile videatur.

Habes undique expletam et perfectam, Torquate, 15 48 formam honestatis, quae tota quattuor his virtutibus, quae a te quoque commemoratae sunt, continetur. Hanc se tuus Epicurus omnino ignorare dicit quam aut qualem esse velint, qui honestate summum bonum metiantur. Si ad honestatem enim omnia referantur, neque in ea voluptatem dicant inesse, ait eos voce inani sonare (his enim ipsis verbis utitur) neque intellegere nec videre, sub hanc vocem honestatis quae sit subicienda sententia. Ut enim consuetudo loquitur, id solum dicitur honestum, quod est populari fama gloriosum. 'Quod', inquit, 'quamquam voluptatibus quibusdam est saepe iucundius, tamen expetitur propter voluptatem.' Videsne, quam sit magna dis- 49 sensio? Philosophus nobilis, a quo non solum Graecia et Italia, sed etiam omnis barbaria commota est, honestum quid sit, si id non sit in voluptate, negat se intellegere, nisi forte illud, quod multitudinis rumore laudetur. Ego autem hoc etiam turpe esse saepe iudico et, si quando turpe non sit, tum esse non turpe, cum id a multitudine laudetur, quod sit ipsum per se rectum atque laudabile; non ob eam causam tamen illud dici esse honestum, quia laudetur

a multis, sed quia tale sit, ut, vel si ignorarent id homines, vel si obmutuissent, sua tamen pulchritudine esset specieque laudabile. Itaque idem natura victus, cui obsisti non potest, dicit alio loco id, quod a te etiam paulo ante dictum est, non posse iucunde
50 vivi nisi etiam honeste. Quid nunc 'honeste' dicit? idemne, quod iucunde? Ergo ita: non posse honeste vivi, nisi honeste vivatur? An nisi populari fama? Sine ea igitur iucunde negat posse *se* vivere? Quid turpius quam sapientis vitam ex insipientium sermone pendere? Quid ergo hoc loco intellegit honestum? Certe nihil, nisi quod possit ipsum propter se iure laudari. Nam si propter voluptatem, quae est ista laus, quae possit e macello peti? Non is vir est, ut, cum honestatem eo loco habeat, ut sine ea iucunde neget posse vivi, illud honestum, quod populare sit, sentiat et sine eo neget iucunde vivi posse, aut quicquam aliud honestum intellegat, nisi quod sit rectum ipsumque per se, sua vi, sua sponte, sua natura laudabile.

16 51 Itaque, Torquate, cum diceres clamare Epicurum non posse iucunde vivi, nisi honeste et sapienter et iuste viveretur, tu ipse mihi gloriari videbare. Tanta vis inerat in verbis propter earum rerum, quae significabantur his verbis, dignitatem, ut altior fieres, ut interdum insisteres, ut nos intuens quasi testificarere laudari honestatem et iustitiam aliquando ab Epicuro. Quam te decebat iis verbis uti, quibus si philosophi non uterentur, philosophia omnino non egeremus! Istorum enim verborum amore, quae perraro appellantur ab Epicuro, sapientiae, fortitudinis, iustitiae, temperantiae, praestantissimis ingeniis homines se ad
52 philosophiae studium contulerunt. 'Oculorum', inquit Plato, 'est in nobis sensus acerrimus, quibus sapientiam non cernimus. Quam illa ardentis amores excitaret sui!' Cur tandem? an quod ita callida est, ut optime possit architectari

voluptates? Cur iustitia laudatur? aut unde est hoc
contritum vetustate proverbium: 'quicum in tene-
bris'? Hoc dictum in una re latissime patet, ut in
omnibus factis re, non teste moveamur. Sunt enim 53
levia et perinfirma, quae dicebantur a te, animi con-
scientia improbos excruciari, tum etiam poenae timore,
qua aut afficiantur aut semper sint in metu ne af-
ficiantur aliquando. Non oportet timidum aut im-
becillo animo fingi non bonum illum virum, qui,
quicquid fecerit, ipse se cruciet omniaque formidet,
sed omnia callide referentem ad utilitatem, acutum,
versutum, veteratorem, facile ut excogitet, quo modo
occulte, sine teste, sine ullo conscio fallat. An tu 54
me de L. Tubulo putas dicere? qui cum praetor
quaestionem inter sicarios exercuisset, ita aperte cepit
pecunias ob rem iudicandam, ut anno proximo
P. Scaevola tribunus plebis ferret ad plebem, vel-
lentne de ea re quaeri. Quo plebiscito decreta a
senatu est consuli quaestio Cn. Caepioni; profectus in
exsilium Tubulus statim nec respondere ausus; erat
enim res aperta.

Non igitur de improbo, sed *de* callido improbo 17
quaerimus, qualis Q. Pompeius in foedere Numantino
infitiando fuit, nec vero omnia timente, sed primum
qui animi conscientiam non curet, quam scilicet com-
primere nihil est negotii. Is enim, qui occultus et
tectus dicitur, tantum abest ut se indicet, perficiet
etiam, ut dolere alterius improbo facto videatur.
Quid est enim aliud esse versutum? Memini me 55
adesse P. Sextilio Rufo, cum is rem ad amicos ita
deferret, se esse heredem Q. Fadio Gallo, cuius in
testamento scriptum esset se ab eo rogatum, ut
omnis hereditas ad filiam perveniret. Id Sextilius
factum negabat. Poterat autem impune; quis enim
redargueret? Nemo nostrum credebat, eratque veri
similius hunc mentiri, cuius interesset, quam illum,
qui id se rogasse scripsisset, quod debuisset rogare.

Addebat etiam se in legem Voconiam iuratum contra eam facere non audere, nisi aliter amicis videretur. Aderamus nos quidem adulescentes, sed multi amplissimi viri, quorum nemo censuit plus Fadiae dandum, quam posset ad eam lege Voconia pervenire. Tenuit permagnam Sextilius hereditatem, unde, si secutus esset eorum sententiam, qui honesta et recta emolumentis omnibus et commodis anteponerent, nummum nullum attigisset. Num igitur eum postea censes anxio animo aut sollicito fuisse? Nihil minus, contraque illa hereditate dives ob eamque rem laetus. Magni enim aestimabat pecuniam non modo non contra leges, sed etiam legibus partam; quae quidem vel cum periculo est quaerenda vobis. Est enim
56 effectrix multarum et magnarum voluptatum. Ut igitur illis, qui, recta et honesta quae sunt, ea statuunt per se expetenda, adeunda sunt quaevis pericula decoris honestatisque causa, sic vestris, qui omnia voluptate metiuntur, pericula adeunda sunt, ut adipiscantur magnas voluptates. Si magna res, magna hereditas agetur, cum pecunia voluptates pariantur plurimae, idem erit Epicuro vestro faciendum, si suum finem bonorum sequi volet, quod Scipioni magna gloria proposita, si Hannibalem in Africam retraxisset. Itaque quantum adiit periculum! ad honestatem enim illum omnem conatum suum referebat, non ad voluptatem. Sic vester sapiens magno aliquo emolumento commotus † cum causa, si opus erit,
57 dimicabit. Occultum facinus esse potuerit, gaudebit; deprehensus omnem poenam contemnet. Erit enim instructus ad mortem contemnendam, ad exsilium, ad ipsum etiam dolorem. Quem quidem vos, cum improbis poenam proponitis, impetibilem facitis, cum sapientem semper boni plus habere vultis, tolerabilem.

18 Sed finge non solum callidum eum, qui aliquid improbe faciat, verum etiam praepotentem, ut M. Crassus fuit, qui tamen solebat uti suo bono, ut

hodie est noster Pompeius, cui recte facienti gratia est habenda; esse enim quam vellet iniquus poterat impune. Quam multa vero iniuste fieri possunt, quae nemo possit reprehendere! Si te amicus tuus moriens 58
rogaverit, ut hereditatem reddas suae filiae, nec usquam id scripserit, ut scripsit Fadius, nec cuiquam dixerit, quid facies? Tu quidem reddes; ipse Epicurus fortasse redderet, ut Sex. Peducaeus, Sex. F., is qui hunc nostrum reliquit effigiem et humanitatis et probitatis suae filium, cum doctus, tum omnium vir optimus et iustissimus, cum sciret nemo eum rogatum a C. Plotio, equite Romano splendido, Nursino, ultro ad mulierem venit eique nihil opinanti viri mandatum exposuit hereditatemque reddidit. Sed ego ex te quaero, quoniam idem tu certe fecisses, nonne intellegas eo maiorem vim esse naturae, quod ipsi vos, qui omnia ad vestrum commodum et, ut ipsi dicitis, ad voluptatem referatis, tamen ea faciatis, e quibus appareat non voluptatem vos, sed officium sequi, plusque rectam naturam quam rationem pravam valere. Si scieris, inquit Carneades, aspidem occulte 59
latere uspiam, et velle aliquem imprudentem super eam assidere, cuius mors tibi emolumentum futura sit, improbe feceris, nisi monueris, ne assidat; sed impunite tamen; scisse enim te quis coarguere possit? Sed nimis multa. Perspicuum est enim, nisi aequitas, fides, iustitia proficiscantur a natura, et si omnia haec ad utilitatem referantur, virum bonum non posse reperiri; deque his rebus satis multa in nostris de re publica libris sunt dicta a Laelio.

Transfer idem ad modestiam vel temperantiam, 19 60
quae est moderatio cupiditatum rationi oboediens. Satisne ergo pudori consulat, si quis sine teste libidini pareat? an est aliquid per se ipsum flagitiosum, etiamsi nulla comitetur infamia? Quid? fortes viri voluptatumne calculis subductis proelium ineunt, sanguinem pro patria profundunt, an quodam animi

ardore atque impetu concitati? Utrum tandem censes,
Torquate, Imperiosum illum, si nostra verba audiret,
tuamne de se orationem libentius auditurum fuisse
an meam, cum ego dicerem nihil eum fecisse sua
causa omniaque rei publicae, tu contra nihil nisi sua?
Si vero id etiam explanare velles apertiusque diceres
nihil eum fecisse nisi voluptatis causa, quo modo
61 eum tandem laturum fuisse existimas? Esto, fecerit,
si ita vis, Torquatus propter suas utilitates (malo
enim dicere quam voluptates, in tanto praesertim
viro); num etiam eius collega P. Decius, princeps in
ea familia consulatus, cum se devoverat et equo ad-
misso in mediam aciem Latinorum irruebat, aliquid
de voluptatibus suis cogitabat? Ubi ut eam caperet
aut quando? cum sciret confestim esse moriendum
eamque mortem ardentiore studio peteret, quam Epi-
curus voluptatem petendam putat. Quod quidem
eius factum nisi esset iure laudatum, non esset imi-
tatus quarto consulatu suo filius, neque porro ex eo
natus cum Pyrrho bellum gerens consul cecidisset in
proelio seque e continenti genere tertiam victimam
62 rei publicae praebuisset. Contineo me ab exemplis.
Graecis hoc modicum est: Leonidas, Epaminondas,
tres aliqui aut quattuor; ego si nostros colligere
coepero, perficiam illud quidem, ut se virtuti tradat
constringendam voluptas; sed dies me deficiet, et, ut
A. Varius, qui est habitus iudex durior, dicere con-
sessori solebat, cum datis testibus alii tamen citaren-
tur: 'Aut hoc testium satis est, aut nescio, quid satis
sit,' sic a me satis datum est testium. Quid enim?
te ipsum, dignissimum maioribus tuis, voluptasne
induxit, ut adulescentulus eriperes P. Sullae consu-
latum? Quem cum ad patrem tuum rettulisses, for-
tissimum virum, qualis ille vel consul vel civis cum
semper, tum post consulatum fuit! Quo quidem
auctore nos ipsi ea gessimus, ut omnibus potius
63 quam ipsis nobis consuluerimus. At quam pulchre

dicere videbare, cum ex altera parte ponebas cumu-
latum aliquem plurimis et maximis voluptatibus nullo
nec praesenti nec futuro dolore, ex altera autem
cruciatibus maximis toto corpore nulla nec adiuncta
nec sperata voluptate, et quaerebas, quis aut hoc
miserior aut superiore illo beatior; deinde concludebas
summum malum esse dolorem, summum bonum vo-
luptatem!

L. Thorius Balbus fuit, Lanuvinus, quem memi- 20
nisse tu non potes. Is ita vivebat, ut nulla tam ex-
quisita posset inveniri voluptas, qua non abundaret.
Erat et cupidus voluptatum et eius generis intellegens
et copiosus, ita non superstitiosus, ut illa plurima in
sua patria sacrificia et fana contemneret, ita non
timidus ad mortem, ut in acie sit ob rem publicam
interfectus. Cupiditates non Epicuri divisione finiebat, 64
sed sua satietate. Habebat tamen rationem valetu-
dinis: utebatur iis exercitationibus, ut ad cenam et
sitiens et esuriens veniret, eo cibo, qui et suavissimus
esset et idem facillimus ad concoquendum, vino et
ad voluptatem, et ne noceret. Cetera illa adhibebat,
quibus demptis negat se Epicurus intellegere quid sit
bonum. Aberat omnis dolor, qui si adesset, nec
molliter ferret et tamen medicis plus quam philo-
sophis uteretur. Color egregius, integra valetudo,
summa gratia, vita denique conferta voluptatum
omnium varietate. Hunc vos beatum; ratio quidem 65
vestra sic cogit. At ego quem huic anteponam, non
audeo dicere; dicet pro me ipsa virtus nec dubitabit
isti vestro beato M. Regulum anteponere, quem qui-
dem, cum sua voluntate, nulla vi coactus praeter
fidem, quam dederat hosti, ex patria Karthaginem
revertisset, tum ipsum, cum vigiliis et fame cruciare-
tur, clamat virtus beatiorem fuisse quam potantem
in rosa Thorium. Bella magna gesserat, bis consul
fuerat, triumpharat nec tamen sua illa superiora tam
magna neque tam praeclara ducebat quam illum ulti-

mum casum, quem propter fidem constantiamque
susceperat, qui nobis miserabilis videtur audientibus,
illi perpetienti erat voluptarius. Non enim hilaritate
nec lascivia nec risu aut ioco, comite levitatis, saepe
66 etiam tristes firmitate et constantia sunt beati. Stu-
prata per vim Lucretia a regis filio testata civis se
ipsa interemit. Hic dolor populi Romani duce et
auctore Bruto causa civitati libertatis fuit, ob eiusque
mulieris memoriam primo anno et vir et pater eius
consul est factus. Tenuis L. Verginius unusque de
multis sexagesimo anno post libertatem receptam
virginem filiam sua manu occidit potius, quam ea
Ap. Claudii libidini, qui tum erat *cum* summo im-
perio, dederetur.

21 67 Aut haec tibi, Torquate, sunt vituperanda, aut
patrocinium voluptatis repudiandum. Quod autem
patrocinium aut quae ista causa est voluptatis, quae
nec testes ullos e claris viris nec laudatores poterit
adhibere? Ut enim nos ex annalium monimentis
testes excitamus eos, quorum omnis vita consumpta
est in laboribus gloriosis, qui voluptatis nomen audire
non possent, sic in vestris disputationibus historia
muta est. Numquam audivi in Epicuri schola Ly-
curgum, Solonem, Miltiadem, Themistoclem, Epa-
minondam nominari, qui in ore sunt ceterorum om-
nium philosophorum. Nunc vero, quoniam haec nos
etiam tractare coepimus, suppeditabit nobis Atticus
68 noster e thesauris suis quos et quantos viros! Nonne
melius est de his aliquid quam tantis voluminibus de
Themista loqui? Sint ista Graecorum; quamquam ab
iis philosophiam et omnes ingenuas disciplinas habe-
mus; sed tamen est aliquid, quod nobis non liceat,
liceat illis. Pugnant Stoici cum Peripateticis. Alteri
negant quicquam esse bonum, nisi quod honestum
sit, alteri plurimum se et longe longeque plurimum
tribuere honestati, sed tamen et in corpore et extra
esse quaedam bona. Et certamen honestum et dispu-

tatio splendida! Omnis est enim de virtutis dignitate contentio. At cum tuis cum disseras, multa sunt audienda etiam de obscenis voluptatibus, de quibus ab Epicuro saepissime dicitur. Non potes ergo ista 69 tueri, Torquate, mihi crede, si te ipse et tuas cogitationes et studia perspexeris; pudebit te, inquam, illius tabulae, quam Cleanthes sane commode verbis depingere solebat. Iubebat eos, qui audiebant, secum ipsos cogitare pictam in tabula Voluptatem pulcherrimo vestitu et ornatu regali in solio sedentem, praesto esse Virtutes ut ancillulas, quae nihil aliud agerent, nullum suum officium ducerent, nisi ut Voluptati ministrarent et eam tantum ad aurem admonerent, si modo id pictura intellegi posset, ut caveret, ne quid faceret imprudens, quod offenderet animos hominum, aut quicquam, e quo oriretur aliquis dolor. 'Nos quidem Virtutes sic natae sumus, ut tibi serviremus, aliud negotii nihil habemus.'

At negat Epicurus (hoc enim vestrum lumen est) 22 70 quemquam, qui honeste non vivat, iucunde posse vivere. Quasi ego id curem, quid ille aiat aut neget. Illud quaero, quid ei, qui in voluptate summum bonum ponat, consentaneum sit dicere. Quid affers, cur Thorius, cur † Chius Postumius, cur omnium horum magister, Orata, non iucundissime vixerit? Ipse negat, ut ante dixi, luxuriosorum vitam reprendendam, nisi plane fatui sint, id est nisi aut cupiant aut metuant. Quarum ambarum rerum cum medicinam pollicetur, luxuriae licentiam pollicetur. His enim rebus detractis negat se reperire in asotorum vita, quod reprendat. Non igitur potestis voluptate omnia 71 derigentes aut tueri aut retinere virtutem. Nam nec vir bonus ac iustus haberi debet, qui, ne malum habeat, abstinet se ab iniuria. Nosti, credo, illud:

Némo pius est, quí pietatem —;

cave putes quicquam esse verius. Nec enim, dum

metuit, iustus est, et certe, si metuere destiterit, non erit; non metuet autem, sive celare poterit, sive opibus magnis, quicquid fecerit, obtinere, certeque malet existimari bonus vir, ut non sit, quam esse, ut non putetur. Ita [quod certissimum est] pro vera certaque iustitia simulationem nobis iustitiae traditis praecipitisque quodam modo, ut nostram stabilem conscientiam contemnamus, aliorum errantem opinionem
72 aucupemur. Quae dici eadem de ceteris virtutibus possunt, quarum omnium fundamenta vos in voluptate tamquam in aqua ponitis. Quid enim? fortemne possumus dicere eundem illum Torquatum? — Delector enim, quamquam te non possum, ut ais, corrumpere, delector, inquam, et familia vestra et nomine. Et hercule mihi vir optimus nostrique amantissimus, A. Torquatus, versatur ante oculos, cuius quantum studium et quam insigne fuerit erga me temporibus illis, quae nota sunt omnibus, scire necesse est utrumque vestrum; quae mihi ipsi, qui volo et esse et haberi gratus, grata non essent, nisi eum perspicerem mea causa mihi amicum fuisse, non sua, nisi hoc dicis sua, quod interest omnium recte facere. Si id dicis, vicimus. Id enim volumus, id contendimus, ut
73 officii fructus sit ipsum officium. Hoc ille tuus non vult omnibusque ex rebus voluptatem quasi mercedem exigit. Sed ad illum redeo. Si voluptatis causa cum Gallo apud Anienem depugnavit provocatus et ex eius spoliis sibi et torquem et cognomen induit ullam aliam ob causam, nisi quod ei talia facta digna viro videbantur, fortem non puto. Iam si pudor, si modestia, si pudicitia, si uno verbo temperantia poenae aut infamiae metu coërcebuntur, non sanctitate sua se tuebuntur, quod adulterium, quod stuprum, quae libido non se proripiet ac proiciet aut occultatione
74 proposita aut impunitate aut licentia? Quid? illud, Torquate, quale tandem videtur, te isto nomine, ingenio, gloria, quae facis, quae cogitas, quae contendis,

quo referas, cuius rei causa perficere, quae conaris, velis, quid optimum denique in vita iudices, non audere in conventu dicere? Quid enim mereri velis, iam cum magistratum inieris et in contionem ascenderis (est enim tibi edicendum, quae sis observaturus in iure dicendo, et fortasse etiam, si tibi erit visum, aliquid de maioribus tuis et de te ipso dices more maiorum), quid merearis igitur, ut dicas te in eo magistratu omnia voluptatis causa facturum esse, teque nihil fecisse in vita nisi voluptatis causa? An me, inquis, tam amentem putas, ut apud imperitos isto modo loquar? At tu eadem ista dic in iudicio aut, si coronam times, dic in senatu. Numquam facies. Cur, nisi quod turpis oratio est? Mene ergo et Triarium dignos existimas, apud quos turpiter loquare?

Verum esto: verbum ipsum voluptatis non habet 23 75
dignitatem, nec nos fortasse intellegimus. Hoc enim identidem dicitis, non intellegere nos, quam dicatis voluptatem. Rem videlicet difficilem et obscuram! 'Individua' cum dicitis et 'intermundia', quae nec sunt ulla nec possunt esse, intellegimus; voluptas, quae passeribus nota est omnibus, a nobis intellegi non potest? Quid, si efficio, ut fateare me non modo, quid sit voluptas, scire (est enim iucundus motus in sensu), sed etiam, quid eam tu velis esse? Tum enim eam ipsam vis, quam modo ego dixi, et nomen imponis, in motu ut sit et faciat aliquam varietatem, tum aliam quandam summam voluptatem, quo addi nihil possit; eam tum adesse, cum dolor omnis absit; eam stabilem appellas. Sit sane ista voluptas. Dic 76
in quovis conventu te omnia facere, ne doleas. Si ne hoc quidem satis ample, satis honeste dici putas, dic te omnia et in isto magistratu et in omni vita utilitatis tuae causa facturum, nihil, nisi quod expediat, nihil denique nisi tua causa, quem clamorem contionis aut quam spem consulatus eius, qui tibi

paratissimus est, futuram putas? Eamne rationem igitur sequere, qua tecum ipse et cum tuis utare, profiteri et in medium proferre non audeas? At vero illa, quae Peripatetici, quae Stoici dicunt, semper tibi in ore sunt in iudiciis, in senatu. Officium, aequitatem, dignitatem, fidem, recta, honesta, digna imperio, digna populo Romano, omnia pericula pro re publica, mori pro patria, haec cum loqueris, nos
77 barones stupemus, tu videlicet tecum ipse rides. Nam inter ista tam magnifica verba tamque praeclara non habet ullum voluptas locum, non modo illa, quam in motu esse dicitis, quam omnes urbani, rustici, omnes, inquam, qui Latine loquuntur, voluptatem vocant, sed ne haec quidem stabilis, quam praeter vos nemo appellat voluptatem.

24 Vide igitur, ne non debeas verbis nostris uti, sententiis tuis. Quodsi vultum tibi, si incessum fingeres, quo gravior viderere, non esses tui similis; verba tu fingas et ea dicas, quae non sentias? aut etiam, ut vestitum, sic sententiam habeas aliam domesticam, aliam forensem, ut in fronte ostentatio sit, intus veritas occultetur? Vide, quaeso, rectumne sit. Mihi quidem eae verae videntur opiniones, quae honestae, quae laudabiles, quae gloriosae, quae in senatu, quae apud populum, quae in omni coetu concilioque profitendae sint, ne id non pudeat sentire, quod pudeat
78 dicere. Amicitiae vero locus ubi esse potest aut quis amicus esse cuiquam, quem non ipsum amet propter ipsum? Quid autem est amare, e quo nomen ductum amicitiae est, nisi velle bonis aliquem affici quam maximis, etiamsi ad se ex iis nihil redundet? Prodest, inquit, mihi eo esse animo. Immo videri fortasse. Esse enim, nisi eris, non potes. Qui autem esse poteris, nisi te amor ipse ceperit? quod non subducta utilitatis ratione effici solet, sed ipsum a se oritur et sua sponte nascitur. 'At enim sequor utilitatem.' Manebit ergo amicitia tam diu, quam diu

sequetur utilitas, et, si utilitas constituet amicitiam, tollet eadem. Sed quid ages tandem, si utilitas ab 79
amicitia, ut fit saepe, defecerit? Relinquesne? quae ista amicitia est? Retinebis? qui convenit? quid enim de amicitia statueris utilitatis causa expetenda, vides. 'Ne in odium veniam, si amicum destitero tueri.' Primum cur ista res digna odio est, nisi quod est turpis? Quodsi, ne quo incommodo afficiare, non relinques amicum, tamen, ne sine fructu alligatus sis, ut moriatur, optabis. Quid, si non modo utilitatem tibi nullam afferet, sed iacturae rei familiaris erunt faciundae, labores suscipiendi, adeundum vitae periculum? ne tum quidem te respicies et cogitabis sibi quemque natum esse et suis voluptatibus? Vadem te ad mortem tyranno dabis pro amico, ut Pythagoreus ille Siculo fecit tyranno? aut, Pylades cum sis, dices te esse Oresten, ut moriare pro amico? aut, si esses Orestes, Pyladem refelleres, te indicares et, si id non probares, quo minus ambo una necaremini, non deprecarere?

25
Faceres tu quidem, Torquate, haec omnia; nihil 80
enim arbitror esse magna laude dignum, quod te praetermissurum credam aut mortis aut doloris metu. Non quaeritur autem, quid naturae tuae consentaneum sit, sed quid disciplinae. Ratio ista, quam defendis, praecepta, quae didicisti, quae probas, funditus evertunt amicitiam, quamvis eam Epicurus, ut facit, in caelum efferat laudibus. At coluit ipse amicitias. Quis, quaeso, illum negat et bonum virum et comem et humanum fuisse? De ingenio eius in his disputationibus, non de moribus quaeritur. Sit ista in Graecorum levitate perversitas, qui maledictis insectantur eos, a quibus de veritate dissentiunt. Sed quamvis comis in amicis tuendis fuerit, tamen, si haec vera sunt (nihil enim affirmo), non satis acutus fuit. At multis se probavit. Et quidem iure fortasse, 81
sed tamen non gravissimum est testimonium multi-

tudinis. In omni enim arte vel studio vel quavis scientia vel in ipsa virtute optimum quidque rarissimum est. Ac mihi quidem, quod et ipse bonus vir fuit, et multi Epicurei et fuerunt et hodie sunt et in amicitiis fideles et in omni vita constantes et graves nec voluptate, sed officio consilia moderantes, hoc videtur maior vis honestatis et minor voluptatis. Ita enim vivunt quidam, ut eorum vita refellatur oratio. Atque ut ceteri dicere existimantur melius quam facere, sic hi mihi videntur facere melius quam dicere.

26 82 Sed haec nihil sane ad rem; illa videamus, quae a te de amicitia dicta sunt. E quibus unum mihi videbar ab ipso Epicuro dictum cognoscere, amicitiam a voluptate non posse divelli ob eamque rem colendam esse, quod, *si* sine ea tuto et sine metu vivi non posset, ne iucunde quidem posset. Satis est ad hoc responsum. Attulisti aliud humanius horum recentiorum, numquam dictum ab ipso illo, quod sciam, primo utilitatis causa amicum expeti, cum autem usus accessisset, tum ipsum amari per se etiam omissa spe voluptatis. Hoc etsi multimodis reprendi potest, tamen accipio, quod dant. Mihi enim satis est, ipsis non satis. Nam aliquando posse recte fieri dicunt nulla exspectata nec quaesita volup-
83 tate. Posuisti etiam dicere alios foedus quoddam inter se facere sapientis, ut, quem ad modum sint in se ipsos animati, eodem modo sint erga amicos; id et fieri posse et saepe esse factum et ad voluptates percipiendas maxime pertinere. Hoc foedus facere si potuerunt, faciant etiam illud, ut aequitatem, modestiam, virtutes omnes per se ipsas gratis diligant. An vero, si fructibus et emolumentis et utilitatibus amicitias colemus, si nulla caritas erit, quae faciat amicitiam ipsam sua sponte, vi sua, ex se et propter se expetendam, dubium est, quin fundos et
84 insulas amicis anteponamus? Licet hic rursus ea commemores, quae optimis verbis ab Epicuro de

laude amicitiae dicta sunt. Non quaero, quid dicat,
sed quid convenienter possit rationi et sententiae
suae dicere. 'Utilitatis causa amicitia est quaesita.'
Num igitur utiliorem tibi hunc Triarium putas esse
posse, quam si tua sint Puteolis granaria? Collige
omnia, quae soletis: 'Praesidium amicorum.' Satis
est tibi in te, satis in legibus, satis in mediocribus
amicitiis praesidii; iam contemni non poteris; odium
autem et invidiam facile vitabis; ad eas enim res ab
Epicuro praecepta dantur. Et tamen tantis vectigali-
bus ad liberalitatem utens etiam sine hac Pyladea
amicitia multorum te benivolentia praeclare tuebere
et munies. At quicum ioca seria, ut dicitur, quicum 85
arcana, quicum occulta omnia? Tecum optime, deinde
etiam cum mediocri amico. Sed fac ista esse non
importuna; quid ad utilitatem tantae pecuniae? Vides
igitur, si amicitiam sua caritate metiare, nihil esse
praestantius, sin emolumento, summas familiaritates
praediorum fructuosorum mercede superari. Me igi-
tur ipsum ames oportet, non mea, si veri amici
futuri sumus.

Sed in rebus apertissimis nimium longi sumus. 27
Perfecto enim et concluso neque virtutibus neque
amicitiis usquam locum esse, si ad voluptatem omnia
referantur, nihil praeterea est magnopere dicendum.
Ac tamen, ne cui loco non videatur esse responsum,
pauca etiam nunc dicam ad reliquam orationem tuam.
Quoniam igitur omnis summa philosophiae ad beate 86
vivendum refertur, idque unum expetentes homines
se ad hoc studium contulerunt, beate autem vivere
alii in alio, vos in voluptate ponitis, item contra
miseriam omnem in dolore, id primum videamus,
beate vivere vestrum quale sit. Atque hoc dabitis,
ut opinor, si modo sit aliquid esse beatum, id opor-
tere totum poni in potestate sapientis. Nam si amitti
vita beata potest, beata esse non potest. Quis enim
confidit semper sibi illud stabile et firmum perman-

surum, quod fragile et caducum sit? Qui autem diffidet perpetuitati bonorum suorum, timeat necesse est, ne aliquando amissis illis sit miser. Beatus autem esse in maximarum rerum timore nemo potest.
87 Nemo igitur esse beatus potest. Neque enim in aliqua parte, sed in perpetuitate temporis vita beata dici solet, nec appellatur omnino vita, nisi confecta atque absoluta, nec potest quisquam alias beatus esse, alias miser; qui enim existimabit posse se miserum esse, beatus non erit. Nam cum suscepta semel est beata vita, tam permanet quam ipsa illa effectrix beatae vitae sapientia neque exspectat ultimum tempus aetatis, quod Croeso scribit Herodotus praeceptum a Solone. At enim, quem ad modum tute dicebas, negat Epicurus *ne* diuturnitatem quidem temporis ad beate vivendum aliquid afferre, nec minorem voluptatem percipi in brevitate temporis,
88 quam si illa sit sempiterna. Haec dicuntur inconstantissime. Cum enim summum bonum in voluptate ponat, negat infinito tempore aetatis voluptatem fieri maiorem quam finito atque modico. Qui bonum omne in virtute ponit, is potest dicere perfici beatam vitam perfectione virtutis; negat enim summo bono afferre incrementum diem. Qui autem voluptate vitam effici beatam putabit, qui sibi is conveniet, si negabit voluptatem crescere longinquitate? Igitur ne dolorem quidem. An dolor longissimus quisque miserrimus, voluptatem non optabiliorem diuturnitas facit? Quid est igitur, cur ita semper deum appellet Epicurus beatum et aeternum? Dempta enim aeternitate nihilo beatior Iuppiter quam Epicurus; uterque enim summo bono fruitur, id est voluptate. 'At enim hic etiam dolore.' At eum nihili facit. Ait enim se, si uratur,
89 'Quam hoc suave!' dicturum. Qua igitur re ab deo vincitur, si aeternitate non vincitur? In qua quid est boni praeter summam voluptatem, et eam sempiternam? Quid ergo attinet gloriose loqui, nisi con-

stanter loquare? In voluptate corporis (addam, si vis, 'animi', dum ea ipsa, ut vultis, sit ex corpore) situm est vivere beate. Quid? istam voluptatem perpetuam quis potest praestare sapienti? Nam quibus rebus efficiuntur voluptates, eae non sunt in potestate sapientis. Non enim in ipsa sapientia positum est beatum esse, sed in iis rebus, quas sapientia comparat ad voluptatem. Totum autem id externum est, et quod externum, id in casu est. Ita fit beatae vitae domina fortuna, quam Epicurus ait exiguam intervenire sapienti.

Age, inquies, ista parva sunt. Sapientem locu- 28 90
pletat ipsa natura, cuius divitias Epicurus parabiles esse docuit. Haec bene dicuntur, nec ego repugno, sed inter sese ipsa pugnant. Negat enim tenuissimo victu, id est contemptissimis escis et potionibus, minorem voluptatem percipi quam rebus exquisitissimis ad epulandum. Huic ego, si negaret quicquam interesse ad beate vivendum, quali uteretur victu, concederem, laudarem etiam; verum enim diceret, idque Socratem, qui voluptatem nullo loco numerat, audio dicentem, cibi condimentum esse famem, potionis sitim. Sed qui ad voluptatem omnia referens vivit ut Gallonius, loquitur ut Frugi ille Piso, non audio nec eum, quod sentiat, dicere existimo. Na- 91
turales divitias dixit parabiles esse, quod parvo esset natura contenta. Certe, nisi voluptatem tanti aestimaretis. Non minor, inquit, voluptas percipitur ex vilissimis rebus quam ex pretiosissimis. Hoc est non modo cor non habere, sed ne palatum quidem. Qui enim voluptatem ipsam contemnunt, iis licet dicere se acupenserem maenae non anteponere; cui vero in voluptate summum bonum est, huic omnia sensu, non ratione sunt iudicanda, eaque dicenda optima, quae sint suavissima. Verum esto; consequatur summas 92
voluptates non modo parvo, sed per me nihilo, si potest; sit voluptas non minor in nasturcio illo, quo

vesci Persas esse solitos scribit Xenophon, quam in Syracusanis mensis, quae a Platone graviter vituperantur; sit, inquam, tam facilis, quam vultis, comparatio voluptatis, quid de dolore dicemus? cuius tanta tormenta sunt, ut in iis beata vita, si modo dolor summum malum est, esse non possit. Ipse enim Metrodorus, paene alter Epicurus, beatum esse describit his fere verbis: 'cum corpus bene constitutum sit et sit exploratum ita futurum.' An id exploratum cuiquam potest esse, quo modo se hoc habiturum sit corpus, non dico ad annum, sed ad vesperum? Dolor igitur, id est summum malum, metuetur semper, etiamsi non aderit; iam enim adesse poterit. Qui potest igitur habitare in beata
93 vita summi mali metus? Traditur, inquit, ab Epicuro ratio neglegendi doloris. Iam id ipsum absurdum, maximum malum neglegi. Sed quae tandem ista ratio est? Maximus dolor, inquit, brevis est. Primum quid tu dicis breve? deinde dolorem quem maximum? Quid enim? summus dolor plures dies manere non potest? Vide, ne etiam menses! nisi forte eum dicis, qui, simul atque arripuit, interficit. Quis istum dolorem timet? Illum mallem levares, quo optimum atque humanissimum virum, Cn. Octavium, Marci filium, familiarem meum, confici vidi, nec vero semel nec ad breve tempus, sed et saepe et plane diu. Quos ille, di immortales! cum omnes artus ardere viderentur, cruciatus perferebat! Nec tamen miser esse, quia summum id malum non erat, tantum modo laboriosus videbatur; at miser, si in flagitiosa atque vitiosa vita afflueret voluptatibus.

29
94 Quod autem magnum dolorem brevem, longinquum levem esse dicitis, id non intellego quale sit. Video enim et magnos et eosdem bene longinquos dolores, quorum alia toleratio est verior, qua uti vos non potestis, qui honestatem ipsam per se non amatis. Fortitudinis quaedam praecepta sunt ac paene leges,

quae effeminari virum vetant in dolore. Quam ob rem turpe putandum est, non dico dolere (nam id quidem interdum est necesse), sed saxum illud Lemnium clamore Philocteteo funestare,

Quod éiulatu, quéstu, gemitu, frémitibus
Resonándo mutum flébiles vocés refert.

Huic Epicurus praecentet, si potest, cui

E víperino mórsu venae víscerum
Venéno imbutae taétros cruciatús cient!

Sic Epicurus: 'Philocteta, st! brevis dolor.' At iam decimum annum in spelunca iacet. 'Si longus, levis; dat enim intervalla et relaxat.' Primum non saepe, 95
deinde quae est ista relaxatio, cum et praeteriti doloris memoria recens est et futuri atque impendentis torquet timor? 'Moriatur', inquit. Fortasse id optimum, sed ubi illud: 'Plus semper voluptatis'? Si enim ita est, vide, ne facinus facias, cum mori suadeas. Potius ergo illa dicantur: turpe esse, viri non esse debilitari dolore, frangi, succumbere. Nam ista vestra: 'Si gravis, brevis; si longus, levis' dictata sunt. Virtutis, magnitudinis animi, patientiae, fortitudinis fomentis dolor mitigari solet.

Audi, ne longe abeam, moriens quid dicat Epi- 30 96
curus, ut intellegas facta eius cum dictis discrepare: 'Epicurus Hermarcho S. Cum ageremus', inquit, 'vitae beatum et eundem supremum diem, scribebamus haec. Tanti aderant vesicae et torminum morbi, ut nihil ad eorum magnitudinem posset accedere.' Miserum hominem! Si dolor summum malum est, dici aliter non potest. Sed audiamus ipsum: 'Compensabatur', inquit, 'tamen cum his omnibus animi laetitia, quam capiebam memoria rationum inventorumque nostrorum. Sed tu, ut dignum est tua erga me et philosophiam voluntate ab adulescentulo

97 suscepta, fac ut Metrodori tueare liberos.' Non ego iam Epaminondae, non Leonidae mortem huius morti antepono, quorum alter cum vicisset Lacedaemonios apud Mantineam atque ipse gravi vulnere exanimari se videret, ut primum dispexit, quaesivit, salvusne esset clipeus. Cum salvum esse flentes sui respondissent, rogavit, essentne fusi hostes. Cum id quoque, ut cupiebat, audivisset, evelli iussit eam, qua erat transfixus, hastam. Ita multo sanguine profuso in laetitia et victoria est mortuus. Leonidas autem, rex Lacedaemoniorum, se in Thermopylis trecentosque eos, quos eduxerat Sparta, cum esset proposita aut fuga turpis aut gloriosa mors, opposuit hostibus. Praeclarae mortes sunt imperatoriae; philosophi autem in suis lectulis plerumque moriuntur. Refert tamen, quo modo. *Beatus* sibi videtur esse moriens. Magna laus. 'Compensabatur', inquit, 'cum summis do-
98 loribus laetitia.' Audio equidem philosophi vocem, Epicure. Sed quid tibi dicendum sit, oblitus es. Primum enim, si vera sunt ea, quorum recordatione te gaudere dicis, hoc est, si vera sunt tua scripta et inventa, gaudere non potes. Nihil enim iam habes, quod ad corpus referas; est autem a te semper dictum nec gaudere quemquam nisi propter corpus nec dolere. 'Praeteritis', inquit, 'gaudeo.' Quibusnam praeteritis? si ad corpus pertinentibus, rationes tuas te video compensare cum istis doloribus, non memoriam corpore perceptarum voluptatum; sin autem ad animum, falsum est, quod negas animi ullum esse gaudium, quod non referatur ad corpus. Cur deinde Metrodori liberos commendas? quid *ex* isto egregio tuo officio et tanta fide (sic enim existimo) ad corpus refers?

31
99 Huc et illuc, Torquate, vos versetis licet, nihil in hac praeclara epistula scriptum ab Epicuro congruens et conveniens decretis eius reperietis. Ita redarguitur ipse a sese, convincunturque scripta eius probitate ipsius ac moribus. Nam ista commendatio puerorum, memoria

et caritas amicitiae, summorum officiorum in extremo
spiritu conservatio indicat innatam esse homini pro-
bitatem gratuitam, non invitatam voluptatibus nec
praemiorum mercedibus evocatam. Quod enim testi-
monium maius quaerimus, quae honesta et recta sint,
ipsa esse optabilia per sese, cum videamus tanta
officia morientis? Sed ut epistulam laudandam arbi- 100
tror eam, quam modo totidem fere verbis interpre-
tatus sum, quamquam ea cum summa eius philo-
sophia nullo modo congruebat, sic eiusdem testamen-
tum non solum *a* philosophi gravitate, sed etiam ab
ipsius sententia iudico discrepare. Scripsit enim et
multis saepe verbis et breviter aperteque in eo libro,
quem modo nominavi, mortem nihil ad nos per-
tinere. Quod enim dissolutum sit, id esse sine
sensu, quod autem sine sensu sit, id nihil ad
nos pertinere omnino. Hoc ipsum elegantius poni
meliusque potuit. Nam quod ita positum est, quod
dissolutum sit, id esse sine sensu, id eius modi
est, ut non satis plane dicat, quid sit dissolutum.
Sed tamen intellego, quid velit. Quaero autem, quid 101
sit, quod, cum dissolutione, id est morte, sensus
omnis exstinguatur, et cum reliqui nihil sit omnino,
quod pertineat ad nos, tam accurate tamque diligenter
caveat et sanciat, ut Amynomachus et Timocra-
tes, heredes sui, de Hermarchi sententia dent,
quod satis sit ad diem agendum natalem suum
quotannis mense Gamelione, itemque omnibus
mensibus vicesimo die lunae dent ad eorum
epulas, qui una secum philosophati sint, ut et
sui et Metrodori memoria colatur. Haec ego 102
non possum dicere non esse hominis quamvis et belli
et humani, sapientis vero nullo modo, physici prae-
sertim, quem se ille esse vult, putare ullum esse
cuiusquam diem natalem. Quid? idemne potest esse
dies saepius, qui semel fuit? Certe non potest. An
eiusdem modi? Ne id quidem, nisi multa annorum

intercesserint milia, ut omnium siderum eodem, unde profecta sint, fiat ad unum tempus reversio. Nullus est igitur cuiusquam dies natalis. 'At habetur!' Et ego id scilicet nesciebam! Sed ut sit, etiamne post mortem coletur? idque testamento cavebit is, qui nobis quasi oraculum ediderit nihil ad nos pertinere post mortem? Haec non erant eius, qui innumerabilis mundos infinitasque regiones, quarum nulla esset ora, nulla extremitas, mente peragravisset. Num quid tale Democritus? Ut alios omittam, hunc appello, 103 quem ille unum secutus est. Quodsi dies notandus fuit, eumne potius, quo natus, an eum, quo sapiens factus est? Non potuit, inquies, fieri sapiens, nisi natus esset. Isto modo, ne si avia quidem eius nata non esset. Res tota, Torquate, non doctorum hominum, velle post mortem epulis celebrari memoriam sui nominis. Quos quidem dies quem ad modum agatis et in quantam hominum facetorum urbanitatem incurratis, non dico (nihil opus est litibus); tantum dico, magis fuisse vestrum agere Epicuri diem natalem, quam illius testamento cavere, ut ageretur.

32 104 Sed ut ad propositum (de dolore enim cum diceremus, ad istam epistulam delati sumus), nunc totum illud concludi sic licet: Qui in summo malo est, is tum, cum in eo est, non est beatus; sapiens autem semper beatus est et est aliquando in dolore; non est igitur summum malum dolor. Iam illud quale tandem est, bona praeterita non effluere sapienti, mala meminisse non oportere? Primum in nostrane est potestate, quid meminerimus? Themistocles quidem, cum ei Simonides an quis alius artem memoriae polliceretur, 'Oblivionis', inquit, 'mallem. Nam memini etiam, quae nolo, oblivisci non possum, quae volo.' 105 Magno hic ingenio, sed res se tamen sic habet, ut nimis imperiosi philosophi sit vetare meminisse. Vide, ne ista sint Manliana vestra aut maiora etiam, si imperes, quod facere non possim. Quid, si etiam

iucunda memoria est praeteritorum malorum? ut proverbia non nulla veriora sint quam vestra dogmata. Vulgo enim dicitur: 'Iucundi acti labores', nec male Euripides (concludam, si potero, Latine; Graecum enim hunc versum nostis omnes):

Suavís laborum est praéteritorum mémoria.

Sed ad bona praeterita redeamus. Quae si a vobis talia dicerentur, qualibus C. Marius uti poterat, ut expulsus, egens, in palude demersus, tropaeorum recordatione levaret dolorem suum, audirem et plane probarem. Nec enim absolvi beata vita sapientis neque ad exitum perduci poterit, si prima quaeque bene ab eo consulta atque facta ipsius oblivione obruentur. Sed vobis voluptatum perceptarum recordatio vitam 106
beatam facit, et quidem corpore perceptarum. Nam si quae sunt aliae, falsum est omnis animi voluptates esse e corporis societate. Corporis autem voluptas si etiam praeterita delectat, non intellego, cur Aristoteles Sardanapalli epigramma tantopere derideat, in quo ille rex Syriae glorietur omnis se secum libidinum voluptates abstulisse. Quod enim ne vivus quidem, inquit, diutius sentire poterat, quam dum fruebatur, quo modo id potuit mortuo permanere? Fluit igitur voluptas corporis et prima quaeque avolat saepiusque relinquit causam paenitendi quam recordandi. Itaque beatior Africanus cum patria illo modo loquens:

Desine, Roma, tuos hostes......

reliquaque praeclare:

Nam tibi moenimenta mei peperere labores.

Laboribus hic praeteritis gaudet, tu iubes voluptatibus, et hic se ad ea revocat, e quibus nihil umquam rettulerit ad corpus, tu totus haeres in corpore.

Illud autem ipsum qui obtineri potest, quod dicitis, 33 107

omnis animi et voluptates et dolores ad corporis voluptates ac dolores pertinere? Nihilne te delectat umquam (video, quicum loquar), te igitur, Torquate, ipsum per se nihil delectat? Omitto dignitatem, honestatem, speciem ipsam virtutum, de quibus ante dictum est, haec leviora ponam: poëma, orationem cum aut scribis aut legis, cum omnium factorum, cum regionum conquiris historiam, signum, tabula, locus amoenus, ludi, venatio, villa Luculli (nam si 'tuam' dicerem, latebram haberes; ad corpus diceres pertinere), sed ea, quae dixi, ad corpusne refers? an est aliquid, quod te sua sponte delectet? Aut pertinacissimus fueris, si perstiteris ad corpus ea, quae dixi, referre, aut deserueris totam Epicuri volup-
108 tatem, si negaveris. Quod vero a te disputatum est maiores esse voluptates et dolores animi quam corporis, quia trium temporum particeps animus sit, corpore autem praesentia solum sentiantur, qui id probari potest, ut is, qui propter me aliquid gaudeat, plus quam ego ipse gaudeat? [Animo voluptas oritur propter voluptatem corporis, et maior est animi voluptas quam corporis. Ita fit, ut gratulator laetior sit quam is, cui gratulatur.] Sed, dum efficere vultis beatum sapientem, cum maximas animo voluptates percipiat omnibusque partibus maiores quam corpore, quid occurrat, non videtis. Animi enim quoque dolores percipiet omnibus partibus maiores quam corporis. Ita miser sit aliquando necesse est is, quem vos beatum semper vultis esse, nec vero id, dum omnia ad voluptatem doloremque referetis, efficietis
109 umquam. Quare aliud aliquod, Torquate, hominis summum bonum reperiendum est, voluptatem bestiis concedamus, quibus vos de summo bono testibus uti soletis. Quid, si etiam bestiae multa faciunt duce sua quaeque natura partim indulgenter vel cum labore, ut in gignendo, in educando, perfacile *ut* appareat aliud quiddam iis propositum, non voluptatem?

partim cursu et peragratione laetantur, congregatione
aliae coetum quodam modo civitatis imitantur; vide- 110
mus in quodam volucrium genere non nulla indicia
pietatis, cognitionem, memoriam, in multis etiam
desideria videmus. Ergo in bestiis erunt secreta a
voluptate humanarum quaedam simulacra virtutum,
in ipsis hominibus virtus nisi voluptatis causa nulla
erit? et homini, qui ceteris animantibus plurimum
praestat, praecipue a natura nihil datum esse dicemus? 34

Nos vero, siquidem in voluptate sunt omnia, longe 111
multumque superamur a bestiis, quibus ipsa terra
fundit ex sese pastus varios atque abundantes nihil
laborantibus, nobis autem aut vix aut ne vix quidem
suppetunt multo labore quaerentibus. Nec tamen ullo
modo summum pecudis bonum et hominis idem mihi
videri potest. Quid enim tanto opus est instrumento
in optimis artibus comparandis? quid tanto concursu
honestissimorum studiorum, tanto virtutum comitatu,
si ea nullam ad aliam rem nisi ad voluptatem con-
quiruntur? Ut, si Xerxes, cum tantis classibus 112
tantisque equestribus et pedestribus copiis Hellesponto
iuncto, Athone perfosso maria ambulavisset, terram
navigasset, si, cum tanto impetu in Graeciam venisset,
causam quis ex eo quaereret tantarum copiarum tanti-
que belli, mel se auferre ex Hymetto voluisse diceret,
certe sine causa videretur tanta conatus, sic nos
sapientem plurimis et gravissimis artibus atque vir-
tutibus instructum et ornatum non, ut illum, maria
pedibus peragrantem, classibus montes, sed omne
caelum totamque cum universo mari terram mente
complexum, voluptatem petere si dicemus, mellis
causa dicemus tanta molitum. Ad altiora quaedam 113
et magnificentiora, mihi crede, Torquate, nati sumus,
nec id ex animi solum partibus, in quibus inest me-
moria rerum innumerabilium, in te quidem infinita,
inest coniectura consequentium non multum a divi-
natione differens, inest moderator cupiditatis pudor,

inest ad humanam societatem iustitiae fida custodia, inest in perpetiendis laboribus adeundisque periculis firma et stabilis doloris mortisque contemptio — ergo haec in animis, tu autem etiam membra ipsa sensusque considera, qui tibi, ut reliquae corporis partes, non comites solum virtutum, sed ministri etiam vide-
114 buntur. Quodsi in ipso corpore multa voluptati praeponenda sunt, ut vires, valetudo, velocitas, pulchritudo, quid tandem in animis censes? in quibus doctissimi illi veteres inesse quiddam caeleste et divinum putaverunt. Quodsi esset in voluptate summum bonum, ut dicitis, optabile esset maxima in voluptate nullo intervallo interiecto dies noctesque versari, cum omnes sensus dulcedine omni quasi perfusi moverentur. Quis est autem dignus nomine hominis, qui unum diem totum velit esse in genere isto voluptatis? Cyrenaici quidem non recusant; vestri haec vere-
115 cundius, illi fortasse constantius. Sed lustremus animo non has maximas artis, quibus qui carebant, inertes a maioribus nominabantur, sed quaero, num existimes, non dico Homerum, Archilochum, Pindarum, sed Phidian, Polyclitum, Zeuxim ad voluptatem artes suas derexisse. Ergo opifex plus sibi proponet ad formarum quam civis excellens ad factorum pulchritudinem? Quae autem est alia causa erroris tanti, tam longe lateque diffusi, nisi quod is, qui voluptatem summum bonum esse decernit, non cum ea parte animi, *in* qua inest ratio atque consilium, sed cum cupiditate, id est cum animi levissima parte, deliberat? Quaero enim de te, si sunt di, ut vos etiam putatis, qui possint esse beati, cum voluptates corpore percipere non possint, aut, si sine eo genere voluptatis beati sint, cur similem animi usum in sapiente esse nolitis.

35
116 Lege laudationes, Torquate, non eorum, qui sunt ab Homero laudati, non Cyri, non Agesilai, non

Aristidi aut Themistocli, non Philippi aut Alexandri, lege nostrorum hominum, lege vestrae familiae; neminem videbis ita laudatum, ut artifex callidus comparandarum voluptatum diceretur. Non elogia monimentorum id significant, velut hoc ad portam: 'Hunc unum plurimae consentiunt gentes populi primarium fuisse virum.' Idne consensisse 117 de Calatino plurimas gentis arbitramur, primarium fuisse populi, quod praestantissimus fuisset in conficiendis voluptatibus? Ergo in iis adulescentibus bonam spem esse dicemus et magnam indolem, quos suis commodis inservituros et, quicquid ipsis expediat, facturos arbitrabimur? Nonne videmus, quanta perturbatio rerum omnium consequatur, quanta confusio? Tollitur beneficium, tollitur gratia, quae sunt vincla concordiae. Nec enim, cum tua causa cui commodes, beneficium illud habendum est, sed faeneratio, nec gratia deberi videtur ei, qui sua causa commodaverit. Maximas vero virtutes iacere omnis necesse est voluptate dominante. Sunt etiam turpitudines plurimae, quae, nisi honestas natura plurimum valeat, cur non cadant in sapientem, non est facile defendere. Ac 118 ne plura complectar (sunt enim innumerabilia), bene laudata virtus voluptatis aditus intercludat necesse est. Quod iam a me exspectare noli. Tute introspice in mentem tuam ipse eamque omni cogitatione pertractans percontare ipse te, perpetuisne malis voluptatibus perfruens in ea, quam saepe usurpabas, tranquillitate degere omnem aetatem sine dolore, assumpto etiam illo, quod vos quidem adiungere soletis, sed fieri non potest, sine doloris metu, an, cum de omnibus gentibus optime mererere, cum opem indigentibus salutemque ferres, vel Herculis perpeti aerumnas. Sic enim maiores nostri labores non fugiendos tristissimo tamen verbo aerumnas etiam in deo nominaverunt. Elicerem ex te cogeremque, 119 ut responderes, nisi vererer, ne Herculem ipsum ea,

quae pro salute gentium summo labore gessisset, voluptatis causa gessisse diceres.

Quae cum dixissem, Habeo, inquit Torquatus, ad quos ista referam, et, quamquam aliquid ipse poteram, tamen invenire malo paratiores. — Familiares nostros, credo, Sironem dicis et Philodemum, cum optimos viros, tum homines doctissimos. Recte, inquit, intellegis. Age sane, inquam. Sed erat aequius Triarium aliquid de dissensione nostra iudicare. Eiuro, inquit arridens, iniquum, hac quidem de re; tu enim ista lenius, hic Stoicorum more nos vexat. Tum Triarius: Posthac quidem, inquit, audacius. Nam haec ipsa mihi erunt in promptu, quae modo audivi, nec ante aggrediar, quam te ab istis, quos dicis, instructum videro. Quae cum essent dicta, finem fecimus et ambulandi et disputandi.

M. TULLII CICERONIS

DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM

AD BRUTUM

LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

In huius libri exordio Cicero conversa rursus ad Brutum oratione, quoniam voluptas superiore libro satis confutata sit, acriorem paratam esse ait cum Stoicis contentionem, atque eorum disserendi genus, cum ipsum subtile sit vel potius spinosum, tum multo difficilius esse Latine loquentibus, quibus etiam nova verba parienda et nova rebus novis nomina imponenda sint. Nec hoc mirandum esse, quoniam, si aliae etiam artes suis et propriis utantur verbis, multo id magis philosophiae concedendum sit, et, si Graecis philosophis licuerit de rebus non pervagatis verbis quoque inusitatis uti,

magis in Latina lingua hoc licere debere, atque etiam elaborandum esse, ut in ipsis Graecorum artibus Latinorum verborum copia Graecae respondeat (cap. 1—2). Deinde Cicero exponit sermonem sibi aliquando de Stoicorum de summo bono sententia incidisse cum M. Catone in villa Tusculana Luculli (cap. 3). Nam cum Cato minus sibi probari significasset, quod Cicero non ad Stoicos, sed ad Academicos et Peripateticos se inclinavisset, Cicero autem inter hos et Stoicos verborum, non rerum certamen esse dixisset, et Stoicos, si verborum splendore persequi vellent, in Pyrrhonis et Aristonis vitia incidere, ut rerum selectionem et ipsam virtutem tollerent, Catonem, ut Ciceronem non recte iudicare ostenderet, totam Zenonis Stoicorumque sententiam explicare adgressum esse (cap. 3—4). Ea explicatio huius modi est: Omne animal, simul atque natum est, se conservare studet et suum statum, quaeque eius status conservantia sunt, diligit; in his rebus, quas natura primas appetit, voluptas non est, est integritas corporis eiusque partium, rerum cognitiones artesque (cap. 5). Cum igitur aliae res aestimabiles sint, quod aut secundum naturam sunt aut tale quid efficiunt, aliae inaestimabiles, quae illis contrariae sunt, illae autem sumendae, hae reiciendae sint, primum est officium se conservare, deinde seligere ea, quae secundum naturam sint, et reicere contraria; cum autem hoc constanter et naturae convenienter fit, tum demum intellegi incipit, quid sit bonum, et hoc ipsum adesse. Nam hac ipsa convenientia honestum continetur, quod et summum et unum bonum est et solum propter se expetendum; prima autem naturae non propter se expetenda sunt, et tamen omnia officia ab iis proficiscuntur (cap. 6). Appetitio animi non ad quodvis vitae genus, sed ad quandam formam vivendi data est, itemque ratio, ut ad perfectam rationem, quae sapientia et virtus est, perveniatur. Sapientiae ultimum est non aliquid extra se efficere, sed ipsa actio, et, quod recte factum est, id omnes virtutis numeros in se continet. Virtus autem teneri non potest, nisi statuatur nihil esse, quod intersit aut differat aliud ab alio (quo bonum aut malum sit), praeter honesta et turpia. Itaque sapientes omnes semper beati sunt (cap. 7). Quod autem totam disciplinam continet, quod honestum sit, id esse solum bonum, id brevibus quibusdam et acutis Stoicorum rationibus concluditur, quae ex eo ducuntur, quod bonum laudabile est et beata vita gloriatione digna, et quod fortis vir aliter esse non potest (cap. 8). Nec tamen probandi sunt illi philosophi, qui sic summum bonum in animo posuerunt, ut nullam rerum differentiam esse dicerent; nam in selectione earum rerum, quae sunt secundum naturam, et contrariarum reiectione prudentia et virtus posita est. Itaque

summum bonum est vivere scientiam adhibentem earum rerum, quae natura eveniant, seligentem, quae secundum naturam, et quae contra naturam sint, reicientem. Actiones autem honestae ipsa susceptione, non effectu, laudabiles sunt (cap. 9). Bonum Diogenes commodissime definiit, id quod esset natura absolutum. Ad boni notionem pervenitur, cum animus collatione rationis ascendit ab iis rebus, quae sunt secundum naturam. Bonum autem a ceteris rebus, quae aestumabiles sunt, non gradu, sed genere differt et suam habet propriam aestimationem. Perturbationibus animi, quae opinione commoventur, non natura, sapiens semper vacat (cap. 10). Omne, quod honestum sit, propter se expetendum esse, quod turpe, fugiendum facillime intellegitur ex communi hominum iudicio et sensu, qui in agendo apparet (cap. 11). — Hic ex Ciceronis persona brevis interponitur de nomine vitii digressio. — Inter Stoicos et Peripateticos rerum, non verborum controversia est; nam in Peripateticorum doctrina effici non potest, ut sapiens semper beatus sit, et eorum sententia alius alio beatior est, Stoici crescere beatam vitam negant posse; nam omnis commodorum accessio, quae ad virtutem adici potest, eius splendore obscuratur (cap. 12—14 pr.). Recta ratio non crescit, itaque vita beata nihilo magis expetenda est, si longa est, quam si brevis (cap. 14). Nec alius alio sapientior est, nec alius alio magis peccat. Sed etsi nec virtutes nec vitia crescunt, utrumque tamen eorum funditur quodam modo et dilatatur (cap. 14 extr.). Divitias Diogenes putat ad voluptatem et valetudinem non solum duces esse, sed eas continere, in artibus et in virtute non eandem vim habere (cap. 15). Deinde explicatur a Stoicis differentia rerum; nam cum ad beate misereve vivendum nihil quidquam valeat praeter honestum et turpe, tamen inter ceteras res aliquid interest, ut alia sint aestimabilia, alia inaestimabilia, alia neutrum, et alia προηγμένα (praeposita), alia ἀποπροηγμένα (reiecta). Definitur autem προηγμένον, quod sit indifferens cum aestimatione mediocri (cap. 15—16). Bona sic dividuntur, ut alia sint τελικά, id est ad finem pertinentia, alia ποιητικά, id est efficientia; et pertinens autem et efficiens sapientia est. Quae autem praeposita dicuntur, partim per se ipsa praeposita sunt, partim, quod aliquid efficiunt, partim utrumque; horum generum in utro bona fama ponenda sit, Stoici dissentiunt (cap. 16—17). Officium, hoc est, quod ita factum est, ut eius facti probabilis ratio reddi possit, nec in bonis ponitur nec in malis; id versatur in eorum, quae sumenda sunt, aliis sumendis, aliis reiciendis (cap. 17—18). Itaque his mediis etiam excessus e vita et in vita mansio moderanda est, ut interdum sapienti e vita discedendum sit, cum sit beatissimus, stulto manendum,

quamvis sit miser, dum modo pluribus naturalibus fruatur (cap. 18). Liberi a parentibus natura amantur, atque hinc profecta et latius progressa societas omnes homines complectitur. Mundus quasi communis urbs et civitas deorum et hominum est, cuius cum unus quisque nostrum pars sit, communis utilitas nostrae anteponenda est (cap. 19). Natura ad civilem communitatem coniuncti et consociati sumus, quod ni ita esset, nec iustitiae nec bonitati locus esset. Huic consentaneum est, ut etiam sapiens rem publicam administret. Ad hanc hominum societatem conservandam pertinet intellegi emolumenta hominum et detrimenta communia esse et paria; commoda autem et incommoda communia sunt, paria non sunt (cap. 20—21). Amicitia, tum iustitia ceteraeque virtutes per se, non utilitatis causa expetuntur. Inter virtutes autem etiam dialectica et physica numerantur (cap. 21—22). His expositis Cato personam sapientis, qualis a Stoicis describitur, semper beati, fortunati, divitis, regis inducit et exornat (c. 22).

Voluptatem quidem, Brute, si ipsa pro se loqua- 1 1
tur nec tam pertinaces habeat patronos, concessuram
arbitror convictam superiore libro dignitati. Etenim
sit impudens, si virtuti diutius repugnet, aut si ho-
nestis iucunda anteponat aut pluris esse contendat
dulcedinem corporis ex eave natam laetitiam quam
gravitatem animi atque constantiam. Quare illam
quidem dimittamus et suis se finibus tenere iubeamus,
ne blanditiis eius illecebrisque impediatur disputandi
severitas. Quaerendum est enim, ubi sit illud sum- 2
mum bonum, quod reperire volumus, quoniam et
voluptas ab eo remota est, et eadem fere contra eos
dici possunt, qui vacuitatem doloris finem bonorum
esse voluerunt; nec vero ullum probetur *oportet* sum-
mum bonum, quod virtute careat, qua nihil possit
esse praestantius. Itaque quamquam in eo sermone,
qui cum Torquato est habitus, non remissi fuimus,
tamen haec acrior est cum Stoicis parata contentio.
Quae enim de voluptate dicuntur, ea nec acutissime
nec abscondite disseruntur; neque enim, qui defen-
dunt eam, versuti in disserendo sunt nec, qui contra
dicunt, causam difficilem repellunt. Ipse etiam dicit 3

Epicurus ne argumentandum quidem esse de voluptate, quod sit positum iudicium eius in sensibus, ut commoneri nos satis sit, nihil attineat doceri. Quare illa nobis simplex fuit in utramque partem disputatio. Nec enim in Torquati sermone quicquam implicatum aut tortuosum fuit, nostraque, ut mihi videtur, dilucida oratio. Stoicorum autem non ignoras quam sit subtile, vel spinosum potius, disserendi genus, idque cum Graecis, tum magis nobis, quibus etiam verba parienda sunt imponendaque nova rebus novis nomina. Quod quidem nemo mediocriter doctus mirabitur cogitans in omni arte, cuius usus vulgaris communisque non sit, multam novitatem nominum esse, cum constituantur earum rerum vocabula, quae in quaque
4 arte versentur. Itaque et dialectici et physici verbis utuntur iis, quae ipsi Graeciae nota non sint, geometrae vero et musici, grammatici etiam more quodam loquuntur suo. Ipsae rhetorum artes, quae sunt totae forenses atque populares, verbis tamen in docendo quasi privatis utuntur ac suis.

2 Atque ut omittam has artis elegantes et ingenuas, ne opifices quidem tueri sua artificia possent, nisi vocabulis uterentur nobis incognitis, usitatis sibi. Quin etiam agri cultura, quae abhorret ab omni politiore elegantia, tamen eas res, in quibus versatur, nominibus notavit novis. Quo magis hoc philosopho faciendum est. Ars est enim philosophia vitae, de qua disserens arripere verba de foro non potest.
5 Quamquam ex omnibus philosophis Stoici plurima novaverunt, Zenoque, eorum princeps, non tam rerum inventor fuit quam verborum novorum. Quodsi in ea lingua, quam plerique uberiorem putant, concessum est, ut doctissimi homines de rebus non pervagatis inusitatis verbis uterentur, quanto id nobis magis est concedendum, qui ea nunc primum audemus attingere? Et quoniam saepe diximus, et quidem cum aliqua querela non Graecorum modo, sed eorum etiam, qui

se Graecos magis quam nostros haberi volunt, nos non modo non vinci a Graecis verborum copia, sed esse in ea etiam superiores, elaborandum est, ut hoc non in nostris solum artibus, sed etiam in illorum ipsorum assequamur. Quamquam ea verba, quibus instituto veterum utimur pro Latinis, ut ipsa philosophia, ut rhetorica, dialectica, grammatica, geometria, musica, quamquam Latine ea dici poterant, tamen, quoniam usu percepta sunt, nostra ducamus. Atque haec quidem de rerum nominibus. De ipsis 6
rebus autem saepenumero, Brute, vereor ne reprehendar, cum haec ad te scribam, qui cum in philosophia, tum in optimo genere philosophiae tantum processeris. Quod si facerem quasi te erudiens, iure reprehenderer. Sed ab eo plurimum absum neque, ut ea cognoscas, quae tibi notissima sunt, ad te mitto, sed quia facillime in nomine tuo acquiesco, et quia te habeo aequissimum eorum studiorum, quae mihi communia tecum sunt, existimatorem et iudicem. Attendes igitur, ut soles, diligenter eamque controversiam diiudicabis, quae mihi fuit cum avunculo tuo, divino ac singulari viro. Nam in Tusculano 7
cum essem vellemque e bibliotheca pueri Luculli quibusdam libris uti, veni in eius villam, ut eos ipse, ut solebam, depromerem. Quo cum venissem, M. Catonem, quem ibi esse nescieram, vidi in bibliotheca sedentem, multis circumfusum Stoicorum libris. Erat enim, ut scis, in eo aviditas legendi, nec satiari poterat, quippe qui ne reprensionem quidem vulgi inanem reformidans in ipsa curia soleret legere saepe, dum senatus cogeretur, nihil operae rei publicae detrahens. Quo magis tum in summo otio maximaque copia quasi helluari libris, si hoc verbo in tam clara re utendum est, videbatur. Quod cum accidisset, 8
ut alter alterum necopinato videremus, surrexit statim. Deinde prima illa, quae in congressu solemus: Quid tu, inquit, huc? a villa enim, credo, et: Si ibi te

esse scissem, ad te ipse venissem. Heri, inquam, ludis commissis ex urbe profectus veni ad vesperum. Causa autem fuit huc veniendi, ut quosdam hinc libros promerem. Et quidem, Cato, hanc totam copiam iam Lucullo nostro notam esse oportebit; nam his libris eum malo quam reliquo ornatu villae delectari. Est enim mihi magnae curae (quamquam hoc quidem proprium tuum munus est), ut ita erudiatur, ut et patri et Caepioni nostro et tibi tam propinquo respondeat. Laboro autem non sine causa; nam et avi eius memoria moveor (nec enim ignoras, quanti fecerim Caepionem, qui, ut opinio mea fert, in principibus iam esset, si viveret), et Lucullus mihi versatur ante oculos, vir cum omnibus excellens, tum mecum et amicitia et omni voluntate sententia-
9 que coniunctus. Praeclare, inquit, facis, cum et eorum memoriam tenes, quorum uterque tibi testamento liberos suos commendavit, et puerum diligis. Quod autem meum munus dicis, non equidem recuso, sed te adiungo socium. Addo etiam illud, multa iam mihi dare signa puerum et pudoris et ingenii, sed aetatem vides. Video equidem, inquam, sed tamen iam infici debet iis artibus, quas si, dum est tener, combiberit, ad maiora veniet paratior. — Sic, et quidem diligentius saepiusque ista loquemur inter nos agemusque communiter. Sed residamus, inquit, si placet. Itaque fecimus.

3 Tum ille: Tu autem cum ipse tantum librorum
10 habeas, quos hic tandem requiris? Commentarios quosdam, inquam, Aristotelios, quos hic sciebam esse, veni ut auferrem, quos legerem, dum essem otiosus; quod quidem nobis non saepe contingit. Quam vellem, inquit, te ad Stoicos inclinavisses! Erat enim, si cuiusquam, certe tuum nihil praeter virtutem in bonis ducere. Vide, ne magis, inquam, tuum fuerit, cum re idem tibi, quod mihi, videretur, non nova te rebus nomina imponere. Ratio enim nostra consentit, pugnat

oratio. Minime vero, inquit ille, consentit. Quicquid enim praeter id, quod honestum sit, expetendum esse dixeris in bonisque numeraveris, et honestum ipsum quasi virtutis lumen exstinxeris et virtutem penitus everteris. 11 Dicuntur ista, Cato, magnifice, inquam, sed videsne verborum gloriam tibi cum Pyrrhone et cum Aristone, qui omnia exaequant, esse communem? de quibus cupio scire quid sentias. Egone quaeris, inquit, quid sentiam? quos bonos viros, fortes, iustos, moderatos aut audivimus in re publica fuisse aut ipsi vidimus, qui sine ulla doctrina naturam ipsam secuti multa laudabilia fecerunt, eos melius a natura institutos fuisse, quam institui potuissent a philosophia, si ullam aliam probavissent praeter eam, quae nihil aliud in bonis haberet nisi honestum, nihil nisi turpe in malis; ceterae philosophorum disciplinae, omnino alia magis alia, sed tamen omnes, quae rem ullam virtutis expertem aut in bonis aut in malis numerent, eas non modo nihil adiuvare arbitror neque afferre, quo meliores simus, sed ipsam depravare naturam. Nam nisi hoc obtineatur, id solum bonum esse, quod honestum sit, nullo modo probari possit beatam vitam virtute effici. Quod si ita sit, cur opera philosophiae sit danda, nescio. Si enim sapiens aliquis miser esse possit, ne ego istam gloriosam memorabilemque virtutem non magno aestimandam putem.

4 12 Quae adhuc, Cato, a te dicta sunt, eadem, inquam, dicere posses, si sequerere Pyrrhonem aut Aristonem. Nec enim ignoras iis istud honestum non summum modo, sed etiam, ut tu vis, solum bonum videri. Quod si ita est, sequitur id ipsum, quod te velle video, omnes semper beatos esse sapientes. Hosne igitur laudas et hanc eorum, inquam, sententiam sequi nos censes oportere? Minime vero istorum quidem, inquit. Cum enim virtutis hoc proprium sit, earum rerum, quae secundum naturam sint, habere dilectum, qui omnia sic exaequaverunt, ut in utram-

que partem ita paria redderent, uti nulla selectione
13 uterentur, hi virtutem ipsam sustulerunt. Istud qui-
dem, inquam, optime dicis, sed quaero, nonne tibi
faciendum idem sit nihil dicenti bonum, quod non
rectum honestumque sit, reliquarum rerum discrimen
omne tollenti. Si quidem, inquit, tollerem, sed relin-
14 quo. Quonam modo? inquam. Si una virtus, unum
istud, quod honestum appellas, rectum, laudabile,
decorum (erit enim notius, quale sit, pluribus nota-
tum vocabulis idem declarantibus), id igitur, inquam,
si solum est bonum, quid habebis praeterea, quod
sequare? aut, si nihil malum, nisi quod turpe, in-
honestum, indecorum, pravum, flagitiosum, foedum
(ut hoc quoque pluribus nominibus insigne faciamus),
quid praeterea dices esse fugiendum? Non ignoranti
tibi, inquit, quid sim dicturus, sed aliquid, ut ego
suspicor, ex mea brevi responsione arripere cupienti
non respondebo ad singula, explicabo potius, quoniam
otiosi sumus, nisi alienum putas, totam Zenonis Stoi-
corumque sententiam. Minime id quidem, inquam,
alienum, multumque ad ea, quae quaerimus, explicatio
15 tua ista profecerit. Experiamur igitur, inquit, etsi
habet haec Stoicorum ratio difficilius quiddam et
obscurius. Nam cum in Graeco sermone haec ipsa
quondam rerum nomina novarum ...... non vide-
bantur, quae nunc consuetudo diuturna trivit, quid
censes in Latino fore? Facillimum id quidem est,
inquam. Si enim Zenoni licuit, cum rem aliquam
invenisset inusitatam, inauditum quoque ei rei nomen
imponere, cur non liceat Catoni? Nec tamen ex-
primi verbum e verbo necesse erit, ut interpretes
indiserti solent, cum sit verbum, quod idem declaret,
magis usitatum. Equidem soleo etiam, quod uno
Graeci, si aliter non possum, idem pluribus verbis
exponere. Et tamen puto concedi nobis oportere, ut
Graeco verbo utamur, si quando minus occurret La-
tinum, ne hoc e p h i p p i i s et a c r a t o p h o r i s potius

quam proëgmenis et apoproëgmenis concedatur; quamquam haec quidem praeposita recte et reiecta dicere licebit. Bene facis, inquit, quod me adiuvas, 16
et istis quidem, quae modo dixisti, utar potius Latinis, in ceteris subvenies, si me haerentem videbis. Sedulo, inquam, faciam. Sed 'fortuna fortis'; quare conare, quaeso. Quid enim possumus hoc agere divinius?

Placet his, inquit, quorum ratio mihi probatur, 5
simulatque natum sit animal (hinc enim est ordiendum), ipsum sibi conciliari et commendari ad se conservandum et ad suum statum eaque, quae conservantia sunt eius status, diligenda, alienari autem ab interitu iisque rebus, quae interitum videantur afferre. Id ita esse sic probant, quod ante, quam voluptas aut dolor attigerit, salutaria appetant parvi aspernenturque contraria, quod non fieret, nisi statum suum diligerent, interitum timerent. Fieri autem non posset, ut appeterent aliquid, nisi sensum haberent sui eoque se diligerent. Ex quo intellegi debet principium ductum esse a se diligendo. In principiis 17
autem naturalibus plerique Stoici non putant voluptatem esse ponendam. Quibus ego vehementer assentior, ne, si voluptatem natura posuisse in iis rebus videatur, quae primae appetuntur, multa turpia sequantur. Satis esse autem argumenti videtur, quam ob rem illa, quae prima sunt adscita natura, diligamus, quod est nemo, quin, cum utrumvis liceat, aptas malit et integras omnis partis corporis quam, eodem usu, imminutas aut detortas habere. Rerum autem cognitiones, quas vel comprehensiones vel perceptiones vel, si haec verba aut minus placent aut minus intelleguntur, *καταλήψεις* appellemus licet, eas igitur ipsas propter se adsciscendas arbitramur, quod habeant quiddam in se quasi complexum et continens veritatem. Id autem *in* parvis intellegi potest, quos delectari videamus, etiamsi eorum nihil

18 intersit, si quid ratione per se ipsi invenerint. Artis
etiam ipsas propter se assumendas putamus, cum
quia sit in iis aliquid dignum assumptione, tum quod
constent ex cognitionibus et contineant quiddam in
se ratione constitutum et via. A falsa autem as-
sensione magis nos alienatos esse quam a ceteris
rebus, quae sint contra naturam, arbitrantur. Iam
membrorum, id est partium corporis, alia videntur
propter eorum usum a natura esse donata, ut manus,
crura, pedes, ut ea, quae sunt intus in corpore,
quorum utilitas quanta sit, a medicis etiam disputatur,
alia autem nullam ob utilitatem quasi ad quendam
ornatum, ut cauda pavoni, plumae versicolores colum-
19 bis, viris mammae atque barba. Haec dicuntur for-
tasse ieiunius; sunt enim quasi prima elementa na-
turae, quibus ubertas orationis adhiberi vix potest,
nec equidem eam cogito consectari. Verum tamen
cum de rebus grandioribus dicas, ipsae res verba
rapiunt. Ita fit cum gravior, tum etiam splendidior
oratio. Est, ut dicis, inquam. Sed tamen omne,
quod de re bona dilucide dicitur, mihi praeclare dici
videtur. Istius modi autem res dicere ornate velle
puerile est, plane autem et perspicue expedire posse
docti et intellegentis viri.

6
20 Progrediamur igitur, quoniam, inquit, ab his prin-
cipiis naturae discessimus, quibus congruere debent,
quae sequuntur. Sequitur autem haec prima divisio:
Aestimabile esse dicunt (sic enim, ut opinor, appelle-
mus) id, quod aut ipsum secundum naturam sit aut
tale quid efficiat, ut selectione dignum propterea sit,
quod aliquod pondus habeat dignum aestimatione,
quam illi *ἀξίαν* vocant, contraque inaestimabile, quod
sit superiori contrarium. Initiis igitur ita constitutis,
ut ea, quae secundum naturam sunt, ipsa propter se
sumenda sint, contrariaque item reicienda, primum
est officium (id enim appello *καθῆκον*), ut se con-
servet in naturae statu, deinceps ut ea teneat, quae

secundum naturam sint, pellatque contraria; qua inventa selectione et item reiectione sequitur deinceps cum officio selectio, deinde ea perpetua, tum ad extremum constans consentaneaque naturae, in qua primum inesse incipit et intellegi, quid sit, quod vere bonum possit dici. Prima est enim conciliatio 21
hominis ad ea, quae sunt secundum naturam. Simul autem cepit intellegentiam vel notionem potius, quam appellant ἔννοιαν illi, viditque rerum agendarum ordinem et, ut ita dicam, concordiam, multo eam pluris aestimavit quam omnia illa, quae prima dilexerat, atque ita cognitione et ratione collegit, ut statueret in eo collocatum summum illud hominis per se laudandum et expetendum bonum, quod cum positum sit in eo, quod ὁμολογίαν Stoici, nos appellemus convenientiam, si placet, — cum igitur in eo sit id bonum, quo omnia referenda sunt, honeste facta ipsumque honestum, quod solum in bonis ducitur, quamquam post oritur, tamen id solum vi sua et dignitate expetendum est; eorum autem, quae sunt prima naturae, propter se nihil est expetendum. Cum 22
vero illa, quae officia esse dixi, proficiscantur ab initiis naturae, necesse est ea ad haec referri, ut recte dici possit omnia officia eo referri, ut adipiscamur principia naturae, nec tamen ut hoc sit bonorum ultimum, propterea quod non inest in primis naturae conciliationibus honesta actio; consequens enim est et post oritur, ut dixi. Est tamen ea secundum naturam multoque nos ad se expetendam magis hortatur quam superiora omnia. Sed ex hoc primum error tollendus est, ne quis sequi existimet, ut duo sint ultima bonorum. Ut enim, si cui propositum sit conliniare hastam aliquo aut sagittam, sicut nos ultimum in bonis dicimus, sic illi facere omnia, quae possit, ut conliniet: huic in eius modi similitudine omnia sint facienda, ut conliniet, et tamen, ut omnia faciat, quo propositum assequatur, sit hoc quasi

ultimum, quale nos summum in vita bonum dicimus,
illud autem, ut feriat, quasi seligendum, non ex-
petendum.
7 Cum autem omnia officia a principiis naturae
23 proficiscantur, ab isdem necesse est proficisci ipsam
sapientiam. Sed quem ad modum saepe fit, ut is,
qui commendatus sit alicui, pluris eum faciat, cui
commendatus, quam illum, a quo sit, sic minime
mirum est primo nos sapientiae commendari ab initiis
naturae, post autem ipsam sapientiam nobis cariorem
fieri, quam illa sint, a quibus ad hanc venerimus.
Atque ut membra nobis ita data sunt, ut ad quan-
dam rationem vivendi data esse appareant, sic appe-
titio animi, quae ὁρμή Graece vocatur, non ad quod-
vis genus vitae, sed ad quandam formam vivendi
24 videtur data, itemque et ratio et perfecta ratio. Ut
enim histrioni actio, saltatori motus non quivis, sed
certus quidam est datus, sic vita agenda est certo
genere quodam, non quolibet; quod genus conveniens
consentaneumque dicimus. Nec enim gubernationi
aut medicinae similem sapientiam esse arbitramur,
sed actioni illi potius, quam modo dixi, et saltationi,
ut in ipsa insit, non foris petatur extremum, id est
artis effectio. Et tamen est etiam alia cum his ipsis
artibus sapientiae dissimilitudo, propterea quod, in
illis quae recte facta sunt, non continent tamen omnes
partes, e quibus constant; quae autem nos aut *recta*
aut *recte facta* dicamus, si placet, illi autem appel-
lant κατορθώματα, omnes numeros virtutis continent.
Sola enim sapientia in se tota conversa est, quod
25 idem in ceteris artibus non fit. Inscite autem me-
dicinae et gubernationis ultimum cum ultimo sapientiae
comparatur. Sapientia enim et animi magnitudinem
complectitur et iustitiam, et ut omnia, quae homini
accidant, infra se esse iudicet, quod idem ceteris
artibus non contingit. Tenere autem virtutes eas ipsas,
quarum modo feci mentionem, nemo poterit, nisi

statuerit nihil esse, quod intersit aut differat aliud ab alio, praeter honesta et turpia.

Videamus nunc, quam sint praeclare illla his, quae 26
iam posui, consequentia. Cum enim hoc sit extremum (sentis enim, credo, me iam diu, quod τέλος Graeci dicunt, id dicere tum extremum, tum ultimum, tum summum; licebit etiam finem pro extremo aut ultimo dicere), cum igitur hoc sit extremum, congruenter naturae convenienterque vivere, necessario sequitur omnes sapientes semper feliciter, absolute, fortunate vivere, nulla re impediri, nulla prohiberi, nulla egere. Quod autem continet non magis eam disciplinam, de qua loquor, quam vitam fortunasque nostras, id est ut, quod honestum sit, id solum bonum iudicemus, potest id quidem fuse et copiose et omnibus electissimis verbis gravissimisque sententiis rhetorice et augeri et ornari, sed consectaria me Stoicorum brevia et acuta delectant. 8
Concluduntur igitur eorum argumenta sic: Quod est 27
bonum, omne laudabile est; quod autem laudabile est, omne est honestum; bonum igitur quod est, honestum est. Satisne hoc conclusum videtur? Certe; quod enim efficiebatur ex iis duobus, quae erant sumpta, in eo vides esse conclusum. Duorum autem, e quibus effecta conclusio est, contra superius dici solet non omne bonum esse laudabile. Nam quod laudabile sit, honestum esse conceditur. Illud autem perabsurdum, bonum esse aliquid, quod non expetendum sit, aut expetendum, quod non placens, aut, si id, non etiam diligendum; ergo et probandum; ita etiam laudabile; id autem honestum. Ita fit, ut, quod bonum sit, id etiam honestum sit. Deinde 28
quaero, quis aut de misera vita possit gloriari aut de non beata. De sola igitur beata. Ex quo efficitur gloriatione, ut ita dicam, dignam esse beatam vitam, quod non possit nisi honestae vitae iure contingere. Ita fit, ut honesta vita beata vita sit. Et quoniam

is, cui contingit ut iure laudetur, habet insigne quiddam ad decus et ad gloriam, ut ob ea, quae tanta sint, beatus dici iure possit, idem de vita talis viri rectissime dicetur. Ita, si beata vita honestate cernitur, quod honestum est, id bonum solum habendum
29 est. Quid vero? negarine ullo modo possit *numquam* quemquam stabili et firmo et magno animo, quem fortem virum dicimus, effici posse, nisi constitutum sit non esse malum dolorem? Ut enim, qui mortem in malis ponit, non potest eam non timere, sic nemo ulla in re potest id, quod malum esse decreverit, non curare idque contemnere. Quo posito et omnium assensu approbato illud assumitur, eum, qui magno sit animo atque forti, omnia, quae cadere in hominem possint, despicere ac pro nihilo putare. Quae cum ita sint, effectum est nihil esse malum, quod turpe non sit. Atque iste vir altus et excellens, magno animo, vere fortis, infra se omnia humana ducens, is, inquam, quem efficere volumus, quem quaerimus, certe et confidere sibi debet ac suae vitae et actae et consequenti et bene de sese iudicare statuens nihil posse mali incidere sapienti. Ex quo intellegitur idem illud, solum bonum esse, quod honestum sit, idque esse beate vivere: honeste, id est cum virtute, vivere.

9
30 Nec vero ignoro varias philosophorum fuisse sententias, eorum dico, qui summum bonum, quod ultimum appello, in animo ponerent. Quae quamquam vitiose quidam secuti sunt, tamen non modo iis tribus, qui virtutem a summo bono segregaverunt, cum aut voluptatem aut vacuitatem doloris aut prima naturae in summis bonis ponerent, sed etiam alteris tribus, qui mancam fore putaverunt sine aliqua accessione virtutem ob eamque rem trium earum rerum, quas supra dixi, singuli singulas addiderunt, — his tamen omnibus eos antepono, cuicuimodi sunt, qui summum
31 bonum in animo atque in virtute posuerunt. Sed sunt tamen perabsurdi et ii, qui cum scientia vivere

ultimum bonorum, et qui nullam rerum differentiam esse dixerunt, atque ita sapientem beatum fore, nihil aliud alii momento ullo anteponentem, *et qui* ut quidam Academici constituisse dicuntur extremum bonorum et summum munus esse sapientis obsistere visis assensusque suos firme sustinere. His singulis copiose responderi solet, sed, quae perspicua sunt, longa esse non debent. Quid autem apertius quam, si selectio nulla sit ab iis rebus, quae contra naturam sint, earum rerum, quae sint secundum naturam, tollatur omnis ea, quae quaeratur laudeturque, prudentia? Circumscriptis igitur iis sententiis, quas posui, et iis, si quae similes earum sunt, relinquitur, ut summum bonum sit vivere scientiam adhibentem earum rerum, quae natura eveniant, seligentem, quae secundum naturam, et, quae contra naturam sint, reicientem, id est convenienter congruenterque naturae vivere. Sed in ceteris artibus cum dicitur artificiose, 32 posterum quodam modo et consequens putandum est, quod illi ἐπιγεννηματικόν appellant; cum autem in quo sapienter dicimus, id a primo rectissime dicitur. Quicquid enim a sapiente proficiscitur, id continuo debet expletum esse omnibus suis partibus; in eo enim positum est id, quod dicimus esse expetendum. Nam ut peccatum est patriam prodere, parentes violare, fana depeculari, quae sunt in effectu, sic timere, sic maerere, sic in libidine esse peccatum est etiam sine effectu. Verum ut haec non in posteris et in consequentibus, sed in primis continuo peccata sunt, sic ea, quae proficiscuntur a virtute, susceptione prima, non perfectione recta sunt iudicanda.

10 33 Bonum autem, quod in hoc sermone totiens usurpatum est, id etiam definitione explicatur. Sed eorum definitiones paulum oppido inter se differunt et tamen eodem spectant. Ego assentior Diogeni, qui bonum definierit id, quod esset natura absolutum. Id autem sequens illud etiam, quod prodesset (ὠφέλημα enim

sic appellemus), motum aut statum esse dixit e natura absoluto. Cumque rerum notiones in animis fiant, si aut usu aliquid cognitum sit aut coniunctione aut similitudine aut collatione rationis, hoc quarto, quod extremum posui, boni notitia facta est. Cum enim ab iis rebus, quae sunt secundum naturam, ascendit animus collatione rationis, tum ad notionem boni
34 pervenit. Hoc autem ipsum bonum non accessione neque crescendo aut cum ceteris comparando, sed propria vi sua et sentimus et appellamus bonum. Ut enim mel, etsi dulcissimum est, suo tamen proprio genere saporis, non comparatione cum aliis dulce esse sentitur, sic bonum hoc, de quo agimus, est illud quidem plurimi aestimandum, sed ea aestimatio genere valet, non magnitudine. Nam cum aestimatio, quae ἀξία dicitur, neque in bonis numerata sit nec rursus in malis, quantumcumque eo addideris, in suo genere manebit. Alia est igitur propria aestimatio virtutis,
35 quae genere, non crescendo valet. Nec vero perturbationes animorum, quae vitam insipientium miseram acerbamque reddunt, — quas Graeci πάθη appellant, poteram ego verbum ipsum interpretans morbos appellare, sed non conveniret ad omnia. Quis enim misericordiam aut ipsam iracundiam morbum solet dicere? at illi dicunt πάθος. Sit igitur perturbatio, quae nomine ipso vitiosa declarari videtur [nec eae perturbationes vi aliqua naturali moventur]. Omnesque eae sunt genere quattuor, partibus plures, aegritudo, formido, libido, quamque Stoici communi nomine corporis et animi ἡδονήν appellant, ego malo l a e t i t i a m appellare, quasi gestientis animi elationem voluptariam. Perturbationes autem nulla naturae vi commoventur, omniaque ea sunt opiniones ac iudicia levitatis. Itaque his sapiens semper vacabit.

11 36 Omne autem, quod honestum sit, id esse propter se expetendum, commune nobis est cum multorum aliorum philosophorum sententiis. Praeter enim tres

disciplinas, quae virtutem a summo bono excludunt,
ceteris omnibus philosophis haec est tuenda sententia,
maxime tamen Stoicis, qui nihil aliud in bonorum
numero nisi honestum esse voluerunt. Sed haec qui-
dem est perfacilis et perexpedita defensio. Quis est
enim, aut quis umquam fuit aut avaritia tam ardenti
aut tam effrenatis cupiditatibus, ut eandem illam rem,
quam adipisci scelere quovis velit, non multis parti-
bus malit ad sese, etiam omni impunitate proposita,
sine facinore quam illo modo pervenire? Quam vero 37
utilitatem aut quem fructum petentes scire cupimus
illa, quae occulta nobis sunt, quo modo moveantur,
quibusque de causis ea versentur in caelo? Quis
autem tam agrestibus institutis vivit, aut quis contra
studia naturae tam vehementer obduruit, ut a rebus
cognitione dignis abhorreat easque sine voluptate aut
utilitate aliqua non requirat et pro nihilo putet? aut
quis est, qui Maximorum aut Africanorum aut eius,
quem tu in ore semper habes, proavi mei, ceterorum-
que virorum fortium atque omni virtute praestantium
facta, dicta, consilia cognoscens nulla animo afficiatur
voluptate? Quis autem honesta in familia institutus 38
et educatus ingenue non ipsa turpitudine, etiamsi
eum laesura non sit, offenditur? quis animo aequo
videt eum, quem impure ac flagitiose putet vivere?
quis non odit sordidos, vanos, leves, futtiles? Quid
autem dici poterit, si turpitudinem non ipsam per se
fugiendam esse statuemus, quo minus homines tene-
bras et solitudinem nacti nullo dedecore se abstine-
ant, nisi eos per se foeditate sua turpitudo ipsa de-
terreat? Innumerabilia dici possunt in hanc senten-
tiam, sed non necesse est. Nihil est enim, de quo
minus dubitari possit, quam et honesta expetenda
per se et eodem modo turpia per se esse fugienda.
Constituto autem illo, de quo ante diximus, quod 39
honestum esset, id esse solum bonum, intellegi necesse
est pluris id, quod honestum sit, aestimandum esse

quam illa media, quae ex eo comparentur. Stultitiam autem et timiditatem et iniustitiam et intemperantiam cum dicimus esse fugienda propter eas res, quae ex ipsis eveniant, non ita dicimus, ut cum illo, quod positum est, solum id esse malum, quod turpe sit, haec pugnare videatur oratio, propterea quod ea non ad corporis incommodum referuntur, sed ad turpes actiones, quae oriuntur e vitiis. Quas enim κακίας Graeci appellant, vitia malo quam malitias nominare.

12 Ne tu, inquam, Cato, verbis illustribus et id,
40 quod vis, declarantibus! Itaque mihi videris Latine docere philosophiam et ei quasi civitatem dare; quae quidem adhuc peregrinari Romae videbatur nec offerre sese nostris sermonibus, et ista maxime propter limatam quandam et rerum et verborum tenuitatem. Scio enim esse quosdam, qui quavis lingua philosophari possint; nullis enim partitionibus, nullis definitionibus utuntur ipsique dicunt ea se modo probare, quibus natura tacita assentiatur. Itaque in rebus minime obscuris non multus est apud eos disserendi labor. Quare attendo te studiose et, quaecumque rebus iis, de quibus hic sermo est, nomina imponis, memoriae mando. Mihi enim erit isdem istis fortasse iam utendum. Virtutibus igitur rectissime mihi videris et ad consuetudinem nostrae orationis vitia posuisse contraria. Quod enim vituperabile est per se ipsum, id eo ipso vitium nominatum puto, vel etiam a vitio dictum vituperari. Sin κακίαν malitiam dixisses, ad aliud nos unum certum vitium consuetudo Latina traduceret. Nunc omni virtuti vitium contrario no-
41 mine opponitur. Tum ille: His igitur ita positis, inquit, sequitur magna contentio, quam tractatam a Peripateticis mollius — (est enim eorum consuetudo dicendi non satis acuta propter ignorationem dialecticae) Carneades tuus egregia quadam exercitatione in dialecticis summaque eloquentia rem in summum

discrimen adduxit, propterea quod pugnare non destitit in omni hac quaestione, quae de bonis et malis appelletur, non esse rerum Stoicis cum Peripateticis controversiam, sed nominum. Mihi autem nihil tam perspicuum videtur, quam has sententias eorum philosophorum re inter se magis quam verbis dissidere; maiorem multo inter Stoicos et Peripateticos rerum esse aio discrepantiam quam verborum, quippe cum Peripatetici omnia, quae ipsi bona appellant, pertinere dicant ad beate vivendum, nostri non ex omni, quod aestimatione aliqua dignum sit, compleri vitam beatam putent.

An vero certius quicquam potest esse quam 13 42 illorum ratione, qui dolorem in malis ponunt, non posse sapientem beatum esse, cum eculeo torqueatur? Eorum autem, qui dolorem in malis non habent, ratio certe cogit, ut in omnibus tormentis conservetur beata vita sapienti. Etenim si dolores eosdem tolerabilius patiuntur, qui excipiunt eos pro patria, quam qui leviore de causa, opinio facit, non natura, vim doloris aut maiorem aut minorem. Ne illud quidem 43 est consentaneum, ut, si, cum tria genera bonorum sint, quae sententia est Peripateticorum, eo beatior quisque sit, quo sit corporis aut externis bonis plenior, ut hoc idem approbandum sit nobis, ut, qui plura habeat ea, quae in corpore magni aestimantur, sit beatior. Illi enim corporis commodis compleri vitam beatam putant, nostri nihil minus. Nam cum ita placeat, ne eorum quidem bonorum, quae nos bona vere appellemus, frequentia beatiorem vitam fieri aut magis expetendam aut pluris aestimandam, certe minus ad beatam vitam pertinet multitudo corporis commodorum. Etenim, si et sapere expetendum sit 44 et valere, coniunctum utrumque magis expetendum sit quam sapere solum, neque tamen, si utrumque sit aestimatione dignum, pluris sit coniunctum quam sapere ipsum separatim. Nam qui valetudinem aesti-

matione aliqua dignam iudicamus neque eam tamen in bonis ponimus, iidem censemus nullam esse tantam aestimationem, ut ea virtuti anteponatur. Quod idem Peripatetici non tenent; quibus dicendum est, quae et honesta actio sit et sine dolore, eam magis esse expetendam, quam si esset eadem actio cum dolore. Nobis aliter videtur; recte secusne, postea; sed potestne rerum maior esse dissensio?

14 45 Ut enim obscuratur et offunditur luce solis lumen lucernae, et ut interit *in* magnitudine maris Aegaei stilla mellis, et ut in divitiis Croesi teruncii accessio et gradus unus in ea via, quae est hinc in Indiam, sic, cum sit is bonorum finis, quem Stoici dicunt, omnis ista rerum corporearum aestimatio splendore virtutis et magnitudine obscuretur et obruatur atque intereat necesse est. Et quem ad modum oportunitas (sic enim appellemus *εὐκαιρίαν*) non fit maior productione temporis (habent enim suum modum, quae oportuna dicuntur), sic recta effectio (*κατόρθωσιν* enim ita appello, quoniam rectum factum *κατόρθωμα*), recta igitur effectio, item convenientia, denique ipsum bonum, quod in eo positum est, ut naturae consentiat,
46 crescendi accessionem nullam habet. Ut enim oportunitas illa, sic haec, de quibus dixi, non fiunt temporis productione maiora, ob eamque causam Stoicis non videtur optabilior nec magis expetenda beata vita, si sit longa, quam si brevis, utunturque simili: Ut, si cothurni laus illa esset, ad pedem apte convenire, neque multi cothurni paucis anteponerentur nec maiores minoribus, sic, quorum omne bonum convenientia atque oportunitate finitur, *ea* nec plura paucioribus nec longinquiora brevioribus anteponen-
47 tur. Nec vero satis acute dicunt: Si bona valetudo pluris aestimanda sit longa quam brevis, sapientiae quoque usus longissimus quisque sit plurimi. Non intellegunt valetudinis aestimationem spatio iudicari, virtutis oportunitate, ut videantur, qui illud dicant,

iidem hoc esse dicturi, bonam mortem et bonum partum meliorem longum esse quam brevem. Non vident alia brevitate pluris aestimari, alia diuturnitate. Itaque consentaneum est his, quae dicta sunt, ratione 48
illorum, qui illum bonorum finem, quod appellamus extremum, quod ultimum, crescere putent posse — isdem placere esse alium alio etiam sapientiorem, itemque alium magis alio vel peccare vel recte facere, quod nobis non licet dicere, qui crescere bonorum finem non putamus. Ut enim, qui demersi sunt in aqua, nihilo magis respirare possunt, si non longe absunt a summo, ut iam iamque possint emergere, quam si etiam tum essent in profundo, nec catulus ille, qui iam appropinquat ut videat, plus cernit quam is, qui modo est natus, item, qui processit aliquantum ad virtutis habitum, nihilo minus in miseria est quam ille, qui nihil processit.

Haec mirabilia videri intellego, sed cum certe su- 15
periora firma ac vera sint, his autem ea consentanea et consequentia, ne de horum quidem est veritate dubitandum. Sed quamquam negant nec virtutes nec vitia crescere, tamen utrumque eorum fundi quodam modo et quasi dilatari putant. Divitias autem Dio- 49
genes censet non eam modo vim habere, ut quasi duces sint ad voluptatem et ad valetudinem bonam, sed etiam uti ea contineant, non idem facere eas in virtute neque in ceteris artibus, ad quas esse dux pecunia potest, continere autem non potest; itaque si voluptas aut si bona valetudo sit in bonis, divitias quoque in bonis esse ponendas, at, si sapientia bonum sit, non sequi, ut etiam divitias bonum esse dicamus. Neque ab ulla re, quae non sit in bonis, id, quod sit in bonis, contineri potest, ob eamque causam, quia cognitiones comprehensionesque rerum, e quibus efficiuntur artes, appetitionem movent, cum divitiae non sint in bonis, nulla ars divitiis contineri potest. Quod si de artibus concedamus, virtutis tamen non 50

sit eadem ratio, propterea quod haec plurimae commentationis et exercitationis indigeat, quod idem in artibus non sit, et quod virtus stabilitatem, firmitatem, constantiam totius vitae complectatur, nec haec eadem in artibus esse videamus.

Deinceps explicatur differentia rerum, quam si non ullam esse diceremus, confunderetur omnis vita, ut ab Aristone, neque ullum sapientiae munus aut opus inveniretur, cum inter res eas, quae ad vitam degendam pertinerent, nihil omnino interesset, neque ullum dilectum adhiberi oporteret. Itaque cum esset satis constitutum id solum esse bonum, quod esset honestum, et id malum solum, quod turpe, tum inter illa, quae nihil valerent ad beate misereve vivendum, aliquid tamen, quod differret, esse voluerunt, ut essent eorum alia aestimabilia, alia contra, alia neutrum.
51 Quae autem aestimanda essent, eorum in aliis satis esse causae, quam ob rem quibusdam anteponerentur, ut in valetudine, ut in integritate sensuum, ut in doloris vacuitate, ut gloriae, divitiarum, similium rerum, alia autem non esse eius modi, itemque eorum, quae nulla aestimatione digna essent, partim satis habere causae, quam ob rem reicerentur, ut dolorem, morbum, sensuum amissionem, paupertatem, ignominiam, similia horum, partim non item. Hinc est illud exortum, quod Zeno *προηγμένον*, contraque quod *ἀποπροηγμένον* nominavit, cum uteretur in lingua copiosa factis tamen nominibus ac novis, quod nobis in hac inopi lingua non conceditur; quamquam tu hanc copiosiorem etiam soles dicere. Sed non alienum est, quo facilius vis verbi intellegatur, rationem huius verbi faciendi Zenonis exponere.

16
52 Ut enim, inquit, nemo dicit in regia regem ipsum quasi productum esse ad dignitatem (id est enim *προηγμένον*), sed eos, qui in aliquo honore sunt, quorum ordo proxime accedit, ut secundus sit, ad

regium principatum, sic in vita non ea, quae primo
loco sunt, sed ea, quae secundum locum obtinent,
προηγμένα, id est producta, nominentur; quae vel
ita appellemus (id erit verbum e verbo) vel pro-
mota et remota vel, ut dudum diximus, prae-
posita vel praecipua, et illa reiecta. Re enim
intellecta in verborum usu faciles esse debemus.
Quoniam autem omne, quod est bonum, primum 53
locum tenere dicimus, necesse est nec bonum esse
nec malum hoc, quod praepositum vel praecipuum
nominamus. Idque ita definimus: quod sit indifferens
cum aestimatione mediocri; quod enim illi *ἀδιάφορον*
dicunt, id mihi ita occurrit, ut indifferens dicerem.
Neque enim illud fieri poterat ullo modo, ut nihil
relinqueretur in mediis, quod aut secundum naturam
esset aut contra, nec, cum id relinqueretur, nihil in
his poni, quod satis aestimabile esset, nec hoc posito
non aliqua esse praeposita. Recte igitur haec facta 54
distinctio est, atque etiam ab iis, quo facilius res
perspici possit, hoc simile ponitur: Ut enim, inquiunt,
si hoc fingamus esse quasi finem et ultimum, ita
iacere talum, ut rectus assistat, qui ita talus erit
iactus, ut cadat rectus, praepositum quiddam habebit
ad finem, qui aliter, contra, neque tamen illa prae-
positio tali ad eum, quem dixi, finem pertinebit, sic
ea, quae sunt praeposita, referuntur illa quidem ad
finem, sed ad eius vim naturamque nihil pertinent.
Sequitur illa divisio, ut bonorum alia sint ad illud 55
ultimum pertinentia (sic enim appello, quae *τελικά*
dicuntur; nam hoc ipsum instituamus, ut placuit,
pluribus verbis dicere, quod uno non poterimus, ut
res intellegatur), alia autem efficientia, quae Graeci
ποιητικά, alia utrumque. De pertinentibus nihil est
bonum praeter actiones honestas, de efficientibus nihil
praeter amicum, sed et pertinentem et efficientem
sapientiam volunt esse. Nam quia sapientia est con-
veniens actio, est *ex* illo pertinenti genere, quod dixi;

quod autem honestas actiones affert et efficit, efficiens dici potest.

17
56 Haec, quae praeposita dicimus, partim sunt per se ipsa praeposita, partim quod aliquid efficiunt, partim utrumque, per se, ut quidam habitus oris et vultus, ut status, ut motus, in quibus sunt et praeponenda quaedam et reicienda; alia ob eam rem praeposita dicentur, quod ex se aliquid efficiant, ut pecunia, alia autem ob utramque rem, ut integri sensus, ut bona
57 valetudo. De bona autem fama (quam enim appellant εὐδοξίαν, aptius est bonam famam hoc loco appellare quam gloriam) Chrysippus quidem et Diogenes detracta utilitate ne digitum quidem eius causa porrigendum esse dicebant; quibus ego vehementer assentior. Qui autem post eos fuerunt, cum Carneadem sustinere non possent, hanc, quam dixi, bonam famam ipsam propter se praepositam et sumendam esse dixerunt, esseque hominis ingenui et liberaliter educati velle bene audire a parentibus, a propinquis, a bonis etiam viris, idque propter rem ipsam, non propter usum, dicuntque, ut liberis consultum velimus, etiamsi postumi futuri sint, propter ipsos, sic futurae post mortem famae tamen esse propter rem,
58 etiam detracto usu, consulendum. Sed cum, quod honestum sit, id solum bonum esse dicamus, consentaneum tamen est fungi officio, cum id officium nec in bonis ponamus nec in malis. Est enim aliquid in his rebus probabile, et quidem ita, ut eius ratio reddi possit, ergo ut etiam probabiliter acti ratio reddi possit. Est autem officium, quod ita factum est, ut eius facti probabilis ratio reddi possit. Ex quo intellegitur officium medium quiddam esse, quod neque in bonis ponatur neque in contrariis. Quoniamque in iis rebus, quae neque in virtutibus sunt neque in vitiis, est tamen quiddam, quod usui possit esse, tollendum id non est. Est autem eius generis actio quoque quaedam, et quidem talis, ut ratio postulet

agere aliquid et facere eorum; quod autem ratione
actum est, id officium appellamus; est igitur officium
eius generis, quod nec in bonis ponatur nec in con-
trariis.

Atque perspicuum etiam illud est, in istis rebus 18 59
mediis aliquid agere sapientem. Iudicat igitur, cum
agit, officium illud esse. Quodquoniam numquam
fallitur in iudicando, erit in mediis rebus officium.
Quod efficitur hac etiam conclusione rationis: Quon-
iam enim videmus esse quiddam, quod recte factum
appellemus, id autem est perfectum officium, erit
etiam inchoatum, ut, si iuste depositum reddere in
recte factis sit, in officiis ponatur depositum reddere;
illo enim addito 'iuste' fit recte factum, per se autem
hoc ipsum reddere in officio ponitur. Quoniamque
non dubium est, quin in iis, quae media dicamus,
sit aliud sumendum, aliud reiciendum, quicquid ita
fit aut dicitur, omne officio continetur. Ex quo in-
tellegitur, quoniam se ipsi omnes natura diligant, tam
insipientem quam sapientem sumpturum, quae secun-
dum naturam sint, reiecturumque contraria. Ita est
quoddam commune officium sapientis et insipientis;
ex quo efficitur versari in iis, quae media dicamus.
Sed cum ab his omnia proficiscantur officia, non sine 60
causa dicitur ad ea referri omnes nostras cogitationes,
in his et excessum e vita et in vita mansionem. In
quo enim plura sunt, quae secundum naturam sunt,
huius officium est in vita manere; in quo autem aut
sunt plura contraria aut fore videntur, huius officium
est de vita excedere. E quo apparet et sapientis esse
aliquando officium excedere e vita, cum beatus sit,
et stulti manere in vita, cum sit miser. Nam bonum 61
illud et malum, quod saepe iam dictum est, postea
consequitur; prima autem illa naturae, sive secunda
sive contraria, sub iudicium sapientis et dilectum
cadunt, estque illa subiecta quasi materia sapientiae.
Itaque et manendi in vita et migrandi ratio omnis

iis rebus, quas supra dixi, metienda. Nam neque . . . . virtute retinetur in vita, nec iis, qui sine virtute sunt, mors est oppetenda. Et saepe officium est sapientis desciscere a vita, cum sit beatissimus, si id oportune facere possit. Sic enim censent, oportunitatis esse beate vivere, quod est convenienter naturae vivere. Itaque a sapientia praecipitur, se ipsam, si usus sit, sapiens ut relinquat. Quam ob rem cum vitiorum ista vis non sit, ut causam afferant mortis voluntariae, perspicuum est etiam stultorum, qui iidem miseri sint, officium esse manere in vita, si sint in maiore parte rerum earum, quas secundum naturam esse dicimus. Et quoniam excedens e vita et manens aeque miser est, nec diuturnitas magis ei vitam fugiendam facit, non sine causa dicitur iis, qui pluribus naturalibus frui possint, esse in vita manendum.

19 62 Pertinere autem ad rem arbitrantur intellegi natura fieri, ut liberi a parentibus amentur; a quo initio profectam communem humani generis societatem persequimur. Quod primum intellegi debet figura membrisque corporum, quae ipsa declarant procreandi a natura habitam esse rationem. Neque vero haec inter se congruere possent, ut natura et procreari vellet et diligi procreatos non curaret. Atque etiam in bestiis vis naturae perspici potest; quarum in fetu et in educatione laborem cum cernimus, naturae ipsius vocem videmur audire. Quare *ut* perspicuum est natura nos a dolore abhorrere, sic apparet a natura ipsa, ut eos, quos genuerimus, amemus, im-
63 pelli. Ex hoc nascitur, ut etiam communis hominum inter homines naturalis sit commendatio, ut oporteat hominem ab homine ob id ipsum, quod homo sit, non alienum videri. Ut enim in membris alia sunt tamquam sibi nata, ut oculi, ut aures, alia etiam ceterorum membrorum usum adiuvant, ut crura, ut manus, sic immanes quaedam bestiae sibi solum

natae sunt, at illa, quae in concha patula pina dicitur, isque, qui enat e concha, qui, quod eam custodit, pinoteres vocatur in eandemque cum se recepit, includitur, ut videatur monuisse, ut caveret, itemque formicae, apes, ciconiae aliorum etiam causa quaedam faciunt. Multo haec coniunctius homines. Itaque natura sumus apti ad coetus, concilia, civitates. Mun- 64
dum autem censent regi numine deorum, eumque esse quasi communem urbem et civitatem hominum et deorum, et unum quemque nostrum eius mundi esse partem; ex quo illud natura consequi, ut communem utilitatem nostrae anteponamus. Ut enim leges omnium salutem singulorum saluti anteponunt, sic vir bonus et sapiens et legibus parens et civilis officii non ignarus utilitati omnium plus quam unius alicuius aut suae consulit. Nec magis est vituperandus proditor patriae quam communis utilitatis aut salutis desertor propter suam utilitatem aut salutem. Ex quo fit, ut laudandus is sit, qui mortem oppetat pro re publica, quod deceat cariorem nobis esse patriam quam nosmet ipsos. Quoniamque illa vox inhumana et scelerata ducitur eorum, qui negant se recusare, quo minus ipsis mortuis terrarum omnium deflagratio consequatur (quod vulgari quodam versu Graeco pronuntiari solet), certe verum est etiam iis, qui aliquando futuri sint, esse propter ipsos consulendum. 20
Ex hac animorum affectione testamenta commen- 65
dationesque morientium natae sunt. Quodque nemo in summa solitudine vitam agere velit ne cum infinita quidem voluptatum abundantia, facile intellegitur nos ad coniunctionem congregationemque hominum et ad naturalem communitatem esse natos. Impellimur autem natura, ut prodesse velimus quam plurimis in primisque docendo rationibusque prudentiae tradendis. Itaque non facile est invenire, qui, quod sciat ipse, 66
non tradat alteri; ita non solum ad discendum propensi sumus, verum etiam ad docendum. Atque ut

tauris natura datum est, ut pro vitulis contra leones summa vi impetuque contendant, sic ii, qui valent opibus atque id facere possunt, ut de Hercule et de Libero accepimus, ad servandum genus hominum natura incitantur. Atque etiam Iovem cum Optimum et Maximum dicimus cumque eundem Salutarem, Hospitalem, Statorem, hoc intellegi volumus, salutem hominum in eius esse tutela. Minime autem convenit, cum ipsi inter nos viles neglectique simus, postulare, ut dis immortalibus cari simus et ab iis diligamur. Quem ad modum igitur membris utimur prius, quam didicimus, cuius ea causa utilitatis habeamus, sic inter nos natura ad civilem communitatem coniuncti et consociati sumus. Quod ni ita se haberet, nec
67 iustitiae ullus esset nec bonitati locus. Sed quo modo hominum inter homines iuris esse vincula putant, sic homini nihil iuris esse cum bestiis. Praeclare enim Chrysippus, cetera nata esse hominum causa et deorum, eos autem communitatis et societatis suae, ut bestiis homines uti ad utilitatem suam possent sine iniuria; quoniamque ea natura esset hominis, ut ei cum genere humano quasi civile ius intercederet, qui id conservaret, eum iustum, qui migraret, iniustum fore. Sed quem ad modum, theatrum cum commune sit, recte tamen dici potest eius esse eum locum, quem quisque occuparit, sic in urbe mundove communi non adversatur ius, quo minus suum quidque cuiusque sit.
68 Cum autem ad tuendos conservandosque homines hominem natum esse videamus, consentaneum est huic naturae, ut sapiens velit gerere et administrare rem publicam atque, ut e natura vivat, uxorem adiungere et velle ex ea liberos. Ne amores quidem sanctos a sapiente alienos esse arbitrantur. Cynicorum autem rationem atque vitam alii cadere in sapientem dicunt, si qui eius modi forte casus inciderit, ut id faciendum sit, alii nulli modo.

21 69 Ut vero conservetur omnis homini erga hominem

societas, coniunctio, caritas, et emolumenta et detrimenta, quae ὠφελήματα et βλάμματα appellant, communia esse voluerunt; quorum altera prosunt, nocent altera. Neque solum ea communia, verum etiam paria esse dixerunt. Incommoda autem et commoda (ita enim εὐχρηστήματα et δυσχρηστήματα appello) communia esse voluerunt, paria noluerunt. Illa enim, quae prosunt aut quae nocent, aut bona sunt aut mala, quae sint paria necesse est; commoda autem et incommoda in eo genere sunt, quae praeposita et reiecta dicimus; ea possunt paria non esse. Sed emolumenta communia esse dicuntur, recte autem facta et peccata non habentur communia. Amicitiam 70 autem adhibendam esse censent, quia sit ex eo genere, quae prosunt. Quamquam autem in amicitia alii dicant aeque caram esse sapienti rationem amici ac suam, alii autem sibi cuique cariorem suam, tamen hi quoque posteriores fatentur alienum esse a iustitia, ad quam nati esse videamur, detrahere quid de aliquo, quod sibi assumat. Minime vero probatur huic disciplinae, de qua loquor, aut iustitiam aut amicitiam propter utilitates adscisci aut probari. Eaedem enim utilitates poterunt eas labefactare atque pervertere. Etenim nec iustitia nec amicitia esse omnino poterunt, nisi ipsae per se expetuntur. Ius autem, quod ita 71 dici appellarique possit, id esse natura, alienumque esse a sapiente non modo iniuriam cui facere, verum etiam nocere. Nec vero rectum est cum amicis aut bene meritis consociare aut coniungere iniuriam, gravissimeque et verissime defenditur numquam aequitatem ab utilitate posse seiungi, et, quicquid aequum iustumque esset, id etiam honestum vicissimque, quicquid esset honestum, id iustum etiam atque aequum fore. Ad easque virtutes, de quibus dispu- 72 tatum est, dialecticam etiam adiungunt et physicam, easque ambas virtutum nomine appellant, alteram, quod habeat rationem, ne cui falso assentiamur neve

umquam captiosa probabilitate fallamur, eaque, quae de bonis et malis didicerimus, ut tenere tuerique possimus. Nam sine hac arte quemvis arbitrantur a vero abduci fallique posse. Recte igitur, si omnibus in rebus temeritas ignoratioque vitiosa est, ars ea, quae tollit haec, virtus nominata est.

22 73 Physicae quoque non sine causa tributus idem est honos, propterea quod, qui convenienter naturae victurus sit, ei proficiscendum est ab omni mundo atque ab eius procuratione. Nec vero potest quisquam de bonis et malis vere iudicare nisi omni cognita ratione naturae et vitae etiam deorum, et utrum conveniat necne natura hominis cum universa. Quaeque sunt vetera praecepta sapientium, qui iubent tempori parere et sequi deum et se noscere et nihil nimis, haec sine physicis quam vim habeant (et habent maximam), videre nemo potest. Atque etiam ad iustitiam colendam, ad tuendas amicitias et reliquas caritates quid natura valeat, haec una cognitio potest tradere. Nec vero pietas adversus deos, nec quanta iis gratia debeatur, sine explicatione naturae
74 intellegi potest. Sed iam sentio me esse longius provectum, quam proposita ratio postularet. Verum admirabilis compositio disciplinae incredibilisque me rerum traxit ordo; quem, per deos immortales! nonne miraris? Quid enim aut in natura, qua nihil est aptius, nihil discriptius, aut in operibus manu factis tam compositum tamque compactum et coagmentatum inveniri potest? quid posterius priori non convenit? quid sequitur, quod non respondeat superiori? quid non sic aliud ex alio nectitur, ut, si ullam litteram moveris, labent omnia? Nec tamen quicquam est, quod moveri possit.

75 Quam gravis vero, quam magnifica, quam constans conficitur persona sapientis! qui, cum ratio docuerit, quod honestum esset, id esse solum bonum, semper sit necesse est beatus vereque omnia ista

nomina possideat, quae irrideri ab imperitis solent. Rectius enim appellabitur rex quam Tarquinius, qui nec se nec suos regere potuit, rectius magister populi (is enim est dictator) quam Sulla, qui trium pestiferorum vitiorum, luxuriae, avaritiae, crudelitatis, magister fuit, rectius dives quam Crassus, qui nisi eguisset, numquam Euphraten nulla belli causa transire voluisset; recte eius omnia dicentur, qui scit uti solus omnibus, recte etiam pulcher appellabitur (animi enim liniamenta sunt pulchriora quam corporis), recte solus liber nec dominationi cuiusquam parens nec oboediens cupiditati, recte invictus, cuius etiamsi 76
corpus constringatur, animo tamen vincula inici nulla possint, nec exspectet ullum tempus aetatis, ut tum denique iudicetur, beatusne fuerit, cum extremum vitae diem morte confecerit, quod ille unus e septem sapientibus non sapienter Croesum monuit. Nam si beatus umquam fuisset, beatam vitam usque ad illum a Cyro exstructum rogum pertulisset. Quod si ita est, ut neque quisquam nisi bonus vir et omnes boni beati sint, quid philosophia magis colendum aut quid est virtute divinius?

M. TULLII CICERONIS

DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM

AD BRUTUM

LIBER QUARTUS.

ARGUMENTUM.

Initio libri Cicero, ut ostendat nullam causam fuisse Zenoni, cur a veteribus Academicis et Peripateticis desciscens novam disciplinam conderet, exponit, quo modo illi philosophiam constitutam habuerint, e cuius tribus partibus ethicam

primum differt (cap. 2) tantum dicens, locum de re publica et rhetoricam a Zenone neglecta esse, quae illi diligentissime excoluerint (cap. 3). Nec in dialecticis veteres a Stoicis vinci, quin artem argumentorum inveniendorum ab his prorsus omissam esse (cap. 4). Physica illorum Stoicos fere in maximis rebus retinuisse et minus copiose esse persecutos (cap. 5). Summum autem bonum, quod contineat philosophiam, veteres, planissime Polemonem, dixisse esse secundum naturam vivere, quod cum varias haberet interpretationes, illis eam placuisse, ut esset, omnibus aut maximis rebus iis, quae secundum naturam essent, fruentem vivere, eumque fuisse Xenocratis et Aristotelis finem (cap. 6). Cum enim homo ex animo et corpore constaret, et animi et corporis rationem eos habuisse, sed ita, ut animum infinita quadam laude corpori praeponerent, animi autem bona virtutes esse, quarum semina a natura data essent (cap. 7). Itaque Zenonem nihil attulisse novi nisi inania quaedam verborum discrimina (cap. 8), quibus in urbem, in forum, in curiam aditus non sit; ibi ipsos Stoicos communi more loqui (cap. 9). Iam Cicero propius ad ea, quae a Catone dicta erant, accedere conatur illis, quae communia Stoicis sunt cum antiquis, quasi concessis utens. Quoniam igitur hanc primam habeamus a natura appetitionem, ut nosmet ipsos conservemus, ex animo autem et corpore constemus, ex his nos oportere ait finem summi boni constituere, ut sit eorum, quae sint secundum naturam, quam plurima et quam maxima adipisci (cap. 10). Stoicos ab iisdem initiis profectos corpus et externa commoda deseruisse, cum tamen homo sit animal animo excellens, non solus animus (cap. 11). Nec prorsus obscurari illa externa, ut Stoici dicant, etsi non magnum momentum faciant, et, etiamsi obscurentur, esse tamen in summa (cap. 12). Nam summam aliquam faciendam esse omnium, quae secundum naturam sint. Praeterea omnium naturarum summum bonum simile esse debere. In ceteris autem animalibus id, quod extremum sit, ex tota eorum constitutione effici. Idem igitur in homine fieri debere. Itaque Stoicis, si causam suam obtinere velint, dicendum esse non omne animal primum se totum diligere et conservare velle, sed id tantum, quod in quoque optimum sit, quod fieri non posse (cap. 13). Hominem talem sapientiae perficiendum esse, qualem a natura acceperit, accepisse autem eum totum, ex animo et corpore; neutrum neglegendum esse. Perfectionem hominis maxime laudari in eo, quod in homine optimum sit, id est in virtute, sed priora, a quibus ad haec venerit, deseri non oportere; Stoicos, cum ad summum bonum pervenire velint, naturalis appetitionis oblivisci (cap. 14). Virtus tantum abesse ut constitui non possit, si quidquam extra eam ad

beate vivendum pertineat, ut introduci omnino non possit virtus, nisi omnia, quae legat quaeque reiciat, ad finem referat. Conservandam esse primam naturae institutionem et totam hominis naturam tuendam (cap. 15). Itaque omnes errare, qui in una virtute finem ponant, quaeque Stoici de virtute dicant, ea iis communia esse cum Pyrrhone et Aristone, quos non probent (cap. 16). Male autem Stoicos, cum ad summum bonum ita pervenerint, ut a natura discedant, reverti ad naturam, ut inde agendi principia quaerant; nam omnia, quae appetantur, inesse debere in summo bono, nec officii rationem hominem impellere ad naturalia appetenda, sed ab iis et actionem et appetitionem commoveri (cap. 17). Deinde Cicero ostendit in consectariis Stoicorum, quibus efficere velint omne bonum, quia laudabile sit, esse honestum, ceterisque ea ad concludendum sumi, quae non concedantur (cap. 18). Acutis Stoicorum conclusiunculis verba corrigi, non mores emendari. Quod Stoici constantia totius doctrinae tanto opere glorientur, intellegi debere, cum falsa consequantur, initia illa, e quibus haec consequantur, ipsa falsa esse. Paradoxa initio magnifica visa esse, mox splendorem amisisse (cap. 19). Ipsum Zenonem ea sic interpretando mollire, ut aliis verbis idem dicat, quod veteres; sed si sententia eadem sit, non dubitari posse, quin illi verbis commodius utantur (cap. 20), itaque de sententiis videndum esse. Ab illis igitur beatam vitam constitui ex omnibus commodis, sed ita, ut longe ceteris virtus antecellat, nec plus corporis et externis bonis ab iis tribuatur quam a Zenone, qui ea bona non appellet (cap. 21). Itaque de re nullam esse dissensionem, Zenonem verborum magnificentia esse delectatum, a quo veteres illos Catonem iure reposcere posse (cap. 22); neque enim nisi inaniam verborum differentiam interesse. Refutat deinde Cicero simile, quo Cato docuerat omnes insipientes aeque esse miseros; levationem enim vitiorum fieri ostendit (cap. 23 et 24). Et quod virtus crescere non posse dicatur, et ideo omnia vitia aequalia esse, potius ex inaequalitate vitiorum concludi debere virtutem crescere (cap. 24). In has omnes angustias Stoicos incidere propter gloriosam ostentationem. Nam tolli ista ratione officia et vitae actionem, ut ab Aristone; sed Aristonem simplicius agere, Stoicos versute inducere aliis nominibus eandem differentiam, quam veteres tenuerint (cap. 25). Proëgmena illa et apoproëgmena eodem loco haberi, quo ab Aristotele et ceteris Platonis alumnis bona corporis et externa (cap. 26). Paradoxa, si quis propius aspexerit, nihil habere admirabile. Similia, quibus omnia peccata paria esse demonstretur, dissimilia esse (cap. 27). Omnino Stoicos maxime eo vitio premi, quod duas contrarias sententias obtinere velint (cap. 28).

1 1 Quae cum dixisset, finem ille. Ego autem: Ne tu, inquam, Cato, ista exposuisti, ut tam multa, memoriter, ut tam obscura, dilucide. Itaque aut omittamus contra omnino velle aliquid aut spatium sumamus ad cogitandum; tam enim diligenter, etiamsi minus vere (nam nondum id quidem audeo dicere), sed tamen accurate non modo fundatam, verum etiam exstructam disciplinam non est facile perdiscere. Tum ille: Ain tandem? inquit, cum ego te hac nova lege videam eodem die accusatori respondere et tribus horis perorare, in hac me causa tempus dilaturum putas? quae tamen a te agetur non melior, quam illae sunt, quas interdum obtines. Quare istam quoque aggredere, tractatam praesertim et ab aliis et a
2 te ipso saepe, ut tibi deesse non possit oratio. Tum ego: Non mehercule, inquam, soleo temere contra Stoicos, non quo illis admodum assentiar, sed pudore impedior; ita multa dicunt, quae vix intellegam. Obscura, inquit, quaedam esse confiteor, nec tamen ab illis ita dicuntur de industria, sed inest in rebus ipsis obscuritas. Cur igitur easdem res, inquam, Peripateticis dicentibus verbum nullum est, quod non intellegatur? Easdemne res? inquit, an parum disserui non verbis Stoicos a Peripateticis, sed universa re et tota sententia dissidere? Atqui, inquam, Cato, si istud obtinueris, traducas me ad te totum licebit. Putabam equidem satis, inquit, me dixisse. Quare ad ea primum, si videtur; sin aliud quid voles, postea. Immo istud quidem, inquam, quo loco quidque . . . . nisi iniquum postulo, arbitratu meo. Ut placet, inquit. Etsi enim illud erat aptius, aequum cuique concedere.

2 3 Existimo igitur, inquam, Cato, veteres illos Platonis auditores, Speusippum, Aristotelem, Xenocratem, deinde eorum, Polemonem, Theophrastum, satis et copiose et eleganter habuisse constitutam disciplinam, ut non esset causa Zenoni, cum Polemonem audisset, cur et ab eo ipso et a superioribus dissideret; quorum

fuit haec institutio, in qua animadvertas velim quid
mutandum putes nec exspectes, dum ad omnia dicam,
quae a te dicta sunt; universa enim illorum ratione
cum tota vestra confligendum puto. Qui cum viderent 4
ita nos esse natos, ut et communiter ad eas virtutes
apti essemus, quae notae illustresque sunt, iustitiam
dico, temperantiam, ceteras generis eiusdem (quae
omnes similes artium reliquarum materia tantum ad
meliorem partem et tractatione differunt), easque ipsas
virtutes viderent nos magnificentius appetere et arden-
tius, habere etiam insitam quandam vel potius innatam
cupiditatem scientiae natosque esse ad congregationem
hominum et ad societatem communitatemque generis
humani, eaque in maximis ingeniis maxime elucere,
totam philosophiam tris in partis diviserunt, quam
partitionem a Zenone esse retentam videmus. Quarum 5
cum una sit, qua mores conformari putantur, differo
eam partem, quae quasi stirps est huius quaestionis.
Qui sit enim finis bonorum, mox, hoc loco tantum
dico, a veteribus Peripateticis Academicisque, qui re
consentientes vocabulis differebant, eum locum, quem
civilem recte appellaturi videmur, Graeci *πολιτικόν*,
graviter et copiose esse tractatum.

Quam multa illi de re publica scripserunt, quam 3
multa de legibus! quam multa non solum praecepta
in artibus, sed etiam exempla in orationibus bene
dicendi reliquerunt! Primum enim ipsa illa, quae sub-
tiliter disserenda erant, polite apteque dixerunt tum
definientes, tum partientes, ut vestri etiam, sed vos
squalidius, illorum vides quam niteat oratio. Deinde 6
ea, quae requirebant orationem ornatam et gravem,
quam magnifice sunt dicta ab illis, quam splendide!
de iustitia, de temperantia, de fortitudine, de amicitia,
de aetate degenda, de philosophia, de capessenda re
publica, hominum *nec* spinas vellentium, ut Stoici,
nec ossa nudantium, sed eorum, qui grandia ornate
vellent, enucleate minora dicere. Itaque quae sunt

eorum consolationes, quae cohortationes, quae etiam monita et consilia scripta ad summos viros! Erat enim apud eos, ut est rerum ipsarum natura, sic dicendi exercitatio duplex. Nam, quicquid quaeritur, id habet aut generis ipsius sine personis temporibusque aut iis adiunctis facti aut iuris aut nominis controversiam. Ergo in utroque exercebantur, eaque disciplina effecit tantam illorum utroque in genere
7 dicendi copiam. Totum genus hoc Zeno, et qui ab eo sunt, aut non potuerunt *tueri* aut noluerunt, certe reliquerunt. Quamquam scripsit artem rhetoricam Cleanthes, Chrysippus etiam, sed sic, ut, si quis obmutescere concupierit, nihil aliud legere debeat. Itaque vides, quo modo loquantur. Nova verba fingunt, deserunt usitata. At quanta conantur! — Mundum hunc omnem oppidum esse nostrum. — Vides, quantam rem agat, ut, Circeiis qui habitet, totum hunc mundum suum municipium esse existimet. — Incendit igitur eos, qui audiunt. — Quid? ille incendat? restinguet citius, si ardentem acceperit. Ista ipsa, quae tu breviter: regem, dictatorem, divitem solum esse sapientem, a te quidem apte ac rotunde; quippe; habes enim a rhetoribus; illorum vero ista ipsa quam exilia de virtutis vi! quam tantam volunt esse, ut beatum per se efficere possit. Pungunt quasi aculeis interrogatiunculis angustis, quibus etiam qui assentiuntur, nihil commutantur animo et iidem abeunt, qui venerant; res enim fortasse verae, certe graves, non ita tractantur, ut debent, sed aliquanto minutius.

4 8 Sequitur disserendi ratio cognitioque naturae; nam de summo bono mox, ut dixi, videbimus et ad id explicandum disputationem omnem conferemus. In his igitur partibus duabus nihil erat, quod Zeno commutare gestiret. Res enim se praeclare habebat, et quidem in utraque parte. Quid enim ab antiquis ex eo genere, quod ad disserendum valet, praetermissum est? qui et definierunt plurima et definiendi

artes reliquerunt, quodque est definitioni adiunctum, ut res in partes dividatur, id et fit ab illis et, quem ad modum fieri oporteat, traditur; item de contrariis, a quibus ad genera formasque generum venerunt. Iam argumenti ratione conclusi caput esse faciunt ea, quae perspicua dicunt, deinde ordinem sequuntur, tum, quid verum sit in singulis, extrema conclusio est. Quanta autem ab illis varietas argumentorum ratione 9 concludentium eorumque cum captiosis interrogationibus dissimilitudo! Quid, quod pluribus locis quasi denuntiant, ut neque sensuum fidem sine ratione nec rationis *sine* sensibus exquiramus, atque ut eorum alterum ab altero *ne* separemus? Quid? ea, quae dialectici nunc tradunt et docent, nonne ab illis instituta sunt [inventa sunt]? De quibus etsi a Chrysippo maxime est elaboratum, tamen a Zenone minus multo quam ab antiquis; ab hoc autem quaedam non melius quam veteres, quaedam omnino relicta. Cum- 10 que duae sint artes, quibus perfecte ratio et oratio compleatur, una inveniendi, altera disserendi, hanc posteriorem et Stoici et Peripatetici, priorem autem illi egregie tradiderunt, hi omnino ne attigerunt quidem. Nam e quibus locis quasi thesauris argumenta depromerentur, vestri ne suspicati quidem sunt, superiores autem artificio et via tradiderunt. Quae quidem ars efficit, ne necesse sit isdem de rebus semper quasi dictata decantare neque a commentariolis suis discedere. Nam qui sciet, ubi quidque positum sit, quaque eo veniat, is, etiamsi quid obrutum erit, poterit eruere semperque esse in disputando suus. Quodetsi ingeniis magnis praediti quidam dicendi copiam sine ratione consequuntur, ars tamen est dux certior quam natura. Aliud est enim poëtarum more verba fundere, aliud ea, quae dicas, ratione et arte distinguere.

Similia dici possunt de explicatione naturae, qua 5 11 *et* hi utuntur et vestri, neque vero ob duas modo

causas, quo modo Epicuro videtur, ut pellatur mortis
et religionis metus, sed etiam modestiam quandam
cognitio rerum caelestium affert iis, qui videant,
quanta sit etiam apud deos moderatio, quantus ordo,
et magnitudinem animi deorum opera et facta cernen-
tibus, iustitiam etiam, cum cognitum habeas, quod
sit summi rectoris ac domini numen, quod consilium,
quae voluntas; cuius ad naturam apta ratio vera illa
12 et summa lex a philosophis dicitur. Inest in eadem
explicatione naturae insatiabilis quaedam e cognoscen-
dis rebus voluptas, in qua una confectis rebus neces-
sariis vacui negotiis honeste ac liberaliter possimus
vivere. Ergo in hac ratione tota de maximis fere
rebus Stoici illos secuti sunt, ut et deos esse et
quattuor ex rebus omnia constare dicerent. Cum
autem quaereretur res admodum difficilis, num quinta
quaedam natura videretur esse, ex qua ratio et in-
tellegentia oriretur, in quo etiam de animis, cuius
generis essent, quaereretur, Zeno id dixit esse ignem,
non nulla deinde aliter, sed ea pauca; de maxima
autem re eodem modo, divina mente atque natura
mundum universum atque eius maximas partis ad-
ministrari. Materiam vero rerum et copiam apud hos
13 exilem, apud illos uberrimam reperiemus. Quam
multa ab iis conquisita et collecta sunt de omnium
animantium genere, ortu, membris, aetatibus! quam
multa de rebus iis, quae gignuntur e terra! quam
multae quamque de variis rebus et causae, cur quid-
que fiat, et demonstrationes, quem ad modum quid-
que fiat! qua ex omni copia plurima et certissima
argumenta sumuntur ad cuiusque rei naturam expli-
candam. Ergo adhuc, quantum equidem intellego,
causa non videtur fuisse mutandi nominis. Non enim,
si omnia non sequebatur, idcirco non erat ortus illinc.
Equidem etiam Epicurum, in physicis quidem, De-
mocriteum puto. Pauca mutat, vel plura sane; at
cum de plurimis eadem dicit, tum certe de maximis.

Quod idem cum vestri faciant, non satis magnam tribuunt inventoribus gratiam.

Sed haec hactenus. Nunc videamus, quaeso, de 6 14 summo bono, quod continet philosophiam, quid tandem attulerit, quam ob rem ab inventoribus tamquam a parentibus dissentiret. Hoc igitur loco, quamquam a te, Cato, diligenter est explicatum, finis hic bonorum et quis a Stoicis et quem ad modum diceretur, tamen ego quoque exponam, ut perspiciamus, si potuerimus, quidnam a Zenone novi sit allatum. Cum enim superiores, e quibus planissime Polemo, secundum naturam vivere summum bonum esse dixissent, his verbis tria significari Stoici dicunt, unum eius modi, vivere adhibentem scientiam earum rerum, quae natura evenirent; hunc ipsum Zenonis aiunt esse finem, declarantem illud, quod a te dictum est, convenienter naturae vivere; alterum significari idem, ut 15 si diceretur, officio media omnia aut pleraque servantem vivere. Hoc sic expositum dissimile est superiori. Illud enim rectum est (quod κατόρθωμα dicebas) contingitque sapienti soli, hoc autem inchoati cuiusdam officii est, non perfecti, quod cadere in non nullos insipientes potest. Tertium autem, omnibus aut maximis rebus iis, quae secundum naturam sint, fruentem vivere. Hoc non est positum in nostra actione; completur enim et ex eo genere vitae, quod virtute fruitur, et ex iis rebus, quae sunt secundum naturam neque sunt in nostra potestate. Sed hoc summum bonum, quod tertia significatione intellegitur, eaque vita, quae ex summo bono degitur, quia coniuncta ei virtus est, in sapientem solum cadit, isque finis bonorum, ut ab ipsis Stoicis scriptum videmus, a Xenocrate atque ab Aristotele constitutus est. Itaque ab iis constitutio illa prima naturae, a qua tu quoque ordiebare, his prope verbis exponitur:

Omnis natura vult esse conservatrix sui, ut et 7 16 salva sit et in genere conservetur suo. Ad hanc rem

aiunt artis quoque requisitas, quae naturam adiuvarent; in quibus ea numeretur in primis, quae est vivendi ars, ut tueatur, quod a natura datum sit, quod desit, acquirat. Iidemque diviserunt naturam hominis in animum et corpus. Cumque eorum utrumque per se expetendum esse dixissent, virtutes quoque utriusque eorum per se expetendas esse dicebant, *et* cum animum infinita quadam laude anteponerent corpori, virtutes quoque animi bonis corporis ante-
17 ponebant. Sed cum sapientiam totius hominis custodem et procuratricem esse vellent, quae esset naturae comes et adiutrix, hoc sapientiae munus esse dicebant, ut, *cum* eum tueretur, qui constaret ex animo et corpore, in utroque iuvaret eum ac contineret. Atque ita re simpliciter primo collocata reliqua subtilius persequentes corporis bona facilem quandam rationem habere censebant; de animi bonis accuratius exquirebant in primisque reperiebant esse in iis iustitiae semina primique ex omnibus philosophis natura tributum esse docuerunt, ut ii, qui procreati essent, a procreatoribus amarentur, et, id quod temporum ordine antiquius est, ut coniugia virorum et uxorum natura coniuncta esse dicerent, qua ex stirpe orirentur amicitiae cognationum. Atque ab his initiis profecti omnium virtutum et originem et progressionem persecuti sunt. Ex quo magnitudo quoque animi exsistebat, qua facile posset repugnari obsistique fortunae, quod maximae res essent in potestate sapientis. Varietates autem iniuriasque fortunae facile veterum philosophorum praeceptis instituta vita superabat.
18 Principiis autem a natura datis amplitudines quaedam bonorum excitabantur, partim profectae a contemplatione rerum occultarum, quod erat insitus menti cognitionis amor, e quo etiam rationis explicandae disserendique cupiditas consequebatur, quodque hoc solum animal natum est pudoris ac verecundiae particeps appetensque convictum hominum ac societatem

animadvertensque in omnibus rebus, quas ageret aut diceret, ut ne quid ab eo fieret nisi honeste ac decore, his initiis *et*, ut ante dixi, seminibus a natura datis temperantia, modestia, iustitia et omnis honestas perfecte absoluta est.

Habes, inquam, Cato, formam eorum, de quibus 8 19
loquor, philosophorum. Qua exposita scire cupio, quae causa sit, cur Zeno ab hac antiqua constitutione desciverit, quidnam horum ab eo non sit probatum; quodne omnem naturam conservatricem sui dixerint, an quod omne animal ipsum sibi commendatum, ut se salvum in suo genere incolumeque vellet, an *quod*, cum omnium artium finis is esset, quem natura maxime quaereret, idem statui debere de totius arte vitae, an quod, cum ex animo constaremus et corpore, et haec ipsa et eorum virtutes per se esse sumendas; an vero displicuit ea, quae tributa est animi virtutibus tanta praestantia? an, quae de prudentia, de cognitione rerum, de coniunctione generis humani, quaeque ab isdem de temperantia, de modestia, de magnitudine animi, de omni honestate dicuntur? Fatebuntur Stoici haec omnia dicta esse praeclare, neque eam causam Zenoni desciscendi fuisse. Alia 20
quaedam dicent, credo, magna antiquorum esse peccata, quae ille veri investigandi cupidus nullo modo ferre potuerit. Quid enim perversius, quid intolerabilius, quid stultius quam bonam valetudinem, quam dolorum omnium vacuitatem, quam integritatem oculorum reliquorumque sensuum ponere in bonis potius, quam dicerent nihil omnino inter eas res iisque contrarias interesse? ea enim omnia, qui illi bona dicerent, praeposita esse, non bona, itemque illa, quae in corpore excellerent, stulte antiquos dixisse per se esse expetenda, sumenda potius quam expetenda; ea denique omni vita, quae in virtute una consisteret, illam vitam, quae etiam ceteris rebus, quae essent secundum naturam, abundaret, magis expetendam non esse,

sed magis sumendam; cumque ipsa virtus efficiat ita beatam vitam, ut beatior esse non possit, tamen quaedam deesse sapientibus tum, cum sint beatissimi; itaque eos id agere, ut a se dolores, morbos, debilitates repellant.

9 21 O magnam vim ingenii causamque iustam, cur nova exsisteret disciplina! Perge porro. Sequuntur enim ea, quae tu scientissime complexus es, omnium insipientiam, iniustitiam, alia vitia similia esse, omniaque peccata esse paria, eosque, qui natura doctrinaque longe ad virtutem processissent, nisi eam plane consecuti essent, summe esse miseros, neque inter eorum vitam et improbissimorum quicquam omnino interesse, ut Plato, tantus ille vir, si sapiens non fuerit, nihilo melius quam quivis improbissimus nec beatius vixerit. Haec videlicet est correctio philosophiae veteris et emendatio, quae omnino aditum nullum habere potest in urbem, in forum, in curiam. Quis enim ferre posset ita loquentem eum, qui se auctorem vitae graviter et sapienter agendae profiteretur, nomina rerum commutantem, cumque idem sentiret quod omnes, quibus rebus eandem vim tribueret, alia nomina imponentem, verba modo mutan-
22 tem, de opinionibus nihil detrahentem? Patronusne causae in epilogo pro reo dicens negaret esse malum exsilium, publicationem bonorum? haec reicienda esse, non fugienda? nec misericordem iudicem esse oportere? In contione autem si loqueretur, si Hannibal ad portas venisset murumque iaculo traiecisset, negaret esse in malis capi, venire, interfici, patriam amittere? An senatus, cum triumphum Africano decerneret, 'quod eius virtute' aut 'felicitate' posset dicere, si neque virtus in ullo nisi in sapiente nec felicitas vere dici potest? Quae est igitur ista philosophia, quae communi more in foro loquitur, in libellis suo? praesertim cum, quod illi suis verbis significent, in eo
23 nihil novetur, eaedem res maneant alio modo. Quid

enim interest, divitias, opes, valetudinem bona dicas anne praeposita, cum ille, qui ista bona dicit, nihilo plus iis tribuat quam tu, qui eadem illa praeposita nominas? Itaque homo in primis ingenuus et gravis, dignus illa familiaritate Scipionis et Laelii, Panaetius, cum ad Q. Tuberonem de dolore patiendo scriberet, quod esse caput debebat, si probari posset, nusquam posuit, non esse malum dolorem, sed quid esset et quale, quantumque in eo esset alieni, deinde quae ratio esset perferendi; cuius quidem, quoniam Stoicus fuit, sententia condemnata mihi videtur esse inanitas ista verborum.

Sed ut propius ad ea, Cato, accedam, quae a te 10 24
dicta sunt, pressius agamus eaque, quae modo dixisti, cum iis conferamus, quae tuis antepono. Quae sunt igitur communia vobis cum antiquis, iis sic utamur quasi concessis; quae in controversiam veniunt, de iis, si placet, disseramus. Mihi vero, inquit, placet agi subtilius et, ut ipse dixisti, pressius. Quae enim adhuc protulisti, popularia sunt, ego autem a te elegantiora desidero. A mene tu? inquam; sed tamen enitar et, si minus multa mihi occurrent, non fugiam ista popularia. Sed positum sit primum nosmet ipsos 25
commendatos esse nobis primamque ex natura hanc habere appetitionem, ut conservemus nosmet ipsos. Hoc convenit; sequitur illud, ut animadvertamus, qui simus ipsi, ut nos, quales oportet esse, servemus. Sumus igitur homines; ex animo constamus et corpore, quae sunt cuiusdam modi; nosque oportet, ut prima appetitio naturalis postulat, haec diligere constituereque ex his finem illum summi boni atque ultimi; quem, si prima vera sunt, ita constitui necesse est, earum rerum, quae sint secundum naturam, quam plurima et quam maxima adipisci. Hunc igitur finem 26
illi tenuerunt; quodque ego pluribus verbis, illi brevius, secundum naturam vivere, hoc iis bonorum videbatur extremum.

11 Age nunc isti doceant, vel tu potius (quis enim
ista melius?), quonam modo ab isdem principiis pro-
fecti efficiatis, ut honeste vivere (id est enim vel e
virtute vel naturae congruenter vivere) summum bonum
sit, et quonam modo aut quo loco corpus subito de-
serueritis omniaque ea, quae, secundum naturam cum
sint, absint a nostra potestate, ipsum denique officium.
Quaero igitur, quo modo hae tantae commendationes
a natura profectae subito a sapientia relictae sint.
27 Quodsi non hominis summum bonum quaereremus,
sed cuiusdam animantis, is autem esset nihil nisi
animus (liceat enim fingere aliquid eius modi, quo
verum facilius reperiamus), tamen illi animo non
esset hic vester finis. Desideraret enim valetudinem,
vacuitatem doloris, appeteret etiam conservationem
sui earumque rerum custodiam finemque sibi con-
stitueret secundum naturam vivere, quod est, ut dixi,
habere ea, quae secundum naturam sint, vel omnia
28 vel plurima et maxima. Cuiuscumque enim modi
animal constitueris, necesse est, etiamsi id sine cor-
pore sit, ut fingimus, tamen esse in animo quaedam
similia eorum, quae sunt in corpore, ut nullo modo,
nisi ut exposui, constitui possit finis bonorum. Chry-
sippus autem exponens differentias animantium ait
alias earum corpore excellere, alias autem animo,
non nullas valere utraque re; deinde disputat, quod
cuiusque generis animantium statui deceat extremum.
Cum autem hominem in eo genere posuisset, ut ei
tribueret animi excellentiam, summum bonum id con-
stituit, non ut excellere animus, sed ut nihil esse
12 praeter animum videretur. Uno autem modo in vir-
tute sola summum bonum recte poneretur, si quod
esset animal, quod totum ex mente constaret, id ipsum
tamen sic, ut ea mens nihil haberet in se, quod
29 esset secundum naturam, ut valetudo est. Sed id ne
cogitari quidem potest quale sit, ut non repugnet
ipsum sibi.

Sin dicunt obscurari quaedam nec apparere, quia
valde parva sint, nos quoque concedimus; quod dicit
Epicurus etiam de voluptate, quae minimae sint vo-
luptates, eas obscurari saepe et obrui. Sed non sunt
in eo genere tantae commoditates corporis tamque
productae temporibus tamque multae. Itaque in qui-
bus propter eorum exiguitatem obscuratio consequitur,
saepe accidit, ut nihil interesse nostra fateamur, sint
illa necne sint, ut in sole, quod a te dicebatur, lucer-
nam adhibere nihil interest aut teruncium adicere
Croesi pecuniae. Quibus autem in rebus tanta ob- 30
scuratio non fit, fieri tamen potest, ut id ipsum, quod
interest, non sit magnum. Ut ei, qui iucunde vixerit
annos decem, si aeque vita iucunda menstrua addatur,
quia momentum aliquod habeat ad iucundum accessio,
bonum sit; si autem id non concedatur, non continuo
vita beata tollitur. Bona autem corporis huic sunt,
quod posterius posui, similiora. Habent enim acces-
sionem dignam, in qua elaboretur, ut mihi in hoc
Stoici iocari videantur interdum, cum ita dicant, si
ad illam vitam, quae cum virtute degatur, ampulla
aut strigilis accedat, sumpturum sapientem eam vitam
potius, quo haec adiecta sint, nec beatiorem tamen
ob eam causam fore. Hoc simile tandem est? non 31
risu potius quam oratione eiciendum? Ampulla enim
sit necne sit, quis non iure optimo irrideatur, si
laboret? At vero pravitate membrorum et cruciatu
dolorum si quis quem levet, magnam ineat gratiam,
nec si ille sapiens ad tortoris eculeum a tyranno ire
cogatur, similem habeat vultum et si ampullam per-
didisset, sed ut magnum et difficile certamen iniens,
cum sibi cum capitali adversario, dolore, depugnan-
dum videret, excitaret omnes rationes fortitudinis ac
patientiae, quarum praesidio iniret difficile illud, ut
dixi, magnumque proelium. Deinde non quaerimus,
quid obscuretur aut intereat, quia sit admodum par-
vum, sed quid tale sit, ut expleat summam. Una

voluptas e multis obscuratur in illa vita voluptaria, sed tamen ea, quamvis parva sit, pars est eius vitae, quae posita est in voluptate. Nummus in Croesi divitiis obscuratur, pars est tamen divitiarum. Quare obscurentur etiam haec, quae secundum naturam esse dicimus, in vita beata; sint modo partes vitae beatae.

13
32 Atqui si, ut convenire debet inter nos, est quaedam appetitio naturalis ea, quae secundum naturam sunt, appetens, eorum omnium est aliqua summa facienda. Quo constituto, tum licebit otiose ista quaerere, de magnitudine rerum, de excellentia, quanta in quoque sit ad beate vivendum, de istis ipsis obscurationibus, quae propter exiguitatem vix aut ne vix quidem appareant. Quid, de quo nulla dissensio est? Nemo enim est, qui aliter dixerit, quin omnium naturarum simile esset id, ad quod omnia referrentur, quod est ultimum rerum appetendarum. Omnis enim est natura diligens sui. Quae est enim, quae se umquam deserat aut partem aliquam sui aut eius partis habitum aut vim aut ullius earum rerum, quae secundum naturam sunt, aut motum aut statum? Quae autem natura suae primae institutionis oblita est? Nulla profecto *est*, quin suam vim retineat a primo
33 ad extremum. Quo modo igitur evenit, ut hominis natura sola esset, quae hominem relinqueret, quae oblivisceretur corporis, quae summum bonum non in toto homine, sed in parte hominis poneret? Quo modo autem, quod ipsi etiam fatentur constatque inter omnis, conservabitur, ut simile sit omnium naturarum illud ultimum, de quo quaeritur? Tum enim esset simile, si in ceteris quoque naturis id cuique esset ultimum, quod in quaque excelleret. Tale enim visum
34 est ultimum Stoicorum. Quid dubitas igitur mutare principia naturae? Quid enim dicis omne animal, simul atque sit ortum, applicatum esse ad se diligendum esseque in se conservando occupatum? quin potius ita dicis, omne animal applicatum esse ad id,

quod in eo sit optimum, et in eius unius occupatum esse custodia, reliquasque naturas nihil aliud agere, nisi ut id conservent, quod in quaque optimum sit? Quo modo autem optimum, si bonum praeterea nullum est? Sin autem reliqua appetenda sunt, cur, quod est ultimum rerum appetendarum, id non aut ex omnium earum aut ex plurimarum et maximarum appetitione concluditur? Ut Phidias potest a primo instituere signum idque perficere, potest ab alio inchoatum accipere et absolvere, huic similis est sapientia; non enim ipsa genuit hominem, sed accepit a natura inchoatum. Hanc ergo intuens debet institutum illud quasi signum absolvere. Qualem igitur 35
hominem natura inchoavit? et quod est munus, quod opus sapientiae? quid est, quod ab ea absolvi et perfici debeat? Si nihil in eo, quod perficiendum est, praeter motum ingenii quendam, id est rationem, necesse est huic ultimum esse ex virtute agere; rationis enim perfectio est virtus; si nihil nisi corpus, summa erunt illa: valetudo, vacuitas doloris, pulchritudo, cetera. Nunc de hominis summo bono quaeritur; quid igitur dubitamus in tota eius natura 14 36
quaerere quid sit effectum? Cum enim constet inter omnes omne officium munusque sapientiae in hominis cultu esse occupatum, alii (ne me existimes contra Stoicos solum dicere) eas sententias afferunt, ut summum bonum in eo genere ponant, quod sit extra nostram potestatem, tamquam de inanimo aliquo loquantur, alii contra, quasi corpus nullum sit hominis, ita praeter animum nihil curant, cum praesertim ipse quoque animus non inane nescio quid sit (neque enim id possum intellegere), sed in quodam genere corporis, ut ne is quidem virtute una contentus sit, sed appetat vacuitatem doloris. Quam ob rem utrique idem faciunt, ut si laevam partem neglegerent, dexteram tuerentur, aut ipsius animi, ut fecit Erillus, cognitionem amplexarentur, actionem relinquerent.

Eorum enim omnium multa praetermittentium, dum
eligant aliquid, quod sequantur, quasi curta sententia;
at vero illa perfecta atque plena eorum, qui cum de
hominis summo bono quaererent, nullam in eo neque
animi neque corporis partem vacuam tutela relique-
37 runt. Vos autem, Cato, quia virtus, ut omnes fatemur,
altissimum locum in homine et maxime excellentem
tenet, et quod eos, qui sapientes sunt, absolutos et
perfectos putamus, aciem animorum nostrorum vir-
tutis splendore praestringitis. In omni enim animante
est summum aliquid atque optimum, ut in equis, in
canibus, quibus tamen et dolore vacare opus est et
valere; sic igitur in homine perfectio ista in eo po-
tissimum, quod est optimum, id est in virtute, lau-
datur. Itaque mihi non satis videmini considerare,
quod iter sit naturae quaeque progressio. Non enim,
quod facit in frugibus, ut, cum ad spicam perduxerit
ab herba, relinquat et pro nihilo habeat herbam,
idem facit in homine, cum eum ad rationis habitum
perduxit. Semper enim ita assumit aliquid, ut ea,
38 quae prima dederit, non deserat. Itaque sensibus
rationem adiunxit et ratione effecta sensus non reli-
quit. Ut si cultura vitium, cuius hoc munus est, ut
efficiat, ut vitis cum omnibus partibus suis quam
optime se habeat —, sed sic intellegamus (licet enim,
ut vos quoque soletis, fingere aliquid docendi causa):
si igitur illa cultura vitium in vite insit ipsa, cetera,
credo, velit, quae ad colendam vitem attinebunt, sicut
antea, se autem omnibus vitis partibus praeferat sta-
tuatque nihil esse melius in vite quam se, similiter
sensus, cum accessit ad naturam, tuetur illam quidem,
sed etiam se tuetur; cum autem assumpta est ratio,
tanto in dominatu locatur, ut omnia illa prima na-
39 turae huius tutelae subiciantur. Itaque non discedit
ab eorum curatione, quibus praeposita vitam omnem
debet gubernare, ut mirari satis istorum inconstan-
tiam non possim. Naturalem enim appetitionem,

quam vocant ὁρμήν, itemque officium, ipsam etiam virtutem volunt esse earum rerum, quae secundum naturam sunt. Cum autem ad summum bonum volunt pervenire, transiliunt omnia et duo nobis opera pro uno relinquunt, ut alia sumamus, alia expetamus, potius quam uno fine utrumque concluderent.

At enim [nam] dicitis virtutem non posse constitui 15 40, si ea, quae extra virtutem sint, ad beate vivendum pertineant. Quod totum contra est. Introduci enim virtus nullo modo potest, nisi omnia, quae leget quaeque reiciet, unam referentur ad summam. Nam si † omnino nos neglegemus, in Aristonea vitia incidemus et peccata obliviscemurque, quae virtuti ipsi principia dederimus; sin ea non neglegemus neque tamen ad finem summi boni referemus, non multum ab Erilli levitate aberrabimus. Duarum enim vitarum nobis erunt instituta capienda. Facit enim ille duo seiuncta ultima bonorum, quae ut essent vera, coniungi debuerunt; nunc ita separantur, ut diiuncta sint, quo nihil potest esse perversius. Itaque contra est, 41 ac dicitis; nam constitui virtus nullo modo potest, nisi ea, quae sunt prima naturae, ut ad summam pertinentia tenebit. Quaesita enim virtus est, non quae relinqueret naturam, sed quae tueretur. At illa, ut vobis placet, partem quandam tuetur, reliquam deserit. Atque ipsa hominis institutio si loqueretur, hoc diceret, primos suos quasi coeptus appetendi fuisse, ut se conservaret in ea natura, in qua ortus esset. Nondum autem explanatum satis erat, quid maxime natura vellet. Explanetur igitur. Quid ergo aliud intellegetur, nisi uti ne quae pars naturae neglegatur? In qua si nihil est praeter rationem, sit in una virtute finis bonorum; sin est etiam corpus, ista explanatio naturae nempe hoc effecerit, ut ea, quae ante explanationem tenebamus, relinquamus. Ergo id est convenienter naturae vivere, a natura discedere. Ut quidam 42 philosophi, cum a sensibus profecti maiora

quaedam et diviniora vidissent, sensus reliquerunt, sic isti, cum ex appetitione rerum virtutis pulchritudinem aspexissent, omnia, quae praeter virtutem ipsam viderant, abiecerunt obliti naturam omnem appetendarum rerum ita late patere, ut a principiis permanaret ad fines, neque intellegunt se rerum illarum pulchrarum atque admirabilium fundamenta subducere.

16 43 Itaque mihi videntur omnes quidem illi errasse, qui finem bonorum esse dixerunt honeste vivere, sed alius alio magis, Pyrrho scilicet maxime, qui virtute constituta nihil omnino, quod appetendum sit, relinquat, deinde Aristo, qui nihil relinquere non est ausus, introduxit autem, quibus commotus sapiens appeteret aliquid, quodcumque in mentem incideret, et quodcumque tamquam occurreret. Is hoc melior quam Pyrrho, quod aliquod genus appetendi dedit, deterior quam ceteri, quod penitus a natura recessit. Stoici autem, quod finem bonorum in una virtute ponunt, similes sunt illorum; quod autem principium officii quaerunt, melius quam Pyrrho; quod ea non occurrentia fingunt, vincunt Aristonem; quod autem ea, quae ad naturam accommodata et per se assumenda esse dicunt, non adiungunt ad finem bonorum, desciscunt a natura et quodam modo sunt non dissimiles Aristonis. Ille enim occurrentia nescio quae comminiscebatur; hi autem ponunt illi quidem prima naturae, sed ea seiungunt a finibus et summa bonorum; quae cum praeponunt, ut sit aliqua rerum selectio, naturam videntur sequi; cum autem negant ea quicquam ad beatam vitam pertinere,
44 rursus naturam relinquunt. Atque adhuc ea dixi, causa cur Zenoni non fuisset, quam ob rem a superiorum auctoritate discederet; nunc reliqua videamus, nisi aut ad haec, Cato, dicere aliquid vis aut nos iam longiores sumus. Neutrum vero, inquit ille. Nam et a te perfici istam disputationem volo, nec tua mihi oratio longa videri potest. Optime, inquam.

Quid enim mihi potest esse optatius quam cum Catone, omnium virtutum auctore, de virtutibus disputare? Sed primum illud vide, gravissimam illam vestram 45
sententiam, quae familiam ducit, honestum quod sit, id esse solum bonum honesteque vivere bonorum finem, communem fore vobis cum omnibus, qui in una virtute constituunt finem bonorum, quodque dicitis, informari non posse virtutem, si quicquam, nisi quod honestum sit, numeretur, idem dicetur ab illis, quos modo nominavi. Mihi autem aequius videbatur Zenonem cum Polemone disceptantem, a quo, quae essent principia naturae, acceperat, a communibus initiis progredientem videre, ubi primum insisteret, et unde causa controversiae nasceretur, non stantem cum iis, qui ne dicerent quidem sua summa bona esse a natura profecta, uti isdem argumentis, quibus illi uterentur, isdemque sententiis.

Minime vero illud probo, quod, cum docuistis, ut 17 46
vobis videmini, solum bonum esse, quod honestum sit, tum rursum dicitis initia proponi necesse esse apta et accommodata naturae, quorum ex selectione virtus possit exsistere. Non enim in selectione virtus ponenda erat, ut id ipsum, quod erat bonorum ultimum, aliud aliquid acquireret. Nam omnia, quae sumenda quaeque legenda aut optanda sunt, inesse debent in summa bonorum, ut is, qui eam adeptus sit, nihil praeterea desideret. Videsne, ut, quibus summa est in voluptate, perspicuum sit, quid iis faciendum sit aut non faciendum? ut nemo dubitet, eorum omnia officia quo spectare, quid sequi, quid fugere debeant? Sit hoc ultimum bonorum, quod nunc a me defenditur; apparet statim, quae sint officia, quae actiones. Vobis autem, quibus nihil est aliud propositum nisi rectum atque honestum, unde officii, unde agendi principium nascatur, non reperietis.
Hoc igitur quaerentes omnes, et ii, qui, quodcumque 47
in mentem veniat, aut quodcumque occurrat, se sequi

dicent, et vos ad naturam revertemini. Quibus natura iure responderit non esse verum aliunde finem beate vivendi, a se principia rei gerendae peti; esse enim unam rationem, qua et principia rerum agendarum et ultima bonorum continerentur, atque ut Aristonis esset explosa sententia dicentis nihil differre aliud ab alio, nec esse res ullas praeter virtutes et vitia, inter quas quicquam omnino interesset, sic errare Zenonem, qui nulla in re nisi in virtute aut vitio propensionem ne minimi quidem momenti ad summum bonum adipiscendum esse diceret et, cum ad beatam vitam nullum momentum cetera haberent, ad appetitionem tamen rerum esse in iis momenta diceret; quasi vero haec appetitio non ad summi boni adeptionem per-
48 tineret! Quid autem minus consentaneum est quam quod aiunt, cognito summo bono reverti se ad naturam, ut ex ea petant agendi principium, id est officii? Non enim actionis aut officii ratio impellit ad ea, quae secundum naturam sunt, appetenda, sed ab iis et appetitio et actio commovetur.

18 Nunc venio ad illa tua brevia, quae consectaria esse dicebas, et primum illud, quo nihil potest brevius: Bonum omne laudabile, laudabile autem omne honestum, bonum igitur omne honestum. O plumbeum pugionem! Quis enim tibi primum illud concesserit? (quo quidem concesso nihil opus est secundo; si enim omne bonum laudabile est, omne honestum
49 est) quis igitur tibi istud dabit praeter Pyrrhonem, Aristonem eorumve similes? quos tu non probas. Aristoteles, Xenocrates, tota illa familia non dabit, quippe qui valetudinem, vires, divitias, gloriam, multa alia bona esse dicant, laudabilia non dicant. Et hi quidem ita non sola virtute finem bonorum contineri putant, ut rebus tamen omnibus virtutem anteponant; quid censes eos esse facturos, qui omnino virtutem a bonorum fine segregaverunt, Epicurum, Hieronymum, illos etiam, si qui Carneadeum finem tueri

volunt? Iam aut Callipho aut Diodorus quo modo 50 poterunt tibi istud concedere, qui ad honestatem aliud adiungunt, quod ex eodem genere non sit? Placet igitur tibi, Cato, cum res sumpseris non concessas, ex illis efficere, quod velis? Iam ille sorites, quo nihil putatis esse vitiosius: quod bonum sit, id esse optabile, quod optabile, id expetendum, quod expetendum, id laudabile, dein reliqui gradus. Sed ego in hoc resisto; eodem enim modo tibi nemo dabit, quod expetendum sit, id esse laudabile. Illud vero minime consectarium, sed in primis hebes, illorum scilicet, non tuum, gloriatione dignam esse beatam vitam, quod non possit sine honestate contingere, ut iure quisquam glorietur. Dabit hoc Zenoni Polemo, 51 etiam magister eius et tota illa gens et reliqui, qui virtutem omnibus rebus multo anteponentes adiungunt ei tamen aliquid summo in bono finiendo. Si enim virtus digna est gloriatione, ut est, tantumque praestat reliquis rebus, ut dici vix possit, et beatus esse poterit virtute una praeditus, carens ceteris, nec tamen illud tibi concedet, praeter virtutem nihil in bonis esse ducendum. Illi autem, quibus summum bonum sine virtute est, non dabunt fortasse vitam beatam habere, in quo possit iure gloriari, etsi illi quidem etiam voluptates faciunt interdum gloriosas.

Vides igitur te aut ea sumere, quae non con- 19 52 cedantur, aut ea, quae etiam concessa te nihil iuvent. Equidem in omnibus istis conclusionibus hoc putarem philosophia nobisque dignum, et maxime, cum summum bonum quaereremus, vitam nostram, consilia, voluntates, non verba corrigi. Quis enim potest istis, quae te, ut ais, delectant, brevibus et acutis auditis de sententia decedere? Nam cum exspectant et avent audire, cur dolor malum non sit, dicunt illi asperum esse dolere, molestum, odiosum, contra naturam, difficile toleratu, sed, quia nulla sit in dolore nec fraus nec improbitas nec malitia nec culpa nec tur-

pitudo, non esse illud malum. Haec qui audierit, ut
ridere non curet, discedet tamen nihilo firmior ad
53 dolorem ferendum, quam venerat. Tu autem negas
fortem esse quemquam posse, qui dolorem malum
putet. Cur fortior sit, si illud, quod tute concedis,
asperum et vix ferendum putabit? Ex rebus enim
timiditas, non ex vocabulis nascitur. Et ais, si una
littera commota sit, fore tota ut labet disciplina.
Utrum igitur tibi litteram videor an totas paginas
commovere? Ut enim sit apud illos, id quod est a
te laudatum, ordo rerum conservatus et omnia inter
se apta et conexa (sic enim aiebas), tamen persequi
non debemus, si a falsis principiis profecta congruunt
54 ipsa sibi et a proposito non aberrant. In prima igi-
tur constitutione Zeno tuus a natura recessit, cumque
summum bonum posuisset in ingenii praestantia, quam
virtutem vocamus, nec quicquam aliud esse bonum
dixisset, nisi quod esset honestum, nec virtutem posse
constare, si in ceteris rebus esset quicquam, quod
aliud alio melius esset aut peius, his propositis tenuit
prorsus consequentia. Recte dicis; negare non possum.
Sed ita falsa sunt ea, quae consequuntur, ut illa, e
55 quibus haec nata sunt, vera esse non possint. Docent
enim nos, ut scis, dialectici, si ea, quae rem aliquam
sequantur, falsa sint, falsam illam ipsam esse, quam
sequantur. Ita fit illa conclusio non solum vera, sed
ita perspicua, ut dialectici ne rationem quidem reddi
putent oportere: Si illud, hoc; non autem hoc; igitur
ne illud quidem. Sic consequentibus vestris sublatis
prima tolluntur. Quae sequuntur igitur? Omnes, qui
non sint sapientes, aeque miseros esse, sapientes omnes
summe beatos, recte facta omnia aequalia, omnia
peccata paria; quae cum magnifice primo dici vide-
rentur, considerata minus probabantur. Sensus enim
cuiusque et natura rerum atque ipsa veritas clamabat
quodam modo non posse adduci, ut inter eas res,
quas Zeno exaequaret, nihil interesset.

Postea tuus ille Poenulus (scis enim Citieos, 20 56
clientes tuos, e Phoenica profectos), homo igitur acutus, causam non obtinens repugnante natura verba versare coepit et primum rebus iis, quas nos bonas dicimus, concessit, ut haberentur aestimabiles et ad naturam accommodatae, faterique coepit sapienti, hoc est summe beato, commodius tamen esse, si ea quoque habeat, quae bona non audet appellare, naturae accommodata esse concedit, negatque Platonem, si sapiens non sit, eadem esse in causa, qua tyrannum Dionysium; huic mori optimum esse propter desperationem sapientiae, illi propter spem vivere; peccata autem partim esse tolerabilia, partim nullo modo, propterea quod alia peccata plures, alia pauciores quasi numeros officii praeterirent; iam insipientes alios ita esse, ut nullo modo ad sapientiam possent pervenire, alios, qui possent, si id egissent, sapientiam consequi. Hic loquebatur aliter atque omnes, sentie- 57
bat idem, quod ceteri. Nec vero minoris aestimanda ducebat ea, quae ipse bona negaret esse, quam illi, qui ea bona esse dicebant. Quid igitur voluit sibi, qui illa mutaverit? Saltem aliquid de pondere detraxisset et paulo minoris aestimavisset ea quam Peripatetici, ut sentire quoque aliud, non solum dicere videretur. Quid? de ipsa beata vita, ad quam omnia referuntur, quae dicitis? Negatis eam esse, quae expleta sit iis rebus omnibus, quas natura desideret, totamque eam in una virtute ponitis; cumque omnis controversia aut de re soleat aut de nomine esse, utraque earum nascitur, si aut res ignoratur aut erratur in nomine. Quorum si neutrum est, opera danda est, ut verbis utamur quam usitatissimis et quam maxime aptis, id est rem declarantibus. Num 58
igitur dubium est, quin, si in re ipsa nihil peccatur a superioribus, verbis illi commodius utantur? Videamus igitur sententias eorum, tum ad verba redeamus.

Dicunt appetitionem animi moveri, cum aliquid 21

ei secundum naturam esse videatur, omniaque, quae secundum naturam sint, aestimatione aliqua digna, eaque pro eo, quantum in quoque sit ponderis, esse aestimanda, quaeque secundum naturam sint, partim nihil habere in sese eius appetitionis, de qua saepe iam diximus, quae nec honesta nec laudabilia dicantur, partim, quae voluptatem habeant in omni animante, sed in homine rationem etiam; ex ea quae sint apta, ea honesta, ea pulchra, ea laudabilia, illa autem superiora naturalia nominantur, quae coniuncta cum honestis vitam beatam perficiunt et absolvunt.
59 Omnium autem eorum commodorum, quibus non illi plus tribuunt, qui illa bona esse dicunt, quam Zeno, qui negat, longe praestantissimum esse, quod honestum esset atque laudabile; sed si duo honesta proposita sint, alterum cum valetudine, alterum cum morbo, non esse dubium, ad utrum eorum natura nos ipsa deductura sit; sed tamen tantam vim esse honestatis, tantumque eam rebus omnibus praestare et excellere, ut nullis nec suppliciis nec praemiis demoveri possit ex eo, quod rectum esse decreverit; omniaque, quae dura, difficilia, adversa videantur, ea virtutibus iis, quibus a natura essemus ornati, obteri posse; non † faciles illas quidem nec contemnendas (quid enim esset in virtute tantum?), sed ut hoc iudicaremus, non esse in iis partem maximam positam beate aut
60 secus vivendi. Ad summam ea, quae Zeno aestimanda et sumenda et apta naturae esse dixit, eadem illi bona appellant, vitam autem beatam illi eam, quae constaret ex iis rebus, quas dixi, aut plurimis aut gravissimis. Zeno autem, quod suam, quod propriam speciem habeat, cur appetendum sit, id solum bonum appellat, beatam autem vitam eam solam, quae cum virtute degatur.

22 Si de re disceptari oportet, nulla mihi tecum, Cato, potest esse dissensio. Nihil est enim, de quo aliter tu sentias atque ego, modo commutatis verbis

ipsas res conferamus. Nec hoc ille non vidit, sed
verborum magnificentia est et gloria delectatus; qui
si ea, quae dicit, ita sentiret, ut verba significant,
quid inter eum et vel Pyrrhonem vel Aristonem in-
teresset? sin autem eos non probabat, quid attinuit
cum iis, quibuscum re concinebat, verbis discrepare?
Quid, si reviviscant Platonis illi, et deinceps qui 61
eorum auditores fuerunt, et tecum ita loquantur?
'Nos cum te, M. Cato, studiosissimum philosophiae,
iustissimum virum, optimum iudicem, religiosissimum
testem, audiremus, admirati sumus, quid esset, cur
nobis Stoicos anteferres, qui de rebus bonis et malis
sentirent ea, quae ab hoc Polemone Zeno cognoverat,
nominibus uterentur iis, quae prima specie admira-
tionem, re explicata risum moverent. Tu autem, si
tibi illa probabantur, cur non propriis verbis illa
tenebas? sin te auctoritas commovebat, nobisne omni-
bus et Platoni ipsi nescio quem illum anteponebas?
praesertim cum in re publica princeps esse velles ad
eamque tuendam cum summa tua dignitate maxime
a nobis ornari atque instrui posses. *A* nobis enim
ista quaesita, a nobis descripta, notata, praecepta
sunt, omniumque rerum publicarum rectionis genera,
status, mutationes, leges etiam et instituta ac mores
civitatum perscripsimus. Eloquentiae vero, quae et
principibus maximo ornamento est, et qua te audimus
valere plurimum, quantum tibi ex monumentis nostris
addidisses!' Ea cum dixissent, quid tandem talibus
viris responderes? Rogarem te, inquit, ut diceres 62
pro me tu idem, qui illis orationem dictavisses, vel
potius paulum loci mihi, ut iis responderem, dares,
nisi et te audire nunc mallem et istis tamen alio
tempore responsurus essem, tum scilicet, cum tibi. —

Atque, si verum respondere velles, Cato, haec 23
erant dicenda, non eos tibi non probatos, tantis in-
geniis homines tantaque auctoritate, sed te animad-
vertisse, quas res illi propter antiquitatem parum

vidissent, eas a Stoicis esse perspectas, eisdemque de rebus hos cum acutius disseruisse, tum sensisse gravius et fortius, quippe qui primum valetudinem bonam expetendam negent esse, eligendam dicant, nec quia bonum sit valere, sed quia sit non nihilo aestimandum (neque tamen pluris illis videtur, qui illud non dubitant bonum dicere); hoc vero te ferre non potuisse, quod antiqui illi quasi barbati, ut nos de nostris solemus dicere, crediderint, eius, qui honeste viveret, si idem etiam bene valeret, bene audiret, copiosus esset, optabiliorem fore vitam melioremque et magis expetendam quam illius, qui aeque vir bonus 'multis modis' esset, ut Ennii Alcmaeo,

....círcumventus mórbo, exsilio atque ínopia.

63 Illi igitur antiqui non tam acute optabiliorem illam vitam putant, praestantiorem, beatiorem, Stoici autem tantum modo praeponendam in seligendo, non quo beatior ea vita sit, sed quod ad naturam accommodatior, et, qui sapientes non sint, omnes aeque miseros esse. Stoici hoc videlicet viderunt, illos autem id fugerat superiores, homines sceleribus et parricidiis inquinatos nihilo miseriores esse quam eos, qui cum caste et integre viverent, nondum perfectam illam
64 sapientiam essent consecuti. Atque hoc loco similitudines eas, quibus illi uti solent, dissimillimas proferebas. Quis enim ignorat, si plures ex alto emergere velint, propius fore eos quidem ad respirandum, qui ad summam aquam iam appropinquent, sed nihilo magis respirare posse quam eos, qui sint in profundo? Nihil igitur adiuvat procedere et progredi in virtute, quo minus miserrimus sit, ante quam ad eam pervenerit, quoniam in aqua nihil adiuvat, et, quoniam catuli, qui iam dispecturi sunt, caeci aeque et ii, qui modo nati, Platonem quoque necesse est, quoniam nondum videbat sapientiam, aeque caecum animo ac Phalarim fuisse.

Ista similia non sunt, Cato, in quibus quamvis 24 65
multum processeris, tamen illud in eadem causa est,
a quo abesse velis, donec evaseris. Nec enim ille
respirat, ante quam emersit, et catuli aeque caeci,
prius quam dispexerunt, ac si ita futuri semper essent.
Illa sunt similia: Hebes acies est cuipiam oculorum,
corpore alius languescit; hi curatione adhibita levan-
tur in dies, valet alter plus cotidie, alter videt. His
similes sunt omnes, qui virtuti student; levantur vitiis,
levantur erroribus, nisi forte censes Ti. Gracchum
patrem *non* beatiorem fuisse quam filium, cum alter
stabilire rem publicam studuerit, alter evertere. Nec
tamen ille erat sapiens (quis enim hoc aut quando
aut ubi aut unde?); sed quia studebat laudi et digni-
tati, multum in virtute processerat. Confer[am] avum 66
tuum Drusum cum C. Graccho, eius fere aequali;
quae hic rei publicae vulnera imponebat, eadem ille
sanabat. Si nihil est, quod tam miseros faciat quam
impietas et scelus, ut iam omnes insipientes sint
miseri, quod profecto sunt, non est tamen aeque
miser, qui patriae consulit, et is, qui illam exstinctam
cupit. Levatio igitur vitiorum magna fit in iis, qui
habent ad virtutem progressionis aliquantum. Vestri 67
autem progressionem ad virtutem fieri aiunt, leva-
tionem vitiorum fieri negant. At quo utantur homines
acuti argumento ad probandum, operae pretium est
considerare. Quarum, inquit, artium summae crescere
possunt, earum etiam contrariorum summa poterit
augeri; ad virtutis autem summam accedere nihil
potest; ne vitia quidem igitur crescere poterunt, quae
sunt virtutum contraria. Utrum igitur tandem per-
spicuisne dubia aperiuntur, an dubiis perspicua tollun-
tur? Atqui hoc perspicuum est, vitia alia aliis esse
maiora, illud dubium, ad id, quod summum bonum
dicitis, ecquaenam fieri possit accessio. Vos autem
cum perspicuis dubia debeatis illustrare, dubiis per-
spicua conamini tollere. Itaque eadem ratione, qua 68

sum paulo ante usus, haerebitis. Si enim propterea vitia alia aliis maiora non sunt, quia ne ad finem quidem bonorum eum, quem vos facitis, quicquam potest accedere, quoniam perspicuum est vitia non esse omnium paria, finis bonorum vobis mutandus est. Teneamus enim illud necesse est, cum consequens aliquod falsum sit, illud, cuius id consequens sit, non posse esse verum.

25 Quae est igitur causa istarum angustiarum? Gloriosa ostentatio in constituendo summo bono. Cum enim, quod honestum sit, id solum bonum esse confirmatur, tollitur cura valetudinis, diligentia rei familiaris, administratio rei publicae, ordo gerendorum negotiorum, officia vitae, ipsum denique illud honestum, in quo uno vultis esse omnia, deserendum est. Quae diligentissime contra Aristonem dicuntur a Chrysippo. Ex ea difficultate illae 'fallaciloquae', ut ait
69 Attius, 'malitiae' natae sunt. Quod enim sapientia, pedem ubi poneret, non habebat sublatis officiis omnibus, officia autem tollebantur dilectu omni et discrimine remoto, quae esse *non* poterant rebus omnibus sic exaequatis, ut inter eas nihil interesset, ex his angustiis ista evaserunt deteriora quam Aristonis. Illa tamen simplicia, vestra versuta. Roges enim Aristonem, bonane ei videantur haec: vacuitas doloris, divitiae, valetudo; neget. Quid? quae contraria sunt his, malane? Nihilo magis. Zenonem roges; respondeat totidem verbis. Admirantes quaeramus ab utroque, quonam modo vitam agere possimus, si nihil interesse nostra putemus, valeamus aegrine simus, vacemus an cruciemur dolore, frigus, famem propulsare possimus necne possimus. Vives, inquit Aristo, magnifice atque praeclare, quod erit cumque visum, ages, numquam angere, numquam cupies, numquam
70 timebis. Quid Zeno? Portenta haec esse dicit, neque ea ratione ullo modo posse vivi; se dicere inter honestum et turpe nimium quantum, nescio quid

immensum, inter ceteras res nihil omnino interesse. Idem adhuc; audi reliqua et risum contine, si potes: 71
Media illa, inquit, inter quae nihil interest, tamen eius modi sunt, ut eorum alia eligenda sint, alia reicienda, alia omnino neglegenda, hoc est, ut eorum alia velis, alia nolis, alia non cures. — At modo dixeras nihil in istis esse, quod interesset. — Et nunc idem dico, inquiet, sed ad virtutes et ad vitia nihil interesse.

Quis istud, quaeso, nesciebat? Verum audiamus. 26 72
— Ista, inquit, quae dixisti, valere, locupletem esse, non dolere, bona non dico, sed dicam Graece προηγμένα, Latine autem producta (sed praeposita aut praecipua malo, sit tolerabilius et mollius); illa autem, morbum, egestatem, dolorem, non appello mala, sed, si libet, reiectanea. Itaque illa non dico me expetere, sed legere, nec optare, sed sumere, contraria autem non fugere, sed quasi secernere. Quid ait Aristoteles reliquique Platonis alumni? Se omnia, quae secundum naturam sint, bona appellare, quae autem contra, mala. Videsne igitur Zenonem tuum cum Aristone verbis concinere, re dissidere, cum Aristotele et illis re consentire, verbis discrepare? Cur igitur, cum de re conveniat, non malumus usitate loqui? aut doceat paratiorem me ad contemnendam pecuniam fore, si illam in rebus praepositis quam si in bonis duxero, fortioremque in patiendo dolore, si eum asperum et difficilem perpessu, si contra naturam esse quam si malum dixero. Facete M. Piso, familiaris noster, et alia 73
multa et hoc modo Stoicos irridebat: Quid enim? aiebat, bonum negas esse divitias, praepositum esse dicis; quid adiuvas? avaritiamne minuis? quo modo? Si verbum sequimur, primum longius verbum 'praepositum' quam 'bonum'. — Nihil ad rem! — Ne sit sane; at certe gravius. Nam bonum ex quo appellatum sit, nescio, praepositum ex eo credo, quod

praeponatur aliis. Id mihi magnum videtur. Itaque dicebat plus tribui divitiis a Zenone, qui eas in praepositis poneret, quam ab Aristotele, qui bonum esse divitias fateretur, sed neque magnum bonum et prae rectis honestisque contemnendum ac despiciendum nec magnopere expetendum, omninoque de istis omnibus verbis a Zenone mutatis ita disputabat, et, quae bona negarentur esse ab eo et quae mala, illa laetioribus nominibus appellari ab eo quam a nobis, haec tristioribus. Piso igitur hoc modo, vir optimus tuique, ut scis, amantissimus. Nos paucis ad haec additis finem faciamus aliquando; longum est enim ad omnia respondere, quae a te dicta sunt.

27 74 Nam ex eisdem verborum praestigiis et regna nata vobis sunt et imperia et divitiae, et tantae quidem, ut omnia, quae ubique sint, sapientis esse dicatis. Solum praeterea formosum, solum liberum, solum civem; *stultos* omnia contraria, quos etiam insanos esse vultis. Haec παράδοξα illi, nos admirabilia dicamus. Quid autem habent admirationis, cum prope accesseris? Conferam tecum, quam cuique verbo rem subicias; nulla erit controversia. Omnia peccata paria dicitis. Non ego tecum iam ita iocabor, ut isdem his de rebus, cum L. Murenam te accusante defenderem. Apud imperitos tum illa dicta sunt, aliquid etiam coronae datum; nunc agendum est sub-
75 tilius. Peccata paria. — Quonam modo? — Quia nec honesto quicquam honestius nec turpi turpius. — Perge porro; nam de isto magna dissensio est. Illa argumenta propria videamus, cur omnia sint paria peccata. — Ut, inquit, in fidibus pluribus, si nulla earum ita contenta nervis sit, ut concentum servare possit, omnes aeque incontentae sint, sic peccata, quia discrepant, aeque discrepant; paria sunt igitur. — Hic ambiguo ludimur. Aeque enim contingit omnibus fidibus, ut incontentae sint, illud non continuo, ut aeque incontentae. Collatio igitur ista te

nihil iuvat. Nec enim, omnes avaritias si aeque ava-
ritias esse dixerimus, sequetur, ut etiam aequas esse
dicamus. Ecce aliud simile dissimile. Ut enim, in- 76
quit, gubernator aeque peccat, si palearum navem
evertit et si auri, item aeque peccat, qui parentem
et qui servum iniuria verberat. — Hoc non videre,
cuius generis onus navis vehat, id ad gubernatoris
artem nihil pertinere! itaque aurum paleamne portet,
ad bene aut ad male gubernandum nihil interesse!
At quid inter parentem et servulum intersit, intellegi
et potest et debet. Ergo in gubernando nihil, in
officio plurimum interest, quo in genere peccetur. Et
si in ipsa gubernatione neglegentia est navis eversa,
maius est peccatum in auro quam in palea. Omnibus
enim artibus volumus attributam esse eam, quae
communis appellatur prudentia, quam omnes, qui
cuique artificio praesunt, debent habere. Ita ne hoc
quidem modo paria peccata sunt.

Urguent tamen et nihil remittunt. Quoniam, in- 28 77
quiunt, omne peccatum imbecillitatis et inconstantiae
est, haec autem vitia in omnibus stultis aeque magna
sunt, necesse est paria esse peccata. Quasi vero aut
concedatur in omnibus stultis aeque magna esse vitia,
et eadem imbecillitate et inconstantia L. Tubulum
fuisse, qua illum, cuius is condemnatus est rogatione,
P. Scaevolam, et quasi nihil inter res quoque ipsas,
in quibus peccatur, intersit, ut, quo hae maiores
minoresve sint, eo, quae peccentur in his rebus, aut
maiora sint aut minora! Itaque (iam enim conclu- 78
datur oratio) hoc uno vitio maxime mihi premi viden-
tur tui Stoici, quod se posse putant duas contrarias
sententias obtinere. Quid enim est tam repugnans
quam eundem dicere, quod honestum sit, solum id
bonum esse, qui dicat appetitionem rerum ad viven-
dum accommodatarum a natura profectam? Ita cum
ea volunt retinere, quae superiori sententiae con-
veniunt, in Aristonem incidunt; cum id fugiunt, re

eadem defendunt, quae Peripatetici, verba tenent mordicus. Quae rursus dum sibi evelli ex ordine nolunt, horridiores evadunt, asperiores, duriores et
79 oratione et moribus. Quam illorum tristitiam atque asperitatem fugiens Panaetius nec acerbitatem sententiarum nec disserendi spinas probavit fuitque in altero genere mitior, in altero illustrior semperque habuit in ore Platonem, Aristotelem, Xenocratem, Theophrastum, Dicaearchum, ut ipsius scripta declarant. Quos quidem tibi studiose et diligenter
80 tractandos magnopere censeo. Sed quoniam et advesperascit et mihi ad villam revertendum est, nunc quidem hactenus; verum hoc idem faciamus saepe. Nos vero, inquit ille; nam quid possumus facere melius? et hanc quidem primam exigam a te operam, ut audias me, quae a te dicta sunt, refellentem. Sed memento te, quae nos sentiamus, omnia probare, nisi quod verbis aliter utamur, mihi autem vestrorum nihil probari. Scrupulum, inquam, abeunti; sed videbimus. Quae cum essent dicta, discessimus.

M. TULLII CICERONIS

DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM

AD BRUTUM

LIBER QUINTUS.

ARGUMENTUM.

In prooemio libri Cicero narrat, cum ipse et Q. frater et M. Pupius Piso et T. Pomponius Atticus et L. Cicero, frater ipsius patruelis, Athenis Antiochum audivissent et ambulationem postmeridianam in Academia conficerent, sermone ducto primum a commemoranda vi locorum ad clarorum virorum memoriam in animis renovandam, mentionem incidisse veteris

et recentioris Academicorum disciplinae, cum Piso L. Ciceronem ad veterem, in qua etiam Peripatetici essent, persequendam hortaretur. Tum rogatum a se Pisonem, ut veteris Academiae et Peripateticorum sententiam de finibus bonorum explicaret, huius modi orationem esse exorsum (cap. 1—3): Peripateticorum disciplina in tres partes, ut fere ceterae, dividitur, physicam, dialecticam, ethicam. Haec tertia pars ab illis non solum ad privatae vitae rationem, sed etiam ad rerum publicarum rectionem relata est et ab Aristotele et Theophrasto copiose explicata (cap. 4). Hi de fine bonorum in ipsa summa et secum et inter se consentiunt, sed cum de beata vita quaeratur, in eo variari inter eos non numquam videtur, maxime propter Theophrasti librum de beata vita, in quo multum fortunae datur. Itaque tenendus est maxime ipse Aristoteles et eius filii Nicomachi libri de moribus, adhibendus tamen Theophrastus; nam ceteri aliquantum deflexerunt. Veterum autem sententiam Antiochus diligentissime persequitur (cap. 5). De summo bono, quo constituto in philosophia omnia constituta sunt, quoniam magna dissensio est, adhibenda est divisio Carneadis, qui, quot fuissent et quot esse omnino possent de summo bono sententiae, vidit. Id enim, quod ars vivendi adsequi vult, aptum et accommodatum naturae esse debet et tale, ut ipsum per se appetitum animi adliciat. Quaeritur igitur, quid id sit (cap. 6). Naturae appetitus amplectitur aut voluptatem aut vacuitatem doloris aut ea, quae prima secundum naturam nominantur; aut igitur unum ex his tribus ipsum summum bonum haberi potest aut facere omnia unius ex his tribus adipiscendi causa, ut sex sint simplices de summo bono sententiae (cap. 7). Iunctae et duplices sententiae tres fuerunt, cum ad virtutem aut voluptas aut vacuitas doloris aut prima naturae adiungerentur. Atque haec postrema, quae Academicorum et Peripateticorum est, ceteris facile semotis, quae tamen disputatio hoc loco exponi nequit, sola remanet, eaque quo modo oriatur et confirmetur, deinceps explicandum est (cap. 8). Omne animal se ipsum diligit et appetit naturae accommodata. Ita finis exsistit secundum naturam vivere sic adfectum, ut optime adfici possit. Sed cum alia sit aliorum animalium natura, homini summum bonum est vivere ex hominis natura undique perfecta et nihil requirente (cap. 9). Omnes autem se diligere, etiam qui se odisse putentur, facile intellegitur; nam ipsa sibi irascendi causa ex sui caritate nascitur (cap. 10). Nec ea vis diligendi ad aliam quampiam rem refertur, sed ad se ipsum; quanta autem sit, ex mortis timore apparet (cap. 11). Videndum est igitur, quae sit hominis natura. Ea et in corpore proprii aliquid habet (cap. 12) et in animo virtutes quaerit, quarum

aliae non voluntariae sunt, quas ingeniosi habent, aliae voluntariae, quae ad mores pertinent, magnae et verae. Quoniam autem ea maxime expetenda sunt ex nostris, quae plurimum habent dignitatis, animi virtus corporis virtuti anteponitur, animique virtutes non voluntarias vincunt voluntariae (cap. 13). Nam et in bestiis simile aliquid virtutis inest, et earum rerum, quae gignuntur e terra, perfectio quaedam est non dissimilis animantium; sed si ad haec ratio, qualis in homine est, accesserit, ea primo loco erit, illa tamen, quae antea erant, manebunt et tuenda erunt. Ita summum hominis bonum cumulatur ex integritate corporis et ex mentis ratione perfecta (cap. 14). Sed prima illa commendatio, quae a natura nostri facta est nobis, incerta et obscura est; quid natura velit, sensim intellegi incipit et in pueris scintillae virtutum apparent (cap. 15). Progrediendum est longius et videndum penitus, quid natura postulet. Quoniamque animi is appetitus a principio fuit, ut corpus animumque quam perfectissima natura haberemus, si id consecuti sumus, in eo quasi ultimo consistitur. In corporis commodis sitne voluptas, nihil ad hanc quaestionem (cap. 16). Hactenus disputatio ducta est a prima commendatione naturae, qua nos diligimus; sed etiam, quia cuiusque partis naturae et in corpore et in animo sua quaeque vis est, idcirco in iis nostra sponte movemur. Et primum corporis et statum quendam et motum et figuram et bonam valetudinem expetimus ipsa propter se, quod tale corpus maxime e natura est (cap. 17). In animo autem excellit et multis modis cum in pueris, tum in viris eminet scientiae cupiditas, quae satiari nequit (cap. 18—19). Huic adiunctum est studium semper aliquid agendi, quo homines impulsi aut privatis negotiis occupantur aut rem publicam capessunt aut in illa ipsa doctrina et scientia quaerenda laborem collocant (cap. 20). Ergo ad agendum nati sumus; actiones virtutes sunt, quarum initia parva sunt et ita a natura inchoata, ut ipsi persequi longius debeamus (cap. 21). Atque haec honesta suapte natura esse expetenda indicant et puerorum et magis etiam adultorum hominum iudicia et studia (cap. 22). In omni autem honesto nihil est tam illustre, nec quod tam late pateat, quam iustitia; sed omnes virtutes ita confusae et coniunctae sunt, ut separari nisi philosophorum ratione non possint. Et quoniam inest in virtute cura quaedam quasi foras spectans, ex quo fit ut amici, propinqui, cives, omnes denique homines propter se expetendi sint, duo genera sunt propter se expetendorum, unum in ipsis nobis, quae sunt animi et corporis, alterum extrinsecus, ut amici, parentes, liberi. Sed hoc alterum genus non continetur fine bonorum (cap. 23), et tamen omnia ad eum referuntur; nam externa

tuemur iis officiis, quae oriuntur virtutibus. Virtutis praestantiam qui non vident, ii tamen gloria moventur, quae habet similitudinem honestatis. Ex virtute et corporis bonis cumulatur et absolvitur extremum et summum bonum, sed tamen tantum ceteris virtus praestat, ut, qui eam habeant, semper sint beati (cap. 24). Ex hac plena et perfecta explicatione summi boni alii philosophi particulas quasdam adripuerunt, Stoici omnia ad se mutatis nominibus transtulerunt (cap. 25). Ad finem perducta Pisonis disputatione M. Cicero vereri se dicit, ut virtus beatam vitam efficere possit, si, ut Peripatetici putent, alia bona et mala sint praeter honestatem et turpitudinem. Piso illud non minus in Peripatetica disciplina effici iudicat quam apud Stoicos, a quibus aspera et reicienda appellentur, quae a Peripateticis mala (cap. 26). Ciceroni Stoici constantiores videntur nec beato quisquam beatior esse posse (cap. 27 et 28). Itaque Piso novo sumpto exordio postquam omnem philosophiam in vita beata comparanda versari ostendit, Stoicos negat novis nominibus inconstantiam effugisse, si qua fuerit apud veteres (cap. 29), sed Peripateticos sibi constare; neque enim eos illa, quae bona corporis et externa appellent, pluris aestimare, quam Stoici commoda aestiment, et, ut ceterae res ex praecipua parte appellentur, sic fieri in beatae vitae aestimatione et appellatione (cap. 30). Sapientem plus boni habere, cum virtutem habeat, nec tamen omnibus malis semper liberum esse (cap. 31—32).

Sermo habitus fingitur (anno a. Chr. n. 79), quo tempore Cicero post defensionem Sex. Roscii se valetudinis et studiorum causa in Graeciam contulerat et Athenis sex menses cum Antiocho fuit studiumque philosophiae a prima adulescentia cultum hoc auctore et doctore renovavit (Brut. 91. 315, de nat. d. I 3. 6, Plut. vit. Cic. 4).

Cum audissem Antiochum, Brute, ut solebam, 1
cum M. Pisone in eo gymnasio, quod Ptolomaeum 1
vocatur, unaque nobiscum Q. frater et T. Pomponius Luciusque Cicero, frater noster cognatione patruelis, amore germanus, constituimus inter nos, ut ambulationem postmeridianam conficeremus in Academia, maxime quod is locus ab omni turba id temporis vacuus esset. Itaque ad tempus ad Pisonem omnes. Inde vario sermone sex illa a Dipylo stadia confecimus. Cum autem venissemus in Academiae non sine causa nobilitata spatia, solitudo erat ea, quam

2 volueramus. Tum Piso: Naturane nobis hoc, inquit,
datum dicam an errore quodam, ut, cum ea loca
videamus, in quibus memoria dignos viros acceperimus
multum esse versatos, magis moveamur, quam si
quando eorum ipsorum aut facta audiamus aut scriptum
aliquod legamus? Velut ego nunc moveor. Venit
enim mihi Platonis in mentem, quem accepimus
primum hic disputare solitum; cuius etiam illi pro-
pinqui hortuli non memoriam solum mihi afferunt,
sed ipsum videntur in conspectu meo ponere. Hic
Speusippus, hic Xenocrates, hic eius auditor Polemo,
cuius illa ipsa sessio fuit, quam videmus. Equidem
etiam curiam nostram (Hostiliam dico, non hanc
novam, quae minor mihi esse videtur, posteaquam
est maior) solebam intuens Scipionem, Catonem,
Laelium, nostrum vero in primis avum cogitare,
tanta vis admonitionis inest in locis, ut non sine
3 causa ex iis memoriae ducta sit disciplina. Tum
Quintus: Est plane, Piso, ut dicis, inquit. Nam me
ipsum huc modo venientem convertebat ad sese Co-
loneus ille locus, cuius incola Sophocles ob oculos
versabatur, quem scis quam admirer quamque eo
delecter. Me quidem ad altiorem memoriam Oedi-
podis huc venientis et illo mollissimo carmine, quae-
nam essent haec ipsa loca, requirentis species quae-
dam commovit, inaniter scilicet, sed commovit tamen.
Tum Pomponius: At ego, quem vos ut deditum
Epicuro insectari soletis, sum multum equidem cum
Phaedro, quem unice diligo, ut scitis, in Epicuri
hortis, quos modo praeteribamus, sed veteris pro-
verbii admonitu vivorum memini, nec tamen Epicuri
licet oblivisci, si cupiam, cuius imaginem non modo
in tabulis nostri familiares, sed etiam in poculis et
in anulis habent.

2
4 Hic ego: Pomponius quidem, inquam, noster iocari
videtur, et fortasse suo iure. Ita enim se Athenis
collocavit, ut sit paene unus ex Atticis, ut id etiam

cognomen videatur habiturus. Ego autem tibi, Piso, assentior usu hoc venire, ut acrius aliquanto et attentius de claris viris locorum admonitu cogitemus. Scis enim me quodam tempore Metapontum venisse tecum neque ad hospitem ante devertisse, quam Pythagorae ipsum illum locum, ubi vitam ediderat, sedemque viderim. Hoc autem tempore, etsi multa in omni parte Athenarum sunt in ipsis locis indicia summorum virorum, tamen ego illa moveor exhedra; modo enim fuit Carneadis; quem videre videor (est enim nota imago), a sedeque ipsa tanta ingenii magnitudine orbata desiderari illam vocem puto. Tum 5 Piso: Quoniam igitur aliquid omnes, quid Lucius noster? inquit, an eum locum libenter invisit, ubi Demosthenes et Aeschines inter se decertare soliti sunt? Suo enim unus quisque studio maxime ducitur. Et ille, cum erubuisset: Noli, inquit, ex me quaerere, qui in Phalericum etiam descenderim, quo in loco ad fluctum aiunt declamare solitum Demosthenem, ut fremitum assuesceret voce vincere. Modo etiam paulum ad dexteram de via declinavi, ut ad Pericli sepulcrum accederem. Quamquam id quidem infinitum est in hac urbe; quacumque enim ingredimur, in aliqua historia vestigium ponimus. Tum Piso: Atqui, 6 Cicero, inquit, ista studia, si ad imitandos summos viros spectant, ingeniosorum sunt; sin tantum modo ad indicia veteris memoriae cognoscenda, curiosorum. Te autem hortamur omnes, currentem quidem, ut spero, ut eos, quos novisse vis, imitari etiam velis. Hic ego: Etsi facit hic quidem, inquam, Piso, ut vides, ea, quae praecipis, tamen mihi grata hortatio tua est. Tum ille amicissime, ut solebat: Nos vero, inquit, omnes omnia ad huius adulescentiam conferamus, in primisque ut aliquid suorum studiorum philosophiae quoque impertiat, vel ut te imitetur, quem amat, vel ut illud ipsum, quod studet, facere possit ornatius. Sed utrum hortandus es nobis, Luci,

inquit, an etiam tua sponte propensus es? Mihi quidem Antiochum, quem audis, satis belle videris attendere. Tum ille timide vel potius verecunde: Facio, inquit, equidem, sed audistine modo de Carneade? rapior illuc, revocat autem Antiochus, nec est praeterea, quem audiamus.

3 7 Tum Piso: Etsi hoc, inquit, fortasse non poterit sic abire, cum hic adsit (me autem dicebat), tamen audebo te ab hac Academia nova ad illam veterem vocare, in qua, ut dicere Antiochum audiebas, non ii soli numerantur, qui Academici vocantur, Speusippus, Xenocrates, Polemo, Crantor ceterique, sed etiam Peripatetici veteres, quorum princeps Aristoteles, quem excepto Platone haud scio an recte dixerim principem philosophorum. Ad eos igitur converte te, quaeso. Ex eorum enim scriptis et institutis cum omnis doctrina liberalis, omnis historia, omnis sermo elegans sumi potest, tum varietas est tanta artium, ut nemo sine eo instrumento ad ullam rem illustriorem satis ornatus possit accedere. Ab his oratores, ab his imperatores ac rerum publicarum principes exstiterunt. Ut ad minora veniam, mathematici, poëtae, musici, medici denique ex hac tamquam omnium
8 artificum officina profecti sunt. Atque ego: Scis me, inquam, istud idem sentire, Piso, sed a te oportune facta mentio est. Studet enim meus audire Cicero, quaenam sit istius veteris, quam commemoras, Academiae de finibus bonorum Peripateticorumque sententia. Censemus autem facillime te id explanare posse, quod et Staseam Neapolitanum multos annos habueris apud te et complures iam menses Athenis haec ipsa te ex Antiocho videamus exquirere. Et ille ridens: Age, age, inquit, (satis enim scite me nostri sermonis principium esse voluisti) exponamus adulescenti, si quae forte possumus. Dat enim id nobis solitudo, quod si qui deus diceret, numquam putarem me in Academia tamquam philosophum disputaturum.

Sed ne, dum huic obsequor, vobis molestus sim. Mihi, inquam, qui te id ipsum rogavi? Tum, Quintus et Pomponius cum idem se velle dixissent, Piso exorsus est. Cuius oratio attende, quaeso, Brute, satisne videatur Antiochi complexa esse sententiam, quam tibi, qui fratrem eius Aristum frequenter audieris, maxime probatam existimo.

Sic est igitur locutus: Quantus ornatus in Peri- 4 9
pateticorum disciplina sit, satis est a me, ut brevissime potuit, paulo ante dictum. Sed est forma eius disciplinae, sicut fere ceterarum, triplex: una pars est naturae, disserendi altera, vivendi tertia. Natura sic ab iis investigata est, ut nulla pars caelo, mari, terra, ut poëtice loquar, praetermissa sit; quin etiam, cum de rerum initiis omnique mundo locuti essent, ut multa non modo probabili argumentatione, sed etiam necessaria mathematicorum ratione concluderent, maximam materiam ex rebus per se investigatis ad rerum occultarum cognitionem attulerunt. Perse- 10
cutus est Aristoteles animantium omnium ortus, victus, figuras, Theophrastus autem stirpium naturas omniumque fere rerum, quae e terra gignerentur, causas atque rationes; qua ex cognitione facilior facta est investigatio rerum occultissimarum. Disserendique ab isdem non dialectice solum, sed etiam oratorie praecepta sunt tradita, ab Aristoteleque principe de singulis rebus in utramque partem dicendi exercitatio est instituta, ut non contra omnia semper, sicut Arcesilas, diceret, et tamen ut in omnibus rebus, quicquid ex utraque parte dici posset, expromeret. Cum autem 11
tertia pars bene vivendi praecepta quaereret, ea quoque est ab isdem non solum ad privatae vitae rationem, sed etiam ad rerum publicarum rectionem relata. Omnium fere civitatum non Graeciae solum, sed etiam barbariae ab Aristotele mores, instituta, disciplinas, a Theophrasto leges etiam cognovimus. Cumque uterque eorum docuisset, qualem in re publica

principipem *esse* conveniret, pluribus praeterea conscripsisset, qui esset optimus rei publicae status, hoc amplius Theophrastus: quae essent in re publica rerum inclinationes et momenta temporum, quibus esset moderandum, utcumque res postularet. Vitae autem degendae ratio maxime illis quidem placuit quieta, in contemplatione et cognitione posita rerum, quae quia deorum vitae erat simillima, sapiente visa est dignissima. Atque his de rebus et splendida est eorum et illustris oratio.

5 12 De summo autem bono quia duo genera librorum sunt, unum populariter scriptum, quod ἐξωτερικόν appellabant, alterum limatius, quod in commentariis reliquerunt, non semper idem dicere videntur, nec in summa tamen ipsa aut varietas est ulla apud hos quidem, quos nominavi, aut inter ipsos dissensio. Sed cum beata vita quaeratur idque sit unum, quod philosophia spectare et sequi debeat, sitne ea tota sita in potestate sapientis an possit aut labefactari aut eripi rebus adversis, in eo non numquam variari inter eos et dubitari videtur. Quod maxime efficit Theophrasti de beata vita liber, in quo multum admodum fortunae datur. Quod si ita se habeat, non possit beatam vitam praestare sapientia. Haec mihi videtur delicatior, ut ita dicam, molliorque ratio, quam virtutis vis gravitasque postulat. Quare teneamus Aristotelem et eius filium Nicomachum, cuius accurate scripti de moribus libri dicuntur illi quidem esse Aristoteli, sed non video, cur non potuerit patri similis esse filius. Theophrastum tamen adhibeamus ad pleraque, dum modo plus in virtute teneamus,
13 quam ille tenuit, firmitatis et roboris. Simus igitur contenti his. Namque horum posteri meliores illi quidem mea sententia quam reliquarum philosophi disciplinarum, sed ita degenerant, ut ipsi ex se nati esse videantur. Primum Theophrasti, Strato, physicum se voluit; in quo etsi est magnus, tamen nova

pleraque et perpauca de moribus. Huius, Lyco, ora-
tione locuples, rebus ipsis ieiunior. Concinnus deinde
et elegans huius, Aristo, sed ea, quae desideratur a
magno philosopho, gravitas, in eo non fuit; scripta
sane et multa et polita, sed nescio quo pacto auctori-
tatem oratio non habet. Praetereo multos, in his 14
doctum hominem et suavem, Hieronymum, quem iam
cur Peripateticum appellem, nescio. Summum enim
bonum exposuit vacuitatem doloris; qui autem de
summo bono dissentit, de tota philosophiae ratione
dissentit. Critolaus imitari voluit antiquos, et quidem
est gravitate proximus, et redundat oratio, ac tamen
ne is quidem in patriis institutis manet. Diodorus,
eius auditor, adiungit ad honestatem vacuitatem do-
loris. Hic quoque suus est de summoque bono* dis-
sentiens dici vere Peripateticus non potest. Anti-
quorum autem sententiam Antiochus noster mihi
videtur persequi diligentissime, quam eandem Aristo-
teli fuisse et Polemonis docet.

Facit igitur Lucius noster prudenter, qui audire 6 15
de summo bono potissimum velit; hoc enim constituto
in philosophia constituta sunt omnia. Nam ceteris
in rebus sive praetermissum sive ignoratum est
quippiam, non plus incommodi est, quam quanti
quaeque earum rerum est, in quibus neglectum est
aliquid; summum autem bonum si ignoretur, vivendi
rationem ignorari necesse est; ex quo tantus error
consequitur, ut, quem in portum se recipiant, scire
non possint. Cognitis autem rerum finibus, cum in-
tellegitur, quid sit et bonorum extremum et malorum,
inventa vitae via est conformatioque omnium officio-
rum, *inventum* igitur, quo quidque referatur; ex quo, 16
id quod omnes expetunt, beate vivendi ratio inveniri
et comparari potest. Quod quoniam in quo sit magna
dissensio est, Carneadia nobis adhibenda divisio est,
qua noster Antiochus libenter uti solet. Ille igitur
vidit, non modo quot fuissent adhuc philosophorum

de summo bono, sed quot omnino esse possent sententiae. Negabat igitur ullam esse artem, quae ipsa a se proficisceretur; etenim semper illud extra est, quod arte comprehenditur. Nihil opus est exemplis hoc facere longius; est enim perspicuum nullam artem ipsam in se versari, sed esse aliud artem ipsam, aliud, quod propositum sit arti. Quoniam igitur, ut medicina valetudinis, navigationis gubernatio, sic vivendi ars est prudentia, necesse est eam quoque ab
17 aliqua re esse constitutam et profectam. Constitit autem fere inter omnes id, in quo prudentia versaretur et quod assequi vellet, aptum et accommodatum naturae esse oportere et tale, ut ipsum per se invitaret et alliceret appetitum animi, quem ὁρμήν Graeci vocant. Quid autem sit, quod ita moveat itaque a natura in primo ortu appetatur, non constat, deque eo est inter philosophos, cum summum bonum exquiritur, omnis dissensio. Totius enim quaestionis eius, quae habetur de finibus bonorum et malorum, cum quaeritur in his, quid sit extremum, quid ultimum, fons reperiendus est, in quo sint prima invitamenta naturae; quo invento omnis ab eo quasi capite de summo bono et malo disputatio ducitur.

7 Voluptatis alii primum appetitum putant et primam depulsionem doloris; vacuitatem doloris alii censent primum ascitam et primum declinatum do-
18 lorem; ab iis alii, quae prima secundum naturam nominant, proficiscuntur, in quibus numerant incolumitatem conservationemque omnium partium, valetudinem, sensus integros, doloris vacuitatem, viris, pulchritudinem, cetera generis eiusdem, quorum similia sunt prima in animis quasi virtutum igniculi et semina. Ex his tribus cum unum aliquid sit, quo primum natura moveatur vel ad appetendum vel ad repellendum, nec quicquam omnino praeter haec tria possit esse, necesse est omnino officium aut fugiendi aut sequendi ad eorum aliquid referri, ut illa pru-

dentia, quam artem vitae esse diximus, in earum trium rerum aliqua versetur, a qua totius vitae ducat exordium. Ex eo autem, quod statuerit esse, quo 19
primum natura moveatur, exsistet recti etiam ratio atque honesti, quae cum aliquo uno ex tribus illis congruere possit, ut aut id honestum sit, facere omnia voluptatis causa, etiamsi eam non consequare, aut non dolendi, etiamsi id assequi nequeas, aut eorum, quae secundum naturam sunt, adipiscendi, etiamsi nihil consequare. Ita fit, ut, quanta differentia est in principiis naturalibus, tanta sit in finibus bonorum malorumque dissimilitudo. Alii rursum isdem a principiis omne officium referent aut ad voluptatem aut ad non dolendum aut ad prima illa secundum naturam obtinenda. Expositis iam igitur sex 20
de summo bono sententiis trium proximarum hi principes: voluptatis Aristippus, non dolendi Hieronymus, fruendi rebus iis, quas primas secundum naturam esse diximus, Carneades non ille quidem auctor, sed defensor disserendi causa fuit. Superiores tres erant, quae esse possent, quarum est una sola defensa, eaque vehementer. Nam voluptatis causa facere omnia, cum, etiamsi nihil consequamur, tamen ipsum illud consilium ita faciendi per se expetendum et honestum et solum bonum sit, nemo dixit. Ne vitationem quidem doloris ipsam per se quisquam in rebus expetendis putavit, nisi etiam evitare posset. At vero facere omnia, ut adipiscamur, quae secundum naturam sunt, etiamsi ea non assequamur, id esse et honestum et solum per se expetendum et solum bonum Stoici dicunt.

Sex igitur hae sunt simplices de summa bonorum 8 21
malorumque sententiae, duae sine patrono, quattuor defensae. Iunctae autem et duplices expositiones summi boni tres omnino fuerunt, nec vero plures, si penitus rerum naturam videas, esse potuerunt. Nam aut voluptas adiungi potest ad honestatem, ut Calli-

phonti Dinomachoque placuit, aut doloris vacuitas, ut Diodoro, aut prima naturae, ut antiquis, quos eosdem Academicos et Peripateticos nominamus. Sed quoniam non possunt omnia simul dici, haec in praesentia nota esse debebunt, voluptatem semovendam esse, quando ad maiora quaedam, ut iam apparebit, nati sumus. De vacuitate doloris eadem fere dici solent, quae de voluptate. [Quoniam igitur et de voluptate cum Torquato et de honestate, in qua una omne bonum poneretur, cum Catone est disputatum, primum, quae contra voluptatem dicta sunt, eadem
22 fere cadunt contra vacuitatem doloris.] Nec vero alia sunt quaerenda contra Carneadiam illam sententiam. Quocumque enim modo summum bonum sic exponitur, ut id vacet honestate, nec officia nec virtutes in ea ratione nec amicitiae constare possunt. Coniunctio autem cum honestate vel voluptatis vel non dolendi id ipsum honestum, quod amplecti vult, id efficit turpe. Ad eas enim res referre, quae agas, quarum una, si quis malo careat, in summo eum bono dicat esse, altera versetur in levissima parte naturae, obscurantis est omnem splendorem honestatis, ne dicam inquinantis. Restant Stoici, qui cum a Peripateticis et Academicis omnia transtulissent, nominibus aliis easdem res secuti sunt. Hos contra singulos dici est melius. Sed nunc, quod agimus;
23 de illis, cum volemus. Democriti autem securitas, quae est animi tranquillitas, quam appellavit *εὐθυμίαν*, eo separanda fuit ab hac disputatione, quia ista animi tranquillitas ea est ipsa beata vita; quaerimus autem, non quae sit, sed unde sit. Iam explosae eiectaeque sententiae Pyrrhonis, Aristonis, Erilli quod in hunc orbem, quem circumscripsimus, incidere non possunt, adhibendae omnino non fuerunt. Nam cum omnis haec quaestio de finibus et quasi de extremis bonorum et malorum ab eo proficiscatur, quod diximus naturae esse aptum et accommodatum, quodque

ipsum per se primum appetatur, hoc totum et ii tollunt, qui in rebus iis, in quibus nihil aut honestum aut turpe sit, negant esse ullam causam, cur aliud alii anteponatur, nec inter eas res quicquam omnino putant interesse, et Erillus, si ita sensit, nihil esse bonum praeter scientiam, omnem consilii capiendi causam inventionemque officii sustulit. Sic exclusis sententiis reliquorum cum praeterea nulla esse possit, haec antiquorum valeat necesse est. Igitur instituto veterum, quo etiam Stoici utuntur, hinc capiamus exordium.

Omne animal se ipsum diligit ac, simul [et] ortum 9 24 est, id agit, ut se conservet, quod hic ei primus ad omnem vitam tuendam appetitus a natura datur, se ut conservet atque ita sit affectum, ut optime secundum naturam affectum esse possit. Hanc initio institutionem confusam habet et incertam, ut tantum modo se tueatur, qualecumque sit, sed nec quid sit nec quid possit, nec quid ipsius natura sit, intellegit. Cum autem processit paulum et, quatenus quidque se attingat ad seque pertineat, perspicere coepit, tum sensim incipit progredi seseque agnoscere et intellegere, quam ob causam habeat eum, quem diximus, animi appetitum, coeptatque et ea, quae naturae sentit apta, appetere et propulsare contraria. Ergo omni animali illud, quod appetit, positum est in eo, quod naturae est accommodatum. Ita finis bonorum exsistit secundum naturam vivere sic affectum, ut optime affici possit ad naturamque accommodatissime. Quoniam autem sua cuiusque animantis natura est, 25 necesse est finem quoque omnium hunc esse, ut natura expleatur (nihil enim prohibet quaedam esse et inter se animalibus reliquis et cum bestiis homini communia, quoniam omnium est natura communis), sed extrema illa et summa, quae quaerimus, inter animalium genera distincta et dispertita sint et sua cuique propria et ad id apta, quod cuiusque natura

26 desideret. Quare cum dicimus omnibus animalibus extremum esse secundum naturam vivere, non ita accipiendum est, quasi dicamus unum esse omnium extremum, sed ut omnium artium recte dici potest commune esse, ut in aliqua scientia versentur, scientiam autem suam cuiusque artis esse, sic commune animalium omnium secundum naturam vivere, sed naturas esse diversas, ut aliud equo sit e natura, aliud bovi, aliud homini, et tamen in omnibus summa communis, et quidem non solum in animalibus, sed etiam in rebus omnibus iis, quas natura alit, auget, tuetur; in quibus videmus ea, quae gignuntur e terra, multa quodam modo efficere ipsa sibi per se, quae ad vivendum crescendumque valeant, ut suo genere perveniant ad extremum; ut iam liceat una comprehensione omnia complecti non dubitantemque dicere omnem naturam esse servatricem sui idque habere propositum quasi finem et extremum, se ut custodiat quam in optimo sui generis statu; ut necesse sit omnium rerum, quae natura vigeant, similem esse finem, non eundem. Ex quo intellegi debet, homini id esse in bonis ultimum, secundum naturam vivere, quod ita interpretemur: vivere ex hominis natura
27 undique perfecta et nihil requirente. Haec igitur nobis explicanda sunt, sed si enodatius, vos ignoscetis. Huius enim aetati nunc haec primum fortasse audientis servire debemus. Ita prorsus, inquam; etsi ea quidem, quae adhuc dixisti, quamvis ad aetatem recte isto modo dicerentur.

10 Exposita igitur, inquit, terminatione rerum expetendarum, cur ista se res ita habeat, ut dixi, deinceps demonstrandum est. Quam ob rem ordiamur ab eo, quod primum posui, quod idem reapse primum est, ut intellegamus omne animal se ipsum diligere. Quod quamquam dubitationem non habet (est enim infixum in ipsa natura comprehenditur*que* suis cuius-

qúe sensibus sic, ut, contra si quis dicere velit, non audiatur), tamen, ne quid praetermittamus, ràtiones quoque, cur hoc ita sit, afferendas puto. Etsi qui 28 potest intellegi aut cogitari esse aliquod animal, quod se oderit? res enim concurrent contrariae. Nam cum appetitus ille animi aliquid ad se trahere coeperit consulto, quod sibi obsit, quia sit sibi inimicus, cum id sua causa faciet, et oderit se et simul diliget, quod fieri non potest. Necesseque est, si quis ipse sibi inimicus est, eum, quae bona sunt, mala putare, bona contra, quae mala, et, quae appetenda, fugere et, quae fugienda, appetere, quae sine dubio vitae est eversio. Neque enim, si non nulli reperiuntur, qui aut laqueos aut alia exitia quaerant, aut, ut ille apud Terentium, qui 'decrevit tantisper se minus iniuriae suo nato facere', ut ait ipse, 'dum fiat miser', inimicus ipse sibi putandus est. Sed 29 alii dolore moventur, alii cupiditate, iracundia etiam multi efferuntur et, cum in mala scientes irruunt, tum se optime sibi consulere arbitrantur. Itaque dicunt nec dubitant:

Mihi síc est usus, tíbi ut opust factó, face.

Qui ipsi sibi bellum indixissent, cruciari dies, noctes torqueri vellent, nec vero sese ipsi accusarent ob eam causam, quod se male suis rebus consuluisse dicerent. Eorum enim est haec querela, qui sibi cari sunt seseque diligunt. Quare, quotienscumque dicetur male quis de se mereri sibique inimicus esse atque hostis, vitam denique fugere, intellegatur aliquam subesse eius modi causam, ut ex eo ipso intellegi possit sibi quemque esse carum. Nec vero id 30 satis est, neminem esse, qui ipse se oderit, sed illud quoque intellegendum est, neminem esse, qui, quo modo se habeat, nihil sua censeat interesse. Tolletur enim appetitus animi, si, ut in iis rebus, inter quas nihil interest, neutram in partem propensiores sumus,

item in nobismet ipsis, quem ad modum affecti simus, nihil nostra arbitrabimur interesse.

11 Atque etiam illud si qui dicere velit, perabsurdum sit, ita diligi a sese quemque, ut ea vis diligendi ad aliam rem quampiam referatur, non ad eum ipsum, qui sese diligat. Hoc cum in amicitiis, cum in officiis, cum in virtutibus dicitur, quoquo modo dicitur, intellegi tamen, quid dicatur, potest; in nobismet ipsis autem *ne* intellegi quidem, *ut* propter aliam quampiam rem, verbi gratia propter voluptatem, nos amemus; propter nos enim illam, non propter eam nosmet
31 ipsos diligimus. Quamquam quid est, quod magis perspicuum sit, *quam* non modo carum sibi quemque, verum etiam vehementer carum esse? quis est enim aut quotus quisque, cui, mors cum appropinquet, non

refugiat tímido sanguen átque exalbescát metu?

Etsi hoc quidem est in vitio, dissolutionem naturae tam valde perhorrescere (quod item est reprehendendum in dolore), sed quia fere sic afficiuntur omnes, satis argumenti est ab interitu naturam abhorrere; idque quo magis quidam ita faciunt, ut iure etiam reprehendantur, hoc magis intellegendum est haec ipsa nimia in quibusdam futura non fuisse, nisi quaedam essent modica natura. Nec vero dico eorum metum mortis, qui, quia privari se vitae bonis arbitrentur, aut quia quasdam post mortem formidines extimescant, aut *quia* metuant, ne cum dolore moriantur, idcirco mortem fugiant; in parvis enim saepe, qui nihil eorum cogitant, si quando iis ludentes minamur praecipitaturos alicunde, extimescunt. Quin etiam 'ferae', inquit Pacuvius,

quíbus abest ad praécavendum intéllegendi astútia,

32 iniecto terrore mortis 'horrescunt'. Quis autem de

ipso sapiente aliter existimat, quin, etiam cum decreverit esse moriendum, tamen discessu a suis atque ipsa relinquenda luce moveatur? Maxime autem in hoc quidem genere vis est perspicua naturae, cum et mendicitatem multi perpetiantur, ut vivant, et angantur appropinquatione mortis confecti homines senectute et ea perferant, quae Philoctetam videmus in fabulis; qui cum cruciaretur non ferendis doloribus, propagabat tamen vitam aucupio, 'configebat tardus celeres, stans volantes', ut apud Attium est, pennarumque contextu corpori tegumenta faciebat. De hominum genere aut omnino de animalium loquor, 33 cum arborum et stirpium eadem paene natura sit? Sive enim, ut doctissimis viris visum est, maior aliqua causa atque divinior hanc vim ingenuit, sive hoc ita fit fortuito, videmus ea, quae terra gignit, corticibus et radicibus valida servari, quod contingit animalibus sensuum distributione et quadam compactione membrorum. Qua quidem de re quamquam assentior iis, qui haec omnia regi natura putant, quae si natura neglegat, ipsa esse non possit, tamen concedo, ut, qui de hoc dissentiunt, existiment, quod velint, ac vel hoc intellegant, si quando naturam hominis dicam, hominem dicere me; nihil enim hoc differt. Nam prius a se poterit quisque discedere quam appetitum earum rerum, quae sibi conducant, amittere. Iure igitur gravissimi philosophi initium summi boni a natura petiverunt et illum appetitum rerum ad naturam accommodatarum ingeneratum putaverunt omnibus, quia continentur ea commendatione naturae, qua se ipsi diligunt.

Deinceps videndum est, quoniam satis apertum 12 34 est sibi quemque natura esse carum, quae sit hominis natura. Id est enim, de quo quaerimus. Atqui perspicuum est hominem e corpore animoque constare, cum primae sint animi partes, secundae corporis. Deinde id quoque videmus, et ita figuratum corpus,

ut excellat aliis, animumque ita constitutum, ut et sensibus instructus sit et habeat praestantiam mentis, cui tota hominis natura pareat, in qua sit mirabilis quaedam vis rationis et cognitionis et scientiae virtutumque omnium. Nam quae corporis sunt, ea nec auctoritatem cum animi partibus comparandam et cognitionem habent faciliorem. Itaque ab his ordia-
35 mur. Corporis igitur nostri partes totaque figura et forma et statura quam apta ad naturam sit, apparet, neque est dubium, quin, frons, oculi, aures et reliquae partes quales propriae sint hominis, intellegatur. Sed certe opus est ea valere et vigere et naturales motus ususque habere, ut nec absit quid eorum nec aegrum debilitatumve sit; id enim natura desiderat. Est autem etiam actio quaedam corporis, quae motus et status naturae congruentes tenet; in quibus si peccetur distortione et depravatione quadam ac motu statuve deformi, ut si aut manibus ingrediatur quis aut non ante, sed retro, fugere plane se ipse et hominem exuens ex homine naturam odisse videatur. Quam ob rem etiam sessiones quaedam et flexi fractique motus, quales protervorum hominum aut mollium esse solent, contra naturam sunt, ut, etiamsi animi vitio id eveniat, tamen in corpore immutari hominis
36 natura videatur. Itaque e contrario moderati aequabilesque habitus, affectiones ususque corporis apti esse ad naturam videntur. Iam vero animus non esse solum, sed etiam cuiusdam modi debet esse, ut et omnis partis suas habeat incolumis et de virtutibus nulla desit. Atque in sensibus est sua cuiusque virtus, ut ne quid impediat, quo minus suo sensus quisque munere fungatur in iis rebus celeriter expediteque
13 percipiendis, quae subiectae sunt sensibus. Animi autem et eius animi partis, quae princeps est, quaeque mens nominatur, plures sunt virtutes, sed duo prima genera, unum earum, quae ingenerantur suapte natura appellanturque non voluntariae, alterum autem

earum, quae in voluntate positae magis proprio nomine appellari solent, quarum est excellens in animorum laude praestantia. Prioris generis est docilitas, memoria; quae fere omnia appellantur uno ingenii nomine, easque virtutes qui habent, ingeniosi vocantur. Alterum autem genus est magnarum verarumque virtutum, quas appellamus voluntarias, ut prudentiam, temperantiam, fortitudinem, iustitiam et reliquas generis eiusdem.

Et summatim quidem haec erant de corpore animoque dicenda, quibus quasi informatum est, quid hominis natura postulet; ex quo perspicuum est, 37 quoniam ipsi a nobis diligamur omniaque et in animo et in corpore perfecta velimus esse, ea nobis ipsa cara esse propter se, et in iis esse ad bene vivendum momenta maxima. Nam cui proposita sit conservatio sui, necesse est huic partes quoque sui caras esse carioresque, quo perfectiores sint et magis in suo genere laudabiles. Ea enim vita expetitur, quae sit animi corporisque expleta virtutibus, in eoque summum bonum poni necesse est, quandoquidem id tale esse debet, ut rerum expetendarum sit extremum. Quo cognito dubitari non potest, quin, cum ipsi homines sibi sint per se et sua sponte cari, partes quoque et corporis et animi et earum rerum, quae sunt in utriusque motu et statu, sua caritate colantur et per se ipsae appetantur. Quibus expositis facilis est 38 coniectura ea maxime esse expetenda ex nostris, quae plurimum habent dignitatis, ut optimae cuiusque partis, quae per se expetatur, virtus sit expetenda maxime. Ita fiet, ut animi virtus corporis virtuti anteponatur animique virtutes non voluntarias vincant virtutes voluntariae, quae quidem proprie virtutes appellantur multumque excellunt, propterea quod ex ratione gignuntur, qua nihil est in homine divinius. Etenim omnium rerum, quas et creat natura et tuetur, quae aut sine animo sunt aut *non* multo secus, earum

summum bonum in corpore est, ut non inscite illud dictum videatur in sue, animum illi pecudi datum
14 pro sale, ne putisceret. Sunt autem bestiae quaedam, in quibus inest aliquid simile virtutis, ut in leonibus, ut in canibus, in equis, in quibus non corporum solum, ut in suibus, sed etiam animorum aliqua ex parte motus quosdam videmus. In homine autem summa omnis animi est et in animo rationis, ex qua virtus est, quae rationis absolutio definitur, quam etiam atque etiam explicandam putant.

39 Earum etiam rerum, quas terra gignit, educatio quaedam et perfectio est non dissimilis animantium. Itaque et 'vivere' vitem et 'mori' dicimus arboremque et 'novellam' et 'vetulam' et 'vigere' et 'senescere'. Ex quo non est alienum, ut animantibus, sic illis et apta quaedam ad naturam putare et aliena, earumque augendarum et alendarum quandam cultricem esse, quae sit scientia atque ars agricolarum, quae circumcidat, amputet, erigat, extollat, adminiculet, ut, quo natura ferat, eo possint ire, ut ipsae vites, si loqui possint, ita se tractandas tuendasque esse fateantur. Et nunc quidem, quod eam tuetur, ut de vite potissimum loquar, est id extrinsecus; in ipsa enim parum magna vis inest, ut quam optime se habere possit,
40 si nulla cultura adhibeatur. At vero si ad vitem sensus accesserit, ut appetitum quendam habeat et per se ipsa moveatur, quid facturam putas? an ea, quae per vinitorem antea consequebatur, per se ipsa curabit? Sed videsne accessuram ei curam, ut sensus quoque suos eorumque omnem appetitum et si qua sint adiuncta ei membra tueatur? Sic ad illa, quae semper habuit, iunget ea, quae postea accesserint, nec eundem finem habebit, quem cultor eius habebat, sed volet secundum eam naturam, quae postea ei adiuncta erit, vivere. Ita similis erit ei finis boni, atque antea fuerat, neque idem tamen; non enim iam stirpis bonum quaeret, sed animalis. Quid, si non

sensus modo ei datus sit, verum etiam animus hominis? non necesse est et illa pristina manere, ut tuenda sint, et haec multo esse cariora, quae accesserint, animique optimam quamque partem carissimam, in eaque expletione naturae summi boni finem consistere, cum longe multumque praestet mens atque ratio? Sic *extitit* extremum omnium appetendorum atque ductum a prima commendatione naturae multis gradibus adscendit, ut ad summum perveniret, quod cumulatur ex integritate corporis et ex mentis ratione perfecta.

Cum igitur ea sit, quam exposui, forma naturae, 15 41
si, ut initio dixi, simul atque ortus esset, se quisque cognosceret iudicareque posset, quae vis et totius esset naturae et partium singularum, continuo videret, quid esset hoc, quod quaerimus, omnium rerum, quas expetimus, summum et ultimum, nec ulla in re peccare posset. Nunc vero a primo quidem mirabiliter occulta natura est nec perspici nec cognosci potest. Progredientibus autem aetatibus sensim tardeve potius quasi nosmet ipsos cognoscimus. Itaque prima illa commendatio, quae a natura nostri facta est nobis, incerta et obscura est, primusque appetitus ille animi tantum agit, ut salvi atque integri esse possimus. Cum autem dispicere coepimus et sentire, quid simus et quid ab animantibus ceteris differamus, tum ea sequi incipimus, ad quae nati sumus. Quam 42
similitudinem videmus in bestiis, quae primo, in quo loco natae sunt, ex eo se non commovent, deinde suo quaeque appetitu movetur; serpere anguiculos, nare anaticulas, evolare merulas, cornibus uti boves videmus, nepas aculeis, suam denique cuique naturam esse ad vivendum ducem. Quae similitudo in genere etiam humano apparet. Parvi enim primo ortu sic iacent, tamquam omnino sine animo sint; cum autem paulum firmitatis accessit, et animo utuntur et sensibus conitunturque, sese ut erigant, et manibus utuntur

et eos agnoscunt, a quibus educantur; deinde aequalibus delectantur libenterque se cum iis congregant dantque se ad ludendum fabellarumque auditione ducuntur deque eo, quod ipsis superat, aliis gratificari volunt animadvertuntque ea, quae domi fiunt, curiosius incipiuntque commentari aliquid et discere et eorum, quos vident, volunt non ignorare nomina, quibusque rebus cum aequalibus decertant, si vicerunt, efferunt se laetitia, victi debilitantur animosque demittunt; quorum sine causa fieri nihil putandum est.
43 Est enim natura sic generata vis hominis, ut ad omnem virtutem percipiendam facta videatur, ob eamque causam parvi virtutum simulacris, quarum in se habent semina, sine doctrina moventur; sunt enim prima elementa naturae, quibus auctis virtutis quasi germen efficitur. Nam cum ita nati factique simus, ut et agendi aliquid et diligendi aliquos et liberalitatis et referendae gratiae principia in nobis contineremus atque ad scientiam, prudentiam, fortitudinem aptos animos haberemus a contrariisque rebus alienos, non sine causa eas, quas dixi, in pueris virtutum quasi scintillas videmus, e quibus accendi philosophi ratio debet, ut eam quasi deum ducem subsequens ad naturae perveniat extremum. Nam, ut saepe iam dixi, in infirma aetate imbecillaque mente vis naturae quasi per caliginem cernitur; cum autem progrediens confirmatur animus, agnoscit ille quidem naturae vim, sed ita, ut progredi possit longius, per se sit tantum inchoata.

16
44 Intrandum igitur est in rerum naturam et penitus, quid ea postulet, pervidendum; aliter enim nosmet ipsos nosse non possumus. Quod praeceptum quia maius erat, quam ut ab homine videretur, idcirco assignatum est deo. Iubet igitur nos Pythius Apollo noscere nosmet ipsos. Cognitio autem haec est una nostri, ut vim corporis animique norimus sequamurque eam vitam, quae rebus iis perfruatur. Quoniam

autem is animi appetitus a principio fuit, ut ea, quae dixi, quam perfectissima natura haberemus, confitendum est, cum id adepti simus, quod appetitum sit, in eo quasi in ultimo consistere naturam, atque id esse summum bonum; quod certe universum sua sponte ipsum expeti et propter se necesse est, quoniam ante demonstratum est etiam singulas eius partes esse per se expetendas. In enumerandis autem corporis com- 45
modis si quis praetermissam a nobis voluptatem putabit, in aliud tempus ea quaestio differatur. Utrum enim sit voluptas in iis rebus, quas primas secundum naturam esse diximus, necne sit, ad id, quod agimus, nihil interest. Si enim, ut mihi quidem videtur, non explet bona naturae voluptas, iure praetermissa est; sin autem est in ea, quod quidam volunt, nihil impedit hanc nostram comprehensionem summi boni. Quae enim constituta sunt prima naturae, ad ea si voluptas accesserit, unum aliquod accesserit commodum corporis neque eam constitutionem summi boni, quae est proposita, mutaverit.

Et adhuc quidem ita nobis progressa ratio est, ut 17 46
ea duceretur omnis a prima commendatione naturae. Nunc autem aliud iam argumentandi sequamur genus, ut non solum quia nos diligamus, sed quia cuiusque partis naturae et in corpore et in animo sua quaeque vis sit, idcirco in his rebus summe nostra sponte moveamur. Atque ut a corpore ordiar, videsne, ut, si quae in membris prava aut debilitata aut imminuta sint, occultent homines? ut etiam contendant et elaborent, si efficere possint, ut aut non appareat corporis vitium aut quam minimum appareat? multosque etiam dolores curationis causa perferant, ut, si ipse usus membrorum non modo non maior, verum etiam minor futurus sit, eorum tamen species ad naturam revertatur? Etenim, cum omnes natura totos se expetendos putent, nec id ob aliam rem, sed propter ipsos, necesse est eius etiam partis propter se expeti,

47 quod universum propter se expetatur. Quid? in motu et in statu corporis nihil inest, quod animadvertendum esse ipsa natura iudicet? quem ad modum quis ambulet, sedeat, qui ductus oris, qui vultus in quoque sit? nihilne est in his rebus, quod dignum libero aut indignum esse ducamus? Nonne odio multos dignos putamus, qui quodam motu aut statu videntur naturae legem et modum contempsisse? Et quoniam haec deducuntur de corpore, quid est cur non recte pulchritudo etiam ipsa propter se expetenda ducatur? Nam si pravitatem imminutionemque corporis propter se fugiendam putamus, cur non etiam, ac fortasse magis, propter se formae dignitatem sequamur? et si turpitudinem fugimus in statu et motu corporis, quid est cur pulchritudinem non sequamur? Atque etiam valetudinem, vires, vacuitatem doloris non propter utilitatem solum, sed etiam ipsas propter se expetemus. Quoniam enim natura suis omnibus expleri partibus vult, hunc statum corporis per se ipsum expetit, qui est maxime e natura, quae tota perturbatur, si aut aegrum corpus est aut dolet aut caret viribus.

18
48 Videamus animi partes, quarum est conspectus illustrior; quae quo sunt excelsiores, eo dant clariora indicia naturae. Tantus est igitur innatus in nobis cognitionis amor et scientiae, ut nemo dubitare possit, quin ad eas res hominum natura nullo emolumento invitata rapiatur. Videmusne, ut pueri ne verberibus quidem a contemplandis rebus perquirendisque deterreantur? ut pulsi recurrant? ut aliquid scire se gaudeant? ut id aliis narrare gestiant? ut pompa, ludis atque eius modi spectaculis teneantur ob eamque rem vel famem et sitim perferant? Quid vero? qui ingenuis studiis atque artibus delectantur, nonne videmus eos nec valetudinis nec rei familiaris habere rationem omniaque perpeti ipsa cognitione et scientia captos et cum maximis curis et laboribus compensare

eam, quam ex discendo capiant, voluptatem? Mihi 49
quidem Homerus huius modi quiddam vidisse videtur in iis, quae de Sirenum cantibus finxerit. Neque enim vocum suavitate videntur aut novitate quadam et varietate cantandi revocare eos solitae, qui praetervehebantur, sed quia multa se scire profitebantur, ut homines ad earum saxa discendi cupiditate adhaerescerent. Ita enim invitant Ulixem (nam verti, ut quaedam Homeri, sic istum ipsum locum):

O decus Argolicum, quin puppim flectis, Ulixes,
Auribus ut nostros possis agnoscere cantus!
Nam nemo haec umquam est transvectus caerula cursu,
Quin prius adstiterit vocum dulcedine captus,
Post variis avido satiatus pectore musis
Doctior ad patrias lapsus pervenerit oras.
Nos grave certamen belli clademque tenemus,
Graecia quam Troiae divino numine vexit,
Omniaque e latis rerum vestigia terris.

Vidit Homerus probari fabulam non posse, si cantiunculis tantus vir irretitus teneretur; scientiam pollicentur, quam non erat mirum sapientiae cupido patria *esse* cariorem. Atque omnia quidem scire, cuiuscumque modi sint, cupere curiosorum, duci vero maiorum rerum contemplatione ad cupiditatem scientiae summorum virorum est putandum.

Quem enim ardorem studii censetis fuisse in Archi- 19 50
mede, qui dum in pulvere quaedam describit attentius, ne patriam quidem captam esse senserit? quantum Aristoxeni ingenium consumptum videmus in musicis? quo studio Aristophanem putamus aetatem in litteris duxisse? Quid de Pythagora? quid de Platone aut de Democrito loquar? a quibus propter discendi cupiditatem videmus ultimas terras esse peragratas. Quae

qui non vident, nihil umquam magnum ac cognitione
dignum amaverunt. Atque hoc loco, qui propter
animi voluptates coli dicunt ea studia, quae dixi, non
intellegunt idcirco esse ea propter se expetenda, quod
nulla utilitate obiecta delectentur animi atque ipsa
51 scientia, etiamsi incommodatura sit, gaudeant. Sed
quid attinet de rebus tam apertis plura requirere?
Ipsi enim quaeramus a nobis, stellarum motus con-
templationesque rerum caelestium eorumque omnium,
quae naturae obscuritate occultantur, cognitiones quem
ad modum nos moveant, et quid historia delectet,
quam solemus persequi usque ad extremum, praeter-
missa repetimus, inchoata persequimur. Nec vero
sum nescius esse utilitatem in historia, non modo
voluptatem. Quid, cum fictas fabulas, e quibus utili-
52 tas nulla elici potest, cum voluptate legimus? quid,
cum volumus nomina eorum, qui quid gesserint, nota
nobis esse, parentes, patriam, multa praeterea minime
necessaria? quid, quod homines infima fortuna, nulla
spe rerum gerendarum, opifices denique delectantur
historia? maximeque eos videre possumus res gestas
audire et legere velle, qui a spe gerendi absunt con-
fecti senectute. Quocirca intellegi necesse est in ipsis
rebus, quae discuntur et cognoscuntur, invitamenta
inesse, quibus ad discendum cognoscendumque move-
53 amur. Ac veteres quidem philosophi in beatorum
insulis fingunt qualis futura sit vita sapientium, quos
cura omni liberatos, nullum necessarium vitae cultum
aut paratum requirentes, nihil aliud acturos putant,
nisi ut omne tempus inquirendo ac discendo in na-
turae cognitione consumant. Nos autem non solum
beatae vitae istam esse oblectationem videmus, sed
etiam levamentum miseriarum. Itaque multi, cum in
potestate essent hostium aut tyrannorum, multi in
custodia, multi in exsilio dolorem suum doctrinae
54 studiis levarunt. Princeps huius civitatis Phalereus
Demetrius cum patria pulsus esset iniuria, ad Ptolo-

maeum se regem Alexandream contulit. Qui cum in hac ipsa philosophia, ad quam te hortamur, excelleret Theophrastique esset auditor, multa praeclara in illo calamitoso otio scripsit non ad usum aliquem suum, quo erat orbatus, sed animi cultus ille erat ei quasi quidam humanitatis cibus. Equidem e Cn. Aufidio, praetorio, erudito homine, oculis capto, saepe audiebam, cum se lucis magis quam utilitatis desiderio moveri diceret. Somnum denique nobis, nisi requietem corporibus et medicinam quandam laboris afferret, contra naturam putaremus datum; aufert enim sensus actionemque tollit omnem. Itaque si aut requietem natura non quaereret aut eam posset alia quadam ratione consequi, facile pateremur, qui etiam nunc agendi aliquid discendique causa prope contra naturam vigilias suspicere soleamus.

Sunt autem etiam clariora vel plane perspicua 20 55
minimeque dubitanda indicia naturae, maxime scilicet in homine, sed in omni animali, ut appetat animus agere semper aliquid neque ulla condicione quietem sempiternam possit pati. Facile est hoc cernere in primis puerorum aetatulis. Quamquam enim vereor, ne nimius in hoc genere videar, tamen omnes veteres philosophi, maxime nostri, ad incunabula accedunt, quod in pueritia facillime se arbitrentur naturae voluntatem posse cognoscere. Videmus igitur, ut conquiescere ne infantes quidem possint; cum vero paulum processerunt, lusionibus vel laboriosis delectantur, ut ne verberibus quidem deterreri possint; eaque cupiditas agendi aliquid adulescit una cum aetatibus. Itaque, ne si iucundissimis quidem nos somniis usuros putemus, Endymionis somnum nobis velimus dari, idque si accidat, mortis instar putemus. Quin etiam 56
inertissimos homines nescio qua singulari nequitia praeditos videmus tamen et corpore et animo moveri semper et, cum re nulla impediantur necessaria, aut alveolum poscere aut quaerere quempiam ludum aut

sermonem aliquem requirere, cumque non habeant ingenuas ex doctrina oblectationes, circulos aliquos et sessiunculas consectari. Quin ne bestiae quidem, quas delectationis causa concludimus, cum copiosius alantur, quam si essent liberae, facile patiuntur sese contineri motusque solutos et vagos a natura sibi
57 tributos requirunt. Itaque ut quisque optime natus institutusque est, esse omnino nolit in vita, si gerendis negotiis orbatus possit paratissimis vesci voluptatibus. Nam aut privatim aliquid gerere malunt aut, qui altiore animo sunt, capessunt rem publicam honoribus imperiisque adipiscendis aut totos se ad studia doctrinae conferunt; qua in vita tantum abest ut voluptates consectentur, etiam curas, sollicitudines, vigilias perferunt optimaque parte hominis, quae in nobis divina ducenda est, ingenii et mentis acie fruuntur nec voluptatem requirentes nec fugientes laborem; nec vero intermittunt aut admirationem earum rerum, quae sunt ab antiquis repertae, aut investigationem novarum; quo studio cum satiari non possint, omnium ceterarum rerum obliti nihil abiectum, nihil humile cogitant; tantaque est vis talibus in studiis, ut eos etiam, qui sibi alios proposuerunt fines bonorum, quos utilitate aut voluptate derigunt, tamen in rebus quaerendis explicandisque naturis aetates conterere videamus.

21 58 Ergo hoc quidem apparet, nos ad agendum esse natos. Actionum autem genera plura, ut obscurentur etiam maioribus minora, maximae autem sunt primum, ut mihi quidem videtur et iis, quorum nunc in ratione versamur, consideratio cognitioque rerum caelestium et earum, quas a natura occultatas et latentes indagare ratio potest, deinde rerum publicarum administratio aut administrandi scientia, tum prudens, temperata, fortis, iusta ratio reliquaeque virtutes et actiones virtutibus congruentes, quae uno verbo complexi omnia honesta dicimus; ad quorum

et cognitionem et usum iam corroborati natura ipsa praeeunte deducimur. Omnium enim rerum principia parva sunt, sed suis progressionibus usa augentur, nec sine causa; in primo enim ortu inest teneritas ac mollitia quaedam, ut nec res videre optimas nec agere possint. Virtutis enim beataeque vitae, quae duo maxime expetenda sunt, serius lumen apparet, multo etiam serius, ut plane qualia sint intellegantur. Praeclare enim Plato: '*Beatum, cui etiam in senectute contigerit, ut sapientiam verasque opiniones assequi possit!*' Quare, quoniam de primis naturae commodis satis dictum est, nunc de maioribus consequentibusque videamus. Natura igitur 59 corpus quidem hominis sic et genuit et formavit, ut alia in primo ortu perficeret, alia progrediente aetate fingeret neque sane multum adiumentis externis et adventiciis uteretur; animum autem reliquis rebus ita perfecit, ut corpus; sensibus enim ornavit ad res percipiendas idoneis, ut nihil aut non multum adiumento ullo ad suam confirmationem indigeret; quod autem in homine praestantissimum atque optimum est, id deseruit. Etsi dedit talem mentem, quae omnem virtutem accipere posset, ingenuitque sine doctrina notitias parvas rerum maximarum et quasi instituit docere et induxit in ea, quae inerant, tamquam elementa virtutis. Sed virtutem ipsam inchoavit, nihil amplius. Itaque nostrum est (quod nostrum dico, 60 artis est) ad ea principia, quae accepimus, consequentia exquirere, quoad sit id, quod volumus, effectum; quod quidem pluris est haud paulo magisque ipsum propter se expetendum quam aut sensus aut corporis ea, quae diximus, quibus tantum praestat mentis excellens perfectio, ut vix cogitari possit, quid intersit. Itaque omnis honos, omnis admiratio, omne studium ad virtutem et ad eas actiones, quae virtuti consentaneae sunt, refertur, eaque omnia, quae aut ita in animis sunt aut ita geruntur, uno nomine ho-

nesta dicuntur. Quorum omnium quae sint notitiae, quaeque significentur rerum vocabulis, quaeque cuiusque vis et natura sit, mox videbimus.

22 61 Hoc autem loco tantum explicemus, haec honesta, quae dico, praeterquam quod nosmet ipsos diligamus, praeterea suapte natura per se esse expetenda. Indicant pueri, in quibus ut in speculis natura cernitur. Quanta studia decertantium sunt! quanta ipsa certamina! ut illi efferuntur laetitia, cum vicerunt! ut pudet victos! ut se accusari nolunt! quam cupiunt laudari! quos illi labores [non] perferunt, ut aequalium principes sint! quae memoria est in iis bene merentium, quae referendae gratiae cupiditas! Atque ea in optima quaque indole maxime apparent, in qua haec honesta, quae intellegimus, a natura tamquam adumbrantur. 62 Sed haec in pueris; expressa vero in iis aetatibus, quae iam confirmatae sunt. Quis est tam dissimilis homini, qui non moveatur et offensione turpitudinis et comprobatione honestatis? quis est, qui non oderit libidinosam, protervam adulescentiam? quis contra in illa aetate pudorem, constantiam, etiamsi sua nihil intersit, non tamen diligat? quis Pullum Numitorium Fregellanum, proditorem, quamquam rei publicae nostrae profuit, non odit? quis *huius* urbis conservatorem Codrum, quis Erechthei filias non maxime laudat? cui Tubuli nomen odio non est? quis Aristidem non mortuum diligit? An obliviscimur, quantopere in audiendo in legendoque moveamur, cum pie, cum amice, cum magno animo aliquid factum cognoscimus? 63 Quid loquor de nobis, qui ad laudem et ad decus nati, suscepti, instituti sumus? Qui clamores vulgi atque imperitorum excitantur in theatris, cum illa dicuntur:

'Ego sum Orestes,

contraque ab altero:

'Immo enimvero ego sum, ínquam, Orestes!

Cum autem etiam exitus ab utroque datur conturbato errantique regi: 'Ambo ergo una necarier precamur', quotiens hoc agitur, ecquandone nisi admirationibus maximis? Nemo est igitur, quin hanc affectionem animi probet atque laudet, qua non modo utilitas nulla quaeritur, sed contra utilitatem etiam conservatur fides. Talibus exemplis non fictae solum 64
fabulae, verum etiam historiae refertae sunt, et quidem maxime nostrae. Nos enim ad sacra Idaea accipienda optimum virum delegimus, nos tutores regibus misimus, nostri imperatores pro salute patriae sua capita voverunt, nostri consules regem inimicissimum moenibus iam appropinquantem monuerunt, a veneno ut caveret, nostra in re publica et, quae per vim oblatum stuprum voluntaria morte lueret, inventa est et, qui filiam interficeret, ne stupraretur; quae quidem omnia et innumerabilia praeterea quis est quin intellegat et eos, qui fecerint, dignitatis splendore ductos immemores fuisse utilitatum suarum, nosque, cum ea laudemus, nulla alia re nisi honestate duci?

Quibus rebus breviter expositis (nec enim sum 23
copiam, quam potui, quia dubitatio in re nulla erat, persecutus) sed his rebus concluditur profecto et virtutes omnes et honestum illud, quod ex iis oritur et in illis haeret, per se esse expetendum. In omni 65
autem honesto, de quo loquimur, nihil est tam illustre nec quod latius pateat quam coniunctio inter homines hominum et quasi quaedam societas et communicatio utilitatum et ipsa caritas generis humani, quae nata a primo satu, quod a procreatoribus nati diliguntur et tota domus coniugio et stirpe coniungitur, serpit sensim foras, cognationibus primum, tum affinitatibus, deinde amicitiis, post vicinitatibus, tum civibus et iis, qui publice socii atque amici sunt, deinde totius complexu gentis humanae; quae animi affectio suum cuique tribuens atque hanc, quam dico, societatem coniunctionis humanae munifice et aeque

tuens iustitia dicitur, cui sunt adiunctae pietas, bonitas, liberalitas, benignitas, comitas, quaeque sunt generis eiusdem. Atque haec ita iustitiae propria
66 sunt, ut sint virtutum reliquarum communia. Nam cum sic hominis natura generata sit, ut habeat quiddam ingenitum quasi civile atque populare, quod Graeci *πολιτικόν* vocant, quicquid aget quaeque virtus, id a communitate et ea, quam exposui, caritate ac societate humana non abhorrebit, vicissimque iustitia, ut ipsa fundet se usu in ceteras virtutes, sic illas expetet. Servari enim iustitia nisi a forti viro, nisi a sapiente non potest. Qualis est igitur omnis haec, quam dico, conspiratio consensusque virtutum, tale est illud ipsum honestum, quandoquidem honestum aut ipsa virtus est aut res gesta virtute; quibus rebus vita consentiens virtutibusque respondens recta et honesta et constans et naturae congruens existimari
67 potest. Atque haec coniunctio confusioque virtutum tamen a philosophis ratione quadam distinguitur. Nam cum ita copulatae conexaeque sint, ut omnes omnium participes sint nec alia ab alia possit separari, tamen proprium suum cuiusque munus est, ut fortitudo in laboribus periculisque cernatur, temperantia in praetermittendis voluptatibus, prudentia in dilectu bonorum et malorum, iustitia in suo cuique tribuendo. Quando igitur inest in omni virtute cura quaedam quasi foras spectans aliosque appetens atque complectens, exsistit illud, ut amici, ut fratres, ut propinqui, ut affines, ut cives, ut omnes denique (quoniam unam societatem hominum esse volumus) propter se expetendi sint. Atqui eorum nihil est eius
68 generis, ut sit in fine atque extremo bonorum. Ita fit, ut duo genera propter se expetendorum reperiantur, unum, quod est in iis, in quibus completur illud extremum, quae sunt aut animi aut corporis; haec autem, quae sunt extrinsecus, id est quae nec in animo insunt neque in corpore, ut amici, ut parentes,

ut liberi, ut propinqui, ut ipsa patria, sunt illa quidem sua sponte cara, sed eodem in genere, quo illa, non sunt. Nec vero umquam summum bonum assequi quisquam posset, si omnia illa, quae sunt extra, quamquam expetenda, summo bono continerentur.

Quo modo igitur, inquies, verum esse poterit 24 69 omnia referri ad summum bonum, si amicitiae, si propinquitates, si reliqua externa summo bono non continentur? Hac videlicet ratione, quod ea, quae externa sunt, iis tuemur officiis, quae oriuntur a suo cuiusque genere virtutis. Nam et amici cultus et parentis ei, qui officio fungitur, in eo ipso prodest, quod ita fungi officio in recte factis est, quae sunt orta *a* virtutibus. Quae quidem sapientes [utentes] sequuntur duce natura [tanquam]; non perfecti autem homines et tamen ingeniis excellentibus praediti excitantur saepe gloria, quae habet speciem honestatis et similitudinem. Quodsi ipsam honestatem undique perfectam atque absolutam, rem unam praeclarissimam omnium maximeque laudandam, penitus viderent, quonam gaudio complerentur, cum tantopere eius adumbrata opinione laetentur? Quem enim deditum 70 voluptatibus, quem cupiditatum incendiis inflammatum in iis potiendis, quae acerrime concupivisset, tanta laetitia perfundi arbitramur, quanta aut superiorem Africanum Hannibale victo aut posteriorem Karthagine eversa? Quem Tiberina descensio festo illo die tanto gaudio affecit, quanto L. Paullum, cum regem Persem captum adduceret, eodem flumine invectio? Age nunc, Luci noster, exstrue animo altitudinem 71 excellentiamque virtutum; iam non dubitabis, quin earum compotes homines magno animo erectoque viventes semper sint beati; qui omnis motus fortunae mutationesque rerum et temporum levis et imbecillos fore intellegant, si in virtutis certamen venerint. Illa enim, quae sunt a nobis bona corporis numerata, complent ea quidem beatissimam vitam, sed ita, ut

sine illis possit beata vita exsistere. Ita enim parvae et exiguae sunt istae accessiones bonorum, ut, quem ad modum stellae in radiis solis, sic istae in vir-
72 tutum splendore ne cernantur quidem. Atque hoc ut vere dicitur, parva esse ad beate vivendum momenta ista corporis commodorum, sic nimis violentum est nulla esse dicere; qui enim sic disputant, obliti mihi videntur, quae ipsi fecerint principia naturae. Tribuendum est igitur his aliquid, dum modo, quantum tribuendum sit, intellegas. Est enim philosophi non tam gloriosa quam vera quaerentis nec pro nihilo putare ea, quae secundum naturam illi ipsi gloriosi esse fateantur, et videre tantam vim virtutis tantamque, ut ita dicam, auctoritatem honestatis, ut reliqua non illa quidem nulla, sed ita parva sint, ut nulla esse videantur. Haec est nec omnia spernentis praeter virtutem et virtutem ipsam suis laudibus amplificantis oratio, denique haec est undique completa et perfecta explicatio summi boni. Hinc ceteri particulas arripere conati suam quisque videri voluit afferre sententiam.

25
73 Saepe ab Aristotele, a Theophrasto mirabiliter est laudata per se ipsa rerum scientia; hoc uno captus Erillus scientiam summum bonum esse defendit nec rem ullam aliam per se expetendam. Multa dicta sunt ab antiquis de contemnendis ac despiciendis rebus humanis; hoc unum Aristo tenuit: praeter vitia atque virtutes negavit rem esse ullam aut fugiendam aut expetendam. Positum est a nostris in iis esse rebus, quae secundum naturam essent, non dolere; hoc Hieronymus summum bonum esse dixit. At vero Callipho et post eum Diodorus, cum alter voluptatem adamasset, alter vacuitatem doloris, neuter honestate carere potuit, quae est a nostris laudata maxime.
74 Quin etiam ipsi voluptarii deverticula quaerunt et virtutes habent in ore totos dies voluptatemque dumtaxat primo expeti dicunt, deinde consuetudine quasi alteram quandam naturam effici, qua impulsi multa

faciant nullam quaerentes voluptatem. Stoici restant. Ei quidem non unam aliquam aut alteram *rem* a nobis, sed totam ad se nostram philosophiam transtulerunt; atque ut reliqui fures earum rerum, quas ceperunt, signa commutant, sic illi, ut sententiis nostris pro suis uterentur, nomina tamquam rerum notas mutaverunt. Ita relinquitur sola haec disciplina digna studiosis ingenuarum artium, digna eruditis, digna claris viris, digna principibus, digna regibus.

Quae cum dixisset paulumque institisset, Quid est? 75
inquit, satísne vobis videor pro meo iure in vestris auribus commentatus? Et ego: Tu vero, inquam, Piso, ut saepe alias, sic hodie ita nosse ista visus es, ut, si tui nobis potestas saepius fieret, non multum Graecis supplicandum putarem. Quod quidem eo probavi magis, quia memini Staseam Neapolitanum, doctorem illum tuum, nobilem sane Peripateticum, aliquanto ista secus dicere solitum, assentientem iis, qui multum in fortuna secunda aut adversa, multum in bonis aut malis corporis ponerent. Est, ut dicis, inquit; sed haec ab Antiocho, familiari nostro, dicuntur multo melius et fortius, quam a Stasea dicebantur. Quamquam ego non quaero, quid tibi a me probatum sit, sed huic Ciceroni nostro, quem discipulum cupio a te abducere.

Tum Lucius: Mihi vero ista valde probata sunt, 26 76
quod item fratri puto. Tum mihi Piso: Quid ergo? inquit, dasne adulescenti veniam? an eum discere ea mavis, quae cum plane perdidicerit, nihil sciat? Ego vero isti, inquam, permitto; sed nonne meministi licere mihi ista probare, quae sunt a te dicta? Quis enim potest ea, quae probabilia videantur ei, non probare? An vero, inquit, quisquam potest probare, quod perceptum, quod comprehensum, quod cognitum non habet? Non est ista, inquam, Piso, magna dissensio. Nihil est enim aliud, quam ob rem mihi percipi nihil posse videatur, nisi quod percipiendi vis

ita definitur a Stoicis, ut negent quicquam posse percipi nisi tale verum, quale falsum esse non possit. Itaque haec cum illis est dissensio, cum Peripateticis nulla sane. Sed haec omittamus; habent enim et
77 bene longam et satis litigiosam disputationem. Illud mihi a te nimium festinanter dictum videtur, sapientis omnis esse semper beatos; nescio quo modo praetervolavit oratio. Quod nisi ita efficitur, quae Theophrastus de fortuna, de dolore, de cruciatu corporis dixit, cum quibus coniungi vitam beatam nullo modo posse putavit, vereor, ne vera sint. Nam illud vehementer repugnat, eundem beatum esse et multis malis oppressum. Haec quo modo conveniant, non sane intellego. Utrum igitur tibi, inquit, non placet, virtutisne esse tantam vim, ut ad beate vivendum se ipsa contenta sit? an, si id probas, fieri ita posse negas, ut ii, qui virtutis compotes sint, etiam quibusdam malis affecti beati sint? — Ego vero volo in virtute vim esse quam maximam; sed quanta sit, alias; nunc tantum, possitne esse tanta, si quicquam
78 extra virtutem habeatur in bonis. Atqui, inquit, si Stoicis concedis, ut virtus sola, si adsit, vitam efficiat beatam, concedis etiam Peripateticis. Quae enim mala illi non audent appellare, aspera autem et incommoda et reicienda et aliena naturae esse concedunt, ea nos mala dicimus, sed exigua et paene minima. Quare si potest esse beatus is, qui est in asperis reiciendisque rebus, potest is quoque esse, qui est in parvis malis. Et ego: Piso, inquam, si est quisquam, qui acute in causis videre soleat, quae res agatur, is es profecto tu. Quare attende, quaeso. Nam adhuc, meo fortasse vitio, quid ego quaeram, non perspicis. Istic sum, inquit, exspectoque, quid ad id, quod quaerebam, respondeas.

27 79 Respondebo me non quaerere, inquam, hoc tempore, quid virtus efficere possit, sed quid constanter dicatur, quid ipsum a se dissentiat. Quo, inquit,

modo? Quia, cum a Zenone, inquam, hoc magnifice tamquam ex oraculo editur: 'Virtus ad beate vivendum se ipsa contenta est', Quare? inquit; respondet: 'Quia, nisi quod honestum est, nullum est aliud bonum.' Non quaero iam, verumne sit; illud dico, ea, quae dicat, praeclare inter se cohaerere. Dixerit 80
hoc idem Epicurus, semper beatum esse sapientem (quod quidem solet ebullire non numquam; quem quidem, cum summis doloribus conficiatur, ait dicturum: 'Quam suave est! quam nihil curo!'); non pugnem cum homine, cur tantum aberret in natura boni; illud urgueam, non intellegere eum, quid sibi dicendum sit, cum dolorem summum malum esse dixerit. Eadem nunc mea adversum te oratio est. Dicis eadem omnia et bona et mala, quae dicunt ii, qui numquam philosophum pictum, ut dicitur, viderunt: valetudinem, vires, staturam, formam, integritatem unguiculorum omnium *bona*, deformitatem, morbum, debilitatem mala. Iam illa externa parce tu quidem; sed haec 81
cum corporis bona sint, eorum conficientia certe in bonis numerabis, amicos, liberos, propinquos, divitias, honores, opes. Contra hoc attende me nihil dicere; *illud dicere*, si ista mala sunt, in quae potest incidere sapiens, sapientem esse non satis esse ad beate vivendum. Immo vero, inquit, ad beatissime vivendum parum est, ad beate satis. Animadverti, inquam, te isto modo paulo ante ponere, et scio ab Antiocho nostro dici sic solere; sed quid minus probandum quam esse aliquem beatum nec satis beatum? Quod autem satis est, eo quicquid accessit, nimium est; et nemo nimium beatus est; *igitur* nemo beato beatior. Ergo, inquit, tibi Q. Metellus, qui tris filios consules 82
vidit, e quibus unum etiam et censorem et triumphantem, quartum autem praetorem, eosque salvos reliquit et tris filias nuptas, cum ipse consul, censor, augur fuisset et triumphasset, ut sapiens fuerit, nonne beatior quam, ut item sapiens fuerit, qui in

potestate hostium vigiliis et inedia necatus est, Regulus?

28 83 Quid me istud, inquam, rogas? Stoicos roga. Quid igitur, inquit, eos responsuros putas? — Nihilo beatiorem esse Metellum quam Regulum. Inde igitur, inquit, ordiendum est. Tamen a proposito, inquam, aberramus. Non enim quaero, quid verum, sed quid cuique dicendum sit. Utinam quidem dicerent alium alio beatiorem! iam ruinas videres. In virtute enim sola et in ipso honesto cum sit bonum positum, cumque nec virtus, ut placet illis, nec honestum crescat, idque bonum solum sit, quo qui potiatur, necesse est beatus sit, cum augeri id non possit, in quo uno positum est beatum esse, qui potest esse quisquam alius alio beatior? Videsne, ut haec concinant? Et hercule (fatendum est enim, quod sentio) mirabilis est apud illos contextus rerum. Respondent extrema primis, media utrisque, omnia omnibus; quid sequatur, quid repugnet, vident. Ut in geometria, prima si dederis, danda sunt omnia. Concede nihil esse bonum, nisi quod honestum sit, concedendum est in virtute positam *esse* vitam beatam. Vide rursus retro. Dato
84 hoc, dandum est illud. Quod vestri non item. 'Tria genera bonorum'; proclivi currit oratio. Venit ad extremum; haeret in salebra; cupit enim dicere nihil posse ad beatam vitam deesse sapienti. Honesta oratio, Socratica, Platonis etiam. Audeo dicere, inquit. — Non potes, nisi retexueris illa. Paupertas si malum est, mendicus esse beatus nemo potest, quamvis sit sapiens. At Zeno eum non beatum modo, sed etiam divitem dicere ausus est. Dolere malum est; in crucem qui agitur, beatus esse non potest. Bonum liberi, misera orbitas; bonum patria, miserum exsilium; bonum valetudo, miser morbus; bonum integritas corporis, misera debilitas; bonum incolumis acies, misera caecitas. Quae si potest singula consolando levare, universa quo modo sustinebit? Sit enim

idem caecus, debilis, morbo gravissimo affectus, exsul,
orbus, egens, torqueatur eculeo; quem hunc appellas,
Zeno? Beatum, inquit. — Etiam beatissimum?
Quippe, inquiet, cum tam docuerim gradus istam
rem non habere quam virtutem, in qua sit ipsum
etiam beatum. Tibi hoc incredibile, quod beatissi- 85
mum. Quid? tuum credibile? Si enim ad populum
me vocas, eum, qui ita sit affectus, beatum esse
numquam probabis; si ad prudentes, alterum fortasse
dubitabunt, sitne tantum in virtute, ut ea praediti
vel in Phalaridis tauro beati sint, alterum non dubi-
tabunt, quin et Stoici convenientia sibi dicant et vos
repugnantia. Theophrasti igitur, inquit, tibi liber ille
placet de beata vita? Tamen aberramus a proposito,
et, ne longius, prorsus, inquam, Piso, si ista mala
sunt, placet. Nonne igitur, inquit, tibi videntur mala? 86
Id quaeris, inquam, in quo, utrum respondero, verses
te huc atque illuc necesse est. Quo tandem modo?
inquit. — Quia, si mala sunt, is, qui erit in iis, beatus
non erit; si mala non sunt, iacet omnis ratio Peri-
pateticorum. Et ille ridens: Video, inquit, quid agas;
ne discipulum abducam, times. Tu vero, inquam,
ducas licet, si sequetur; erit enim mecum, si tecum erit.

Audi igitur, inquit, Luci; tecum enim mihi in- 29
stituenda oratio est. Omnis auctoritas philosophiae,
ut ait Theophrastus, consistit in beata vita com-
paranda; beate enim vivendi cupiditate incensi omnes
sumus. Hoc mihi cum tuo fratre convenit. Quare 87
hoc videndum est, possitne nobis hoc ratio philo-
sophorum dare. Pollicetur certe. Nisi enim id faceret,
cur Plato Aegyptum peragravit, ut a sacerdotibus
barbaris numeros et caelestia acciperet? cur post Ta-
rentum ad Archytam? cur ad reliquos Pythagoreos,
Echecratem, Timaeum, Arionem Locros, ut, cum
Socratem expressisset, adiungeret Pythagoreorum
disciplinam eaque, quae Socrates repudiabat, addi-
sceret? cur ipse Pythagoras et Aegyptum lustravit et

Persarum magos adiit? cur tantas regiones barbarorum pedibus obiit, tot maria transmisit? cur haec eadem Democritus? qui (vere falsone, quaerere *nolumus*) dicitur se oculis privasse; certe, ut quam minime animus a cogitationibus abduceretur, patrimonium neglexit, agros deseruit incultos, quid quaerens aliud nisi vitam beatam? Quam si etiam in rerum cognitione ponebat, tamen ex illa investigatione naturae consequi volebat, bono ut esset animo. Id enim ille summum bonum *εὐθυμίαν* et saepe *ἀθαμβίαν* appellat,
88 id est animum terrore liberum. Sed haec etsi praeclare, nondum tamen perpolita. Pauca enim, neque ea ipsa enucleate, ab hoc de virtute quidem dicta. Post enim haec in hac urbe primum a Socrate quaeri coepta, deinde in hunc locum delata sunt, nec dubitatum, quin in virtute omnis ut bene, sic etiam beate vivendi spes poneretur. Quae cum Zeno didicisset a nostris, ut in actionibus praescribi solet, 'DE EADEM RE [FECIT] ALIO MODO.' Hoc tu nunc in illo probas. Scilicet vocabulis rerum mutatis inconstantiae crimen ille effugit, nos effugere non possumus! Ille Metelli vitam negat beatiorem quam Reguli, praeponendam tamen, nec magis expetendam, sed magis sumendam et, si optio esset, eligendam Metelli, Reguli reiciendam; ego, quam ille praeponendam et magis eligendam, beatiorem hanc appello nec ullo minimo mo-
89 mento plus ei vitae tribuo quam Stoici. Quid interest, nisi quod ego res notas notis verbis appello, illi nomina nova quaerunt, quibus idem dicant? Ita, quem ad modum in senatu semper est aliquis, qui interpretem postulet, sic isti nobis cum interprete audiendi sunt. Bonum appello, quicquid secundum naturam est, quod contra, malum, nec ego solus, sed tu etiam, Chrysippe, in foro, domi; in schola desinis. Quid ergo? aliter homines, aliter philosophos loqui putas oportere? Quanti quidque sit, aliter docti et indocti; sed cum constiterit inter doctos, quanti res

quaeque sit (si homines essent, usitate loquerentur), dum res maneant, verba fingant arbitratu suo.

Sed venio ad inconstantiae crimen, ne saepius 30 90
dicas me aberrare; quam tu ponis in verbis, ego positam in re putabam. Si satis erit hoc perceptum, in quo adiutores Stoicos optimos habemus, tantam vim esse virtutis, ut omnia, si ex altera parte ponantur, ne appareant quidem, cum omnia, quae illi commoda certe dicunt esse et sumenda et eligenda et praeposita (quae ita definiunt, ut satis magno aestimanda sint), haec igitur cum ego tot nominibus a Stoicis appellata, partim novis et commenticiis, ut ista 'producta' et 'reducta', partim idem significantibus (quid enim interest, expetas an eligas? mihi quidem etiam lautius videtur, quod eligitur, et ad quod dilectus adhibetur), sed, cum ego ista omnia bona dixero, tantum refert, quam magna dicam, cum expetenda, quam valde. Sin autem nec expetenda ego magis quam tu eligenda, nec illa pluris aestimanda ego, qui bona, quam tu, qui producta appellas, omnia ista necesse est obscurari nec apparere et in virtutis
tamquam in solis radios incurrere. At enim, qua in 91
vita est aliquid mali, ea beata esse non potest. Ne seges quidem igitur spicis uberibus et crebris, si avenam uspiam videris, nec mercatura quaestuosa, si in maximis lucris paulum aliquid damni contraxerit. An hoc usque quaque, aliter in vita? et non ex maxima parte de tota iudicabis? an dubium est, quin virtus ita maximam partem obtineat in rebus humanis, ut reliquas obruat? Audebo igitur cetera, quae secundum naturam sint, bona appellare nec fraudare suo vetere nomine potius quam aliquod novum exquirere, virtutis autem amplitudinem quasi
in altera librae lance ponere. Terram, mihi crede, 92
ea lanx et maria deprimet. Semper enim ex eo, quod maximas partes continet latissimeque funditur, tota res appellatur. Dicimus aliquem hilare vivere; ergo,

si semel tristior effēctus est, hilara vita amissa est? At hoc in eo M. Crasso, quem semel ait in vita risisse Lucilius, non contigit, ut ea re minus ἀγέλαστος, ut ait idem, vocaretur. Polycratem Samium felicem appellabant. Nihil acciderat ei, quod nollet, nisi quod anulum, quo delectabatur, in mari abiecerat. Ergo infelix una molestia, felix rursus, cum is ipse anulus in praecordiis piscis inventus est? Ille vero, si insipiens (quod certe, quoniam tyrannus), numquam beatus; si sapiens, ne tum quidem miser, cum ab Oroete, praetore Darei, in crucem actus est. At multis malis affectus. Quis negat? sed ea mala virtutis magnitudine obruebantur.

31 93 An ne hoc quidem Peripateticis concedis, ut dicant omnium bonorum virorum, id est sapientium, omnibus virtutibus ornatorum, vitam omnibus partibus plus habere semper boni quam mali? Quis hoc dicit? Stoici scilicet. Minime; sed isti ipsi, qui voluptate et dolore omnia metiuntur, nonne clamant sapienti plus semper adesse, quod velit, quam quod nolit? Cum tantum igitur in virtute ponant ii, qui fatentur se virtutis causa, nisi ea voluptatem faceret, ne manum quidem versuros fuisse, quid facere nos oportet, qui quamvis minimam praestantiam animi omnibus bonis corporis anteire dicamus, ut ea ne in conspectu quidem relinquantur? Quis est enim, qui hoc cadere in sapientem dicere audeat, ut, si fieri possit, virtutem in perpetuum abiciat, ut dolore omni liberetur? Quis nostrum dixerit, quos non pudet ea, quae Stoici aspera dicunt, mala dicere, melius esse turpiter aliquid facere cum voluptate quam honeste cum do-
94 lore? Nobis Heracleotes ille Dionysius flagitiose descivisse videtur a Stoicis propter oculorum dolorem. Quasi vero hoc didicisset a Zenone, non dolere, cum doleret! Illud audierat nec tamen didicerat, malum illud non esse, quia turpe non esset, et esse ferendum viro. Hic si Peripateticus fuisset, permansisset,

credo, in sententia, qui dolorem malum dicunt esse, de asperitate autem eius fortiter ferenda praecipiunt eadem, quae Stoici. Et quidem Arcesilas tuus, etsi fuit in disserendo pertinacior, tamen noster fuit; erat enim Polemonis. Is cum arderet podagrae doloribus, visitassetque hominem Charmides Epicureus perfamiliaris et tristis exiret, Mane, quaeso, inquit, Charmide noster; nihil illinc huc pervenit. Ostendit pedes et pectus. Ac tamen hic mallet non dolere.

Haec igitur est nostra ratio, quae tibi videtur 32 95
inconstans, cum propter virtutis caelestem quandam et divinam tantamque praestantiam, ut, ubi virtus sit resque magnae et summe laudabiles virtute gestae, ibi esse miseria et aerumna non possit, tamen labor possit, possit molestia, non dubitem dicere omnes sapientes semper esse beatos, sed tamen fieri posse, ut sit alius alio beatior. Atqui iste locus est, Piso, tibi etiam atque etiam confirmandus, inquam; quem, si tenueris, non modo meum Ciceronem, sed etiam me ipsum abducas licebit. Tum Quintus: Mihi quidem, 96
inquit, satis hoc confirmatum videtur, laetorque eam philosophiam, cuius antea supellectilem pluris aestimabam quam possessiones reliquarum (ita mihi dives videbatur, ut ab ea petere possem, quicquid in studiis nostris concupissem), hanc igitur laetor etiam acutiorem repertam quam ceteras, quod quidam ei deesse dicebant. Non quam nostram quidem, inquit Pomponius iocans; sed mehercule pergrata mihi oratio tua. Quae enim dici Latine posse non arbitrabar, ea dicta sunt a te, nec minus plane [verbis] quam dicuntur a Graecis [aptis]. Sed tempus est, si videtur, et recta quidem ad me. Quod cum ille dixisset et satis disputatum videretur, in oppidum ad Pomponium perreximus omnes.

M. TULLII CICERONIS
TUSCULANARUM DISPUTATIONUM
AD BRUTUM
LIBRI QUINQUE.

LIBER PRIMUS
DE CONTEMNENDA MORTE.

ARGUMENTUM.

Postquam M. Cicero eo libro, quem inscripsit Hortensius, ad philosophiae studium cives suos cohortatus erat et, quod philosophandi genus sibi maxime placeret, quattuor Academicis libris ostenderat, etiam fundamentum totius philosophiae positum in finibus bonorum et malorum quinque libris exposuerat, totidem subsecuti libri Tusculanarum disputationum res ad beate vivendum maxime necessarias aperuerunt. Primus enim est de contemnenda morte, secundus de tolerando dolore, de aegritudine lenienda tertius, quartus de reliquis animi perturbationibus, quintus eum locum complexus est, qui totam philosophiam maxime illustrat; docet enim ad beate vivendum virtutem se ipsa esse contentam. Disputationes autem Tusculanae propterea inscriptae sunt, quod facit se cum adulescentibus aliquot in villa sua Tusculana de illis rebus disputavisse, quae in his libris tractantur; vide horum ipsorum lib. V cap. 1 § 1, *de divinatione* lib. II cap. 1 § 2, *de fato* cap. 2 § 7, *ad Atticum* lib. XV ep. 2 § 4, ib. ep. 4 § 2, Lactantii *institut. divin.* lib. III cap. 14. Inchoavit hos libros anno p. u. c. 709, anno a. Chr. nat. 45, absolvit ante mortem Caesaris anno p. u. c. 710, anno a. Chr. nat. 44. Argumentum autem huius primi libri fere hoc est:

Praefatus de instituto philosophiae Graecae Latinis litteris illustrandae, ut, in quo uno genere a Graecis vincerentur Romani, id ad hos quoque transferretur, cap. 1—4, ponit M. Cicero id, de quo tota est primi libri disputatio, sitne malum mors, quod deinceps studiose refellit. Primum ostendit mortem non posse malum esse mortuis, quod et falsa sint omnia, quae de inferis apud poëtas narrentur, et, si nusquam sint mortui, ii, quod nihil sentiant, non possint esse miseri (cap. 5—7). Deinde morituris mortem non esse malum demonstrare suscipit (cap. 8). Mors quid sit, non constare inter philosophos, qui de animi natura valde dissentiant (cap. 9, 10), qua non cognita ne mortem quidem, qualis sit, posse intellegi. Qui animum confundant cum corpore, iis una cum hoc illum interire videri, reliquos spem immortalitatis adferre. Quidquid sit, mortem non esse malum. Nam si intereat animus, non esse miserum; sin superstes sit corpori, beatum esse (cap. 11). Immortalitatem autem animi confirmari primum communi omnis antiquitatis auctoritate (cap. 12, 13), deinde nativa illa omnium hominum cura rerum post mortem futurarum (cap. 14 sq.), tum consensu nationum omnium (cap. 16), porro natura animorum vel animali, i. e. spirabili, vel ignea, qua, cum corpore excesserint, propter agilitatem sublime ferantur (cap. 17), divinis denique rebus, quae in animo insint, quae nec a corpore oriri nec in terra natae esse possint (cap. 24—27). Quod autem primum propterea quidam animum a corpore discretum negent, quod, ubi sit aut qualis sit, non intellegant, id esse leve, quod nec oculus se videat et animus, quamquam non suam formam, tamen sagacitatem, memoriam, ingenium suum videat (cap. 28, 29). Deinde, quod negent animum vacantem corpore esse posse, quod, et qualis eius modi animus sit et quo modo possit vacare corpore, non intellegant, ne in corpore quidem, qualis sit, intellegi, difficiliusque esse cognitu, quo modo in alieno et diversae naturae corpore esse quam quo modo vacare corpore possit (cap. 22). Stoicos autem esse perabsurdos, qui animos manere dicant, cum e corpore excesserint, sed non semper, quod dent id, quod difficillimum in causa sit, posse animum manere corpore vacantem, tollant id, quod facile sit, semper eum manere (cap. 32). Neque Panaetii rationem duplicem valere, qui animos mortales velit, primum quod, quidquid nascatur, intereat, deinde quod animus saepe aeger sit; quod autem aegrum esse possit, id ab interitu non esse liberum. Nam cum de immortalitate disputetur, de mente dici, quae omni turbido motu vacet, non de iis partibus, quae obnoxiae sint aegritudini (cap. 32, 33). Quodsi animus intereat, non esse tamen, quare mortem timeamus, cum propter eam rationem,

quam supra cap. 11 attulerit, tum propter multas alias causas. Nec enim propter se timeri mortem, quae plerumque sine sensu fiat, non numquam etiam cum voluptate, sed propter discessum ab omnibus vitae bonis; ea vero esse aut opinata tantum aut tam pauca et parva, ut malorum et magnitudine et multitudine obruantur, atque morte omnia mala et pericula effugi (cap. 34—36). Nullis bonis rebus carere mortuos, quod carere is demum dicatur, cui desit, quod desideret (cap. 36), sine sensu autem esse nihil habere odii tum, cum sensus ablatus sit (cap. 37). Ac propterea omnem metum mortis pellendum esse, neque miserum putandum mature mori et, ut aiunt, ante tempus, quod nullum certum vivendi spatium natura dederit, sed incertam vitae usuram (cap. 39—41). De humatione autem et sepultura non esse laborandum, quod nihil ad mortuum pertineat (cap. 42—45), operam potius dandam esse, ut laudabilem vitam gloriosa ratione finiamus; eam esse optimam aequo animo oppetendae mortis rationem (cap. 46, 47). Epilogi loco adferuntur ipsorum deorum de morte testimonia et hominum de morte pro patria oppetita sententiae (cap. 47—49).

1
1 Cum defensionum laboribus senatoriisque muneribus aut omnino aut magna ex parte essem aliquando liberatus, rettuli me, Brute, te hortante maxime ad ea studia, quae retenta animo, remissa temporibus, longo intervallo intermissa revocavi, et cum omnium artium, quae ad rectam vivendi viam pertinerent, ratio et disciplina studio sapientiae, quae philosophia dicitur, contineretur, hoc mihi Latinis litteris inlustrandum putavi, non quia philosophia Graecis et litteris et doctoribus percipi non posset, sed meum semper iudicium fuit omnia nostros aut invenisse per se sapientius quam Graecos aut accepta ab illis fecisse meliora, quae quidem digna statuissent, in quibus
2 elaborarent. Nam mores et instituta vitae resque domesticas ac familiaris nos profecto et melius tuemur et lautius, rem vero publicam nostri maiores certe melioribus temperaverunt et institutis et legibus. Quid loquar de re militari? in qua cum virtute nostri multum valuerunt, tum plus etiam disciplina. Iam illa, quae natura, non litteris adsecuti sunt, neque cum

Graecia neque ulla cum gente sunt conferenda. Quae enim tanta gravitas, quae tanta constantia, magnitudo animi, probitas, fides, quae tam excellens in omni genere virtus in ullis fuit, ut sit cum maioribus nostris comparanda? Doctrina Graecia nos et omni littera- 3
rum genere superabat; in quo erat facile vincere non repugnantes. Nam cum apud Graecos antiquissimum e doctis genus sit poëtarum, siquidem Homerus fuit et Hesiodus ante Romam conditam, Archilochus regnante Romulo, serius poëticam nos accepimus. Annis fere DX post Romam conditam Livius fabulam dedit C. Claudio, Caeci filio, M. Tuditano consulibus anno ante natum Ennium [qui fuit maior natu quam Plautus et Naevius]. Sero igitur a nostris poëtae vel 2
cogniti vel recepti. Quamquam est in Originibus solitos esse in epulis canere convivas ad tibicinem de clarorum hominum virtutibus, honorem tamen huic generi non fuisse declarat oratio Catonis, in qua obiecit ut probrum M. Nobiliori, quod is in provinciam poëtas duxisset; duxerat autem consul ille in Aetoliam, ut scimus, Ennium. Quo minus igitur honoris erat poëtis, eo minora studia fuerunt, nec tamen, si qui magnis ingeniis in eo genere extiterunt, non satis Graecorum gloriae responderunt. An censemus, 4
si Fabio, nobilissimo homini, laudi datum esset, quod pingeret, non multos etiam apud nos futuros Polyclitos et Parrhasios fuisse? Honos alit artes, omnesque incenduntur ad studia gloria, iacentque ea semper, quae apud quosque improbantur. Summam eruditionem Graeci sitam censebant in nervorum vocumque cantibus; igitur et Epaminondas, princeps meo iudicio Graeciae, fidibus praeclare cecinisse dicitur, Themistoclesque aliquot ante annos cum in epulis recusaret lyram, est habitus indoctior. Ergo in Graecia musici floruerunt, discebantque id omnes, nec, qui nesciebat, satis excultus doctrina putabatur. In summo apud 5
illos honore geometria fuit, itaque nihil mathematicis

inlustrius; at nos metiendi ratiocinandique utilitate huius artis terminavimus modum.

3 At contra oratorem celeriter complexi sumus, nec eum primo eruditum, aptum tamen ad dicendum, post autem eruditum. Nam Galbam, Africanum, Laelium doctos fuisse traditum est, studiosum autem eum, qui iis aetate anteibat, Catonem, post vero Lepidum, Carbonem, Gracchos, inde ita magnos nostram ad aetatem, ut non multum aut nihil omnino Graecis cederetur. Philosophia iacuit usque ad hanc aetatem nec ullum habuit lumen litterarum Latinarum; quae inlustranda et excitanda nobis est, ut, si occupati profuimus aliquid civibus nostris, prosimus etiam, si possumus,
6 otiosi. In quo eo magis nobis est elaborandum, quod multi iam esse libri Latini dicuntur scripti inconsiderate ab optimis illis quidem viris, sed non satis eruditis. Fieri autem potest, ut recte quis sentiat et id, quod sentit, polite eloqui non possit; sed mandare quemquam litteris cogitationes suas, qui eas nec disponere nec inlustrare possit nec delectatione aliqua allicere lectorem, hominis est intemperanter abutentis et otio et litteris. Itaque suos libros ipsi legunt cum suis, nec quisquam attingit praeter eos, qui eandem licentiam scribendi sibi permitti volunt. Quare si aliquid oratoriae laudis nostra attulimus industria, multo studiosius philosophiae fontis aperiemus, e quibus etiam illa manabant.

4 7 Sed ut Aristoteles, vir summo ingenio, scientia, copia, cum motus esset Isocratis rhetoris gloria, dicere *docere* etiam coepit adulescentes et prudentiam cum eloquentia iungere, sic nobis placet nec pristinum dicendi studium deponere et in hac maiore et uberiore arte versari. Hanc enim perfectam philosophiam semper iudicavi, quae de maximis quaestionibus copiose posset ornateque dicere, in quam exercitationem ita nos studiose dedimus, ut iam etiam scholas Graecorum more habere auderemus; ut nuper tuum

post discessum in Tusculano cum essent complures mecum familiares, temptavi, quid in eo genere possem. Ut enim antea declamitabam causas, quod nemo me diutius fecit, sic haec mihi nunc senilis est declamatio. Ponere iubebam, de quo quis audire vellet; ad id aut sedens aut ambulans disputabam. Itaque 8
dierum quinque scholas, ut Graeci appellant, in totidem libros contuli. Fiebat autem ita, ut, cum is, qui audire vellet, dixisset, quid sibi videretur, tum ego contra dicerem. Haec est enim, ut scis, vetus et Socratica ratio contra alterius opinionem disserendi. Nam ita facillime, quid veri simillimum esset, inveniri posse Socrates arbitrabatur. Sed quo commodius disputationes nostrae explicentur, sic eas exponam, quasi agatur res, non quasi narretur. Ergo ita nascetur exordium:

A. Malum mihi videtur esse mors. 5 9

M. Iisne, qui mortui sunt, an iis, quibus moriendum est?

A. Utrisque.

M. Est miserum igitur, quoniam malum.

A. Certe.

M. Ergo et ii, quibus evenit iam, ut morerentur, et ii, quibus eventurum est, miseri.

A. Mihi ita videtur.

M. Nemo ergo non miser.

A. Prorsus nemo.

M. Et quidem, si tibi constare vis, omnes, quicumque nati sunt eruntve, non solum miseri, sed etiam semper miseri. Nam si solos eos diceres miseros, quibus moriendum esset, neminem tu quidem eorum, qui viverent, exciperes (moriendum est enim omnibus), esset tamen miseriae finis in morte. Quoniam autem etiam mortui miseri sunt, in miseriam nascimur sempiternam. Necesse est enim miseros esse eos, qui centum milibus annorum ante occiderunt, vel potius omnis, quicumque nati sunt.

10 *A.* Ita prorsus existimo.

M. Dic, quaeso: num te illa terrent, triceps apud inferos Cerberus, Cocyti fremitus, travectio Acherontis,

Mentó summam amnem attíngens enectús siti

Tantalus? tum illud, quod

Sisyphus versat
Saxum sudans nitendo neque proficit hilum?

fortasse etiam inexorabiles iudices, Minos et Rhadamanthus? apud quos nec te L. Crassus defendet nec M. Antonius nec, quoniam apud Graecos iudices res agetur, poteris adhibere Demosthenen; tibi ipsi pro te erit maxima corona causa dicenda. Haec fortasse metuis et idcirco mortem censes esse sempiternum malum.

6 *A.* Adeone me delirare censes, ut ista esse credam?

M. An tu haec non credis?

A. Minime vero.

M. Male hercule narras.

A. Cur? quaeso.

M. Quia disertus esse possem, si contra ista dicerem.

11 *A.* Quis enim non in eius modi causa? aut quid negotii est haec poëtarum et pictorum portenta convincere?

M. Atqui pleni libri sunt contra ista ipsa disserentium philosophorum.

A. Inepte sane. Quis enim est tam excors, quem ista moveant?

M. Si ergo apud inferos miseri non sunt, ne sunt quidem apud inferos ulli.

A. Ita prorsus existimo.

M. Ubi sunt ergo ii, quos miseros dicis, aut quem locum incolunt? Si enim sunt, nusquam esse non possunt.

A. Ego vero nusquam esse illos puto.

M. Igitur ne esse quidem?

A. Prorsus isto modo, et tamen miseros ob id ipsum quidem, quia nulli sint.

M. Iam mallem Cerberum metueres quam ista 12
tam inconsiderate diceres.

A. Quid tandem?

M. Quem esse negas, eundem esse dicis. Ubi est acumen tuum? Cum enim miserum esse dicis, tum eum, qui non sit, dicis esse.

A. Non sum ita hebes, ut istud dicam.

M. Quid dicis igitur?

A. Miserum esse verbi causa *M.* Crassum, qui illas fortunas morte dimiserit, miserum Cn. Pompeium, qui tanta gloria sit orbatus, omnis denique miseros, qui hac luce careant.

M. Revolveris eodem. Sint enim oportet, si miseri sunt; tu autem modo negabas eos esse, qui mortui essent. Si igitur non sunt, nihil possunt esse; ita ne miseri quidem sunt.

A. Non dico fortasse etiam, quod sentio; nam istuc ipsum, non esse, cum fueris, miserrimum puto.

M. Quid? miserius quam omnino numquam fuisse? 13
Ita, qui nondum nati sunt, miseri iam sunt, quia non sunt, et nos, si post mortem miseri futuri sumus, miseri fuimus ante, quam nati. Ego autem non commemini, ante quam sum natus, me miserum; tu si meliore memoria es, velim scire, ecquid de te recordere.

A. Ita iocaris, quasi ego dicam eos miseros, qui 7
nati non sint, et non eos miseros, qui mortui sunt.

M. Esse ergo eos dicis.

A. Immo, quia non sint, cum fuerint, eo miseros esse.

M. Pugnantia te loqui non vides? Quid enim tam pugnat, quam non modo miserum, sed omnino quicquam esse, qui non sit? An tu egressus porta Capena cum Calatini, Scipionum, Serviliorum, Metellorum sepulcra vides, miseros putas illos?

A. Quoniam me verbo premis, posthac non ita

dicam, miseros esse, sed tantum miseros, ob id ipsum, quia non sint.

M. Non dicis igitur: 'Miser est M. Crassus', sed tantum: 'Miser M. Crassus'?

A. Ita plane.

14 *M.* Quasi non necesse sit, quicquid isto modo pronunties, id aut esse aut non esse! An tu dialecticis ne imbutus quidem es? In primis enim hoc traditur: omne pronuntiatum (sic enim mihi in praesentia occurrit ut appellarem ἀξίωμα; utar post alio, si invenero melius) — id ergo est pronuntiatum, quod est verum aut falsum. Cum igitur dicis: 'Miser M. Crassus', aut hoc dicis: 'Miser est Crassus', ut possit iudicari, verum id falsumne sit, aut nihil dicis omnino.

A. Age, iam concedo non esse miseros, qui mortui sint, quoniam extorsisti, ut faterer, qui omnino non essent, eos ne miseros quidem esse posse. Quid? qui vivimus, cum moriendum sit, nonne miseri sumus? Quae enim potest in vita esse iucunditas, cum dies et noctes cogitandum sit iam iamque esse moriendum?

8 15 *M.* Ecquid ergo intellegis, quantum mali de humana condicione deieceris?

A. Quonam modo?

M. Quia, si mori etiam mortuis miserum esset, infinitum quoddam et sempiternum malum haberemus in vita; nunc video calcem, ad quam cum sit decursum, nihil sit praeterea extimescendum. Sed tu mihi videris Epicharmi, acuti nec insulsi hominis ut Siculi, sententiam sequi.

A. Quam? non enim novi.

M. Dicam, si potero, Latine. Scis enim me Graece loqui in Latino sermone non plus solere quam in Graeco Latine.

A. Et recte quidem. Sed quae tandem est Epicharmi ista sententia?

M. Émori noló, sed me esse mórtuum nihili aéstimo.

A. Iam adgnosco Graecum. Sed quoniam coëgisti, ut concederem, qui mortui essent, eos miseros non esse, perfice, si potes, ut ne moriendum quidem esse miserum putem.

M. Iam istuc quidem nihil negotii est, *sed maiora* 16
molior.

A. Quo modo hoc nihil negotii est? aut quae sunt tandem ista maiora?

M. Quia, quoniam post mortem mali nihil est, ne mors quidem est malum, cui proxumum tempus est post mortem, in quo mali nihil esse concedis: ita ne moriendum quidem esse malum est; id est enim perveniendum esse ad id, quod non esse malum confitemur.

A. Uberius ista, quaeso. Haec enim spinosiora, prius ut confitear, me cogunt, quam ut adsentiar. Sed quae sunt ea, quae dicis te maiora moliri?

M. Ut doceam, si possim, non modo malum non esse, sed bonum etiam esse mortem.

A. Non postulo id quidem, aveo tamen audire. Ut enim non efficias, quod vis, tamen, mors ut malum non sit, efficies. Sed nihil te interpellabo; continentem orationem audire malo.

M. Quid, si te rogavero aliquid? nonne respon- 17
debis?

A. Superbum id quidem est, sed, nisi quid necesse erit, malo non roges.

M. Geram tibi morem et ea, quae vis, ut potero, 9
explicabo, nec tamen quasi Pythius Apollo, certa ut sint et fixa, quae dixero, sed ut homunculus unus e multis probabilia coniectura sequens. Ultra enim quo progrediar, quam ut veri similia videam, non habeo; certa dicent ii, qui et percipi ea posse dicunt et se sapientis esse profitentur.

A. Tu, ut videtur; nos ad audiendum parati sumus.

M. Mors igitur ipsa, quae videtur notissima res 18
esse, quid sit, primum est videndum. Sunt enim qui

discessum animi a corpore putent esse mortem; sunt qui nullum censeant fieri discessum, sed una animum et corpus occidere, animumque in corpore extingui. Qui discedere animum censent, alii statim dissipari, alii diu permanere, alii semper. Quid sit porro ipse animus aut ubi aut unde, magna dissensio est. Aliis cor ipsum animus videtur, ex quo excordes, vaecordes concordesque dicuntur et Nasica ille prudens bis consul Corculum et

Egregie cordatus homo, catus Aelius Sextus.

19 Empedocles animum esse censet cordi suffusum sanguinem; aliis pars quaedam cerebri visa est animi principatum tenere; aliis nec cor ipsum placet nec cerebri quandam partem esse animum, sed alii in corde, alii in cerebro dixerunt animi esse sedem et locum; animum autem alii animam, ut fere nostri (declarant nomina; nam et agere animam et efflare dicimus et animosos et bene animatos et ex animi sententia; ipse autem animus ab anima
10 dictus est); Zenoni Stoico animus ignis videtur. Sed haec quidem, quae dixi, cor, cerebrum, animam, ignem vulgo; reliqua fere singuli, ut multo ante veteres, proxime autem Aristoxenus, musicus idemque philosophus, ipsius corporis intentionem quandam, velut in cantu et fidibus quae *ἁρμονία* dicitur; sic ex corporis totius natura et figura varios motus cieri
20 tamquam in cantu sonos. Hic ab artificio suo non recessit et tamen dixit aliquid, quod ipsum quale esset, erat multo ante et dictum et explanatum a Platone. Xenocrates animi figuram et quasi corpus negavit esse, [verum] numerum dixit esse, cuius vis, ut iam ante Pythagorae visum erat, in natura maxuma esset. Eius doctor Plato triplicem finxit animum, cuius principatum, id est rationem, in capite sicut in arce posuit, et duas partes ei parere voluit, iram et cupiditatem, quas *suis* locis, iram in pectore, cupidi-

tatem subter praecordia, locavit. Dicaearchus autem 21
in eo sermone, quem Corinthi habitum tribus libris
exponit, doctorum hominum disputantium primo libro
multos loquentis facit; duobus Pherecraten quendam
Phthiotam senem, quem ait a Deucalione ortum,
disserentem inducit nihil esse omnino animum, et
hoc esse nomen totum inane, frustraque animalia et
animantis appellari, neque in homine inesse animum
vel animam nec in bestia, vimque omnem eam, qua
vel agamus quid vel sentiamus, in omnibus corpori-
bus vivis aequabiliter esse fusam nec separabilem a
corpore esse, quippe quae nulla sit nec sit quicquam
nisi corpus unum et simplex, ita figuratum, ut tem-
peratione naturae vigeat et sentiat. Aristoteles, longe 22
omnibus (Platonem semper excipio) praestans et in-
genio et diligentia, cum quattuor nota illa genera
principiorum esset complexus, e quibus omnia oreren-
tur, quintam quandam naturam censet esse, e qua
sit mens. Cogitare enim et providere et discere et
docere et invenire aliquid et tam multa alia me-
minisse, amare odisse, cupere timere, angi laetari,
haec et similia eorum in horum quattuor generum
inesse nullo putat; quintum genus adhibet vacans
nomine et sic ipsum animum ἐνδελέχειαν appellat
novo nomine quasi quandam continuatam motionem
et perennem.

Nisi quae me forte fugiunt, haec sunt fere de 11
animo sententiae. Democritum enim, magnum illum
quidem virum, sed levibus et rotundis corpusculis
efficientem animum concursu quodam fortuito, omitta-
mus; nihil est enim apud istos, quod non atomorum
turba conficiat. Harum sententiarum quae vera sit, 23
deus aliqui viderit; quae veri simillima, magna
quaestio est. Utrum igitur inter has sententias diiu-
dicare malumus an ad propositum redire?

A. Cuperem equidem utrumque, si posset, sed est
difficile confundere. Quare si, ut ista non disserantur,

liberari mortis metu possumus, id agamus; sin id non potest nisi hac quaestione animorum explicata, nunc, si videtur, hoc, illud alias.

M. Quod malle te intellego, id puto esse commodius. Efficiet enim ratio, ut, quaecumque vera sit earum sententiarum, quas exposui, mors aut malum
24 non sit aut sit bonum potius. Nam si cor aut sanguis aut cerebrum est animus, certe, quoniam est corpus, interibit cum reliquo corpore; si anima est, fortasse dissipabitur; si ignis, extinguetur; si est Aristoxeni harmonia, dissolvetur. Quid de Dicaearcho dicam, qui nihil omnino animum dicat esse? His sententiis omnibus nihil post mortem pertinere ad quemquam potest; pariter enim cum vita sensus amittitur; non sentientis autem, nihil est, ullam in partem quod intersit. Reliquorum sententiae spem adferunt, si te hoc forte delectat, posse animos, cum e corporibus excesserint, in caelum quasi in domicilium suum pervenire.

A. Me vero delectat, idque primum ita esse velim, deinde, etiamsi non sit, mihi persuaderi tamen velim.

M. Quid tibi ergo opera nostra opus est? num eloquentia Platonem superare possumus? Evolve diligenter eius eum librum, qui est de animo; amplius quod desideres, nihil erit.

A. Feci mehercule, et quidem saepius; sed nescio quo modo, dum lego, adsentior, cum posui librum et mecum ipse de immortalitate animorum coepi cogitare, adsensio omnis illa elabitur.

25 *M.* Quid hoc? dasne aut manere animos post mortem aut morte ipsa interire?

A. Do vero.

M. Quid, si maneant?

A. Beatos esse concedo.

M. Sin intereant?

A. Non esse miseros, quoniam ne sint quidem; iam istuc coacti a te paulo ante concessimus.

M. Quo modo igitur aut cur mortem malum tibi
videri dicis? quae aut beatos nos efficiet animis ma-
nentibus aut non miseros sensu carentis.
A. Expone igitur, nisi molestum est, primum, si 12 26
potes, animos remanere post mortem, tum, si minus
id obtinebis (est enim arduum), docebis carere omni
malo mortem. Ego enim istuc ipsum vereor ne malum
sit, non dico carere sensu, sed carendum esse.
M. Auctoribus quidem ad istam sententiam, quam
vis obtineri, uti optimis possumus, quod in omnibus
causis et debet et solet valere plurimum, et primum
quidem omni antiquitate, quae quo propius aberat ab
ortu et divina progenie, hoc melius ea fortasse, quae
erant vera, cernebat.
Itaque unum illud erat insitum priscis illis, quos 27
'cascos' appellat Ennius, esse in morte sensum, neque
excessu vitae sic deleri hominem, ut funditus in-
teriret; idque cum multis aliis rebus, tum e pontificio
iure et e caerimoniis sepulcrorum intellegi licet, quas
maxumis ingeniis praediti nec tanta cura coluissent
nec violatas tam inexpiabili religione sanxissent, nisi
haereret in eorum mentibus mortem non interitum
esse omnia tollentem atque delentem, sed quandam
quasi migrationem commutationemque vitae, quae in
claris viris et feminis dux in caelum soleret esse, in
ceteris humi retineretur et permaneret tamen. Ex 28
hoc et nostrorum opinione 'Romulus in caelo cum
dis agit aevum', ut famae adsentiens dixit Ennius,
et apud Graecos indeque perlapsus ad nos et usque
ad Oceanum Hercules tantus et tam praesens habetur
deus; hinc Liber Semela natus eademque famae
celebritate Tyndaridae fratres, qui non modo ad-
iutores in proeliis victoriae populi Romani, sed etiam
nuntii fuisse perhibentur. Quid? Ino Cadmi filia
nonne *Λευκοθέα* nominata a Graecis Matuta habetur
a nostris? quid? totum prope caelum, ne pluris per-
sequar, nonne humano genere completum est? Si 13 29

vero scrutari vetera et ex iis ea, quae scriptores Graeciae prodiderunt, eruere coner, ipsi illi maiorum gentium di qui habentur, hinc *a* nobis profecti in caelum reperientur. Quaere, quorum demonstrentur sepulcra in Graecia, reminiscere, quoniam es initiatus, quae tradantur mysteriis; tum denique, quam hoc late pateat, intelleges. Sed qui nondum, ea quae multis post annis tractari coepta sunt, physica didicissent, tantum sibi persuaserant, quantum natura admonente cognoverant, rationes et causas rerum non tenebant, visis quibusdam saepe movebantur, iisque maxime nocturnis, ut viderentur ei, qui vita ex-
30 cesserant, vivere. Ut porro firmissimum hoc adferri videtur, cur deos esse credamus, quod nulla gens tam fera, nemo omnium tam sit inmanis, cuius mentem non imbuerit deorum opinio (multi de dis prava sentiunt; id enim vitioso more effici solet; omnes tamen esse vim et naturam divinam arbitrantur, nec vero id conlocutio hominum aut consessus effecit, non institutis opinio est confirmata, non legibus; omni autem in re consensio omnium gentium lex naturae putanda est) — quis est igitur, qui suorum mortem primum non eo lugeat, quod eos orbatos vitae commodis arbitretur? Tolle hanc opinionem, luctum sustuleris. Nemo enim maeret suo incommodo; dolent fortasse et anguntur; sed illa lugubris lamentatio fletusque maerens ex eo est, quod eum, quem dileximus, vitae commodis privatum arbitramur idque sentire. Atque haec ita sentimus natura duce, nulla ratione nullaque doctrina.

14 31 Maxumum vero argumentum est naturam ipsam de inmortalitate animorum tacitam iudicare, quod omnibus curae sunt, et maxumae quidem, quae post mortem futura sint. 'Serit arbores, quae alteri saeclo prosint', ut ait *ille* in Synephebis, quid spectans nisi etiam postera saecula ad se pertinere? Ergo arbores seret diligens agricola, quarum aspiciet

bacam ipse numquam; vir magnus leges, instituta,
rem publicam non seret? Quid procreatio liberorum,
quid propagatio nominis, quid adoptationes filiorum,
quid testamentorum diligentia, quid ipsa sepulcrorum
monumenta, elogia significant nisi nos futura etiam
cogitare? Quid? illud num dubitas, quin specimen 32
naturae capi deceat ex optima quaque natura? Quae
est melior igitur in hominum genere natura quam
eorum, qui se natos ad homines iuvandos, tutandos,
conservandos arbitrantur? Abiit ad deos Hercules;
numquam abisset, nisi, cum inter homines esset, eam
sibi viam munivisset. Vetera iam ista et religione 15
omnium consecrata. Quid in hac re publica tot tan-
tosque viros ob rem publicam interfectos cogitasse
arbitramur? isdemne ut finibus nomen suum, quibus
vita, terminaretur? Nemo umquam sine magna spe
inmortalitatis se pro patria offerret ad mortem.
Licuit esse otioso Themistocli, licuit Epaminondae, 33
licuit, ne et vetera et externa quaeram, mihi, sed
nescio quo modo inhaeret in mentibus quasi saeclorum
quoddam augurium futurorum, idque in maximis in-
geniis altissimisque animis et exsistit maxime et
apparet facillime. Quo quidem dempto, quis tam
esset amens, qui semper in laboribus et periculis
viveret? Loquor de principibus; quid? poëtae nonne 34
post mortem nobilitari volunt? Unde ergo illud?

Aspicite, o cives, senis Enni imaginis formam.
Hic vestrum panxit maxima facta patrum.

Mercedem gloriae flagitat ab iis, quorum patres adfecerat gloria, idemque:

Nemo me lacrimis *decoret nec funera fletu*
Faxit. Cur? volito vivos per ora virum.

Sed quid poëtas? opifices post mortem nobilitari volunt. Quid enim Phidias sui similem speciem inclusit in clupeo Minervae, cum inscribere *nomen* non

liceret? Quid? nostri philosophi nonne in iis libris ipsis, quos scribunt de contemnenda gloria, sua nomina
35 inscribunt? Quodsi omnium consensus naturae vox est, omnesque, qui ubique sunt, consentiunt esse aliquid, quod ad eos pertineat, qui vita cesserint, nobis quoque idem existimandum est, et si, quorum aut ingenio aut virtute animus excellit, eos arbitramur, quia natura optima sint, cernere naturae vim maxume, veri simile est, cum optumus quisque maxume posteritati serviat, esse aliquid, cuius is post mortem sensum sit habiturus.

16
36 Sed ut deos esse natura opinamur, quales[que] sint, ratione cognoscimus, sic permanere animos arbitramur consensu nationum omnium, qua in sede maneant qualesque sint, ratione discendum est. Cuius ignoratio finxit inferos easque formidines, quas tu contemnere non sine causa videbare. In terram enim cadentibus corporibus iisque humo tectis, e quo dictum est humari, sub terra censebant reliquam vitam agi mortuorum. Quam eorum opinionem magni errores
37 consecuti sunt, quos auxerunt poëtae. Frequens enim consessus theatri, in quo sunt mulierculae et pueri, movetur audiens tam grande carmen:

Ádsum atque advenio Ácherunte víx via alta atque árdua
Pér speluncas sáxis structas ásperis, pendéntibus,
Máxumis, ubi rígida constat crássa caligo ínferum,

tantumque valuit error, qui mihi quidem iam sublatus videtur, ut, corpora cremata cum scirent, tamen ea fieri apud inferos fingerent, quae sine corporibus nec fieri possent nec intellegi. Animos enim per se ipsos viventis non poterant mente complecti, formam aliquam figuramque quaerebant. Inde Homeri tota

νέκυια, inde ea, quae meus amicus Appius *νεκυομαντεῖα* faciebat, inde in vicinia nostra Averni lacus,

Únde animae excitántur obscura úmbra
opertae *ex* óstio
Áltae Acheruntis, sálso sanguine,

imagines mortuorum. Has tamen imagines loqui volunt, quod fieri nec sine lingua nec sine palato nec sine faucium, laterum, pulmonum vi et figura potest. Nihil enim animo videre poterant, ad oculos omnia referebant. Magni autem est ingenii sevocare mentem 38 a sensibus et cogitationem ab consuetudine abducere. Itaque credo equidem etiam alios tot saeculis, sed, quod litteris exstet, Pherecydes Syrius primum dixit animos esse hominum sempiternos, antiquus sane; fuit enim meo regnante gentili. Hanc opinionem discipulus eius Pythagoras maxime confirmavit; qui cum Superbo regnante in Italiam venisset, tenuit magnam illam Graeciam cum [honore] disciplina, tum etiam auctoritate, multaque saecula postea sic viguit Pythagoreorum nomen, ut nulli alii docti viderentur.

Sed redeo ad antiquos. Rationem illi sententiae 17 suae non fere reddebant, nisi quid erat numeris aut descriptionibus explicandum. Platonem ferunt, ut 39 Pythagoreos cognosceret, in Italiam venisse et didicisse Pythagorea omnia primumque de animorum aeternitate non solum sensisse idem, quod Pythagoram, sed rationem etiam attulisse. Quam, nisi quid dicis, praetermittamus et hanc totam spem inmortalitatis relinquamus.

A. An tu cum me in summam exspectationem adduxeris, deseris? Errare mehercule malo cum Platone, quem tu quanti facias scio, et quem ex tuo ore admiror, quam cum istis vera sentire.

M. Macte virtute! ego enim ipse cum eodem isto 40 non invitus erraverim. Num igitur dubitamus? an

sicut pleraque? quamquam hoc quidem minime; persuadent enim mathematici terram in medio mundo sitam ad universi caeli complexum quasi puncti instar obtinere, quod *κέντρον* illi vocant; eam porro naturam esse quattuor omnia gignentium corporum, ut, quasi partita habeant inter se ac divisa momenta, terrena et umida suopte nutu et suo pondere ad paris angulos in terram et in mare ferantur, reliquae duae partes, una ignea, altera animalis, ut illae superiores in medium locum mundi gravitate ferantur et pondere, sic hae rursum rectis lineis in caelestem locum subvolent, sive ipsa natura superiora adpetente, sive quod a gravioribus leviora natura repellantur. Quae cum constent, perspicuum debet esse animos, cum e corpore excesserint, sive illi sint animales, id est spira-
41 biles, sive ignei, sublime ferri. Si vero aut numerus quidam est animus, quod subtiliter magis quam dilucide dicitur, aut quinta illa non nominata magis quam non intellecta natura, multo etiam integriora ac puriora sunt, ut a terra longissime se ecferant. Horum igitur aliquid *sit* animus, ne tam vegeta mens aut in corde cerebrove aut in Empedocleo sanguine demersa iaceat.

18 Dicaearchum vero cum Aristoxeno, aequali et condiscipulo suo, doctos sane homines, omittamus; quorum alter ne condoluisse quidem umquam videtur, qui animum se habere non sentiat, alter ita delectatur suis cantibus, ut eos etiam ad haec transferre conetur. Harmonian autem ex intervallis sonorum nosse possumus, quorum varia compositio etiam harmonias efficit pluris; membrorum vero situs et figura corporis vacans animo quam possit harmoniam efficere, non video. Sed hic quidem, quamvis eruditus sit, sicut est, haec magistro concedat Aristoteli, canere ipse doceat. Bene enim illo Graecorum proverbio praecipitur:

Quam quísque norit ártem, in hac se exérceat.

Illam vero funditus eiciamus individuorum corporum 42 levium et rotundorum concursionem fortuitam, quam tamen Democritus concalefactam et spirabilem, id est animalem, esse volt. Is autem animus, qui si est horum quattuor generum, ex quibus omnia constare dicuntur, ex inflammata anima constat, ut potissimum videri video Panaetio, superiora capessat necesse est. Nihil enim habent haec duo genera proni et supera semper petunt. Ita, sive dissipantur, procul a terris id evenit, sive permanent et conservant habitum suum, hoc etiam magis necesse est ferantur ad caelum et ab iis perrumpatur et dividatur crassus hic et concretus aër, qui est terrae proximus. Calidior est enim vel potius ardentior animus, quam est hic aër, quem modo dixi crassum atque concretum, quod ex eo sciri potest, quia corpora nostra terreno principiorum genere confecta ardore animi concalescunt.

Accedit, ut eo facilius animus evadat ex hoc aëre, 19 43 quem saepe iam appello, eumque perrumpat, quod nihil est animo velocius; nulla est celeritas, quae possit cum animi celeritate contendere. Qui si permanet incorruptus suique similis, necesse est ita feratur, ut penetret et dividat omne caelum hoc, in quo nubes, imbres ventique coguntur, quod et umidum et caliginosum est propter exhalationes terrae. Quam regionem cum superavit animus naturamque sui similem contigit et adgnovit, iunctis ex anima tenui et ex ardore solis temperato ignibus insistit et finem altius se ecferendi facit. Cum enim sui similem et levitatem et calorem adeptus *est*, tamquam paribus examinatus ponderibus nullam in partem movetur, eaque ei demum naturalis est sedes, cum ad sui simile penetravit; in quo nulla re egens aletur et sustentabitur isdem rebus, quibus astra sustentantur et aluntur. Cumque corporis facibus inflammari sole- 44 amus ad omnis fere cupiditates eoque magis incendi, quod iis aemulemur, qui ea habeant, quae nos habere

cupiamus, profecto beati erimus, cum corporibus relictis et cupiditatum et aemulationum erimus expertes; quodque nunc facimus, cum laxati curis sumus, ut spectare aliquid velimus et visere, id multo tum faciemus liberius totosque nos in contemplandis rebus perspiciendisque ponemus, propterea quod et natura inest in mentibus nostris insatiabilis quaedam cupiditas veri videndi et orae ipsae locorum illorum, quo pervenerimus, quo faciliorem nobis cognitionem rerum caelestium, eo maiorem cognoscendi cupiditatem da-
45 bunt. Haec enim pulchritudo etiam in terris 'patritam' illam 'et avitam', ut ait Theophrastus, philosophiam cognitionis cupiditate incensam excitavit. Praecipue vero fruentur ea, qui tum etiam, cum has terras incolentes circumfusi erant caligine, tamen acie mentis dispicere cupiebant.

20 Etenim si nunc aliquid adsequi se putant, qui ostium Ponti viderunt et eas angustias, per quas penetravit ea, quae est nominata

Argó, quia Argivi ín ea delectí viri
Vectí petebant péllem inauratam árietis,

aut ii, qui Oceani freta illa viderunt,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda,

quod tandem spectaculum fore putamus, cum totam terram contueri licebit eiusque cum situm, formam, circumscriptionem, tum et habitabiles regiones et rursum omni cultu propter vim frigoris aut caloris
46 vacantis? Nos enim ne nunc quidem oculis cernimus ea, quae videmus; neque est enim ullus sensus in corpore, sed, ut non physici solum docent, verum etiam medici, qui ista aperta et patefacta viderunt, viae quasi quaedam sunt ad oculos, ad auris, ad naris a sede animi perforatae. Itaque saepe aut cogitatione aut aliqua vi morbi impediti apertis atque integris et oculis et auribus nec videmus nec audimus,

ut facile intellegi possit animum et videre et audire, non eas partis, quae quasi fenestrae sint animi, quibus tamen sentire nihil queat mens, nisi id agat et adsit. Quid, quod eadem mente res dissimillimas comprendimus, ut colorem, saporem, calorem, odorem, sonum? quae numquam quinque nuntiis animus cognosceret, nisi ad eum omnia referrentur et is omnium iudex solus esset. Atque ea profecto tum multo puriora et dilucidiora cernentur, cum, quo natura fert, liber animus pervenerit. Nam nunc quidem, quamquam 47
foramina illa, quae patent ad animum a corpore, callidissimo artificio natura fabricata est, tamen terrenis concretisque corporibus sunt intersaepta quodam modo; cum autem nihil erit praeter animum, nulla res obiecta impediet, quo minus percipiat, quale quidque sit. Quamvis copiose haec diceremus, si res 21
postularet, quam multa, quam varia, quanta spectacula animus in locis caelestibus esset habiturus. Quae 48
quidem cogitans soleo saepe mirari non nullorum insolentiam philosophorum, qui naturae cognitionem admirantur eiusque inventori et principi gratias exultantes agunt eumque venerantur ut deum; liberatos enim se per eum dicunt gravissimis dominis, terrore sempiterno et diurno ac nocturno metu. Quo terrore? quo metu? quae est anus tam delira, quae timeat ista, quae vos videlicet, si physica non didicissetis, timeretis, '*Acherunsia templa alta Orci, pallida Leti, obnubila tenebris loca*'? Non pudet philosophum in eo gloriari, quod haec non timeat, et quod falsa esse cognoverit? E quo intellegi potest, quam acuti natura sint, quoniam haec sine doctrina credituri fuerunt. Praeclarum autem nescio quid adepti 49
sunt, quod didicerunt se, cum tempus mortis venisset, totos esse perituros. Quod ut ita sit (nihil enim pugno), quid habet ista res aut laetabile aut gloriosum? Nec tamen mihi sane quicquam occurrit, cur non Pythagorae sit et Platonis vera sententia. Ut

enim rationem Plato nullam adferret (vide, quid homini tribuam), ipsa auctoritate me frangeret; tot autem rationes attulit, ut velle ceteris, sibi certe persuasisse videatur.

22 50 Sed plurimi contra nituntur animosque quasi capite damnatos morte multant, neque aliud est quicquam, cur incredibilis iis animorum videatur aeternitas, nisi quod nequeunt, qualis animus sit vacans corpore, intellegere et cogitatione comprehendere. Quasi vero intellegant, qualis sit in ipso corpore, quae conformatio, quae magnitudo, qui locus, aut, si iam possent in homine vivo cerni omnia, quae nunc tecta sunt, casurusne in conspectum videatur animus, an tanta
51 sit eius tenuitas, ut fugiat aciem! Haec reputent isti, qui negant animum sine corpore se intellegere posse; videbunt, quem in ipso corpore intellegant. Mihi quidem naturam animi intuenti multo difficilior occurrit cogitatio, multo obscurior, qualis animus in corpore sit tamquam alienae domui, quam qualis, cum exierit et in liberum caelum quasi domum suam venerit. Nisi enim, quod numquam vidimus, id quale sit, intellegere non possumus, certe et deum ipsum et divinum animum corpore liberatum cogitatione complecti possumus. Dicaearchus quidem et Aristoxenus, quia difficilis erat animi, quid aut qualis esset, intellegentia, nullum omnino animum esse dixerunt.
52 Est illud quidem vel maxumum animo ipso animum videre, et nimirum hanc habet vim praeceptum Apollinis, quo monet, ut se quisque noscat. Non enim, credo, id praecipit, ut membra nostra aut staturam figuramve noscamus; neque nos corpora sumus, nec ego tibi haec dicens corpori tuo dico. Cum igitur 'Nosce te' dicit, hoc dicit: 'Nosce animum tuum.' Nam corpus quidem quasi vas est aut aliquod animi receptaculum; ab animo tuo quicquid agitur, id agitur a te. Hunc igitur nosse nisi divinum esset, non

esset hoc acrioris cuiusdam animi praeceptum tributum
deo [sc. hoc se ipsum posse cognoscere].

Sed si, qualis sit animus, ipse animus nesciet, 53
dic, quaeso, ne esse quidem se sciet, ne moveri qui-
dem se? Ex quo illa ratio nata est Platonis, quae
a Socrate est in Phaedro explicata, a me autem
posita est in sexto libro de re publica: 'Quod semper 23
movetur, aeternum est; quod autem motum adfert
alicui, quodque ipsum agitatur aliunde, quando finem
habet motus, vivendi finem habeat necesse est. Solum
igitur, quod se ipsum movet, quia numquam deseritur
a se, numquam ne moveri quidem desinit; quin etiam
ceteris, quae moventur, hic fons, hoc principium est
movendi. Principii autem nulla est origo; nam e 54
principio oriuntur omnia, ipsum autem nulla ex re
alia nasci potest; nec enim esset id principium, quod
gigneretur aliunde; quod si numquam oritur, ne occi-
dit quidem umquam; nam principium extinctum nec
ipsum ab alio renascetur nec *ex* se aliud creabit,
siquidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit,
ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se
movetur; id autem nec nasci potest nec mori, vel
concidat omne caelum omnisque natura *et* consistat
necesse est nec vim ullam nanciscatur, qua *a* primo
impulsa moveatur. Cum pateat igitur aeternum id
esse, quod se ipsum moveat, quis est, qui hanc na-
turam animis esse tributam neget? Inanimum est
enim omne, quod pulsu agitatur externo; quod autem
est animal, id motu cietur interiore et suo. Nam
haec est propria natura animi atque vis; quae si est
una ex omnibus, quae se ipsa [semper] moveat, neque
nata certe est et aeterna est'. Licet concurrant omnes 55
plebeii philosophi (sic enim ii, qui a Platone et
Socrate et ab ea familia dissident, appellandi viden-
tur), non modo nihil umquam tam eleganter explica-
bunt, sed ne hoc quidem ipsum quam subtiliter
conclusum sit, intellegent. Sentit igitur animus se

moveri; quod cum sentit, illud una sentit, se vi sua, non aliena moveri, nec accidere posse, ut ipse umquam a se deseratur. Ex quo efficitur aeternitas, nisi quid habes ad haec.

A. Ego vero facile sum passus ne in mentem quidem mihi aliquid contra venire; ita isti faveo sententiae.

24 56 *M.* Quid? illa tandem num leviora censes, quae declarant inesse in animis hominum divina quaedam? quae si cernerem quem ad modum nasci possent, etiam quem ad modum interirent viderem. Nam sanguinem, bilem, pituitam, ossa, nervos, venas, omnem denique membrorum et totius corporis figuram videor posse dicere, unde concreta et quo modo facta sint; animum ipsum —, si nihil esset in eo nisi id, ut per eum viveremus, tam natura putarem hominis vitam sustentari quam vitis, quam arboris; haec enim etiam dicimus vivere. Item si nihil haberet animus hominis, nisi ut appeteret aut fugeret, 57 id quoque esset ei commune cum bestiis. Habet primum memoriam, et eam infinitam rerum innumerabilium, quam quidem Plato recordationem esse volt vitae superioris. Nam in illo libro, qui inscribitur Menon, pusionem quendam Socrates interrogat quaedam geometrica de dimensione quadrati. Ad ea sic ille respondet, ut puer, et tamen ita faciles interrogationes sunt, ut gradatim respondens eodem perveniat, quo si geometrica didicisset. Ex quo effici volt Socrates, ut discere nihil aliud sit nisi recordari. Quem locum multo etiam accuratius explicat in eo sermone, quem habuit eo ipso die, quo excessit e vita; docet enim quemvis, qui omnium rerum rudis esse videatur, bene interroganti respondentem declarare se non tum illa discere, sed reminiscendo recognoscere; nec vero fieri ullo modo posse, ut a pueris tot rerum atque tantarum insitas et quasi consignatas in animis notiones, quas *ἐννοίας* vocant, haberemus, nisi ani-

mus, ante quam in corpus intravisset, in rerum
cognitione viguisset. Cumque nihil esset, ut omnibus 58
locis a Platone disseritur (nihil enim ille putat esse,
quod oriatur et intereat, idque solum esse, quod
semper tale sit, quale est; *ἰδέαν* appellat ille, nos
speciem), non potuit animus haec in corpore inclusus
adgnoscere, cognita attulit; ex quo tam multarum
rerum cognitionis admiratio tollitur. Neque ea plane
videt animus, cum repente in tam insolitum tamque
perturbatum domicilium inmigravit, sed, cum se collegit atque recreavit, tum adgnoscit illa reminiscendo.
Ita nihil est aliud discere nisi recordari. Ego autem 59
maiore etiam quodam modo memoriam admiror. Quid
est enim illud, quo meminimus, aut quam habet vim
aut unde natam? Non quaero, quanta memoria Simonides fuisse dicatur, quanta Theodectes, quanta is,
qui a Pyrrho legatus ad senatum est missus, Cineas,
quanta nuper Charmadas, quanta, qui modo fuit,
Scepsius Metrodorus, quanta noster Hortensius; de
communi hominum memoria loquor, et eorum maxume,
qui in aliquo maiore studio et arte versantur; quorum
quanta mens sit, difficile est existimare; ita multa
meminerunt.

Quorsus igitur haec spectat oratio? Quae sit illa 25 60
vis et unde sit, intellegendum puto. Non est certe
nec cordis nec sanguinis nec cerebri nec atomorum;
animae sit ignisne, nescio, nec me pudet, ut istos,
fateri nescire, quod nesciam; illud, si ulla alia de re
obscura adfirmare possem, sive anima sive ignis sit
animus, eum iurarem esse divinum. Quid enim? obsecro te, terrane tibi hoc nebuloso et caliginoso caelo
aut sata aut concreta videtur tanta vis memoriae?
Si, quid sit hoc, non vides, at, quale sit, vides; si
ne id quidem, at, quantum sit, profecto vides. Quid 61
igitur? utrum capacitatem aliquam in animo putamus
esse, quo tamquam in aliquod vas ea, quae meminimus, infundantur? Absurdum id quidem. Qui enim

fundus aut quae talis animi figura intellegi potest aut quae tanta omnino capacitas? An inprimi quasi ceram animum putamus, et esse memoriam signatarum rerum in mente vestigia? Quae possunt verborum, quae rerum ipsarum esse vestigia, quae porro tam inmensa magnitudo, quae illa tam multa possit effingere? Quid? illa vis quae tandem est, quae investigat occulta, quae inventio atque cogitatio dicitur? 62 Ex hacne tibi terrena mortalique natura et caduca concreta ea videtur, aut qui primus, quod summae sapientiae Pythagorae visum est, omnibus rebus imposuit nomina, aut qui dissipatos homines congregavit et ad societatem vitae convocavit, aut qui sonos vocis, qui infiniti videbantur, paucis litterarum notis terminavit, aut qui errantium stellarum cursus, praegressiones, institiones notavit? Omnes magni, etiam superiores, qui fruges, qui vestitum, qui tecta, qui cultum vitae, qui praesidia contra feras invenerunt, a quibus mansuefacti et exculti a necessariis artificiis ad elegantiora defluximus. Nam et auribus oblectatio magna parta est inventa et temperata varietate et natura sonorum, et astra suspeximus cum ea, quae sunt infixa certis locis, tum illa non re, sed vocabulo errantia; quorum conversiones omnisque motus qui animo vidit, is docuit similem animum suum eius 63 esse, qui ea fabricatus esset in caelo. Nam cum Archimedes lunae, solis, quinque errantium motus in sphaeram inligavit, effecit idem, quod ille, qui in Timaeo mundum aedificavit, Platonis deus, ut tarditate et celeritate dissimillimos motus una regeret conversio. Quod si in hoc mundo fieri sine deo non potest, ne in sphaera quidem eosdem motus Archimedes sine divino ingenio potuisset imitari.

26 64 Mihi vero ne haec quidem notiora et inlustriora carere vi divina videntur, ut ego aut poëtam grave plenumque carmen sine caelesti aliquo mentis instinctu putem fundere, aut eloquentiam sine maiore quadam

vi fluere abundantem sonantibus verbis uberibusque sententiis. Philosophia vero, omnium mater artium, quid est aliud nisi, ut Plato, donum, ut ego, inventum deorum? Haec nos primum ad illorum cultum, deinde ad ius hominum, quod situm est in generis humani societate, tum ad modestiam magnitudinemque animi erudivit, eademque ab animo tamquam ab oculis caliginem dispulit, ut omnia supera infera, prima ultima media videremus. Prorsus haec divina 65
mihi videtur vis, quae tot res efficiat et tantas. Quid est enim memoria rerum et verborum? quid porro inventio? Profecto id, quo ne in deo *quidem* quicquam maius intellegi potest. Non enim ambrosia deos aut nectare aut Iuventate pocula ministrante laetari arbitror, nec Homerum audio, qui Ganymeden ab dis raptum ait propter formam, ut Iovi bibere ministraret, non iusta causa, cur Laomedonti tanta fieret iniuria. Fingebat haec Homerus et humana ad deos transferebat; divina mallem ad nos. Quae autem divina? Vigere, sapere, invenire, meminisse. Ergo animus, ut ego dico, divinus est, ut Euripides dicere audet, deus, et quidem, si deus aut anima aut ignis est, idem est animus hominis. Nam ut illa natura caelestis et terra vacat et umore, sic utriusque harum rerum humanus animus est expers. Sin autem est quinta quaedam natura, ab Aristotele inducta primum, haec et deorum est et animorum. Hanc nos sententiam secuti his ipsis verbis in Consolatione [hoc] expressimus:

'Animorum nulla in terris origo inveniri potest. 27 66
Nihil enim est in animis mixtum atque concretum, aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur, nihil ne aut umidum quidem aut flabile aut igneum. His enim in naturis nihil inest, quod vim memoriae, mentis, cogitationis habeat, quod et praeterita teneat et futura provideat et complecti possit praesentia, quae sola divina sunt, nec invenietur umquam, unde

ad hominem venire possint nisi a deo. Singularis est igitur quaedam natura atque vis animi seiuncta ab his usitatis notisque naturis. Ita, quicquid est illud, quod sentit, quod sapit, quod vivit, quod viget, caeleste et divinum ob eamque rem aeternum sit necesse est. Nec vero deus ipse, qui intellegitur a nobis, alio modo intellegi potest nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens et movens ipsaque praedita
67 motu sempiterno.' Hoc e genere atque eadem e natura est humana mens. — Ubi igitur aut qualis est ista mens? — Ubi tua aut qualis? potesne dicere? an, si omnia ad intellegendum non habeo, quae habere vellem, ne iis quidem, quae habeo, mihi per te uti licebit? — Non valet tantum animus, ut se ipse videat. — At ut oculus, sic animus se non videns alia cernit. — Non videt autem, quod minimum est, formam suam. — Quamquam fortasse id quoque; sed relinquamus; vim certe, sagacitatem, memoriam, motum, celeritatem videt. Haec magna, haec divina, haec sempiterna sunt. Qua facie quidem sit aut ubi habitet, ne quaerendum quidem est.

28 68 Ut cum videmus speciem primum candoremque caeli, dein conversionis celeritatem tantam, quantam cogitare non possumus, tum vicissitudines dierum ac noctium commutationesque temporum quadrupertitas ad maturitatem frugum et ad temperationem corporum aptas eorumque omnium moderatorem et ducem solem lunamque accretione et deminutione luminis quasi fastorum notantem et significantem dies, tum in eodem orbe in duodecim partes distributo quinque stellas ferri eosdem cursus constantissime servantis disparibus inter se motibus nocturnamque caeli formam undique sideribus ornatam, tum globum terrae eminentem e mari, fixum in medio mundi universi loco, duabus oris distantibus habitabilem et cultum, quarum altera, quam nos incolimus,

Sub áxe posita ad stéllas septem, unde hórrifer
Aquilónis stridor gélidas molitúr nives,

altera australis, ignota nobis, quam vocant Graeci
ἀντίχθονα, ceteras partis incultas, quod aut frigore 69
rigeant aut urantur calore; hic autem, ubi habitamus,
non intermittit suo tempore

Caelúm nitescere, árbores frondéscere,
Vités laetificae pámpinis pubéscere,
Ramí bacarum ubértate incurvéscere,
Segetés largiri frúges, florere ómnia,
Fontés scatere, herbis práta convestírier,

tum multitudinem pecudum partim ad vescendum,
partim ad cultus agrorum, partim ad vehendum, partim ad corpora vestienda, hominemque ipsum quasi
contemplatorem caeli ac deorum cultorem atque hominis utilitati agros omnis et maria parentia —: haec 70
igitur et alia innumerabilia cum cernimus, possumusne
dubitare, quin iis praesit aliquis vel effector, si haec
nata sunt, ut Platoni videtur, vel, si semper fuerunt,
ut Aristoteli placet, moderator tanti operis et muneris?
Sic mentem hominis, quamvis eam non videas, ut
deum non vides, tamen, ut deum adgnoscis ex operibus eius, sic ex memoria rerum et inventione et celeritate motus omnique pulchritudine virtutis vim divinam mentis adgnoscito.

In quo igitur loco est? Credo equidem in capite 29
et, cur credam, adferre possum. Sed alias, ubi sit
animus, certe quidem in te est. Quae est ei natura?
Propria, puto, et sua. Sed fac igneam, fac spirabilem; nihil ad id, de quo agimus. Illud modo videto,
ut deum noris, etsi eius ignores et locum et faciem,
sic animum tibi tuum notum esse oportere, etiamsi
ignores et locum et formam. In animi autem cogni- 71
tione dubitare non possumus, nisi plane in physicis

plumbei sumus, quin nihil sit animis admixtum, nihil concretum, nihil copulatum, nihil coagmentatum, nihil duplex. Quod cum ita sit, certe nec secerni nec dividi nec discerpi nec distrahi potest, ne interire *quidem* igitur. Est enim interitus quasi discessus et secretio ac diremptus earum partium, quae ante interitum iunctione aliqua tenebantur.

His et talibus rationibus adductus Socrates nec patronum quaesivit ad iudicium capitis nec iudicibus supplex fuit adhibuitque liberam contumaciam a magnitudine animi ductam, non a superbia, et supremo vitae die de hoc ipso multa disseruit et paucis ante diebus, cum facile posset educi e custodia, noluit et tum paene in manu iam mortiferum illud tenens poculum locutus ita est, ut non ad mortem trudi, verum
30 72 in caelum videretur escendere. Ita enim censebat itaque disseruit, duas esse vias duplicesque cursus animorum e corpore excedentium. Nam qui se humanis vitiis contaminavissent et se totos libidinibus dedissent, quibus caecati vel domesticis vitiis atque flagitiis se inquinavissent vel re publica violanda fraudes inexpiabiles concepissent, iis devium quoddam iter esse, seclusum a concilio deorum; qui autem se integros castosque servavissent, quibusque fuisset minima cum corporibus contagio seseque ab iis semper sevocavissent essentque in corporibus humanis vitam imitati deorum, iis ad illos, a quibus essent profecti,
73 reditum facilem patere. Itaque commemorat, ut cygni, qui non sine causa Apollini dicati sint, sed quod ab eo divinationem habere videantur, qua providentes, quid in morte boni sit, cum cantu et voluptate moriantur, sic omnibus bonis et doctis esse faciendum. Nec vero de hoc quisquam dubitare posset, nisi idem nobis accideret diligenter de animo cogitantibus, quod iis saepe usu venit, qui † cum acriter oculis deficientem solem intuerentur, ut aspectum omnino amitterent; sic mentis acies se ipsa intuens non numquam hebescit,

ob eamque causam contemplandi diligentiam amittimus. Itaque dubitans, circumspectans, haesitans, multa adversa reverens tamquam in rate in mari inmenso nostra vehitur ratio. Sed haec et vetera et a Graecis. 74
Cato autem sic abiit e vita, ut causam moriendi nactum se esse gauderet. Vetat enim dominans ille in nobis deus iniussu hinc nos suo demigrare; cum vero causam iustam deus ipse dederit, ut tunc Socrati, nunc Catoni, saepe multis, ne ille medius fidius vir sapiens laetus ex his tenebris in lucem illam excesserit, nec tamen illa vincla carceris ruperit (leges enim vetant), sed tamquam a magistratu aut ab aliqua potestate legitima, sic a deo evocatus atque emissus exierit. Tota enim philosophorum vita, ut ait idem, 31
commentatio mortis est. Nam quid aliud agimus, 75
cum a voluptate, id est a corpore, cum a re familiari, quae est ministra et famula corporis, cum a re publica, cum a negotio omni sevocamus animum, quid, inquam, tum agimus, nisi animum ad se ipsum advocamus, secum esse cogimus maximeque a corpore abducimus? Secernere autem a corpore animum ecquidnam aliud *est nisi* mori discere? Quare hoc commentemur, mihi crede, disiungamusque nos a corporibus, id est consuescamus mori. Hoc, et dum erimus in terris, erit illi caelesti vitae simile, et cum illuc ex his vinclis emissi feremur, minus tardabitur cursus animorum. Nam qui in compedibus corporis semper fuerunt, etiam cum soluti sunt, tardius ingrediuntur, ut ii, qui ferro vincti multos annos fuerunt. Quo cum venerimus, tum denique vivemus. Nam haec quidem vita mors est, quam lamentari possem, si liberet.

A. Satis tu quidem in Consolatione es lamentatus; 76
quam cum lego, nihil malo quam has res relinquere, his vero modo auditis multo magis.

M. Veniet tempus, et quidem celeriter, sive retractabis sive properabis; volat enim aetas. Tantum

autem abest ab eo, ut malum mors sit, quod tibi dudum videbatur, ut verear, ne homini nihil sit non malum aliud, certe sit nihil bonum aliud potius, siquidem vel di ipsi vel cum dis futuri sumus.

A. Quid refert?

M. Adsunt enim, qui haec non probent. Ego autem numquam ita te in hoc sermone dimittam, ulla uti ratione mors tibi videri malum possit.

77 *A.* Qui potest, cum ista cognoverim?

M. Qui possit, rogas? Catervae veniunt contra dicentium, nec solum Epicureorum, quos equidem non despicio, sed nescio quo modo doctissimus quisque [contemnit], acerrume autem deliciae meae Dicaearchus contra hanc immortalitatem disseruit. Is enim tris libros scripsit, qui Lesbiaci vocantur, quod Mytilenis sermo habetur, in quibus volt efficere animos esse mortalis. Stoici autem usuram nobis largiuntur tamquam cornicibus; diu mansuros aiunt animos, semper
32 negant. Num non vis igitur audire, cur, etiamsi ita sit, mors tamen non sit in malis?

A. Ut videtur; sed me nemo de inmortalitate depellet.

78 *M.* Laudo id quidem, etsi nihil nimis oportet confidere. Movemur enim saepe aliquo acute concluso, labamus mutamusque sententiam clarioribus etiam in rebus; in his est enim aliqua obscuritas. Id igitur si acciderit, simus armati.

A. Sane quidem, sed ne accidat, providebo.

M. Num quid igitur est causae, quin amicos nostros Stoicos dimittamus? eos dico, qui aiunt manere animos, cum e corpore excesserint, sed non semper.

A. Istos vero, qui, quod tota in hac causa difficillimum est, suscipiant, posse animum manere corpore vacantem, illud autem, quod non modo facile ad credendum est, sed eo concesso, quod volunt, consequens, id non concedant, ut, cum diu permanserit, ne intereat.

M. Bene reprehendis, et se isto modo res habet. Credamus igitur Panaetio a Platone suo dissentienti? 79
Quem enim omnibus locis divinum, quem sapientissimum, quem sanctissimum, quem Homerum philosophorum appellat, huius hanc unam sententiam de inmortalitate animorum non probat. Volt enim, quod nemo negat, quicquid natum sit, interire; nasci autem animos, quod declaret eorum similitudo, qui procreentur, quae etiam in ingeniis, non solum in corporibus appareat. Alteram autem adfert rationem, nihil esse, quod doleat, quin id aegrum esse quoque possit; quod autem in morbum cadat, id etiam interiturum; dolere autem animos, ergo etiam interire. 33
Haec refelli possunt; sunt enim ignorantis, cum de 80
aeternitate animorum dicatur, de mente dici, quae omni turbido motu semper vacet, non de partibus iis, in quibus aegritudines, irae libidinesque versentur, quas is, contra quem haec dicuntur, semotas a mente et disclusas putat. Iam similitudo magis apparet in bestiis, quarum animi sunt rationis expertes; hominum autem similitudo in corporum figura magis exstat, et ipsi animi magni refert quali in corpore locati sint. Multa enim e corpore existunt, quae acuant mentem, multa, quae obtundant. Aristoteles quidem ait omnis ingeniosos melancholicos esse, ut ego me tardiorem esse non moleste feram. Enumerat multos, idque quasi constet, rationem, cur ita fiat, adfert. Quodsi tanta vis est ad habitum mentis in iis, quae gignuntur in corpore (ea sunt autem, quaecumque sunt, quae similitudinem faciant), nihil necessitatis adfert, cur nascantur animi, similitudo. Omitto 81
dissimilitudines. Vellem adesse posset Panaetius (vixit cum Africano); quaererem ex eo, cuius suorum similis fuisset Africani fratris nepos, facie vel patris, vita omnium perditorum ita similis, ut esset facile deterrimus; cuius etiam similis P. Crassi, et sapientis et eloquentis et primi hominis, nepos multorumque

aliorum clarorum virorum, quos nihil attinet nominare, nepotes et filii. Sed quid agimus? oblitine sumus hoc nunc nobis esse propositum, cum satis de aeternitate dixissemus, ne si interirent quidem animi, quicquam mali esse in morte?

A. Ego vero memineram, sed te de aeternitate dicentem aberrare a proposito facile patiebar.

34 82 *M.* Video te alte spectare et velle in caelum migrare. Spero fore ut contingat id nobis. Sed fac, ut isti volunt, animos non remanere post mortem; video nos, si ita sit, privari spe beatioris vitae; mali vero quid adfert ista sententia? Fac enim sic animum interire, ut corpus; num igitur aliquis dolor aut omnino post mortem sensus in corpore est? Nemo id quidem dicit, etsi Democritum insimulat Epicurus, Democritii negant. Ne in animo quidem igitur sensus remanet; ipse enim nusquam est. Ubi igitur malum est, quoniam nihil tertium est? an [quoniam] ipse animi discessus a corpore non fit sine dolore? Ut credam ita esse, quam est id exiguum! Sed falsum esse arbitror, et fit plerumque sine sensu, non numquam etiam cum voluptate, totumque hoc leve est, 83 qualecumque est; fit enim ad punctum temporis. Illud angit vel potius excruciat: discessus ab omnibus iis, quae sunt bona in vita. Vide, ne 'a malis' dici verius possit. Quid ego nunc lugeam vitam hominum? Vere et iure possum; sed quid necesse est, cum id agam, ne post mortem miseros nos putemus fore, etiam vitam efficere deplorando miseriorem? Fecimus hoc in eo libro, in quo nosmet ipsos, quantum potuimus, consolati sumus. A malis igitur mors abducit, non a bonis, verum si quaerimus. Et quidem hoc a Cyrenaico Hegesia sic copiose disputatur, ut is a rege Ptolomaeo prohibitus esse dicatur illa in scholis dicere, quod multi iis auditis mortem sibi ipsi consciscerent. 84 Callimachi quidem epigramma in Ambraciotam Cleombrotum est, quem ait, cum ei nihil accidisset adversi,

e muro se in mare abiecisse lecto Platonis libro. Eius autem, quem dixi, Hegesiae liber est Ἀποκαρτερῶν, quo a vita quidam per inediam discedens revocatur ab amicis, quibus respondens vitae humanae enumerat incommoda. Possem idem facere, etsi minus quam ille, qui omnino vivere expedire nemini putat. Mitto alios; etiamne nobis expedit? qui et domesticis et forensibus solaciis ornamentisque privati certe si ante occidissemus, mors nos a malis, non a bonis abstraxisset.

Sit igitur aliquis, qui nihil mali habeat, nullum 35 85
a fortuna volnus acceperit. Metellus ille honoratis quattuor filiis, at quinquaginta Priamus, e quibus septemdecim iusta uxore natis. In utroque eandem habuit fortuna potestatem, sed usa in altero est. Metellum enim multi filii filiae, nepotes neptes in rogum inposuerunt, Priamum tanta progenie orbatum, cum in aram confugisset, hostilis manus interemit. Hic si vivis filiis incolumi regno occidisset

. . astánte ope bárbarica
Tectís caelatis, láqueatis,

utrum tandem a bonis an a malis discessisset? Tum profecto videretur a bonis. At certe ei melius evenisset, nec tam flebiliter illa canerentur:

Haec ómnia vidi inflámmari,
Priamó vi vitam evítari,
Iovis áram sanguine túrpari.

Quasi vero ista vi quicquam tum potuerit ei melius accidere! Quodsi ante occidisset, talem eventum omnino amisisset; hoc autem tempore sensum amisit malorum. Pompeio, nostro familiari, cum graviter 86
aegrotaret Neapoli, melius est factum. Coronati Neapolitani fuerunt, nimirum etiam Puteolani, volgo ex oppidis publice gratulabantur. Ineptum sane negotium et Graeculum, sed tamen fortunatum. Utrum

igitur, si tum esset extinctus, a bonis rebus an a malis discessisset? Certe a miseris. Non enim cum socero bellum gessisset, non inparatus arma sumpsisset, non domum reliquisset, non ex Italia fugisset, non exercitu amisso nudus in servorum ferrum et manus incidisset [, non liberi defleti, non fortunae omnes a victoribus possiderentur]. Qui, si mortem tum obisset, in amplissimis fortunis occidisset, is propagatione vitae quot, quantas, quam incredibilis
36 hausit calamitates! Haec morte effugiuntur, etiamsi non evenerunt, tamen, quia possunt evenire; sed homines ea sibi accidere posse non cogitant. Metelli sperat sibi quisque fortunam, proinde quasi aut plures fortunati sint quam infelices aut certi quicquam sit in rebus humanis aut sperare sit prudentius quam timere.

87 Sed hoc ipsum concedatur, bonis rebus homines morte privari; ergo etiam carere mortuos vitae commodis, idque esse miserum? Certe ita dicant necesse est. An potest is, qui non est, re ulla carere? Triste enim est nomen ipsum carendi, quia subicitur haec vis: habuit, non habet, desiderat, requirit, indiget. Haec, opinor, incommoda sunt carentis. Caret oculis, odiosa caecitas; liberis, orbitas. Valet hoc in vivis, mortuorum autem non modo vitae commodis, sed ne vita quidem ipsa quisquam caret. De mortuis loquor, qui nulli sunt; nos, qui sumus, num aut cornibus caremus aut pinnis? ecquis id dixerit? Certe nemo. Quid ita? Quia, cum id non habeas, quod tibi nec usu nec natura sit aptum, non careas, etiamsi sentias
88 te non habere. Hoc premendum etiam atque etiam est argumentum confirmato illo, de quo, si mortales animi sunt, dubitare non possumus, quin tantus interitus in morte sit, ut ne minima quidem suspicio sensus relinquatur; hoc igitur probe stabilito et fixo illud excutiendum est, ut sciatur, quid sit carere, ne relinquatur aliquid erroris in verbo. Carere igitur

hoc significat: egere eo, quod habere velis. Inest enim velle in carendo, nisi cum sic tamquam in febri dicitur alia quadam notione verbi. Dicitur enim alio modo etiam carere, cum aliquid non habeas et non habere te sentias, etiamsi id facile patiare. *Ita* carere in morte non dicitur; nec enim esset dolendum; dicitur illud: bono carere, quod est malum. Sed ne vivus quidem bono caret, si eo non indiget; sed in vivo intellegi tamen potest regno te carere (dici autem hoc in te satis subtiliter non potest, posset in Tarquinio, cum regno esset expulsus), at in mortuo ne intellegi quidem. Carere enim sentientis est, nec sensus in mortuo; ne carere quidem igitur in mortuo est.

Quamquam quid opus est in hoc philosophari, 37 89 cum rem non magnopere philosophia egere videamus? Quotiens non modo ductores nostri, sed universi etiam exercitus ad non dubiam mortem concurrerunt! Quae quidem si timeretur, non L. Brutus arcens eum reditu tyrannum, quem ipse expulerat, in proelio concidisset, non cum Latinis decertans pater Decius, cum Etruscis filius, cum Pyrrho nepos se hostium telis obiecissent, non uno bello pro patria cadentis Scipiones Hispania vidisset, Paulum et Geminum Cannae, Venusia Marcellum, Litana Albinum, Lucani Gracchum. Num quis horum miser hodie? Ne tum quidem post spiritum extremum; nec enim potest esse miser quisquam sensu perempto. At id ipsum odiosum est, sine sensu esse. 90 Odiosum, si id esset carere. Cum vero perspicuum sit nihil posse in eo esse, qui ipse non sit, quid potest esse in eo odiosum, qui nec careat nec sentiat? Quamquam hoc quidem nimis saepe, sed eo, quod in hoc inest omnis animi contractio ex metu mortis. Qui enim satis viderit, id quod est luce clarius, animo et corpore consumpto totoque animante deleto et facto interitu universo illud animal, quod fuerit, factum esse nihil, is plane perspiciet inter Hippocentaurum, qui numquam fuerit, et regem Agamemnonem nihil

interesse, nec pluris nunc facere M. Camillum hoc civile bellum, quam ego illo vivo fecerim Romam captam. Cur igitur et Camillus doleret, si haec post trecentos et quinquaginta fere annos eventura putaret, et ego doleam, si ad decem milia annorum gentem aliquam urbe nostra potituram putem? Quia tanta caritas patriae est, ut eam non sensu nostro, sed
38 91 salute ipsius metiamur. Itaque non deterret sapientem mors, quae propter incertos casus cotidie imminet, propter brevitatem vitae numquam potest longe abesse, quo minus in omne tempus rei publicae suisque consulat aut posteritatem ipsam, cuius sensum habiturus non sit, ad se putet pertinere. Quare licet etiam mortalem esse animum iudicantem aeterna moliri, non gloriae cupiditate, quam sensurus non sit, sed virtutis, quam necessario gloria, etiamsi tu id non agas, consequatur.

Natura vero *si* se sic habet, ut, quo modo initium nobis rerum omnium ortus noster adferat, sic exitum mors, ut nihil pertinuit ad nos ante ortum, sic nihil post mortem pertinebit. In quo quid potest esse mali, cum mors nec ad vivos pertineat nec ad mor-
92 tuos? Alteri nulli sunt, alteros non attinget. Quam qui leviorem faciunt, somni simillimam volunt esse. Quasi vero quisquam ita nonaginta annos velit vivere, ut, cum sexaginta confecerit, reliquos dormiat! ne sui quidem id velint, non modo ipse. Endymion vero, si fabulas audire volumus, ut nescio quando in Latmo obdormivit, qui est mons Cariae, nondum, opinor, est experrectus. Num igitur eum curare censes, cum Luna laboret? a qua consopitus putatur, ut eum dormientem oscularetur. Quid curet autem, qui ne sentit quidem? Habes somnum imaginem mortis eamque cotidie induis, et dubitas, quin sensus in morte nullus sit, cum *in* eius simulacro videas esse nullum sensum?

39 93 Pellantur ergo istae ineptiae paene aniles, ante

tempus mori miserum esse. Quod tandem tempus? naturaene? At ea quidem dedit usuram vitae tamquam pecuniae nulla praestituta die. Quid est igitur, quod querare, si repetit, cum volt? ea enim condicione acceperas. Iidem, si puer parvus occidit, aequo animo ferendum putant, si vero in cunis, ne querendum quidem. Atqui ab hoc acerbius exegit natura, quod dederat. Nondum gustaverat, inquit, vitae suavitatem; hic autem iam sperabat magna, quibus frui coeperat. At id quidem in ceteris rebus melius putatur, aliquam partem quam nullam attingere; cur in vita secus? Quamquam non male ait Callimachus multo saepius lacrimasse Priamum quam Troilum. Eorum autem, qui exacta aetate moriuntur, fortuna laudatur. Cur? 94
nam, reor, nullis, si vita longior daretur, posset esse iucundior. Nihil enim est profecto homini prudentia dulcius, quam, ut cetera auferat, adfert certe senectus. Quae vero aetas longa est, aut quid omnino homini longum? nonne

Módo pueros, modo ádulescentes ín cursu a tergo ínsequens
Néc opinantis ádsecuta est

senectus? Sed quia ultra nihil habemus, hoc longum dicimus. Omnia ista, perinde ut cuique data sunt pro rata parte, ita aut longa aut brevia dicuntur. Apud Hypanim fluvium, qui ab Europae parte in Pontum influit, Aristoteles ait bestiolas quasdam nasci, quae unum diem vivant. Ex his igitur hora octava quae mortua est, provecta aetate mortua est; quae vero occidente sole, decrepita, eo magis, si etiam solstitiali die. Confer nostram longissimam aetatem cum aeternitate; in eadem propemodum brevitate, qua illae bestiolae, reperiemur.

Contemnamus igitur omnis ineptias (quod enim 40 95
levius huic levitati nomen imponam?) totamque vim bene vivendi in animi robore ac magnitudine et in

omnium rerum humanarum contemptione ac despicientia et in omni virtute ponamus. Nam nunc quidem cogitationibus mollissimis effeminamur, ut, si ante mors adventet, quam Chaldaeorum promissa consecuti sumus, spoliati magnis quibusdam bonis, inlusi
96 destitutique videamur. Quodsi exspectando et desiderando pendemus animis, cruciamur, angimur, pro di inmortales! quam illud iter iucundum esse debet, quo confecto nulla reliqua cura, nulla sollicitudo futura sit! Quam me delectat Theramenes! quam elato animo est! Etsi enim flemus, cum legimus, tamen non miserabiliter vir clarus emoritur. Qui cum coniectus in carcerem triginta iussu tyrannorum venenum ut sitiens obduxisset, reliquum sic e poculo eiecit, ut id resonaret, quo sonitu reddito adridens 'Propino', inquit, 'hoc pulchro Critiae', qui in eum fuerat taeterrimus. Graeci enim *in* conviviis solent nominare, cui poculum traditari sint. Lusit vir egregius extremo spiritu, cum iam praecordiis conceptam mortem contineret, vereque ei, cui venenum praebiberat, mortem eam est auguratus, quae brevi consecuta est.
97 Quis hanc maximi animi aequitatem in ipsa morte laudaret, si mortem malum iudicaret? † Vadit enim in eundem carcerem atque in eundem paucis post annis scyphum Socrates eodem scelere iudicum, quo tyrannorum Theramenes. Quae est igitur eius oratio, qua facit eum Plato usum apud iudices iam morte multatum?

41 'Magna me', inquit, 'spes tenet, iudices, bene mihi evenire, quod mittar ad mortem. Necesse est enim sit alterum de duobus, ut aut sensus omnino omnes mors auferat aut in alium quendam locum ex his locis morte migretur. Quam ob rem, sive sensus extinguitur morsque ei somno similis est, qui non numquam etiam sine visis somniorum placatissimam quietem adfert, di boni, quid lucri est emori! aut quam multi dies reperiri possunt, qui tali nocti anteponantur, cui

si similis futura est perpetuitas omnis consequentis temporis, quis me beatior? Sin vera sunt, quae di- 98
cuntur, migrationem esse mortem in eas oras, quas, qui e vita excesserunt, incolunt, id multo iam beatius est. Tene, cum ab iis, qui se iudicum numero haberi volunt, evaseris, ad eos venire, qui vere iudices appellentur, Minoem, Rhadamanthum, Aeacum, Triptolemum, convenireque eos, qui iuste *et* cum fide vixerint! Haec peregrinatio mediocris vobis videri potest? Ut vero conloqui cum Orpheo, Musaeo, Homero, Hesiodo liceat, quanti tandem aestimatis? Equidem saepe emori, si fieri posset, vellem, ut ea, quae dico, mihi liceret invenire. Quanta delectatione autem adficerer, cum Palamedem, cum Aiacem, cum alios iudicio iniquo circumventos convenirem! Temptarem etiam summi regis, qui maximas copias duxit ad Troiam, et Ulixi Sisyphique prudentiam, nec ob eam rem, cum haec exquirerem, sicut hic faciebam, capite damnarer. Ne vos quidem, iudices ii, qui me absolvistis, mortem timueritis. Nec enim cuiquam bono mali quicquam 99
evenire potest nec vivo nec mortuo, nec umquam eius res a dis inmortalibus neglegentur, nec mihi ipsi hoc accidit fortuito. Nec vero ego iis, a quibus accusatus aut a quibus condemnatus sum, habeo quod suscenseam, nisi quod mihi nocere se crediderunt.' Et haec quidem hoc modo; nihil autem melius extremo: 'Sed tempus est', inquit, 'iam hinc abire me, ut moriar, vos, ut vitam agatis. Utrum autem sit melius, di inmortales sciunt, hominem quidem scire arbitror neminem.'

Ne ego haud paulo hunc animum malim quam 42
eorum omnium fortunas, qui de hoc iudicaverunt. Etsi, quod praeter deos negat scire quemquam, id scit ipse utrum sit melius; nam dixit ante; sed suum illud, nihil ut adfirmet, tenet ad extremum. Nos 100
autem teneamus, ut nihil censeamus esse malum, quod sit a natura datum omnibus, intellegamusque,

si mors malum sit, esse sempiternum malum. Nam vitae miserae mors finis esse videtur; mors si est misera, finis esse nullus potest. Sed quid ego Socratem aut Theramenem, praestantis viros virtutis et sapientiae gloria, commemoro? cum Lacedaemonius quidam, cuius ne nomen quidem proditum est, mortem tantopere contempserit, ut, cum ad eam duceretur damnatus ab ephoris et esset voltu hilari atque laeto, dixissetque ei quidam inimicus: 'Contemnisne leges Lycurgi?', responderit: 'Ego vero illi maximam gratiam habeo, qui me ea poena multaverit, quam sine mutuatione et sine versura possem dissolvere.' O virum Sparta dignum! ut mihi quidem, qui tam magno animo fuerit, innocens damnatus
101 esse videatur. Talis innumerabilis nostra civitas tulit. Sed quid duces et principes nominem, cum legiones scribat Cato saepe alacris in eum locum profectas, unde redituras se non arbitrarentur? Pari animo Lacedaemonii in Thermopylis occiderunt, in quos Simonides:

Dic, hospes, Spartae nos te hic vidisse iacentis,
Dum sanctis patriae legibus obsequimur.

[Quid ille dux Leonidas dicit? 'Pergite animo forti, Lacedaemonii; hodie apud inferos fortasse cenabimus.' Fuit haec gens fortis, dum Lycurgi leges vigebant.] E quibus unus, cum Perses hostis in conloquio dixisset glorians: 'Solem prae iaculorum multitudine et sagittarum non videbitis', 'In umbra igitur', inquit, 'pugnabimus.'
102 Viros commemoro; qualis tandem Lacaena? quae cum filium in proelium misisset et interfectum audisset, 'Idcirco', inquit, 'genueram, ut esset, qui pro patria mortem non dubitaret occumbere'.

43 Esto, fortes et duri Spartiatae; magnam habet vim rei publicae disciplina. Quid? Cyrenaeum Theo-

dorum, philosophum non ignobilem, nonne miramur? cui cum Lysimachus rex crucem minaretur, 'Istis, quaeso', inquit, 'ista horribilia minitare purpuratis tuis; Theodori quidem nihil interest, humine an sublime putescat.' Cuius hoc dicto admoneor, ut aliquid etiam de humatione et sepultura dicendum existimem, rem non difficilem, iis praesertim cognitis, quae de nihil sentiendo paulo ante dicta sunt. De qua Socrates quidem quid senserit, apparet in eo libro, in quo moritur, de quo iam tam multa diximus. Cum enim de inmortalitate animorum dispu- 103
tavisset et iam moriendi tempus urgueret, rogatus a Critone, quem ad modum sepeliri vellet, 'Multam vero', inquit, 'operam, amici, frustra consumpsi. Critoni enim nostro non persuasi me hinc avolaturum neque mei quicquam relicturum. Verum tamen, Crito, si me adsequi potueris aut sicubi nanctus eris, ut tibi videbitur, sepelito. Sed, mihi crede, nemo me vestrum, cum hinc excessero, consequetur.' Praeclare id quidem, qui et amico permiserit et se ostenderit de hoc toto genere nihil laborare. Durior Diogenes, et 104
is quidem *idem* sentiens, sed ut Cynicus asperius, proici se iussit inhumatum. Tum amici: 'Volucribusne et feris?' 'Minime vero', inquit; 'sed bacillum propter me, quo abigam, ponitote.' 'Qui poteris?' illi, 'non enim senties.' 'Quid igitur mihi ferarum laniatus oberit nihil sentienti?' Praeclare Anaxagoras, qui cum Lampsaci moreretur, quaerentibus amicis, velletne Clazomenas in patriam, si quid accidisset, auferri, 'Nihil necesse est', inquit, 'undique enim ad inferos tantundem viae est.' Totaque de ratione humationis unum tenendum est, ad corpus illam pertinere, sive occiderit animus sive vigeat. In corpore autem perspicuum est vel extincto animo vel elapso nullum residere sensum.

44 Sed plena errorum sunt omnia. Trahit Hectorem 105 ad currum religatum Achilles; lacerari eum et sentire, credo, putat. Ergo hic ulciscitur, ut quidem sibi videtur; at illa sicut acerbissimam rem maeret:

Vidí, videre quód me passa aegérrume,
Hectórem curru quádriiugo raptárier.

Quem Hectorem, aut quam diu ille erit Hector? Melius Accius et aliquando sapiens Achilles:

Ímmo enimvero córpus Priamo réddidi,
Hectorem ábstuli.

Non igitur Hectora traxisti, sed corpus, quod fuerat
106 Hectoris. Ecce alius exoritur e terra, qui matrem dormire non sinat:

Matér, te appello, tú, quae curam sómno suspensám levas,
Neque té mei miseret, súrge et sepeli nátum —.

Haec cum pressis et flebilibus modis, qui totis theatris maestitiam inferant, concinuntur, difficile est non eos, qui inhumati sint, miseros iudicare.

Prius quám ferae
Volucrésque —.

Metuit, ne laceratis membris minus bene utatur, ne combustis, non extimescit.

Neu rélliquias semiésas sireis dénudatis óssibus
Per térram sanie délibutas foéde divexárier.

107 Non intellego, quid metuat, cum tam bonos septenarios fundat ad tibiam. Tenendum est igitur nihil curandum esse post mortem, cum multi inimicos etiam mortuos poeniuntur. Exsecratur luculentis sane versibus apud Ennium Thyestes, primum ut naufragio

pereat Atreus. Durum hoc sane; talis enim interitus non est sine gravi sensu; illa inania:

Ípse summis sáxis fixus ásperis, evísceratus,
Látere pendens, sáxa spargens tábo, sanie et sánguine atro.

Non ipsa saxa magis sensu omni vacabunt quam ille 'latere pendens', cui se hic cruciatum censet optare. Quae essent dura, si sentiret, nulla *sunt* sine sensu. Illud vero perquam inane:

Néque sepulcrum, quó recipiat, hábeat portum córporis,
Úbi remissa humána vita córpus requiescát malis.

Vides, quanto haec in errore versentur; portum esse corporis et requiescere in sepulcro putat mortuum, magna culpa Pelopis, qui non erudierit filium nec docuerit, quatenus esset quidque curandum.

Sed quid singulorum opiniones animadvertam, 45 108
nationum varios errores perspicere cum liceat? Condiunt Aegyptii mortuos et eos servant domi, Persae etiam cera circumlitos condunt, ut quam maxime permaneant diuturna corpora. Magorum mos est non humare corpora suorum, nisi a feris sint ante laniata. In Hyrcania plebs publicos alit canes, optumates domesticos. Nobile autem genus canum illud scimus esse; sed pro sua quisque facultate parat, a quibus lanietur, eamque optumam illi esse censent sepulturam. Permulta alia colligit Chrysippus, ut est in omni historia curiosus; sed ita taetra sunt quaedam, ut ea fugiat et reformidet oratio. Totus igitur hic locus est contemnendus in nobis, non neglegendus in nostris, ita tamen, ut mortuorum corpora nihil sentire vivi sentiamus. Quantum autem consuetudini famaeque 109
dandum sit, id curent vivi, sed ita, ut intellegant nihil id ad mortuos pertinere.

Sed profecto mors tum aequissimo animo oppetitur, cum suis se laudibus vita occidens consolari potest. Nemo parum diu vixit, qui virtutis perfectae perfecto functus est munere. Multa mihi ipsi ad mortem tempestiva fuerunt, quae utinam potuissem obire! Nihil enim iam acquirebatur, cumulata erant officia vitae, cum fortuna bella restabant. Quare si ipsa ratio minus perficiet, ut mortem neglegere possimus, at vita acta perficiat, ut satis superque vixisse videamur. Quamquam enim sensus abierit, tamen suis et propriis bonis laudis et gloriae, quamvis non sentiant, mortui non carent. Etsi enim nihil habet in se gloria, cur expetatur, tamen virtutem tamquam umbra sequitur.
46 110 Verum multitudinis iudicium de bonis si quando est, magis laudandum est quam illi ob eam rem beati. Non possum autem dicere, quoquo modo hoc accipietur, Lycurgum, Solonem legum et publicae disciplinae carere gloria, Themistoclem, Epaminondam bellicae virtutis. Ante enim Salamina ipsam Neptunus obruet quam Salaminii tropaei memoriam, priusque Boeotia Leuctra tollentur quam pugnae Leuctricae gloria. Multo autem tardius fama deseret Curium, Fabricium, Calatinum, duo Scipiones, duo Africanos, Maximum, Marcellum, Paulum, Catonem, Laelium, innumerabilis alios; quorum similitudinem aliquam qui arripuerit, non eam fama populari, sed vera bonorum laude metiens fidenti animo, si ita res feret, gradietur ad mortem, in qua aut summum bonum aut nullum malum esse cognovimus. Secundis vero suis rebus volet etiam mori; non enim tam cumulus bonorum
111 iucundus esse potest quam molesta decessio. Hanc sententiam significare videtur Laconis illa vox, qui, cum Rhodius Diagoras, Olympionices nobilis, uno die duo suos filios victores Olympiae vidisset, accessit ad senem et gratulatus: 'Morere, Diagora', inquit; 'non enim in caelum ascensurus es.' Magna haec, et nimium fortasse, Graeci putant vel tum potius

putabant, isque, qui hoc Diagorae dixit, permagnum existimans tris Olympionicas una e domo prodire cunctari illum diutius in vita fortunae obiectum inutile putabat ipsi. Ego autem tibi quidem, quod satis esset, paucis verbis, ut mihi videbar, responderam. Concesseras enim nullo in malo mortuos esse, sed ob eam causam contendi, ut plura dicerem, quod in desiderio et luctu haec est consolatio maxima. Nostrum enim et nostra causa susceptum dolorem modice ferre debemus, ne nosmet ipsos amare videamur. Illa suspicio intolerabili dolore cruciat, si opinamur eos, quibus orbati sumus, esse cum aliquo sensu in iis malis, quibus volgo opinantur. Hanc excutere opinionem mihimet volui radicitus eoque fui fortasse longior.

A. Tu longior? non mihi quidem. Prior enim pars 47 112
orationis tuae faciebat, ut mori cuperem, posterior, ut modo non nollem, modo non laborarem; omni autem oratione illud certe perfectum est, ut mortem non ducerem in malis.

M. Num igitur etiam rhetorum epilogum desideramus? an hanc iam artem plane relinquimus?

A. Tu vero istam ne reliqueris, quam semper ornasti, et quidem iure; illa enim te, verum si loqui volumus, ornaverat. Sed quinam est iste epilogus? aveo enim audire, quicquid est.

M. Deorum immortalium iudicia solent in scholis 113
proferre de morte, nec vero ea fingere ipsi, sed Herodoto auctore aliisque pluribus. Primum Argiae sacerdotis Cleobis et Biton filii praedicantur. Nota fabula est. Cum enim illam ad sollemne et statum sacrificium curru vehi ius esset satis longe ab oppido ad fanum, morarenturque iumenta, tum iuvenes ii, quos modo nominavi, veste posita corpora oleo perunxerunt, ad iugum accesserunt. Ita sacerdos advecta in fanum, cum currus esset ductus a filiis, precata a dea dicitur, ut *id* illis praemii daret pro pietate, quod maxumum homini dari posset a deo; post epulatos cum matre

adulescentis somno se dedisse, mane inventos esse
114 mortuos. Simili precatione Trophonius et Agamedes usi dicuntur; qui cum Apollini Delphis templum exaedificavissent, venerantes deum petiverunt mercedem non parvam quidem operis et laboris sui, nihil certi, sed quod esset optumum homini. Quibus Apollo se id daturum ostendit post eius diei diem tertium; qui ut inluxit, mortui sunt reperti. Iudicavisse deum dicunt, et eum quidem deum, cui reliqui di concessis-
48 sent, ut praeter ceteros divinaret. Adfertur etiam de Sileno fabella quaedam; qui cum a Mida captus esset, hoc ei muneris pro sua missione dedisse scribitur: docuisse regem non nasci homini longe opti-
115 mum esse, proximum autem quam primum mori. Qua est sententia in Cresphonte usus Euripides:

Nam nós decebat coétus celebrantís domum
Lugére, ubi esset áliquis in lucem éditus,
Humánae vitae vária reputantís mala;
At quí labores mórte finissét gravis,
Hunc ómni amicos laúde et laetitia éxsequi.

Simile quiddam est in Consolatione Crantoris; ait enim Terinaeum quendam Elysium, cum graviter filii mortem maereret, venisse in psychomantium quaerentem, quae fuisset tantae calamitatis causa; huic in tabellis tris huius modi versiculos datos:

Ignaris homines in vita mentibus errant;
Euthynous potitur fatorum numine leto.
Sic fuit utilius finiri ipsique tibique.

116 His et talibus auctoribus usi confirmant causam rebus a dis immortalibus iudicatam. Alcidamas quidem, rhetor antiquus in primis nobilis, scripsit etiam laudationem mortis, quae constat ex enumeratione humanorum malorum. Cui rationes eae, quae exquisitius a philosophis colliguntur, defuerunt, ubertas orationis non defuit. Clarae vero mortes pro patria oppetitae

non solum gloriosae rhetoribus, sed etiam beatae
videri solent. Repetunt ab Erechtheo, cuius etiam
filiae cupide mortem expetiverunt pro vita civium;
Codrum *commemorant*, qui se in medios inmisit hostis
veste famulari, ne posset adgnosci, si esset ornatu
regio, quod oraculum erat datum, si rex interfectus
esset, victrices Athenas fore. Menoeceus non praeter-
mittitur, qui item oraculo edito largitus est patriae
suum sanguinem. Iphigenia Aulide duci se immolan-
dam iubet, 'ut hostium eliciatur suo.' Veniunt
inde ad propiora. Harmodius in ore *est* et Aristogi- 49
ton; Lacedaemonius Leonidas, Thebanus Epaminondas
viget. Nostros non norunt, quos enumerare magnum
est; ita sunt multi, quibus videmus optabilis mortes
fuisse cum gloria.

Quae cum ita sint, magna tamen eloquentia est 117
utendum atque ita velut superiore e loco contionan-
dum, ut homines mortem vel optare incipiant vel
certe timere desistant. Nam si supremus ille dies
non extinctionem, sed commutationem adfert loci,
quid optabilius? sin autem perimit ac delet omnino,
quid melius quam in mediis vitae laboribus obdor-
miscere et ita coniventem somno consopiri sempiterno?
Quod si fiat, melior Ennii quam Solonis oratio. Hic
enim noster:

Nemo me lacrimis decoret, inquit, nec funera fletu
Faxit!

At vero ille sapiens:

Mors mea ne careat lacrimis; linquamus amicis
Maerorem, ut celebrent funera cum gemitu.

Nos vero, si quid tale acciderit, ut a deo denuntiatum 118
videatur, ut exeamus e vita, laeti et agentes gratias
pareamus emittique nos e custodia et levari vinclis
arbitremur, ut aut in aeternam et plane in nostram
domum remigremus aut omni sensu molestiaque care-

amus; sin autem nihil denuntiabitur, eo tamen simus animo, ut horribilem illum diem aliis, nobis faustum putemus nihilque in malis ducamus, quod sit vel a dis inmortalibus vel a natura parente omnium constitutum. Non enim temere nec fortuito sati et creati sumus, sed profecto fuit quaedam vis, quae generi consuleret humano nec id gigneret aut aleret, quod cum exanclavisset omnes labores, tum incideret in mortis malum sempiternum; portum potius paratum
119 nobis et perfugium putemus. Quo utinam velis passis pervehi liceat! Sin reflantibus ventis reiciemur, tamen eodem paulo tardius referamur necesse est. Quod autem omnibus necesse est, idne miserum esse uni potest? Habes epilogum, ne quid praetermissum aut relictum putes.

A. Ego vero, et quidem fecit etiam iste me epilogus firmiorem.

M. Optime, inquam. Sed nunc quidem valetudini tribuamus aliquid, cras autem, et quot dies erimus in Tusculano, agamus haec et ea potissimum, quae levationem habeant aegritudinum, formidinum, cupiditatum, qui omni *e* philosophia est fructus uberrimus.

M. TULLII CICERONIS

TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

AD M. BRUTUM

LIBER SECUNDUS

DE TOLERANDO DOLORE.

ARGUMENTUM.

Post cohortationem ad philosophiam diligenter colendam et Latinis illustrandam litteris (cap. 1 — 3) sermo in Tusculano de dolore tolerando institutus exponitur. Is ducitur ab

exordio de philosophiae laudibus, et auditoris sententia de malorum finibus in dolore ponendis hoc maxime argumento refellitur, quod dedecus quam dolor maius sit malum (cap. 5). Deinde docetur omnino ne malum quidem esse dolorem. In quo primum multorum philosophorum imbecillitatem demonstrat. Aristippum enim Socraticum non dubitasse dolorem summum malum dicere, quem Epicurus secutus sit, Hieronymum autem Rhodium summum bonum posuisse in vacuitate doloris. Ceteros praeter Zenonem, Aristonem, Pyrrhonem malum putasse. Poëtas quoque ab hac opinione non abesse, quod inducant summos homines in acutis doloribus non viriliter lamentantes (cap. 6—12). Contortas vero esse eas rationes, quibus in frangendis his opinionibus utantur Stoici, eosque definire aliis verbis dolorem, non tollere. Verum igitur hoc esse, dolorem opprimendum esse patientia et fortitudine, idque partim exercitatione fieri et consuetudine (cap. 13—17), partim ratione et sapientia, in quo nihil profici docet ratione Epicuri longum dolorem levem, gravem autem brevem esse censentis (cap. 18, 19). Itaque primum oportere hoc sibi quemque persuadere, nihil honestius esse ac laudabilius, ne optabilius quidem, quam ferre dolorem, deinde sibi ipsum imperare. Nam quoniam animus sit in partes tributus duas, alteram rationis participem, alteram expertem, illam huic imperare tamquam dominum servo, id est ratione coërceri temeritatem oportere. Si se turpiter gerat et gemitibus ac fletibus dedat, amicorum propinquorumque custodiis constringendam esse; sin autem firmior sit, tamquam bonum militem admonitu revocandum esse ad dignitatem (cap. 20, 21). Intentionem etiam adhibendam esse, cuius, ut in corpore, sic in animo magna vis sit (cap. 22. 23). Contendendo etiam levari omnem laborem doloremque (cap. 24). Illud denique proponendum animo, amplitudinem animi, quae maxime emineat contemnendis doloribus, unam esse omnium rerum pulcherrimam (cap. 25. 26). Nitendum vero esse, ut aequabilis sit in omni dolore ferendo patientia (cap. 27).

Neoptolemus quidem apud Ennium 'philosophari 1 1 sibi' ait 'necesse esse, sed paucis; nam omnino haud placere.' Ego autem, Brute, necesse mihi quidem esse arbitror philosophari; nam quid possum, praesertim nihil agens, agere melius? sed non paucis, ut ille. Difficile est enim *in* philosophia pauca esse ei nota, cui non sint aut pleraque aut omnia. Nam nec pauca nisi e multis eligi possunt nec, qui pauca per-

ceperit, non idem reliqua eodem studio persequetur.
2 Sed tamen in vita occupata atque, ut Neoptolemi tum erat, militari pauca ipsa multum saepe prosunt et ferunt fructus, si non tantos, quanti ex universa philosophia percipi possunt, tamen eos, quibus aliqua ex parte interdum aut cupiditate aut aegritudine aut metu liberemur; velut ex ea disputatione, quae mihi nuper habita est in Tusculano, magna videbatur mortis effecta contemptio, quae non minimum valet ad animum metu liberandum. Nam qui id, quod vitari non potest, metuit, is vivere animo quieto nullo modo potest; sed qui, non modo quia necesse est mori, verum etiam quia nihil habet mors, quod sit horrendum, mortem non timet, magnum is sibi praesidium
3 ad beatam vitam comparat. Quamquam non sumus ignari multos studiose contra esse dicturos; quod vitare nullo modo potuimus, nisi nihil omnino scriberemus. Etenim si orationes, quas nos multitudinis iudicio probari volebamus (popularis est enim illa facultas, et effectus eloquentiae est audientium adprobatio) — sed si reperiebantur non nulli, qui nihil laudarent, nisi quod se imitari posse confiderent, quemque sperandi sibi, eundem bene dicendi finem proponerent et, cum obruerentur copia sententiarum atque verborum, ieiunitatem et famem se malle quam ubertatem et copiam dicerent, unde erat exortum genus Atticorum iis ipsis, qui id sequi se profitebantur, ignotum, qui iam conticuerunt paene ab ipso foro
4 inrisi: quid futurum putamus, cum adiutore populo, quo utebamur antea, nunc minime nos uti posse videamus? Est enim philosophia paucis contenta iudicibus, multitudinem consulto ipsa fugiens eique ipsi et suspecta et invisa, ut, vel si quis universam velit vituperare, secundo id populo facere possit, vel si in eam, quam nos maxime sequimur, conetur invadere, magna habere possit auxilia *a* reliquorum philoso-
2 phorum disciplinis. Nos autem universae philosophiae

vituperatoribus respondimus in Hortensio, pro Academia autem quae dicenda essent, satis accurate in Academicis quattuor libris explicata arbitramur; sed tamen tantum abest, ut scribi contra nos nolimus, ut id etiam maxime optemus. In ipsa enim Graecia philosophia tanto in honore numquam fuisset, nisi doctissimorum contentionibus dissensionibusque viguisset.

Quam ob rem hortor omnis, qui facere id possunt, 5 ut huius quoque generis laudem iam languenti Graeciae eripiant et transferant in hanc urbem, sicut reliquas omnis, quae quidem erant expetendae, studio atque industria sua maiores nostri transtulerunt. Atque oratorum quidem laus ita ducta ab humili venit ad summum, ut iam, quod natura fert in omnibus fere rebus, senescat brevique tempore ad nihilum ventura videatur, philosophia nascatur Latinis quidem litteris ex his temporibus, eamque nos adiuvemus nosque ipsos redargui refellique patiamur. Quod ii ferunt animo iniquo, qui certis quibusdam destinatisque sententiis quasi addicti et consecrati sunt eaque necessitate constricti, ut, etiam quae non probare soleant, ea cogantur constantiae causa defendere; nos, qui sequimur probabilia nec ultra quam *ad* id, quod veri simile occurrit, progredi possumus, et refellere sine pertinacia et refelli sine iracundia parati sumus.

Quodsi haec studia traducta erunt ad nostros, ne 6 bibliothecis quidem Graecis egebimus, in quibus multitudo infinita librorum propter eorum est multitudinem, qui scripserunt. Eadem enim dicuntur a multis, ex quo libris omnia referserunt. Quod accidet etiam nostris, si ad haec studia plures confluxerint. Sed eos, si possumus, excitemus, qui liberaliter eruditi adhibita etiam disserendi elegantia ratione et via philosophantur. Est enim quoddam genus eorum, qui se 3 7 philosophos appellari volunt, quorum dicuntur esse Latini sane multi libri; quos non contemno equidem, quippe quos numquam legerim; sed quia profitentur

ipsi illi, qui eos scribunt, se neque distincte neque distribute neque eleganter neque ornate scribere, lectionem sine ulla delectatione neglego. Quid enim dicant et quid sentiant ii, qui sunt ab ea disciplina, nemo *ne* mediocriter quidem doctus ignorat. Quam ob rem, quoniam, quem ad modum dicant, ipsi non laborant, cur legendi sint nisi ipsi inter se, qui idem

8 sentiunt, non intellego. Nam, ut Platonem reliquosque Socraticos et deinceps eos, qui ab his profecti sunt, legunt omnes, etiam qui illa aut non adprobant aut non studiosissime consectantur, Epicurum autem et Metrodorum non fere praeter suos quisquam in manus sumit, sic hos Latinos ii soli legunt, qui illa recte dici putant. Nobis autem videtur, quicquid litteris mandetur, id commendari omnium eruditorum lectioni decere; nec, si id ipsi minus consequi possumus, idcirco minus id ita faciendum esse sentimus.

9 Itaque mihi semper Peripateticorum Academiaeque consuetudo de omnibus rebus in contrarias partis disserendi non ob eam causam solum placuit, quod aliter non posset, quid in quaque re veri simile esset, inveniri, sed etiam quod esset ea maxuma dicendi exercitatio. Qua princeps usus est Aristoteles, deinde eum qui secuti sunt. Nostra autem memoria Philo, quem nos frequenter audivimus, instituit alio tempore rhetorum praecepta tradere, alio philosophorum; ad quam nos consuetudinem a familiaribus nostris adducti in Tusculano, quod datum est temporis nobis, in eo consumpsimus. Itaque cum ante meridiem dictioni operam dedissemus, sicut pridie feceramus, post meridiem in Academiam descendimus; in qua disputationem habitam non quasi narrantes exponimus, sed eisdem fere verbis, ut actum disputatumque est.

4 10 Est igitur ambulantibus ad hunc modum sermo ille nobis institutus et a tali quodam ductus exordio:

A. Dici non potest, quam sim hesterna disputatione tua delectatus vel potius adiutus. Etsi enim mihi sum

conscius numquam me nimis vitae cupidum fuisse, tamen interdum obiciebatur animo metus quidam et dolor cogitanti fore aliquando finem huius lucis et amissionem omnium vitae commodorum. Hoc genere molestiae sic, mihi crede, sum liberatus, ut nihil minus curandum putem.

M. Minime mirum id quidem. Nam efficit hoc 11 philosophia: medetur animis, inanes sollicitudines detrahit, cupiditatibus liberat, pellit timores. Sed haec eius vis non idem potest apud omnis; tum valet multum, cum est idoneam conplexa naturam. 'Fortis' enim non modo 'fortuna adiuvat', ut est in vetere proverbio, sed multo magis ratio, quae quibusdam quasi praeceptis confirmat vim fortitudinis. Te natura excelsum quendam videlicet et altum et humana despicientem genuit, itaque facile in animo forti contra mortem habita insedit oratio. Sed haec eadem num censes apud eos ipsos valere nisi admodum paucos, a quibus inventa, disputata, conscripta sunt? Quotus enim quisque philosophorum invenitur, qui sit ita moratus, ita animo ac vita constitutus, ut ratio postulat? qui disciplinam suam non ostentationem scientiae, sed legem vitae putet? qui obtemperet ipse sibi et decretis suis pareat? Videre licet alios tanta levitate 12 et iactatione, ut iis fuerit non didicisse melius, alios pecuniae cupidos, gloriae non nullos, multos libidinum servos, ut cum eorum vita mirabiliter pugnet oratio. Quod quidem mihi videtur esse turpissimum. Ut enim, si grammaticum se professus quispiam barbare loquatur, aut si absurde canat is, qui se haberi velit musicum, hoc turpior sit, quod in eo ipso peccet, cuius profitetur scientiam, sic philosophus in vitae ratione peccans hoc turpior est, quod in officio, cuius magister esse vult, labitur artemque vitae professus delinquit in vita.

A. Nonne verendum est igitur, si est ita, ut dicis, 5 ne philosophiam falsa gloria exornes? Quod est enim

maius argumentum nihil eam prodesse, quam quosdam perfectos philosophos turpiter vivere?

13 *M.* Nullum vero id quidem argumentum est. Nam ut agri non omnes frugiferi sunt, qui coluntur, falsumque illud Accii:

Probae étsi in segetem súnt deteriorém datae
Frugés, tamen ipsae súapte natura énitent,

sic animi non omnes culti fructum ferunt. Atque, ut in eodem simili verser, ut ager quamvis fertilis sine cultura fructuosus esse non potest, sic sine doctrina animus; ita est utraque res sine altera debilis. Cultura autem animi philosophia est; haec extrahit vitia radicitus et praeparat animos ad satus accipiendos eaque mandat iis et, ut ita dicam, serit, quae adulta fructus uberrimos ferant. Agamus igitur, ut coepimus. Dic, si vis, de quo disputari velis.

14 *A.* Dolorem existimo maxumum malorum omnium.

M. Etiamne maius quam dedecus?

A. Non audeo dicere id quidem, et me pudet tam cito de sententia esse deiectum.

M. Magis esset pudendum, si in sententia permaneres. Quid enim minus est dignum, quam tibi peius quicquam videri dedecore, flagitio, turpitudine? quae ut effugias, quis est non modo recusandus, sed non ultro adpetendus, subeundus, excipiendus dolor?

A. Ita prorsus existimo. Quare ne sit sane summum malum dolor, malum certe est.

M. Videsne igitur, quantum breviter admonitus de doloris terrore deieceris?

15 *A.* Video plane, sed plus desidero.

M. Experiar equidem; sed magna res est, animoque mihi opus est non repugnante.

A. Habebis id quidem. Ut enim heri feci, sic nunc rationem, quo ea me cumque ducet, sequar.

6 *M.* Primum igitur de inbecillitate multorum et de

variis disciplinis philosophorum loquar. Quorum princeps et auctoritate et antiquitate, Socraticus Aristippus, non dubitavit summum malum dolorem dicere. Deinde ad hanc enervatam muliebremque sententiam satis docilem se Epicurus praebuit. Hunc post Rhodius Hieronymus dolore vacare summum bonum dixit; tantum in dolore duxit mali. Ceteri praeter Zenonem, Aristonem, Pyrrhonem idem fere, quod modo tu, malum illud quidem, sed alia peiora. Ergo, id 16
quod natura ipsa et quaedam generosa virtus statim respuit, ne scilicet dolorem summum malum diceres oppositoque dedecore sententia depellerere, in eo magistra vitae philosophia tot saecula permanet. Quod huic officium, quae laus, quod decus erit tanti, quod adipisci cum dolore corporis velit, qui dolorem summum malum sibi esse persuaserit? quam porro quis ignominiam, quam turpitudinem non pertulerit, ut effugiat dolorem, si id summum malum esse decreverit? quis autem non miser non modo tunc, cum premetur summis doloribus, si in his est summum malum, sed etiam cum sciet id sibi posse evenire? et quis est, cui non possit? Ita fit, ut omnino nemo esse possit beatus. Metrodorus quidem perfecte eum 17
beatum putat, cui corpus bene constitutum sit et exploratum ita semper fore. Quis autem est iste, cui id exploratum possit esse?

Epicurus vero ea dicit, ut mihi quidem risus 7
captare videatur. Adfirmat enim quodam loco, si uratur sapiens, si crucietur — exspectas fortasse, dum dicat: 'patietur, perferet, non succumbet'; magna mehercule laus et eo ipso, per quem iuravi, Hercule, digna! sed Epicuro, homini aspero et duro, non est hoc satis; in Phalaridis tauro si erit, dicet: 'Quam suave est, quam hoc non curo!' Suave etiam? an parum est, si non amarum? At id quidem illi ipsi, qui dolorem malum esse negant, non solent dicere, cuiquam suave esse cruciari; asperum, difficile,

odiosum, contra naturam dicunt, nec tamen malum. Hic, qui solum hoc malum dicit et malorum omnium
18 extremum, sapientem censet id suave dicturum. Ego a te non postulo, ut dolorem eisdem verbis adficias, quibus Epicurus [voluptatem], homo, ut scis, voluptarius. Ille dixerit sane idem in Phalaridis tauro, quod, si esset in lectulo; ego tantam vim non tribuo sapientiae contra dolorem. Si fortis est in perferendo, officio satis est; ut laetetur etiam, non postulo. Tristis enim res est sine dubio, aspera, amara, inimica na-
19 turae, ad patiendum tolerandumque difficilis. Aspice Philoctetam, cui concedendum est gementi; ipsum enim Herculem viderat in Oeta magnitudine dolorum eiulantem. Nihil igitur hunc virum sagittae, quas ab Hercule acceperat, tum consolantur, cum

E víperino mórsu venae víscerum
Venéno inbutae taétros cruciatús cient.

Itaque exclamat auxilium expetens, mori cupiens:

Heu! quí salsis fluctíbus mandet
Me ex súblimo vertíce saxi?
Iam iam ábsumor, confícit animam
Vis vólneris, ulceris aéstus.

Difficile dictu videtur eum non in malo esse, et magno quidem, qui ita clamare cogatur.

8
20 Sed videamus Herculem ipsum, qui tum dolore frangebatur, cum inmortalitatem ipsa morte quaerebat. Quas hic voces apud Sophoclem in Trachiniis edit! cui cum Deianira sanguine Centauri tinctam tunicam induisset inhaesissetque ea visceribus, ait ille:

O múlta dictu grávia, perpessu áspera,
Quae córpore exancláta atque animo pértuli!
Nec míhi Iunonis térror inplacábilis
Nec tántum invexit trístis Eurystheús mali,
Quantum úna vaecors Oénei partu édita.
Haec me ínretivit véste furiali ínscium,

Quae látere inhaerens mórsu lacerat víscera
Urguénsque graviter púlmonum haurit spíritus;
Iam décolorem sánguinem omnem exórbuit.
Sic córpus clade horríbili absumptum éxtabuit,
Ipse ínligatus péste interimor téxtili.
Hos nón hostilis déxtra, non Terra édita
Molés Gigantum, nón biformato ímpetu
Centaúrus ictus córpori inflixít meo,
Non Gráia vis, non bárbara ulla immánitas,
Non saéva terris géns relegata últimis,
Quas péragrans undique ómnem ecferitatem éxpuli,
Sed féminae vir féminea interimór manu.
O náte! vere hoc nómen usurpá patri, 9
Ne me óccidentem mátris superet cáritas.
Huc árripe ad me mánibus abstractám piis;
Iam cérnam, mene an íllam potiorém putes.
Perge, aúde, nate, inlácrima patris péstibus, 21
Miserére! Gentes nóstras flebunt míserias.
Heu! vírginalem me óre ploratum édere,
Quem vídit nemo ulli íngemescentém malo!
Ecféminata vírtus adflicta óccidit.
Accéde, nate, adsíste, miserandum áspice
Evísceratum córpus laceratúm patris!
Vidéte, cuncti, túque, caelestúm sator,
Iace, óbsecro, in me vím coruscam fúlminis!
Nunc, núnc dolorum anxíferi torquent vértices,
Nunc sérpit ardor. O ánte victricés manus,
O péctora, o terga, ó lacertorúm tori! 22
Vestróne pressu quóndam Nemeaeús leo
Frendéns efflavit gráviter extremum hálitum?
Haec déxtra Lernam taétra mactata éxcetra
Pacávit? haec bicórporem adflixít manum?

Erymánthiam haec vastíficam abiecit béluam?
Haec é Tartarea ténebrica abstractúm plaga
Tricípitem eduxit Hýdra generatúm canem?
Haec ínteremit tórtu multiplicábili
Dracónem auriferam obtútu adservantem árborem?
Multa ália victrix nóstra lustravít manus,
Nec quísquam e nostris spólia cepit laúdibus.

Possumusne nos contemnere dolorem, cum ipsum Herculem tam intoleranter dolere videamus?
10 Veniat Aeschylus, non poëta solum, sed etiam
23 Pythagoreus; sic enim accepimus. Quo modo fert apud eum Prometheus dolorem, quem excipit ob furtum Lemnium!

Unde ígnis cluet mortálibus clam
Divísus; eum doctús Prometheus
Clepsísse dolo poenásque Iovi
Fato éxpendisse suprémo.

Has igitur poenas pendens adfixus ad Caucasum dicit haec:

Titánum suboles, sócia nostri sánguinis,
Generáta Caelo, aspícite religatum ásperis
Vinctúmque saxis, návem ut horrisonó freto
Noctém paventes tímidi adnectunt návitae.
Satúrnius me síc infixit Iúppiter,
Iovísque numen Múlciberi ascivít manus.
Hos ílle cuneos fábrica crudeli ínserens
Perrúpit artus; quá miser sollértia
Transvérberatus cástrum hoc Furiarum íncolo.
24 Iam tértio me quóque funestó die
Tristi ádvolatu adúncis lacerans únguibus
Iovís satelles pástu dilaniát fero.
Tum iécore opimo fárta et satiata ádfatim

Clangórem fundit vástum et sublime ávolans
Pinnáta cauda nóstrum adulat sánguinem.
Cum véro adesum inflátu renovatúmst iecur,
Tum rúrsum taetros ávida se ad pastús refert
Sic hánc custodem maésti cruciatús alo,
Quae mé perenni vívum foedat míseria.
Namque, út videtis, vínclis constrictús Iovis
Arcére nequeo díram volucrem á pectore.
Sic me ípse viduus péstes excipio ánxias 25
Amóre mortis términum anquiréns mali,
Sed lónge a leto númine aspellór Iovis.
Atque haéc vetusta saéclis glomerata hórridis
Luctífica clades nóstro infixa est córpori,
E quó liquatae sólis ardore éxcidunt
Guttaé, quae saxa adsídue instillant Caúcasi.

Vix igitur posse videmur ita adfectum non miserum dicere et, si hunc miserum, certe dolorem malum.

A. Tu quidem adhuc meam causam agis; sed hoc mox videro, interea, unde isti versus? non enim adgnosco. 11 26

M. Dicam hercle; etenim recte requiris. Videsne abundare me otio?

A. Quid tum?

M. Fuisti saepe, credo, cum Athenis esses, in scholis philosophorum.

A. Vero, ac libenter quidem.

M. Animadvertebas igitur, etsi tum nemo erat admodum copiosus, verum tamen versus ab iis admisceri orationi.

A. Ac multos quidem a Dionysio Stoico.

M. Probe dicis. Sed is quasi dictata, nullo dilectu, nulla elegantia, Philo et proprio numero et lecta poëmata et loco adiungebat. Itaque postquam adamavi hanc quasi senilem declamationem, studiose equidem utor nostris poëtis; sed sicubi illi defece-

runt, verti etiam multa de Graecis, ne quo ornamento in hoc genere disputationis careret Latina oratio.
27 Sed videsne, poëtae quid mali adferant? Lamentantis inducunt fortissimos viros, molliunt animos nostros, ita sunt deinde dulces, ut non legantur modo, sed etiam ediscantur. Sic ad malam domesticam disciplinam vitamque umbratilem et delicatam cum accesserunt etiam poëtae, nervos omnis virtutis elidunt. Recte igitur a Platone eiciuntur ex ea civitate, quam finxit ille, cum optimos mores et optimum rei publicae statum exquireret. At vero nos, docti scilicet a Graecia, haec a pueritia legimus et ediscimus, hanc eruditionem liberalem et doctrinam putamus.

12 28 Sed quid poëtis irascimur? Virtutis magistri, philosophi, inventi sunt, qui summum malum dolorem dicerent. At tu, adulescens, cum id tibi paulo ante dixisses videri, rogatus a me, etiamne maius quam dedecus, verbo de sententia destitisti. Roga hoc idem Epicurum; maius dicet esse malum mediocrem dolorem quam maxumum dedecus; in ipso enim dedecore mali nihil esse, nisi sequantur dolores. Quis igitur Epicurum sequitur dolor, cum hoc ipsum dicit, summum malum esse dolorem? quo dedecus maius a philosopho nullum expecto. Quare satis mihi dedisti, cum respondisti maius tibi videri malum dedecus quam dolorem. Hoc ipsum enim si tenebis, intelleges, quam sit obsistendum dolori; nec tam quaerendum est, dolor malumne sit, quam firmandus animus ad dolorem ferendum.

29 Concludunt ratiunculas Stoici, cur non sit malum; quasi de verbo, non de re laboretur. Quid me decipis, Zeno? Nam cum id, quod mihi horribile videtur, tu omnino malum negas esse, capior et scire cupio, quo modo id, quod ego miserrimum existimem, ne malum quidem sit. 'Nihil est', inquit, 'malum, nisi quod turpe atque vitiosum est.' Ad ineptias redis. Illud enim, quod me angebat, non eximis. Scio dolorem

non esse nequitiam; desine id me docere, hoc doce, doleam necne doleam, nihil interesse. 'Numquam quicquam', inquit, 'ad beate quidem vivendum, quod est in una virtute positum; sed est tamen reiciendum.' Cur? 'Asperum est, contra naturam, difficile perpessu, triste, durum.'

13 30 Haec est copia verborum, quod omnes uno verbo 'malum' appellamus, id tot modis posse dicere. Definis tu mihi, non tollis dolorem, cum dicis asperum, contra naturam, vix quod ferri tolerarique possit; nec mentiris; sed re succumbere non oportebat verbis gloriantem. 'Nihil bonum, nisi quod honestum, nihil malum, nisi quod turpe.' Optare hoc quidem est, non docere. Illud et melius et verius, omnia, quae natura aspernetur, in malis esse, quae adsciscat, in bonis. Hoc posito et verborum concertatione sublata tantum tamen excellet illud, quod recte amplexantur isti, quod honestum, quod rectum, quod decorum appellamus, quod idem interdum virtutis nomine amplectimur, ut omnia praeterea, quae bona corporis et fortunae putantur, perexigua et minuta videantur, nec malum ullum, ne si in unum locum quidem conlata omnia sint, cum turpitudinis malo comparanda. 31 Quare si, ut initio concessisti, turpitudo peius est quam dolor, nihil est plane dolor. Nam dum tibi turpe nec dignum viro videbitur gemere, eiulare, lamentari, frangi, debilitari dolore, dum honestas, dum dignitas, dum decus aderit, tuque in ea intuens te continebis, cedet profecto virtuti dolor et animi inductione languescet. Aut enim nulla virtus est aut contemnendus omnis dolor. Prudentiamne vis esse, sine qua ne intellegi quidem ulla virtus potest? Quid ergo? ea patieturne te quicquam facere nihil proficientem et *frustra* laborantem, an temperantia sinet te inmoderate facere quicquam, an coli iustitia poterit ab homine propter vim doloris enuntiante commissa, prodente conscios, multa officia relinquente? 32 Quid? fortitudini

comitibusque eius, magnitudini animi, gravitati, pa-
tientiae, rerum humanarum despicientiae quo modo
respondebis? adflictusne et iacens et lamentabili voce
deplorans audies: 'O virum fortem!'? Te vero ita ad-
fectum ne virum quidem quisquam dixerit. Amittenda
igitur fortitudo est aut sepeliendus dolor.
14 Ecquid scis igitur, si quid de Corinthiis tuis ami-
seris, posse habere te reliquam supellectilem salvam,
virtutem autem si unam amiseris (etsi amitti non
potest virtus), sed si unam confessus eris te non
33 habere, nullam esse te habiturum? Num igitur fortem
virum, num magno animo, num patientem, num
gravem, num humana contemnentem potes dicere aut
Philoctetam illum —? a te enim malo discedere; sed
ille certe non fortis, qui iacet

in tecto úmido,
Quod éiulatu, quéstu, gemitu, frémitibus
Resonándo mutum flébilis vocés refert.

Non ego dolorem dolorem esse nego (cur enim forti-
tudo desideraretur?), sed eum opprimi dico patientia,
si modo est aliqua patientia; si nulla est, quid exor-
namus philosophiam aut quid eius nomine gloriosi
sumus? Pungit dolor, vel fodiat sane; si nudus es,
da iugulum; sin tectus 'Volcaniis armis', id est forti-
tudine, resiste; haec enim te, nisi ita facies, custos
34 dignitatis relinquet et deseret. Cretum quidem leges,
quas *sive Iuppiter* sive Minos sanxit de Iovis quidem
sententia, ut poëtae ferunt, itemque Lycurgi laboribus
erudiunt iuventutem, venando currendo, esuriendo
sitiendo, algendo aestuando. Spartae vero pueri ad
aram sic verberibus accipiuntur,

Ut múltus e viscéribus sanguis éxeat,

non numquam etiam, ut, cum ibi essem, audiebam,
ad necem; quorum non modo nemo exclamavit um-
quam, sed ne ingemuit quidem. Quid ergo? hoc

pueri possunt, viri non poterunt? et mos valet, ratio non valebit?

Interest aliquid inter laborem et dolorem. Sunt 15 35
finitima omnino, sed tamen differt aliquid. Labor est functio quaedam vel animi vel corporis gravioris operis et muneris, dolor autem motus asper in corpore alienus a sensibus. Haec duo Graeci illi, quorum copiosior est lingua quam nostra, uno nomine appellant. Itaque industrios homines illi studiosos vel potius amantis doloris appellant, nos commodius laboriosos; aliud est enim laborare, aliud dolere. O verborum inops interdum, quibus abundare te semper putas, Graecia! Aliud, inquam, est dolere, aliud laborare. Cum varices secabantur C. Mario, dolebat; cum aestu magno ducebat agmen, laborabat. Est inter haec quaedam tamen similitudo; consuetudo enim laborum perpessionem dolorum efficit faciliorem. Itaque illi, qui Graeciae 36
formam rerum publicarum dederunt, corpora iuvenum firmari labore voluerunt. Quod Spartiatae etiam in feminas transtulerunt, quae ceteris in urbibus mollissimo cultu 'parietum umbris occuluntur'. Illi autem voluerunt nihil horum simile esse

ápud Lacaenas vírgines,
Quibus mágis palaestra, Euróta, sol, pulvís, labor,
Milítia studio est quám fertilitas bárbara.

Ergo his laboriosis exercitationibus et dolor intercurrit non numquam, inpelluntur, feriuntur, abiciuntur, cadunt, et ipse labor quasi callum quoddam obducit dolori.

Militiam vero — nostram dico, non Spartiata- 16 37
rum, quorum procedit agmen ad tibiam, nec adhibetur ulla sine anapaestis pedibus hortatio; nostri exercitus primum unde nomen habeant, vides; deinde qui labor, quantus agminis, ferre plus dimidiati mensis cibaria, ferre, si quid ad usum velint, ferre vallum; nam

scutum, gladium, galeam in onere nostri milites non plus numerant quam umeros, lacertos, manus. Arma enim membra militis esse dicunt; quae quidem ita geruntur apte, ut, si usus fuerit, abiectis oneribus expeditis armis ut membris pugnare possint. Quid? exercitatio legionum, quid? ille cursus, concursus, clamor quanti laboris est! Ex hoc ille animus in proeliis paratus ad volnera. Adduc pari animo in-
38 exercitatum militem, mulier videbitur. Cur tantum interest inter novum et veterem exercitum, quantum experti sumus? Aetas tironum plerumque melior, sed ferre laborem, contemnere volnus consuetudo docet. Quin etiam videmus ex acie efferri saepe saucios, et quidem rudem illum et inexercitatum quamvis levi ictu ploratus turpissimos edere; at vero ille exercitatus et vetus ob eamque rem fortior medicum modo requirens, a quo obligetur:

O Pátricoles, inquit, ad vós adveniens aúxilium et vestrás manus
Petó, prius quam oppetó malam pestem mándatam hostilí manu,
Neque sánguis ullo pótis est pacto prófluens consístere,
Si quí sapientiá magis vestra mórs devitarí potest.
Namque Aésculapi líberorum saúcii opplent pórticus;
Non pótis accedi.

17 Certe Eurypylus hic quidem est. Hominem exercitum!
39 Ubi tantum luctus continuatur, vide quam non flebiliter respondeat, rationem etiam adferat, cur aequo animo sibi ferendum sit:

Qui álteri exitiúm parat,
Eum scíre oportet síbi paratam péstem ut participét parem.

Abducet Patricoles, credo, ut conlocet in cubili, ut volnus obliget. Siquidem homo esset; sed nihil vidi minus. Quaerit enim, quid actum sit:

P. Elóquere, eloquere, rés Argivum proélio ut se sústinet.
E. Non pótis ecfari tántum dictis, quántum factis súppetit
Labóris.

Quiesce igitur et volnus adliga. Etiamsi Eurypylus posset, non posset Aesopus.

E. Úbi fortuna Hectóris nostram acrem áciem inclinatám . .

et cetera explicat in dolore. Sic est enim intemperans militaris in forti viro gloria. Ergo haec veteranus miles facere poterit, doctus vir sapiensque non poterit? Ille vero melius, ac non paulo quidem. Sed adhuc 40
de consuetudine exercitationis loquor, nondum de ratione et sapientia. Aniculae saepe inediam biduum aut triduum ferunt. Subduc cibum unum diem athletae, Iovem Olympium, eum ipsum, cui se exercebit, inplorabit, ferre non posse *se* clamabit. Consuetudinis magna vis est. Pernoctant venatores in nive in montibus, uri se patiuntur Indi, pugiles caestibus contusi ne ingemescunt quidem. Sed quid hos, quibus 41
Olympiorum victoria consulatus ille antiquus videtur? gladiatores, aut perditi homines aut barbari, quas plagas perferunt! quo modo illi, qui bene instituti sunt, accipere plagam malunt quam turpiter vitare! quam saepe apparet nihil eos malle quam vel domino satis facere vel populo! mittunt etiam volneribus confecti ad dominos, qui quaerant, quid velint; si satis iis factum sit, se velle decumbere. Quis mediocris gladiator ingemuit, quis vultum mutavit umquam? quis non modo stetit, verum etiam decubuit turpiter? quis, cum decubuisset, ferrum recipere iussus collum

contraxit? Tantum exercitatio, meditatio, consuetudo valet. Ergo hoc poterit

Samnis, spurcus homo, vita illa dignus locoque,

vir natus ad gloriam ullam partem animi tam mollem habebit, quam non meditatione et ratione conroboret? Crudele gladiatorum spectaculum et inhumanum non nullis videri solet, et haud scio an ita sit, ut nunc fit. Cum vero sontes ferro depugnabant, auribus fortasse multae, oculis quidem nulla poterat esse fortior contra dolorem et mortem disciplina.

18 42 De exercitatione et consuetudine et commentatione dixi; age, sis, nunc de ratione videamus, nisi quid vis ad haec.

A. Egone ut te interpellem? ne hoc quidem vellem; ita me ad credendum tua ducit oratio.

M. Sitne igitur malum dolere necne, Stoici viderint, qui contortulis quibusdam et minutis conclusiunculis nec ad sensus permanantibus effici volunt non esse malum dolorem. Ego illud, quicquid sit, tantum esse, quantum videatur, non puto, falsaque eius visione et specie moveri homines dico vehementius, doloremque omnem esse tolerabilem. Unde igitur ordiar? an eadem breviter attingam, quae modo dixi, quo faci-
43 lius oratio progredi possit longius? Inter omnis igitur hoc constat, nec doctos homines solum, sed etiam indoctos, virorum esse fortium et magnanimorum et patientium et humana vincentium toleranter dolorem pati; nec vero quisquam fuit, qui eum, qui ita pateretur, non laudandum putaret. Quod ergo et postulatur a fortibus et laudatur, cum fit, id aut extimescere veniens aut non ferre praesens nonne turpe est? Atquin vide, ne, cum omnes rectae animi adfectiones virtutes appellentur, non sit hoc proprium nomen omnium, sed ab ea, quae una ceteris excellebat, omnes nominatae sint. Appellata est enim ex

viro virtus; viri autem propria maxime est fortitudo, cuius munera duo sunt maxima, mortis dolorisque contemptio. Utendum est igitur his, si virtutis compotes, vel potius si viri volumus esse, quoniam a viris virtus nomen est mutuata. Quaeres fortasse, quo modo, et recte; talem enim medicinam philosophia profitetur.

Venit Epicurus, homo minime malus vel potius 19 44
vir optimus; tantum monet, quantum intellegit. 'Neglege', inquit, 'dolorem.' Quis hoc dicit? Idem, qui dolorem summum malum. Vix satis constanter. Audiamus. 'Si summus dolor est', inquit, 'brevem necesse est esse.'

Iteradum eadem ista mihi!

non enim satis intellego, quid summum dicas esse, quid breve. 'Summum, quo nihil sit superius, breve, quo nihil brevius. Contemno magnitudinem doloris, a qua me brevitas temporis vindicabit ante paene, quam venerit.' Sed si est tantus dolor, quantus Philoctetae? 'Bene plane magnus mihi quidem videtur, sed tamen non summus; nihil enim dolet nisi pes; possunt oculi, potest caput, latera, pulmones, possunt omnia. Longe igitur abest a summo dolore. Ergo, inquit, dolor diuturnus habet laetitiae plus quam molestiae.' Nunc ego non possum tantum hominem 45
nihil sapere dicere, sed nos ab eo derideri puto. Ego summum dolorem ('summum' autem dico, etiamsi decem atomis est maior alius) non continuo esse dico brevem multosque possum bonos viros nominare, qui complures annos doloribus podagrae crucientur maximis. Sed homo catus numquam terminat nec magnitudinis nec diuturnitatis modum, ut sciam, quid summum dicat in dolore, quid breve in tempore. Omittamus hunc igitur nihil prorsus dicentem cogamusque confiteri non esse ab eo doloris remedia quaerenda, qui dolorem malorum omnium

maxumum dixerit, quamvis idem forticulum se in torminibus et in stranguria sua praebeat. Aliunde igitur est quaerenda medicina, et maxime quidem, si, quid maxime consentaneum sit, quaerimus, ab iis, quibus, quod honestum sit, summum bonum, quod turpe, summum videtur malum. His tu praesentibus gemere et iactare te non audebis profecto; loquetur enim eorum voce Virtus ipsa tecum:

20 46 Tune, cum pueros Lacedaemone, adulescentis Olympiae, barbaros in harena videris excipientis gravissimas plagas et ferentis silentio, si te forte dolor aliquis pervellerit, exclamabis ut mulier, non constanter et sedate feres? — Fieri non potest; natura non patitur. — Audio. Pueri ferunt gloria ducti, ferunt pudore alii, multi metu, et tamen veremur, ut hoc, quod a tam multis et quod tot locis perferatur, natura patiatur? Illa vero non modo patitur, verum etiam postulat; nihil enim habet praestantius, nihil, quod magis expetat quam honestatem, quam laudem, quam dignitatem, quam decus. Hisce ego pluribus nominibus unam rem declarari volo, sed utor, ut quam maxime significem, pluribus. Volo autem dicere illud homini longe optumum esse, quod ipsum sit optandum per se, a virtute profectum vel in ipsa virtute situm, sua sponte laudabile, quod quidem citius dixerim solum quam non summum bonum. Atque ut haec de honesto, sic de turpi contraria, nihil tam taetrum, nihil tam aspernandum, nihil homine indignius.

47 Quod si tibi persuasum est (principio enim dixisti plus in dedecore mali tibi videri quam in dolore), reliquum est, ut tute tibi imperes; quamquam hoc nescio quo modo dicitur, quasi duo simus, ut alter imperet,
21 alter pareat; non inscite tamen dicitur. Est enim animus in partis tributus duas, quarum altera rationis est particeps, altera expers. Cum igitur praecipitur, ut nobismet ipsis imperemus, hoc praecipitur, ut ratio

coërceat temeritatem. Est in animis omnium fere natura molle quiddam, demissum, humile, enervatum quodam modo et languidum. Si nihil esset aliud, nihil esset homine deformius; sed praesto est domina omnium et regina ratio, quae conixa per se et progressa longius fit perfecta virtus. Haec ut imperet illi parti animi, quae oboedire debet, id videndum est viro. 'Quonam modo?' inquies. Vel ut dominus 48
servo vel ut imperator militi vel ut parens filio. Si turpissime se illa pars animi geret, quam dixi esse mollem, si se lamentis muliebriter lacrimisque dedet, vinciatur et constringatur amicorum propinquorumque custodiis; saepe enim videmus fractos pudore, qui ratione nulla vincerentur. Ergo hos quidem ut famulos vinclis prope atque custodia, qui autem erunt firmiores nec tamen robustissimi, hos admonitu oportebit ut bonos milites revocatos dignitatem tueri. Non nimis in Niptris ille sapientissimus Graeciae saucius lamentatur vel modice potius:

Pedetémptim, inquit, et sedató nisu,
Ne súccussu arripiát maior
Dolor.

Pacuvius hoc melius quam Sophocles (apud illum 49
enim perquam flebiliter Ulixes lamentatur in volnere); tamen huic leviter gementi illi ipsi, qui ferunt saucium, personae gravitatem intuentes non dubitant dicere:

Tu quóque, Ulixes, quamquám graviter
Cernímus ictum, nimis paéne animo es
Mollí, qui consuetús in armis
Aevom ágere ......

Intellegit poëta prudens ferendi doloris consuetudinem
esse non contemnendam magistram. Atque ille non 50
inmoderate magno in dolore:

Retinéte, tenete! opprímit ulcus;
Nudáte! heu miserum me! éxcrucior.

Incipit labi, deinde ilico desinit:

Operíte, abscedite, iám tandem
Mittíte; nam attrectatu ét quassu
Saevum ámplificatis dolórem.

Videsne, ut obmutuerit non sedatus corporis, sed castigatus animi dolor? Itaque in extremis Niptris alios quoque obiurgat, idque moriens:

Cónqueri fortúnam adversam, nón lamentarí decet.
Íd viri est offícium, fletus múliebri ingenio ádditus.

Huius animi pars illa mollior rationi sic paruit, ut severo imperatori miles pudens.

22 51 In quo vero erit perfecta sapientia (quem adhuc nos quidem vidimus neminem; sed philosophorum sententiis, qualis hic futurus sit, si modo aliquando fuerit, exponitur), is igitur sive ea ratio, quae erit in eo perfecta atque absoluta, sic illi parti imperabit inferiori, ut iustus parens probis filiis; nutu, quod volet, conficiet, nullo labore, nulla molestia; eriget ipse se, suscitabit, instruet, armabit, ut tamquam hosti sic obsistat dolori. Quae sunt ista arma? Contentio, confirmatio sermoque intumus, cum ipse secum:
52 'Cave turpe quicquam, languidum, non virile.' Obversentur species honestae verae; Zeno proponatur Eleates, qui perpessus est omnia potius, quam conscios delendae tyrannidis indicaret; de Anaxarcho Democritio cogitetur, qui cum Cypri in manus Timocreontis regis incidisset, nullum genus supplicii deprecatus est neque recusavit. Calanus Indus, indoctus ac barbarus, in radicibus Caucasi natus, sua voluntate vivus combustus est. Nos, si pes condoluit, si dens [sed fac totum dolere corpus], ferre non possumus. Opinio est enim quaedam effeminata ac levis, nec in dolore magis quam eadem in voluptate, qua cum liquescimus

fluimusque mollitia, apis aculeum sine clamore ferre
non possumus. At vero C. Marius, rusticanus vir, 53
sed plane vir, cum secaretur, ut supra dixi, principio
vetuit se alligari, nec quisquam ante Marium solutus
dicitur esse sectus. Cur ergo postea alii? Valuit
auctoritas. Videsne igitur opinionis esse, non naturae
malum? Et tamen fuisse acrem morsum doloris idem
Marius ostendit; crus enim alterum non praebuit. Ita
et tulit dolorem ut vir et ut homo maiorem ferre
sine causa necessaria noluit. Totum igitur in eo est,
ut tibi imperes. Ostendi autem, quod esset imperandi
genus; atque haec cogitatio, quid patientia, quid for-
titudine, quid magnitudine animi dignissimum sit, non
solum animum comprimit, sed ipsum etiam dolorem
nescio quo pacto mitiorem facit.

Ut enim fit in proelio, ut ignavus miles ac timi- 23 54
dus, simul ac viderit hostem, abiecto scuto fugiat,
quantum possit, ob eamque causam pereat non num-
quam etiam integro corpore, cum ei, qui steterit,
nihil tale evenerit, sic, qui doloris speciem ferre non
possunt, abiciunt se atque ita adflicti et exanimati
iacent; qui autem restiterunt, discedunt saepissime
superiores. Sunt enim quaedam animi similitudines
cum corpore. Ut onera contentis corporibus facilius
feruntur, remissis opprimunt, simillime animus in-
tentione sua depellit pressum omnem ponderum, re-
missione autem sic urgetur, ut se nequeat extollere.
Et, si verum quaerimus, in omnibus officiis per- 55
sequendis animi est adhibenda contentio; ea est sola
officii tamquam custodia. Sed hoc idem in dolore
maxume est providendum, ne quid abiecte, ne quid
timide, ne quid ignave, ne quid serviliter muliebri-
terve faciamus, in primisque refutetur ac reiciatur
Philocteteus ille clamor. Ingemescere non numquam
viro concessum est, idque raro, eiulatus ne mulieri
quidem. Et hic nimirum est fletus, quem duodecim
tabulae in funeribus adhiberi vetuerunt. Nec vero 56

umquam ne ingemescit quidem vir fortis ac sapiens,
nisi forte ut se intendat ad firmitatem, ut in stadio
cursores exclamant, quam maxime possunt. Faciunt
idem, cum exercentur, athletae, pugiles vero, etiam
cum feriunt adversarium, in iactandis caestibus in-
gemescunt, non quod doleant animove succumbant,
sed quia profundenda voce omne corpus intenditur
venitque plaga vehementior.

24 Quid? qui volunt exclamare maius, num sat
habent latera, fauces, linguam intendere, e quibu
eici vocem et fundi videmus? Toto corpore atq
omnibus ungulis, ut dicitur, contentioni vocis adse
57 viunt. Genu mehercule M. Antonium vidi, cum co
tente pro se ipse lege Varia diceret, terram tange
Ut enim balistae lapidum et reliqua tormenta telorum
eo graviores emissiones habent, quo sunt conte
atque adducta vehementius, sic vox, sic cursus,
plaga hoc gravior, quo est missa contentius. Cu
contentionis cum tanta vis sit, si gemitus in dol
ad confirmandum animum valebit, utemur; sin
ille gemitus elamentabilis, si inbecillus, si abiec
si flebilis, ei qui se dederit, vix eum virum dixe
Qui quidem gemitus si levationis aliquid adfe
tamen videremus, quid esset fortis et animosi
cum vero nihil imminuat doloris, cur frustra t
esse volumus? Quid est enim fletu muliebri
58 turpius? Atque hoc praeceptum, quo
datur, patet latius. Omnibus enim rel
dolori, simili contentione ani
exardescit, libido concitatur
fugiendum est, eadem su
quoniam de dolore loqu
ferendum igitur dolorem
proficit toto ...re,
honestum ...mus
cendum
tissimiqu

66

e

i

ie

n

it.

im

am

lae

ius,

for-

tum

nim, 67

s qui

ut vidisset et salutavisset honorificisque verbis prosecutus esset molesteque se dixisset ferre, quod eum non posset audire, at ille: 'Tu vero', inquit, 'potes, nec committam, ut dolor corporis efficiat, ut frustra tantus vir ad me venerit.' Itaque narrabat eum graviter et copiose de hoc ipso, nihil esse bonum, nisi quod esset honestum, cubantem disputavisse, cumque quasi faces ei doloris admoverentur, saepe dixisse: 'Nihil agis, dolor! quamvis sis molestus, numquam te esse confitebor malum.'

26 62 Omninoque omnes clari et nobilitati labores † contemplo fiunt etiam tolerabiles. Videmusne, apud quos eorum ludorum, qui gymnici nominantur, magnus honos sit, nullum ab iis, qui in id certamen descendant, devitari dolorem? apud quos autem venandi et equitandi laus viget, qui hanc petessunt, nullum fugiunt dolorem. Quid de nostris ambitionibus, quid de cupiditate honorum loquar? quae flamma est, per quam non cucurrerint ii, qui haec olim punctis singulis colligebant? Itaque semper Africanus Socraticum Xenophontem in manibus habebat, cuius in primis laudabat illud, quod diceret eosdem labores non aeque gravis esse imperatori et militi, quod ipse honos
63 laborem leviorem faceret imperatorium. Sed tamen hoc evenit, ut in volgus insipientium opinio valeat honestatis, cum ipsam videre non possint. Itaque fama et multitudinis iudicio moventur, cum id honestum putent, quod a plerisque laudetur. Te autem, si in oculis sis multitudinis, tamen eius iudicio stare nolim nec, quod illa putet, idem putare pulcherrimum. Tuo tibi iudicio est utendum; tibi si recta probanti placebis, tum non modo tete viceris, quod paulo ante
64 praecipiebam, sed omnis et omnia. Hoc igitur tibi propone, amplitudinem animi et quasi quandam exaggerationem quam altissimam animi, quae maxime eminet contemnendis et despiciendis doloribus, unam esse omnium rem pulcherrimam, eoque pulchriorem,

si vacet populo neque plausum captans se tamen ipsa delectet. Quin etiam mihi quidem laudabiliora videntur omnia, quae sine venditatione et sine populo teste fiunt, non quo fugiendus sit (omnia enim bene facta in luce se conlocari volunt), sed tamen nullum theatrum virtuti conscientia maius est.

Atque in primis meditemur illud, ut haec patientia 27 65
dolorum, quam saepe iam animi intentione dixi esse firmandam, in omni genere se aequabilem praebeat. Saepe enim multi, qui aut propter victoriae cupiditatem aut propter gloriae aut etiam, ut ius suum et libertatem tenerent, volnera exceperunt fortiter et tulerunt, iidem omissa contentione dolorem morbi ferre non possunt; neque enim illum, quem facile tulerant, ratione aut sapientia tulerant, sed studio potius et gloria. Itaque barbari quidam et inmanes ferro decertare acerrume possunt, aegrotare viriliter non queunt. Graeci autem homines, non satis animosi, prudentes, ut est captus hominum, satis, hostem aspicere non possunt, eidem morbos toleranter atque humane ferunt. At Cimbri et Celtiberi in proeliis exultant, lamentantur in morbo. Nihil enim potest esse aequabile, quod non a certa ratione proficiscatur. Sed cum videas eos, qui aut studio aut opinione du- 66
cantur, in eo persequendo atque adipiscendo dolore non frangi, debeas existimare aut non esse malum dolorem aut, etiamsi, quicquid asperum alienumque natura sit, id appellari placeat malum, tantulum tamen esse, ut a virtute ita obruatur, ut nusquam appareat. Quae meditare, quaeso, dies et noctes. Latius enim manabit haec ratio et aliquanto maiorem locum quam de uno dolore occupabit. Nam si omnia fugiendae turpitudinis adipiscendaeque honestatis causa faciemus, non modo stimulos doloris, sed etiam fulmina fortunae contemnamus licebit, praesertim cum paratum sit illud ex hesterna disputatione perfugium. Ut enim, 67
si cui naviganti, praedones *si* insequantur, deus qui

dixerit: 'Eice te *e* navi; praesto est, qui excipiat, vel delphinus, ut Arionem Methymnaeum, vel equi Pelopis illi Neptunii, qui 'per undas currus suspensos rapuisse' dicuntur, excipient te et, quo velis, perferent', omnem omittat is timorem, sic urguentibus asperis et odiosis doloribus, si tanti sint, ut ferendi non sint, quo sit confugiendum, tu vides.

Haec fere hoc tempore putavi esse dicenda. Sed tu fortasse in sententia permanes.

A. Minime vero, meque biduo duarum rerum, quas maxime timebam, spero liberatum metu.

M. Cras ergo ad clepsydram; sic enim diximus, et tibi hoc video non posse deberi.

A. Ita prorsus, et illud quidem ante meridiem, hoc eodem tempore.

M. Sic faciemus tuisque optumis studiis obsequemur.

M. TULLII CICERONIS
TUSCULANARUM DISPUTATIONUM
AD BRUTUM
LIBER TERTIUS
DE AEGRITUDINE LENIENDA.

ARGUMENTUM.

Prooemium huius libri in laudibus philosophiae versatur, quae cum medicina animi sit eaque in potestate nostra, queritur multum et honoris haberi et temporis tribui medicinae corporis, illam autem contemni et neglegi (cap. 1—3). Deinceps id agitur, ut aegritudinem non cadere in sapientem demonstretur. Praemittuntur argumenta leviora et a verbis Latinorum ducta, qui omnem animi adfectionem rationis lumine carentem insaniam, amentiam, dementiam appellent atque a sapiente removeant (cap. 4, 5). Sequuntur deinde argumenta

Stoicorum breviter astricta (cap. 6—9). Quibus expositis suo more fusius aliquanto ac latius dicit. Probantur philosophorum praecepta fortes quasdam sententias sequentium, Peripateticorum non item perturbationum mediocritates probantium (cap. 10). Apparere autem dicitur non solum omnis aegritudinis, verum ceterarum etiam perturbationum causam esse ab opinione repetendam, et aegritudinis quidem ab opinione magni mali, cuius definitio subicitur eius modi: esse opinionem magni mali praesentis, et recentem quidem opinionem talis mali, ut in eo rectum videatur esse angi (cap. 11). Ex hac definitione in tris partes abit disputatio, quarum prima docet aegritudinem esse ex opinione mali (cap. 12, 13), in qua Epicurum refellit, qui ipsam opinionem esse aegritudinem contendat, et Cyrenaicos, qui non putent valere ad aegritudinem nisi inopinatum malum, quod, quamquam insperata sint graviora et ipsa praemeditatio aegritudinem minuat (cap. 13—15), ut merito reprehendantur Epicurei, qui istam reprehendant (cap. 16) et cogitationes potius ad voluptates traducant corporis, aut quae propter corpus vel recordatione vel spe cogitentur (cap. 17—21), tamen in isto non sint omnia, cum et non opinatorum natura considerata intellegatur, propterea tantum magna videri, quod, quanta sint, considerandi spatium non detur, et quasi culpa contractum omne non provisum malum videatur (cap. 22). Altera pars dolorem voluntarium esse, non in natura rerum ipsa situm, ex eo demonstrat, quod, cum accessit ad opinionem magni mali altera illa opinio, ad officium pertinere aegre ferre, quod acciderit, vehementer augeatur aegritudinis perturbatio (cap. 23 sqq.). Tertia denique hoc argumento a natura rerum aegritudinem removet, quod aegritudo fere non sit nisi e recenti mali opinione, quaeque habeat quandam viriditatem; unde fiat, ut ipse dies vel maxime aegritudini medeatur (cap. 31). Reliqua disputatio versatur in remediis aegritudinis tradendis (cap. 32, 33).

Quidnam esse, Brute, causae putem, cur, cum con- 1 1
stemus ex animo et corpore, corporis curandi tuendique causa quaesita sit ars atque eius utilitas deorum inmortalium inventioni consecrata, animi autem medicina nec tam desiderata sit, ante quam inventa, nec tam culta, posteaquam cognita est, nec tam multis grata et probata, pluribus etiam suspecta et invisa? An quod corporis gravitatem et dolorem animo iudicamus, animi morbum corpore non sen-

timus? Ita fit, ut animus de se ipse tum iudicet, 2 cum id ipsum, quo iudicatur, aegrotet. Quodsi talis nos natura genuisset, ut eam ipsam intueri et perspicere eademque optima duce cursum vitae conficere possemus, haud erat sane, quod quisquam rationem ac doctrinam requireret. Nunc parvulos nobis dedit igniculos, quos celeriter malis moribus opinionibusque depravati sic restinguimus, ut nusquam naturae lumen appareat. Sunt enim ingeniis nostris semina innata virtutum, quae si adolescere liceret, ipsa nos ad beatam vitam natura perduceret. Nunc autem, simul atque editi in lucem et suscepti sumus, in omni continuo pravitate et in summa opinionum perversitate versamur, ut paene cum lacte nutricis errorem suxisse videamur. Cum vero parentibus redditi, dein magistris traditi sumus, tum ita variis inbuimur erroribus, ut vanitati veritas et opinioni confirmatae natura 2 3 ipsa cedat. Accedunt etiam poëtae, qui cum magnam speciem doctrinae sapientiaeque prae se tulerunt, audiuntur, leguntur, ediscuntur et inhaerescunt penitus in mentibus; cum vero eodem quasi maxumus quidam magister populus *accessit* atque omnis undique ad vitia consentiens multitudo, tum plane inficimur opinionum pravitate a naturaque desciscimus, ut nobis optime naturae vim vidisse videantur, qui nihil melius homini, nihil magis expetendum, nihil praestantius honoribus, imperiis, populari gloria iudicaverunt. Ad quam fertur optumus quisque veramque illam honestatem expetens, quam unam natura maxime anquirit, in summa inanitate versatur consectaturque nullam eminentem effigiem virtutis, sed adumbratam imaginem gloriae. Est enim gloria solida quaedam res et expressa, non adumbrata; ea est consentiens laus bonorum, incorrupta vox bene iudicantium de excellenti virtute, ea virtuti resonat tamquam imago. Quae quia recte factorum plerumque comes est, non est bonis 4 viris repudianda. Illa autem, quae se eius imitatricem

esse volt, temeraria atque inconsiderata et plerumque peccatorum vitiorumque laudatrix, fama popularis, simulatione honestatis formam eius puchritudinemque corrumpit. Qua caecitate homines, cum quaedam etiam praeclara cuperent eaque nescirent nec ubi nec qualia essent, funditus alii everterunt suas civitates, alii ipsi occiderunt. Atque hi quidem optuma petentes non tam voluntate quam cursus errore falluntur. Quid? qui pecuniae cupiditate, qui voluptatum libidine feruntur, quorumque ita perturbantur animi, ut non multum absint ab insania, quod insipientibus contingit omnibus, his nullane est adhibenda curatio? utrum quod minus noceant animi aegrotationes quam corporis, an quod corpora curari possint, animorum medicina nulla sit? At et morbi perniciosiores pluresque sunt animi 3 5 quam corporis; hoc enim ipso odiosi sunt, quod ad animum pertinent eumque sollicitant, 'animusque aeger', ut ait Ennius, 'semper errat neque pati neque perpeti potest, cupere numquam desinit.' Quibus duobus morbis, ut omittam alios, aegritudine et cupiditate, qui tandem possunt in corpore esse graviores? Qui vero probari potest, ut sibi mederi animus non possit, cum ipsam medicinam corporis animus invenerit, cumque ad corporum sanationem multum ipsa corpora et natura valeat nec omnes, qui curari se passi sint, continuo etiam convalescant, animi autem, qui se sanari voluerint praeceptisque sapientium paruerint, sine ulla dubitatione sanentur? Est profecto animi medicina, philosophia; cuius auxi- 6 lium non ut in corporis morbis petendum est foris, omnibusque opibus viribus, ut nosmet ipsi nobis mederi possimus, elaborandum est. Quamquam de universa philosophia, quanto opere et expetenda esset et colenda, satis, ut arbitror, dictum est in Hortensio. De maxumis autem rebus nihil fere intermisimus postea nec disputare nec scribere. His autem libris exposita sunt ea, quae a nobis cum familiaribus nostris

in Tusculano erant disputata. Sed quoniam duobus
superioribus de morte et de dolore dictum est, tertius
7 dies disputationis hoc tertium volumen efficiet. Ut
enim in Academiam nostram descendimus inclinato
iam in postmeridianum tempus die, poposci eorum
aliquem, qui aderant, causam disserendi. Tum res
acta sic est:

4 *A.* Videtur mihi cadere in sapientem aegritudo.

M. Num reliquae quoque perturbationes animi, formidines, libidines, iracundiae? Haec enim fere sunt eius modi, quae Graeci πάθη appellant; ego poteram morbos, et id verbum esset e verbo, sed in consuetudinem nostram non caderet. Nam misereri, invidere, gestire, laetari, haec omnia 'morbos' Graeci appellant, motus animi rationi non obtemperantis, nos autem hos eosdem motus concitati animi recte, ut opinor, perturbationes dixerimus, morbos autem non satis usitate, nisi quid aliud tibi videtur.

8 *A.* Mihi vero isto modo.

M. Haecine igitur cadere in sapientem putas?

A. Prorsus existimo.

M. Ne ista gloriosa sapientia non magno aestimanda est, siquidem non multum differt ab insania.

A. Quid? tibi omnisne animi commotio videtur insania?

M. Non mihi quidem soli, sed, id quod admirari saepe soleo, maioribus quoque nostris hoc ita visum intellego multis saeculis ante Socratem, a quo haec omnis, quae est de vita et de moribus, philosophia manavit.

A. Quonam tandem modo?

M. Quia nomen insaniae significat mentis aegro-
tationem et morbum [, id est insanitatem et aegrotum
9 animum, quam appellarunt insaniam. Omnis autem
perturbationes animi morbos philosophi appellant
negantque stultum quemquam his morbis vacare. Qui

autem in morbo sunt, sani non sunt, et omnium insipientium animi in morbo sunt; omnes insipientes igitur insaniunt]. Sanitatem enim animorum positam in tranquillitate quadam constantiaque censebant; his rebus mentem vacuam appellarunt insaniam, propterea quod in perturbato animo sicut in corpore sanitas esse non posset.

Nec minus illud acute, quod animi adfectionem 5 10
lumine mentis carentem nominaverunt amentiam eandemque dementiam. Ex quo intellegendum est eos, qui haec rebus nomina posuerunt, sensisse hoc idem, quod a Socrate acceptum diligenter Stoici retinuerunt, omnis insipientes esse non sanos. Qui est enim animus in aliquo morbo (morbos autem hos perturbatos motus, ut modo dixi, philosophi appellant), non magis est sanus quam id corpus, quod in morbo est. Ita fit, ut sapientia sanitas sit animi, insipientia autem quasi insanitas quaedam, quae est insania eademque dementia; multoque melius haec notata sunt verbis Latinis quam Graecis, quod aliis quoque multis locis reperietur. Sed id alias, nunc, quod
instat. Totum igitur id, quod quaerimus, quid et 11
quale sit, verbi vis ipsa declarat. Eos enim sanos quoniam intellegi necesse est, quorum mens motu quasi morbo perturbata nullo sit, qui contra adfecti sint, hos insanos appellari necesse est. Itaque nihil melius, quam quod est in consuetudine sermonis Latini, cum exisse ex potestate dicimus eos, qui ecfrenati feruntur aut libidine aut iracundia; quamquam ipsa iracundia libidinis est pars; sic enim definitur iracundia: ulciscendi libido. Qui igitur exisse ex potestate dicuntur, idcirco dicuntur, quia non sint in potestate mentis, cui regnum totius animi a natura tributum est. Graeci autem *μανίαν* unde appellent, non facile dixerim; eam tamen ipsam distinguimus nos melius quam illi. Hanc enim insaniam, quae iuncta stultitia patet latius, a furore disiungimus.

Graeci volunt illi quidem, sed parum valent verbo; quem nos furorem, μελαγχολίαν illi vocant; quasi vero atra bili solum mens ac non saepe vel iracundia graviore vel timore vel dolore moveatur; quo genere Athamantem, Alcmaeonem, Aiacem, Orestem furere dicimus. Qui ita sit adfectus, eum dominum esse rerum suarum vetant duodecim tabulae; itaque non est scriptum 'SI INSANUS', sed 'SI FURIOSUS ESCIT'. Stultitiam enim censuerunt constantia, id est sanitate, vacantem posse tamen tueri mediocritatem officiorum et vitae communem cultum atque usitatum; furorem autem esse rati sunt mentis ad omnia caecitatem. Quod cum maius esse videatur quam insania, tamen eius modi est, ut furor in sapientem cadere possit, non possit insania. Sed haec alia quaestio est; nos ad propositum revertamur.

6 12 Cadere, opinor, in sapientem aegritudinem tibi dixisti videri.

A. Et vero ita existimo.

M. Humanum id quidem, quod ita existimas. Non enim silice nati sumus, sed est naturale in animis tenerum quiddam atque molle, quod aegritudine quasi tempestate quatiatur, nec absurde Crantor ille, qui in nostra Academia vel in primis fuit nobilis, 'Minime', inquit, 'adsentior iis, qui istam nescio quam indolentiam magno opere laudant, quae nec potest ulla esse nec debet. Ne aegrotus sim; si, inquit, fuero, sensus adsit, sive secetur quid sive avellatur a corpore. Nam istuc nihil dolere non sine magna mercede contingit inmanitatis in animo, stuporis in cor-
13 pore.' Sed videamus, ne haec oratio sit hominum adsentantium nostrae inbecillitati et indulgentium mollitudini; nos autem audeamus non solum ramos amputare miseriarum, sed omnis radicum fibras evellere. Tamen aliquid relinquetur fortasse; ita sunt altae stirpes stultitiae; sed relinquetur id solum, quod

erit necessarium. Illud quidem sic habeto, nisi sanatus animus sit, quod sine philosophia fieri non potest, finem miseriarum nullum fore. Quam ob rem, quoniam coepimus, tradamus nos ei curandos; sanabimur, si volemus. Et progrediar quidem longius; non enim de aegritudine solum, quamquam id quidem primum, sed de omni animi, ut ego posui, perturbatione, morbo, ut Graeci volunt, explicabo. Et primo, si placet, Stoicorum more agamus, qui breviter astringere solent argumenta; deinde nostro instituto vagabimur.

Qui fortis est, idem est fidens, quoniam confi- 7 14
dens mala consuetudine loquendi in vitio ponitur, ductum verbum a confidendo, quod laudis est. Qui autem est fidens, is profecto non extimescit; discrepat enim a timendo confidere. Atqui, in quem cadit aegritudo, in eundem timor; quarum enim rerum praesentia sumus in aegritudine, easdem inpendentes et venientes timemus. Ita fit, ut fortitudini aegritudo repugnet. Veri simile est igitur, in quem cadat aegritudo, cadere in eundem timorem et infractionem quidem animi et demissionem. Quae in quem cadunt, in eundem cadit ut serviat, ut victum, si quando, se esse fateatur. Quae qui recipit, recipiat idem necesse est timiditatem et ignaviam. Non cadunt autem haec in virum fortem; igitur ne aegritudo quidem. At nemo sapiens nisi fortis; non cadet ergo in sapientem
aegritudo. Praeterea necesse est, qui fortis sit, eundem 15
esse magni animi; qui magni animi sit, invictum; qui invictus sit, eum res humanas despicere atque infra se positas arbitrari; despicere autem nemo potest eas res, propter quas aegritudine adfici potest; ex quo efficitur fortem virum aegritudine numquam adfici; omnes autem sapientes fortes; non cadit igitur in sapientem aegritudo. Et quem ad modum oculus conturbatus non est probe adfectus ad suum munus fungendum, et reliquae partes totumve corpus statu cum

est motum, deest officio suo et muneri, sic conturbatus animus non est aptus ad exsequendum munus suum. Munus autem animi est ratione bene uti, et sapientis animus ita semper adfectus est, ut ratione optime utatur; numquam igitur est perturbatus. At aegritudo perturbatio est animi; semper igitur ea sapiens vacabit.

8 16 Veri etiam simile illud est, qui sit temperans —
quem Graeci σώφρονα appellant eamque virtutem
σωφροσύνην vocant, quam soleo equidem tum tem-
perantiam, tum moderationem appellare, non num-
quam etiam modestiam; sed haud scio, an recte ea
virtus frugalitas appellari possit, quod angustius
apud Graecos valet, qui frugi homines χρησίμους
appellant, id est tantum modo utilis; at illud est
latius; omnis enim abstinentia, omnis innocentia (quae
apud Graecos usitatum nomen nullum habet, sed
habere potest ἀβλάβειαν; nam est innocentia adfectio
talis animi, quae noceat nemini) — reliquas etiam
virtutes frugalitas continet. Quae nisi tanta esset, et
si iis angustiis, quibus plerique putant, teneretur,
numquam esset L. Pisonis cognomen tanto opere lau-
17 datum. Sed quia, nec qui propter metum praesidium
reliquit, quod est ignaviae, nec qui propter avaritiam
clam depositum non reddidit, quod est iniustitiae, nec
qui propter temeritatem male rem gessit, quod est
stultitiae, frugi appellari solet, eo tris virtutes, for-
titudinem, iustitiam, prudentiam, frugalitas complexa
est (etsi hoc quidem commune est virtutum; omnes
enim inter se nexae et iugatae sunt); reliqua igitur
est, quarta virtus ut sit, ipsa frugalitas. Eius enim
videtur esse proprium motus animi adpetentis regere
et sedare semperque adversantem libidini moderatam
in omni re servare constantiam; cui contrarium vitium
18 nequitia dicitur. Frugalitas, ut opinor, a fruge,
qua nihil melius e terra, nequitia ab eo (etsi erit
hoc fortasse durius, sed temptemus; lusisse putemur,

si nihil sit) ab eo, quod nequicquam est in tali
homine, ex quo idem nihili dicitur. Qui sit frugi
igitur vel, si mavis, moderatus et temperans, eum
necesse est esse constantem; qui autem constans,
quietum; qui quietus, perturbatione omni vacuum,
ergo etiam aegritudine. Et sunt illa sapientis; aberit
igitur a sapiente aegritudo.

Itaque non inscite Heracleotes Dionysius ad ea 9
disputat, quae apud Homerum Achilles queritur hoc,
ut opinor, modo:

Corque meum penitus turgescit tristibus iris,
Cum decore atque omni me orbatum laude recordor.

Num manus adfecta recte est, cum in tumore est, aut 19
num aliud quodpiam membrum tumidum ac turgidum
non vitiose se habet? Sic igitur inflatus et tumens
animus in vitio est. Sapientis autem animus semper
vacat vitio, numquam turgescit, numquam tumet; at
iratus animus eius modi est; numquam igitur sapiens
irascitur; nam si irascitur, etiam concupiscit; proprium
est enim irati cupere, a quo laesus videatur, ei quam
maxumum dolorem inurere; qui autem id concupierit,
eum necesse est, si id consecutus sit, magno opere
laetari, ex quo fit, ut alieno malo gaudeat; quod
quoniam non cadit in sapientem, ne ut irascatur qui-
dem cadit. Sin autem caderet in sapientem aegritudo,
caderet etiam iracundia; qua quoniam vacat, aegri-
tudine etiam vacabit. Etenim si sapiens in aegritu- 20
dinem incidere posset, posset etiam in misericordiam,
posset in invidentiam. Non dixi invidiam, quae
tum est, cum invidetur; ab invidendo autem invi-
dentia recte dici potest, ut effugiamus ambiguum
nomen invidiae, quod verbum ductum est a nimis in-
tuendo fortunam alterius, ut est in Melanippo:

Quísnam florem líberum invidít meum?

Male Latine videtur, sed praeclare Accius; ut enim 'videre', sic 'invidere florem' rectius quam 'flori.' Nos consuetudine prohibemur; poëta ius suum tenuit
10 21 et dixit audacius. Cadit igitur in eundem et misereri et invidere. Nam qui dolet rebus alicuius adversis, idem alicuius etiam secundis dolet, ut Theophrastus interitum deplorans Callisthenis, sodalis sui, rebus Alexandri prosperis angitur, itaque dicit Callisthenem incidisse in hominem summa potentia summaque fortuna, sed ignarum, quem ad modum rebus secundis uti conveniret. Atqui, quem ad modum misericordia aegritudo est ex alterius rebus adversis, sic invidentia aegritudo est ex alterius rebus secundis. In quem igitur cadit misereri, in eundem etiam invidere; non cadit autem invidere in sapientem; ergo ne misereri quidem. Quodsi aegre ferre sapiens soleret, misereri etiam soleret. Abest ergo a sapiente aegritudo.

22 Haec sic dicuntur a Stoicis concluduntur que contortius. Sed latius aliquanto dicenda sunt et diffusius, sententiis tamen utendum eorum potissimum, qui maxime forti et, ut ita dicam, virili utuntur ratione atque sententia. Nam Peripatetici, familiares nostri, quibus nihil est uberius, nihil eruditius, nihil gravius, mediocritates vel perturbationum vel morborum animi mihi non sane probant. Omne enim malum, etiam mediocre, malum est; nos autem id agimus, ut id in sapiente nullum sit omnino. Nam ut corpus, etiamsi mediocriter aegrum est, sanum non est, sic in animo ista mediocritas caret sanitate. Itaque praeclare nostri, ut alia multa, molestiam, sollicitudinem, angorem propter similitudinem corporum aegrorum aegritu-
23 dinem nominaverunt. Hoc propemodum verbo Graeci omnem animi perturbationem appellant; vocant enim πάθος, id est morbum, quicumque est motus in animo turbidus. Nos melius; aegris enim corporibus simillima animi est aegritudo; at non similis aegrotationis est libido, non inmoderata laetitia, quae est voluptas

animi elata et gestiens. Ipse etiam metus non est morbi admodum similis, quamquam aegritudini est finitimus, sed proprie, ut aegrotatio in corpore, sic aegritudo in animo nomen habet non seiunctum a dolore. Doloris huius igitur origo nobis explicanda est, id est causa efficiens aegritudinem in animo tamquam aegrotationem in corpore. Nam ut medici causa morbi inventa curationem esse inventam putant, sic nos causa aegritudinis reperta medendi facultatem reperiemus.

11
24
Est igitur causa omnis in opinione, nec vero aegritudinis solum, sed etiam reliquarum omnium perturbationum, quae sunt genere quattuor, partibus plures. Nam cum omnis perturbatio sit animi motus vel rationis expers vel rationem aspernans vel rationi non oboediens, isque motus aut boni aut mali opinione citetur bifariam, quattuor perturbationes aequaliter distributae sunt. Nam duae sunt ex opinione boni, quarum altera, *voluptas gestiens*, id est praeter modum elata laetitia, opinione praesentis magni alicuius boni, altera, quae est inmoderata adpetitio opinati magni boni rationi non obtemperans, vel *cupiditas* recte vel *libido* dici potest. Ergo haec duo 25 genera, voluptas gestiens et libido, bonorum opinione turbantur, ut duo reliqua, metus et aegritudo, malorum. Nam et *metus* opinio magni mali inpendentis et *aegritudo* est opinio magni mali praesentis, et quidem recens opinio talis mali, ut in eo rectum videatur esse angi, id autem est, ut is, qui doleat, oportere opinetur se dolere. His autem perturbationibus, quas in vitam hominum stultitia quasi quasdam furias inmittit atque incitat, omnibus viribus atque opibus repugnandum est, si volumus hoc, quod datum est vitae, tranquille placideque traducere. Sed cetera alias; nunc aegritudinem, si possumus, depellamus. Id enim sit propositum, quandoquidem eam tu videri tibi in sapientem cadere dixisti, quod ego nullo modo

existimo; taetra enim res est, misera, detestabilis, omni contentione, velis, ut ita dicam, remisque fu-
12 26 gienda. Qualis enim tibi ille videtur

Tántalo prognátus, Pelope nátus, qui quondam á socru
Oénomao rege Híppodameam ráptis nanctust núptiis?

Iovis iste quidem pronepos. Tamne ergo abiectus tamque fractus?

Nolíte, inquit, hospités ad me adíre! Ilico ístic,
Ne cóntagió mea bonís umbrave óbsit.
. . tanta vís sceleris ín corpore haéret.

Tu te, Thyesta, damnabis orbabisque luce propter vim sceleris alieni? Quid? illum filium Solis nonne patris ipsius luce indignum putas?

Refúgere oculi, córpus macie extábuit,
Lacrimaé peredere úmore exsanguís genas,
Situm ínter oris bárba paedore hórrida
Intónsa infuscat péctus inluvié scabrum.

Haec mala, o stultissime Aeeta, ipse tibi addidisti; non inerant in iis, quae tibi casus invexerat, et quidem inveterato malo, cum tumor animi resedisset (est autem aegritudo, ut docebo, in opinione mali recenti); sed maeres videlicet regni desiderio, non filiae. Illam enim oderas, et iure fortasse; regno non aequo animo carebas. Est autem inpudens luctus maerore se con-
27 ficientis, quod imperare non liceat liberis. Dionysius quidem tyrannus Syracusis expulsus Corinthi pueros docebat; usque eo imperio carere non poterat. Tarquinio vero quid inpudentius, qui bellum gereret cum iis, qui eius non tulerant superbiam? Is cum restitui in regnum nec Veientium nec Latinorum armis potuisset, Cumas contulisse se dicitur inque ea urbe senio et aegritudine esse confectus.

Hoc tu igitur censes sapienti accidere posse, ut 13 aegritudine opprimatur, id est miseria? Nam cum omnis perturbatio miseria est, tum carnificina est aegritudo. Habet ardorem libido, levitatem laetitia gestiens, humilitatem metus, sed aegritudo maiora quaedam, tabem, cruciatum, adflictationem, foeditatem, lacerat, exest animum planeque conficit. Hanc nisi exuimus sic, ut abiciamus, miseria carere non possumus.

Atque hoc quidem perspicuum est, tum aegritu- 28 dinem existere, cum quid ita visum sit, ut magnum quoddam malum adesse et urgere videatur. Epicuro autem placet opinionem mali aegritudinem esse natura, ut, quicumque intueatur in aliquod maius malum, si id sibi accidisse opinetur, sit continuo in aegritudine. Cyrenaici non omni malo aegritudinem effici censent, sed insperato et necopinato malo. Est id quidem non mediocre ad aegritudinem augendam; videntur enim omnia repentina graviora. Ex hoc et illa iure laudantur:

Égo cum genui, túm morituros scívi et ei rei sústuli.
Praéterea ad Troiám cum misi ob défendendam Graéciam,
Scíbam me in mortíferum bellum, nón in epulas míttere.

Haec igitur praemeditatio futurorum malorum lenit 14 29 eorum adventum, quae venientia longe ante videris. Itaque apud Euripiden a Theseo dicta laudantur; licet enim, ut saepe facimus, in Latinum illa convertere:

Nam qui haéc audita a dócto meminissém viro,
Futúras mecum cómmentabar míserias,
Aut mórtem acerbam aut éxili maestám fugam
Aut sémper aliquam mólem meditabár mali,
Ut, sí qua invecta díritas casú foret,
Ne me ínparatum cúra lacerarét repens.

30 Quod autem Theseus a docto se audisse dicit, id de se ipso loquitur Euripides. Fuerat enim auditor Anaxagorae, quem ferunt nuntiata morte filii dixisse: 'Sciebam me genuisse mortalem.' Quae vox declarat iis esse haec acerba, quibus non fuerint cogitata. Ergo id quidem non dubium, quin omnia, quae mala putentur, sint inprovisa graviora. Itaque quamquam non haec una res efficit maximam aegritudinem, tamen, quoniam multum potest provisio animi et praeparatio ad minuendum dolorem, sint semper omnia homini humana meditata. Et nimirum haec est illa praestans et divina sapientia, et perceptas penitus et pertractatas res humanas habere, nihil admirari, cum acciderit, nihil, ante quam evenerit, non evenire posse arbitrari.

Quam ob rem ómnis, cum secúndae res sunt máxume, tum máxume
Meditári secum opórtet, quo pacto ádversam aerumnám ferant.
Perícla, damna péregre rediens sémper secum cógitet
Aut fíli peccatum aút uxoris mórtem aut morbum fíliae,
Commúnia esse haec, né quid horum umquam áccidat animó novum;
Quicquíd praeter spem evéniat, omne id députare esse ín lucro.

15
31 Ergo hoc Terentius a philosophia sumptum cum tam commode dixerit, nos, e quorum fontibus id haustum est, non et dicemus hoc melius et constantius sentiemus? Hic est enim ille voltus semper idem, quem dicitur Xanthippe praedicare solita in viro suo fuisse [Socrate], eodem semper se vidisse exeuntem illum domo et revertentem. Nec vero ea frons erat, quae M. Crassi illius veteris, quem semel ait in omni vita risisse Lucilius, sed tranquilla et serena; sic enim

accepimus. Iure autem erat semper idem voltus, cum
mentis, a qua is fingitur, nulla fieret mutatio. Quare
accipio equidem a Cyrenaicis haec arma contra casus
et eventus, quibus eorum advenientes impetus diuturna
praemeditatione frangantur, simulque iudico malum
illud opinionis esse, non naturae; si enim in re esset,
cur fierent provisa leviora? Sed est, isdem de rebus 32
quod dici possit subtilius, si prius Epicuri sententiam
viderimus, qui censet necesse esse omnis in aegri-
tudine esse, qui se in malis esse arbitrentur, sive illa
ante provisa et expectata sint sive inveteraverint.
Nam neque vetustate minui mala nec fieri praemedi-
tata leviora, stultamque etiam esse meditationem fu-
turi mali aut fortasse ne futuri quidem; satis esse
odiosum malum omne, cum venisset; qui autem semper
cogitavisset accidere posse aliquid adversi, ei fieri
illud sempiternum malum; si vero ne futurum quidem
sit, frustra suscipi miseriam voluntariam; ita semper
angi aut accipiendo aut cogitando malo. Levationem 33
autem aegritudinis in duabus rebus ponit, avocatione
a cogitanda molestia et revocatione ad contemplandas
voluptates. Parere enim censet animum rationi posse
et, quo illa ducat, sequi. Vetat igitur ratio intueri
molestias, abstrahit ab acerbis cogitationibus, hebetem
facit aciem ad miserias contemplandas; a quibus cum
cecinit receptui, inpellit rursum et incitat ad con-
spiciendas totaque mente contrectandas varias volup-
tates, quibus ille et praeteritarum memoria et spe
consequentium sapientis vitam refertam putat. Haec
nostro more nos diximus, Epicurii dicunt suo. Sed
quae dicant, videamus, quo modo, neglegamus.

Principio male reprehendunt praemeditationem 16 34
rerum futurarum. Nihil est enim, quod tam obtundat
elevetque aegritudinem quam perpetua in omni vita
cogitatio nihil esse, quod non accidere possit, quam
meditatio condicionis humanae, quam vitae lex com-
mentatioque parendi, quae non hoc adfert, ut semper

maereamus, sed ut numquam. Neque enim, qui rerum naturam, qui vitae varietatem, qui inbecillitatem generis humani cogitat, maeret, cum haec cogitat, sed tum vel maxime sapientiae fungitur munere. Utrumque enim consequitur, ut et considerandis rebus humanis proprio philosophiae fruatur officio et adversis casibus triplici consolatione sanetur, primum quod posse accidere diu cogitavit, quae cogitatio una maxime molestias omnis extenuat et diluit, deinde quod humana *humane* ferenda intellegit, postremo quod videt malum nullum esse nisi culpam, culpam autem nullam esse, cum id, quod ab homine non
35 potuerit praestari, evenerit. Nam revocatio illa, quam adfert, cum a contuendis nos malis avocat, nulla est. Non est enim in nostra potestate fodicantibus iis rebus, quas malas esse opinemur, dissimulatio vel oblivio; lacerant, vexant, stimulos admovent, ignis adhibent, respirare non sinunt. Et tu oblivisci iubes, quod contra naturam est, qui, *quod* a natura datum est, auxilium extorqueas inveterati doloris? Est enim tarda illa quidem medicina, sed tamen magna, quam adfert longinquitas et dies. Iubes me bona cogitare, oblivisci malorum. Diceres aliquid, et magno quidem philosopho dignum, si ea bona esse sentires, quae essent homine dignissima.

17 36 Pythagoras mihi si diceret aut Socrates aut Plato: 'Quid iaces aut quid maeres aut cur succumbis cedisque fortunae? quae pervellere te forsitan potuerit et pungere, non potuit certe vires frangere. Magna vis est in virtutibus; eas excita, si forte dormiunt; iam tibi aderit princeps fortitudo, quae te animo tanto esse coget, ut omnia, quae possint homini evenire, contemnas et pro nihilo putes; aderit temperantia, quae est eadem moderatio, a me quidem paulo ante appellata frugalitas, quae te turpiter et nequiter facere nihil patietur. Quid est autem nequius aut turpius ecfeminato viro? Ne iustitia quidem sinet te ista

facere, cui minimum esse videtur in hac causa loci, quae tamen ita dicet dupliciter esse te iniustum, cum et alienum adpetas, qui mortalis natus condicionem postules inmortalium et graviter feras te, quod utendum acceperis, reddidisse. Prudentiae vero quid re- 37
spondebis docenti virtutem sese esse contentam, quo modo ad bene vivendum, sic etiam ad beate? Quae si extrinsecus religata pendeat et non et oriatur a se et rursus ad se revertatur et omnia sua complexa nihil quaerat aliunde, non intellego, cur aut verbis tam vehementer ornanda aut re tantopere expetenda videatur.' Ad haec bona me si revocas, Epicure, pareo, sequor, utor te ipso duce, obliviscor etiam malorum, ut iubes, eoque facilius, quod ea ne in malis quidem ponenda censeo. Sed traducis cogitationes meas ad voluptates. Quas? Corporis, credo, aut quae propter corpus vel recordatione vel spe cogitentur. Num quid est aliud? rectene interpretor sententiam tuam? Solent enim isti negare nos intellegere, quid dicat Epicurus. Hoc dicit, et hoc ille 38
acriculus me audiente Athenis senex Zeno, istorum acutissimus, contendere et magna voce dicere solebat, eum esse beatum, qui praesentibus voluptatibus frueretur confideretque se fruiturum aut in omni aut in magna parte vitae dolore non interveniente aut, si interveniret, si summus foret, futurum brevem, sin productior, plus habiturum iucundi quam mali; haec cogitantem fore beatum, praesertim *si* et ante perceptis bonis contentus esset *et* nec mortem nec deos extimesceret. Habes formam Epicuri vitae beatae verbis Zenonis expressam, nihil ut possit negari.

Quid ergo? huiusne vitae propositio et cogitatio 18 39
aut Thyestem levare poterit aut Aeetam, de quo paulo ante dixi, aut Telamonem pulsum patria exulantem atque egentem? in quo haec admiratio fiebat:

Hícine est ille Télamon, modo quem glória
ad caelum éxtulit,

Quem áspectabant, cuíus ób os Graii óra obvertebánt sua?

40 Quodsi cui, ut ait idem,

simul ánimus cum re cóncidit,

a gravibus illis antiquis philosophis petenda medicina est, non ab his voluptariis. Quam enim isti bonorum copiam dicunt? Fac sane esse summum bonum non dolere (quamquam id non vocatur voluptas, sed non necesse est nunc omnia); idne est, quo traducti luctum levemus? Sit sane summum malum dolere; in eo igitur qui non est, si malo careat, continuone fruitur
41 summo bono? Quid tergiversamur, Epicure, nec fatemur eam nos dicere voluptatem, quam tu idem, cum os perfricuisti, soles dicere? Sunt haec tua verba necne? In eo quidem libro, qui continet omnem disciplinam tuam, (fungar enim iam interpretis munere, ne quis me putet fingere) dicis haec: 'Nec equidem habeo, quod intellegam bonum illud, detrahens eas voluptates, quae sapore percipiuntur, detrahens eas, quae auditu et cantibus, detrahens eas etiam, quae ex formis percipiuntur oculis, suavis motiones, sive quae aliae voluptates in toto homine gignuntur quolibet sensu; nec vero ita dici potest, mentis laetitiam solam esse in bonis. Laetantem enim mentem ita novi: spe eorum omnium, quae supra dixi, fore ut natura iis potiens
42 dolore careat.' Atque haec quidem his verbis, quivis ut intellegat, quam voluptatem norit Epicurus. Deinde paulo infra: 'Saepe quaesivi', inquit, 'ex iis, qui appellabantur sapientes, quid haberent, quod in bonis relinquerent, si illa detraxissent, nisi si vellent voces inanis fundere; nihil ab iis potui cognoscere. Qui si virtutes ebullire volent et sapientias, nihil aliud dicent nisi eam viam, qua efficiantur eae volup-

tates, quas supra dixi.' Quae sequuntur, in eadem sententia sunt, totusque liber, qui est de summo bono, refertus *est* et verbis et sententiis talibus. Ad hancine 43
igitur vitam Telamonem illum revocabis, ut leves aegritudinem, et, si quem tuorum adflictum maerore videris, huic acupenserem potius quam aliquem Socraticum libellum dabis? hydrauli hortabere ut audiat voces potius quam Platonis? expones, quae spectet, florida et varia? fasciculum ad naris admovebis? incendes odores et sertis redimiri iubebis et rosa? Si vero aliquid etiam —, tum plane luctum omnem absterseris.

Haec Epicuro confitenda sunt aut ea, quae modo 19 44
expressa ad verbum dixi, tollenda de libro vel totus liber potius abiciundus; est enim confertus voluptatibus. Quaerendum igitur, quem ad modum aegritudine privemus eum, qui ita dicat:

...pol míhi fortuna mágis nunc defit quám genus.
Námque regnum súppetebat mi, út scias, quanto é loco,
Quántis opibus, quíbus de rebus lápsa fortuna óccidat.

Quid? huic calix mulsi impingendus est, ut plorare desinat, aut aliquid eius modi? Ecce tibi ex altera parte ab eodem poëta:

Ex ópibus summis ópis egens, Hectór, tuae.

Huic subvenire debemus; quaerit enim auxilium:

Quíd petam praésidi aut éxequar quóve nunc
Aúxilio † exili aút fuga fréta sim?
Árce et urbe órba sum. Quo áccidam? quo ápplicem?
Cuí nec arae pátriae domi stant, fráctae et disiectaé iacent,

Fána flamma déflagrata, tósti alti stant párietes
Déformati atque ábiete crispa....

Scitis, quae sequantur, et illa in primis:

O páter, o patria, o Príami domus,
Saeptum áltisono cardíne templum!
Vidi égo te astante ope bárbarica
Tectís caelatis, láqueatis,
Auro, ébore instructam régifice.

45 O poëtam egregium! quamquam ab his cantoribus Euphorionis contemnitur. Sentit omnia repentina et necopinata esse graviora. Exaggeratis igitur regiis opibus, quae videbantur sempiternae fore, quid adiungit?

Haec ómnia vidi inflámmari,
Priamó vi vitam evítari,
Iovis áram sanguine túrpari.

46 Praeclarum carmen! Est enim et rebus et verbis et modis lugubre. Eripiamus huic aegritudinem. Quo modo! Conlocemus in culcita plumea, psaltriam adducamus, hedychri incendamus scutellam, dulciculae potionis aliquid videamus et cibi. Haec tandem bona sunt, quibus aegritudines gravissimae detrahantur; tu enim paulo ante ne intellegere quidem te alia ulla dicebas. Revocari igitur oportere a maerore ad cogitationem bonorum conveniret mihi cum Epicuro, si, quid esset bonum, conveniret.

20 Dicet aliquis: Quid ergo? tu Epicurum existimas ista voluisse, aut libidinosas eius fuisse sententias? Ego vero minime; video enim ab eo dici multa severe, multa praeclare. Itaque, ut saepe dixi, de acumine agitur eius, non de moribus; quamvis spernat voluptates eas, quas modo laudavit, ego tamen meminero, quod videatur eï summum bonum. Non enim verbo solum posuit voluptatem, sed explanavit, quid diceret.

'Saporem', inquit, 'et corporum complexum et ludos atque cantus et formas eas, quibus oculi iucunde moveantur.' Num fingo, num mentior? Cupio refelli. Quid enim laboro, nisi ut veritas in omni quaestione explicetur? At idem ait non crescere 47 voluptatem dolore detracto, summamque voluptatem *esse* nihil dolere. Paucis verbis tria magna peccata. Unum, quod secum ipse pugnat; modo enim ne suspicari quidem se quicquam bonum, nisi sensus quasi titillarentur voluptate; nunc autem summam voluptatem esse dolore carere. Potestne magis secum ipse pugnare? Alterum peccatum, quod, cum in natura tria sint, unum gaudere, alterum dolere, tertium nec gaudere nec dolere, hic primum et tertium putat idem esse nec distinguit a non dolendo voluptatem. Tertium peccatum commune cum quibusdam, quod, cum virtus maxime expetatur eiusque adipiscendae causa philosophia quaesita sit, ille a virtute summum bonum separavit. At laudat saepe virtutem. Et qui- 48 dem C. Gracchus, cum largitiones maximas fecisset et effudisset aerarium, verbis tamen defendebat aerarium. Quid verba audiam, cum facta videam? Piso ille Frugi semper contra legem frumentariam dixerat. Is lege lata consularis ad frumentum accipiundum venerat. Animum advertit Gracchus in contione Pisonem stantem; quaerit audiente populo Romano, qui sibi constet, cum ea lege frumentum petat, quam dissuaserit. 'Nolim', inquit, 'mea bona, Gracche, tibi viritim dividere libeat, sed, si facias, partem petam.' Parumne declaravit vir gravis et sapiens lege Sempronia patrimonium publicum dissupari? Lege orationes Gracchi, patronum aerarii esse dices. Negat Epicurus iucunde posse vivi, nisi cum 49 virtute vivatur, negat ullam in sapientem vim esse fortunae, tenuem victum antefert copioso, negat ullum esse tempus, quo sapiens non beatus sit. Omnia philosopho digna, sed cum voluptate pugnantia. — Non

istam dicit voluptatem. — Dicat quamlibet; nempe eam dicit, in qua virtutis nulla pars insit. Age, si voluptatem non intellegimus, ne dolorem quidem? Nego igitur eius esse, qui dolore summum malum metiatur, mentionem facere virtutis.

21 50 Et queruntur quidam Epicurei, viri optimi (nam nullum genus est minus malitiosum), me studiose dicere contra Epicurum. Ita, credo, de honore aut de dignitate contendimus. Mihi summum in animo bonum videtur, illi autem in corpore, mihi in virtute, illi in voluptate. Et illi pugnant, et quidem vicinorum fidem inplorant; multi autem sunt, qui statim convolent. Ego sum is, qui dicam me non laborare; 51 actum habiturum, quod egerint. Quid enim? de bello Punico agitur? de quo ipso cum aliud M. Catoni, aliud L. Lentulo videretur, nulla inter eos concertatio umquam fuit. Hi nimis iracunde agunt, praesertim cum ab iis non sane animosa defendatur sententia, pro qua non in senatu, non in contione, non apud exercitum neque ad censores dicere audeant. Sed cum istis alias, et eo quidem animo, nullum ut certamen instituam, verum dicentibus facile cedam; tantum admonebo, si maxime verum sit ad corpus omnia referre sapientem sive, ut honestius dicam, nihil facere, nisi quod expediat, sive omnia referre ad utilitatem suam, quoniam haec plausibilia non sunt, ut in sinu gaudeant, gloriose loqui desinant.

22 52 Cyrenaicorum restat sententia; qui tum aegritudinem censent existere, si necopinato quid evenerit. Est id quidem magnum, ut supra dixi; etiam Chrysippo ita videri scio, quod provisum ante non sit, id ferire vehementius; sed non sunt in hoc omnia. Quamquam hostium repens adventus magis aliquanto conturbat quam expectatus, et maris subita tempestas quam ante provisa terret navigantes vehementius, et eius modi sunt pleraque. Sed, cum diligenter necopinatorum naturam consideres, nihil aliud reperias

nisi omnia videri subita maiora, et quidem ob duas causas, primum quod, quanta sint, quae accidunt, considerandi spatium non datur, deinde, cum videtur praecaveri potuisse, si provisum esset, quasi culpa contractum malum aegritudinem acriorem facit. Quod 53
ita esse dies declarat, quae procedens ita mitigat, ut isdem malis manentibus non modo leniatur aegritudo, sed in plerisque tollatur. Karthaginienses multi Romae servierunt, Macedones rege Perse capto; vidi etiam in Peloponneso, cum essem adulescens, quosdam Corinthios. Hi poterant omnes eadem illa de Andromacha deplorare:

Haec ómnia vidi . . . . ,

sed iam decantaverant fortasse. Eo enim erant voltu, oratione, omni reliquo motu et statu, ut eos Argivos aut Sicyonios diceres, magisque me moverant Corinthi subito aspectae parietinae quam ipsos Corinthios, quorum animis diuturna cogitatio callum vetustatis obduxerat. Legimus librum Clitomachi, quem ille 54
eversa Karthagine misit consolandi causa ad captivos cives suos; in eo est disputatio scripta Carneadis, quam se ait in commentarium rettulisse. Cum ita positum esset, videri fore in aegritudine sapientem patria capta, quae Carneades contra dixerit, scripta sunt. Tanta igitur calamitatis praesentis adhibetur a philosopho medicina, quanta inveteratae ne desideratur quidem, nec, si aliquot annis post idem ille liber captivis missus esset, volneribus mederetur, sed cicatricibus. Sensim enim et pedetemptim progrediens extenuatur dolor, non quo ipsa res immutari soleat aut possit, sed id, quod ratio debuerat, usus docet, minora esse ea, quae sint visa maiora.

Quid ergo opus est, dicet aliquis, ratione aut 23 55
omnino consolatione illa, qua solemus uti, cum levare dolorem maerentium volumus? hoc enim fere tum habemus in promptu, nihil oportere inopinatum videri;

aut qui tolerabilius feret incommodum, qui cognoverit necesse esse homini tale aliquid accidere? Haec enim oratio de ipsa summa mali nihil detrahit, tantum modo adfert, nihil evenisse, quod non opinandum fuisset. Neque tamen genus id orationis in consolando non valet, sed id haud sciam an plurimum. Ergo ista necopinata non habent tantam vim, ut aegritudo ex iis omnis oriatur; feriunt enim fortasse gravius, non id efficiunt, ut ea, quae accidant, maiora videantur; quia recentia sunt, maiora videntur, non
56 quia repentina. Duplex est igitur ratio veri reperiendi non in iis solum, quae mala, sed in iis etiam, quae bona videntur. Nam aut ipsius rei natura qualis et quanta sit, quaerimus, ut de paupertate non numquam, cuius onus disputando levamus docentes, quam parva et quam pauca sint, quae natura desideret, aut a disputandi subtilitate orationem ad exempla traducimus. Hic Socrates commemoratur, hic Diogenes, hic Caecilianum illud:

Saépe est etiam súb palliolo sórdido sapiéntia.

Cum enim paupertatis una eademque sit vis, quidnam dici potest, quam ob rem C. Fabricio tolerabilis ea
57 fuerit, alii negent se ferre posse? Huic igitur alteri generi similis est ea ratio consolandi, quae docet humana esse, quae acciderint. Non enim id solum continet ea disputatio, ut cognitionem adferat generis humani, sed significat tolerabilia esse, quae et tulerint
24 et ferant ceteri. De paupertate agitur, multi patientes pauperes commemorantur; de contemnendo honore, multi inhonorati proferuntur, et quidem propter id ipsum beatiores, eorumque, qui privatum otium negotiis publicis antetulerunt, nominatim vita laudatur, nec siletur illud potentissimi regis anapaestum, qui laudat senem et fortunatum esse dicit, quod inglorius sit atque ignobilis ad supremum diem perventurus.

Similiter commemorandis exemplis orbitates quoque 58
liberum praedicantur, eorumque, qui gravius ferunt, luctus aliorum exemplis leniuntur; sic perpessio ceterorum facit, ut ea, quae acciderint, multo minora, quam quanta sint existimata, videantur. Ita fit, sensim cogitantibus ut, quantum sit ementita opinio, appareat. Atque hoc idem et Telamo ille declarat:

Égo cum genui ......

et Theseus:

Futúras mecum cómmentabar míserias

et Anaxagoras: 'Sciebam me genuisse mortalem.' Hi enim omnes diu cogitantes de rebus humanis intellegebant eas nequaquam pro opinione volgi esse extimescendas. Et mihi quidem videtur idem fere accidere iis, qui ante meditantur, quod iis, quibus medetur dies, nisi quod ratio quaedam sanat illos, hos ipsa natura intellecto eo, quod rem continet, illud malum, quod opinatum sit esse maxumum, nequaquam esse tantum, ut vitam beatam possit evertere. Hoc igitur efficitur, ut ex illo necopinato plaga 59
maior sit, non, ut illi putant, ut, cum duobus pares casus evenerint, is modo aegritudine adficiatur, cui ille necopinato casus evenerit. Itaque dicuntur non nulli in maerore, cum de hac communi hominum condicione audivissent, ea lege esse nos natos, ut nemo in perpetuum esse posset expers mali, gravius etiam tulisse.

Quocirca Carneades, ut video nostrum scribere 25
Antiochum, reprendere Chrysippum solebat laudantem Euripideum carmen illud:

Mortális nemo est, quém non attingát dolor
Morbúsque; multis súnt humandi líberi,
Rursúm creandi, mórsque est finita ómnibus,
Quae géneri humano angórem nequicquam
ádferunt.

Reddénda terrae est térra, tum vita ómnibus
Meténda, ut fruges. Síc iubet Necéssitas.

60 Negabat genus hoc orationis quicquam omnino ad levandam aegritudinem pertinere. Id enim ipsum dolendum esse dicebat, quod in tam crudelem necessitatem incidissemus; nam illam quidem orationem ex commemoratione alienorum malorum ad malivolos consolandos esse accommodatam. Mihi vero longe videtur secus. Nam et necessitas ferendae condicionis humanae quasi cum deo pugnare prohibet admonetque esse hominem, quae cogitatio magno opere luctum levat, et enumeratio exemplorum, non ut animum malivolorum oblectet, adfertur, sed ut ille, qui maeret, ferundum sibi id censeat, quod videat multos
61 moderate et tranquille tulisse. Omnibus enim modis fulciendi sunt, qui ruunt nec cohaerere possunt propter magnitudinem aegritudinis. Ex quo ipsam aegritudinem λύπην Chrysippus quasi solutionem totius hominis appellatam putat; quae tota poterit evelli explicata, ut principio dixi, causa aegritudinis; est enim nulla alia nisi opinio et iudicium magni praesentis atque urgentis mali. Itaque et dolor corporis, cuius est morsus acerrimus, perfertur spe proposita boni, et acta aetas honeste ac splendide tantam adfert consolationem, ut eos, qui ita vixerint, aut non attingat aegritudo aut perleviter pungat animi dolor.
26 Sed ad hanc opinionem magni mali cum illa etiam opinio accessit, oportere, rectum esse, ad officium pertinere ferre illud aegre, quod acciderit, tum denique
62 efficitur illa gravis aegritudinis perturbatio. Ex hac opinione sunt illa varia et detestabilia genera lugendi, paedores, muliebres lacerationes genarum, pectoris, feminum, capitis percussiones; hinc ille Agamemno Homericus et idem Accianus

Scindéns dolore idéntidem intonsám comam,

in quo facetum illud Bionis, perinde stultissimum

regem in luctu capillum sibi evellere, quasi calvitio maeror levaretur. Sed haec omnia faciunt opinantes 63
ita fieri oportere. Itaque et Aeschines in Demosthenem invehitur, quod is septimo die post filiae mortem hostias immolavisset. At quam rhetorice, quam copiose, quas sententias colligit, quae verba contorquet! ut licere quidvis rhetori intellegas. Quae nemo probaret, nisi insitum illud in animis haberemus, omnis bonos interitu suorum quam gravissime maerere oportere. Ex hoc evenit, ut in animi doloribus alii solitudines captent, ut ait Homerus de Bellerophonte:

Qui miser in campis maerens errabat Aleis
Ipse suum cor edens, hominum vestigia vitans.

Et Nioba fingitur lapidea propter aeternum, credo, in luctu silentium. Hecubam autem putant propter animi acerbitatem quandam et rabiem fingi in canem esse conversam. Sunt autem alii, quos in luctu cum ipsa solitudine loqui saepe delectat, ut illa apud Ennium nutrix:

Cupído cepit míseram nunc me próloqui
Caelo átque terrae Médeai míserias.

Haec omnia recta, vera, debita putantes faciunt in 27 64
dolore, maximeque declaratur hoc quasi officii iudicio fieri, quod, si qui forte, cum se in luctu esse vellent, aliquid fecerunt humanius, aut si hilarius locuti sunt, revocant se rursus ad maestitiam peccatique se insimulant, quod dolere intermiserint. Pueros vero matres et magistri castigare etiam solent, nec verbis solum, sed etiam verberibus, si quid in domestico luctu hilarius ab iis factum est aut dictum, plorare cogunt. Quid? ipsa remissio luctus cum est consecuta intellectumque est nihil profici maerendo, nonne res declarat fuisse totum illud voluntarium? Quid ille 65

Terentianus 'ipse se poeniens', id est *ἑαυτὸν τιμωρούμενος*?

Decrévi tantispér me minus iniúriae,
Chremés, meo gnato fácere, dum fiám miser.

Hic decernit, ut miser sit. Num quis igitur quicquam decernit invitus?

Maló quidem me quóvis dignum députem.

Malo se dignum deputat, nisi miser sit. Vides ergo opinionis esse, non naturae malum. Quid, quos res ipsa lugere prohibet? ut apud Homerum cotidianae neces interitusque multorum sedationem maerendi adferunt, apud quem ita dicitur:

Namque nimis multos atque omni luce cadentis
Cernimus, ut nemo possit maerore vacare.
Quo magis est aequum tumulis mandare peremptos
Firmo animo et luctum lacrimis finire diurnis.

66 Ergo in potestate est abicere dolorem, cum velis, tempori servientem. An est ullum tempus, quoniam quidem res in nostra potestate est, cui non ponendae curae *et* aegritudinis causa serviamus? Constabat eos, qui concidentem volneribus Cn. Pompeium vidissent, cum in illo ipso acerbissimo miserrimoque spectaculo sibi timerent, quod se classe hostium circumfusos viderent, nihil aliud tum egisse, nisi ut remiges hortarentur et ut salutem adipiscerentur fuga; posteaquam Tyrum venissent, tum adflictari lamentarique coepisse. Timor igitur ab his aegritudinem potuit repellere, ratio ab sapienti viro non poterit?

28 Quid est autem, quod plus valeat ad ponendum dolorem, quam cum est intellectum nil profici et frustra esse susceptum? Si igitur deponi potest, etiam non suscipi potest; voluntate igitur et iudicio

suscipi aegritudinem confitendum est. Idque indicatur 67 eorum patientia, qui cum multa sint saepe perpessi, facilius ferunt, quicquid accidit, obduruisseque iam sese contra fortunam arbitrantur, ut ille apud Euripidem:

Si míhi nunc tristis prímum inluxissét dies,
Nec tam aérumnoso návigavissém salo,
Essét dolendi caúsa, ut iniecto éculei
Frenó repente táctu exagitantúr novo;
Sed iám subactus míseriis obtórpui.

Defetigatio igitur miseriarum aegritudines cum faciat leniores, intellegi necesse est non rem ipsam causam atque fontem esse maeroris. Philosophi summi ne- 68 quedum tamen sapientiam consecuti nonne intellegunt in summo se malo esse? Sunt enim insipientes, neque insipientia ullum maius malum est; neque tamen lugent. Quid ita? Quia huic generi malorum non adfingitur illa opinio, rectum esse et aequum et ad officium pertinere aegre ferre, quod sapiens non sis, quod idem adfingimus huic aegritudini, in qua luctus inest, quae omnium maxuma est. Itaque Aristoteles 69 veteres philosophos accusans, qui existimavissent philosophiam suis ingeniis esse perfectam, ait eos aut stultissimos aut gloriosissimos fuisse; sed se videre, quod paucis annis magna accessio facta esset, brevi tempore philosophiam plane absolutam fore. Theophrastus autem moriens accusasse naturam dicitur, quod cervis et cornicibus vitam diuturnam, quorum id nihil interesset, hominibus, quorum maxime interfuisset, tam exiguam vitam dedisset; quorum si aetas potuisset esse longinquior, futurum fuisse ut omnibus perfectis artibus omni doctrina hominum vita erudiretur. Querebatur igitur se tum, cum illa videre coepisset, extingui. Quid? ex ceteris philosophis nonne optumus et gravissumus quisque confitetur multa se ignorare, et multa sibi etiam atque etiam esse discenda? neque tamen, cum se in media stultitia, qua nihil est 70

peius, haerere intellegant, aegritudine premuntur; nulla enim admiscetur opinio officiosi doloris. Quid, qui non putant lugendum viris? qualis fuit Q. Maxumus efferens filium consularem, qualis L. Paulus duobus paucis diebus amissis filiis, qualis M. Cato praetore designato mortuo filio, quales reliqui, quos in
71 Consolatione conlegimus. Quid hos aliud placavit, nisi quod luctum et maerorem esse non putabant viri? Ergo id, quod alii rectum opinantes aegritudini se solent dedere, id hi turpe putantes aegritudinem reppulerunt. Ex quo intellegitur non in natura, sed in opinione esse aegritudinem.

29 Contra dicuntur haec: Quis tam demens, ut sua voluntate maereat? natura adfert dolorem, cui quidem Crantor, inquiunt, vester cedendum putat; premit enim atque instat, nec resisti potest. Itaque Oileus ille apud Sophoclem, qui Telamonem antea de Aiacis morte consolatus esset, is cum audivisset de suo, fractus est. De cuius commutata mente sic dicitur:

Nec véro tanta praéditus sapiéntia
Quisquámst, qui aliorum aerúmnam dictis ádlevans
Non ídem, cum fortúna mutata ímpetum
Convértat, clade súbita frangatúr sua,
Ut ílla ad alios dícta et praecepta éxcidant.

Haec cum disputant, hoc student efficere, naturae obsisti nullo modo posse, et tamen fatentur graviores aegritudines suscipi, quam natura cogat. Quae est igitur amentia? ut nos quoque idem ab illis requira-
72 mus. Sed plures sunt causae suscipiendi doloris. Primum illa opinio mali, quo viso atque persuaso aegritudo insequitur necessario; deinde etiam gratum mortuis se facere, si graviter eos lugeant, arbitrantur. Accedit superstitio muliebris quaedam; existumant enim dis inmortalibus se facilius satis facturos, si eorum plaga perculsi adflictos se et stratos esse fate-

antur. Sed haec inter se quam repugnent, plerique non vident. Laudant enim eos, qui aequo animo moriantur; qui alterius mortem aequo animo ferant, eos putant vituperandos. Quasi fieri ullo modo possit, quod in amatorio sermone dici solet, ut quisquam plus alterum diligat quam se. Praeclarum illud est 73
et, si quaeris, rectum quoque et verum, ut eos, qui nobis carissimi esse debeant, aeque ac nosmet ipsos amemus; ut vero plus, fieri nullo pacto potest. Ne optandum quidem est in amicitia, ut me ille plus quam se, ego illum plus quam me; perturbatio vitae, si ita sit, atque officiorum omnium consequatur.

Sed de hoc alias; nunc illud satis est, non attri- 30
buere ad amissionem amicorum miseriam nostram, ne illos plus, quam ipsi velint, si sentiant, plus certe quam nosmet ipsos diligamus. Nam quod aiunt plerosque consolationibus nihil levari adiunguntque consolatores ipsos confiteri se miseros, cum ad eos impetum suum *fortuna* converterit, utrumque dissolvitur. Sunt enim ista non naturae vitia, sed culpae. Stultitiam autem accusare quamvis copiose licet. Nam et qui non levantur, ipsi *se* ad miseriam invitant, et qui suos casus aliter ferunt, atque ut auctores aliis ipsi fuerunt, non sunt vitiosiores quam fere plerique, qui avari avaros, gloriae cupidos gloriosi reprehendunt. Est enim proprium stultitiae aliorum vitia cernere, oblivisci suorum. Sed nimirum hoc maxumum est 74
experimentum, cum constet aegritudinem vetustate tolli, hanc vim non esse in die positam, sed in cogitatione diuturna. Nam si et eadem res est et idem est homo, qui potest quicquam de dolore mutari, si neque de eo, propter quod dolet, quicquam est mutatum neque de eo, qui dolet? Cogitatio igitur diuturna nihil esse in re mali dolori medetur, non ipsa diuturnitas.

Hic mihi adferunt mediocritates. Quae si naturales 31
sunt, quid opus est consolatione? natura enim ipsa

terminabit modum; sin opinabiles, opinio tota tollatur. Satis dictum esse arbitror aegritudinem esse opinionem mali praesentis, in qua opinione illud insit,
75 ut aegritudinem suscipere oporteat. Additur ad hanc definitionem a Zenone recte, ut illa opinio praesentis mali sit recens. Hoc autem verbum sic interpretantur, ut non tantum illud recens esse velint, quod paulo ante acciderit, sed, quam diu in illo opinato malo vis quaedam insit, ut vigeat et habeat quandam viriditatem, tam diu appelletur recens. Ut Artemisia illa, Mausoli, Cariae regis, uxor, quae nobile illud Halicarnasi fecit sepulcrum, quam diu vixit, vixit in luctu eodemque etiam confecta contabuit. Huic erat illa opinio cotidie recens; quae tum denique non appellatur recens, cum vetustate exaruit.

Haec igitur officia sunt consolantium, tollere aegritudinem funditus aut sedare aut detrahere quam plurumum aut supprimere nec pati manare longius aut
76 ad alia traducere. Sunt qui unum officium consolantis putent malum illud omnino non esse, ut Cleanthi placet; sunt qui non magnum malum, ut Peripatetici; sunt qui abducant a malis ad bona, ut Epicurus; sunt qui satis putent ostendere nihil inopinati accidisse, *ut Cyrenaici.* Chrysippus autem caput esse censet in consolando detrahere illam opinionem maerenti, si se officio fungi putet iusto atque debito. Sunt etiam qui haec omnia genera consolandi colligant (alius enim alio modo movetur), ut fere nos in Consolatione omnia in consolationem unam coniecimus; erat enim in tumore animus, et omnis in eo temptabatur curatio. Sed sumendum tempus est non minus in animorum morbis quam in corporum; ut Prometheus ille Aeschyli, cui cum dictum esset:

Atquí, Prometheu, te hóc tenere exístimo,
Medéri posse rátionem iracúndiae,

respondit:

Siquidém qui tempestívam medicinam ádmovens
Non ádgravescens vólnus inlidát manu.

Erit igitur in consolationibus prima medicina docere 32 77 aut nullum malum esse aut admodum parvum, altera et de communi condicione vitae et proprie, si quid sit de ipsius, qui maereat, disputandum, tertia summam esse stultitiam frustra confici maerore, cum intellegas nil posse profici. Nam Cleanthes quidem sapientem consolatur, qui consolatione non eget. Nihil enim esse malum, quod turpe non sit, si lugenti persuaseris, non tu illi luctum, sed stultitiam detraxeris; alienum autem tempus docendi. Et tamen non satis mihi videtur vidisse hoc Cleanthes, suscipi aliquando aegritudinem posse ex eo ipso, quod esse summum malum [Cleanthes] ipse fateatur. Quid enim dicemus, cum Socrates Alcibiadi persuasisset, ut accepimus, eum nihil hominis esse, nec quicquam inter Alcibiadem summo loco natum et quemvis baiolum interesse, cum se Alcibiades adflictaret lacrimansque Socrati supplex esset, ut sibi virtutem traderet turpitudinemque depelleret, quid dicemus, Cleanthe? num in illa re, quae aegritudine Alcibiadem adficiebat, mali nihil fuisse? Quid? illa Lyconis qualia sunt? qui aegritu- 78 dinem extenuans parvis ait eam rebus moveri, fortunae et corporis incommodis, non animi malis. Quid ergo? illud, quod Alcibiades dolebat, non ex animi malis vitiisque constabat? Ad Epicuri consolationem satis est ante dictum.

Ne illa quidem firmissima consolatio est, quam- 33 79 quam et usitata est et saepe prodest: 'Non tibi hoc soli.' Prodest haec quidem, ut dixi, sed nec semper nec omnibus; sunt enim qui respuant; sed refert, quo modo adhibeatur. Ut enim tulerit quisque eorum, qui sapienter tulerunt, non quo quisque incommodo adfectus sit, praedicandum est. Chrysippi ad veritatem

firmissima est, ad tempus aegritudinis difficilis. Magnum opus est probare maerenti illum suo iudicio et, quod se ita putet oportere facere, maerere. Nimirum igitur, ut in causis non semper utimur eodem statu (sic enim appellamus controversiarum genera), sed ad tempus, ad controversiae naturam, ad personam accommodamus, sic in aegritudine lenienda, quam quisque curationem recipere possit, videndum est.

80 Sed nescio quo pacto ab eo, quod erat a te propositum, aberravit oratio. Tu enim de sapiente quaesieras, cui aut malum videri nullum potest, quod vacet turpitudine, aut ita parvum malum, ut id obruatur sapientia vixque appareat, qui nihil opinione adfingat adsumatque ad aegritudinem, nec id putet esse rectum, se quam maxime excruciari luctuque confici, quo pravius nihil esse possit. Edocuit tamen ratio, ut mihi quidem videtur, cum hoc ipsum proprie non quaereretur hoc tempore, num quod esset malum, nisi quod idem dici turpe posset, tamen ut videremus, quicquid esset in aegritudine mali, id non naturale esse, sed voluntario iudicio et opinionis errore contractum.
81 Tractatum est autem a nobis id genus aegritudinis, quod unum est omnium maxumum, ut eo sublato reliquorum remedia ne magnopere quaerenda arbitraremur.

34 Sunt enim certa, quae de paupertate, certa, quae de vita inhonorata et ingloria dici soleant; separatim certae scholae sunt de exilio, de interitu patriae, de servitute, de debilitate, de caecitate, de omni casu, in quo nomen poni solet calamitatis. Haec Graeci in singulas scholas et in singulos libros dispertiunt; opus enim quaerunt; quamquam plenae disputationes
82 delectationis sunt. Et tamen, ut medici toto corpore curando minimae etiam parti, si condoluit, medentur, sic philosophia cum universam aegritudinem sustulit, *sustulit* etiam, si quis error alicunde extitit, si paupertas momordit, si ignominia pupugit, si quid tene-

brarum obfudit exsilium, aut eorum, quae modo dixi, si quid extitit; etsi singularum rerum sunt propriae consolationes, de quibus audies tu quidem, cum voles. Sed ad eundem fontem revertendum est, aegritudinem omnem procul abesse a sapiente, quod inanis sit, quod frustra suscipiatur, quod non natura exoriatur, sed iudicio, sed opinione, sed quadam invitatione ad dolendum, cum id decreverimus ita fieri oportere.
Hoc detracto, quod totum est voluntarium, aegritudo 83
erit sublata illa maerens, morsus tamen et contractiuncula quaedam animi relinquetur. Hanc dicant sane naturalem, dum aegritudinis nomen absit grave, taetrum, funestum, quod cum sapientia esse atque, ut ita dicam, habitare nullo modo possit. At quae stirpes sunt aegritudinis, quam multae, quam amarae! quae ipso trunco everso omnes eligendae sunt et, si necesse erit, singulis disputationibus. Superest enim nobis hoc, cuicuimodi est, otium. Sed ratio una omnium est aegritudinum, plura nomina. Nam et invidere aegritudinis est et aemulari et obtrectare et misereri et angi, lugere, maerere, aerumna adfici, lamentari, sollicitari, dolere, in molestia esse, adflictari, desperare.
Haec omnia definiunt Stoici, eaque verba, quae dixi, 84
singularum rerum sunt, non, ut videntur, easdem res significant, sed aliquid differunt, quod alio loco fortasse tractabimus. Haec sunt illae fibrae stirpium, quas initio dixi, persequendae et omnes eligendae, ne umquam ulla possit existere. Magnum opus et difficile, quis negat? quid autem praeclarum non idem arduum? sed tamen id se effecturam philosophia profitetur, nos modo curationem eius recipiamus. Verum haec quidem hactenus, cetera, quotienscumque voletis, et hoc loco et aliis parata vobis erunt.

M. TULLII CICERONIS
TUSCULANARUM DISPUTATIONUM
AD M. BRUTUM
LIBER QUARTUS
DE RELIQUIS ANIMI PERTURBATIONIBUS.

ARGUMENTUM.

Cicero de severa vitae disciplina apud priscos Romanos usitata praefatus auditoris sententiam refellere adgreditur 'omni perturbatione posse sapientem vacare' negantis. Primum adfert perturbationis definitionem Stoicam et quattuor eius genera. Perturbationem Zeno, Stoicorum princeps, dixerat aversam a recta ratione naturaeque incongruam animi commotionem. Partes autem perturbationum duae ex bonis opinatis memorantur, laetitia et libido, duae ex malorum errore, aegritudo et metus, iisque singulis perturbationibus suae partes subiciuntur cap. 4—9. Deinde, quo modo ipsa perturbatio ab aegrotatione seu morbo differat, et quae sit in hoc genere animi et corporis similitudo, ostenditur cap. 10—14. Tum secundum institutam quaestionem brevis subicitur demonstratio perturbationem cum sapientia consistere non posse, longa autem disputatio contra Peripateticos, qui perturbationes necessarias esse, naturales utilesque contendunt, nec tollendas sapienti et exstirpandas, sed coërcendas et moderandas statuunt (cap. 15—26). Hanc excipit expositio de perturbationum curatione, eaque diversa pro diversa perturbationum natura. In quattuor autem perturbationibus illis sedandis est ea distincta ratio: Primum utrum ad universam perturbationem, tamquam aegritudinem, laetitiam, an ad singulas, id est formas generibus subiectas, adhibeatur, deinde utrum mali bonive opinio an ipsa omnino perturbatio tollatur. Sed certam et propriam sanationem esse, si doceas ipsas perturbationes per se esse vitiosas nec habere quicquam aut naturale aut necessarium. Alteram autem rationem, quae simul opinionem boni aut mali tollat, esse illam quidem utiliorem, sed raro proficere neque esse ad vulgus adhibendam. Esse etiam ubi adhiberi plane non possit, quod res, quae perturbet animum, re vera sit bona aut mala, ut si quis aegre ferat nihil in se esse virtutis,

nihil animi, nihil officii, nihil honestatis (cap. 27, 28). Reliqua disputatio, quo modo quattuor ista genera tollenda sint, docet (cap. 29—38).

Cum multis locis nostrorum hominum ingenia vir- 1 1
tutesque, Brute, soleo mirari, tum maxime in iis
studiis, quae sero admodum expetita in hanc civi-
tatem e Graecia transtulerunt. Nam cum a primo
urbis ortu regiis institutis, partim etiam legibus
auspicia, caerimoniae, comitia, provocationes, patrum
consilium, equitum peditumque discriptio, tota res
militaris divinitus esset constituta, tum progressio
admirabilis incredibilisque cursus ad omnem excellen-
tiam factus est dominatu regio re publica liberata.
Nec vero hic locus est, ut de moribus institutisque
maiorum et disciplina ac temperatione civitatis lo-
quamur; aliis haec locis satis accurate a nobis dicta
sunt maximeque in iis sex libris, quos de re publica
scripsimus. Hoc autem loco consideranti mihi studia 2
doctrinae multa sane occurrunt, cur ea quoque arces-
sita aliunde neque solum expetita, sed etiam conser-
vata et culta videantur. Erat enim illis paene in
conspectu praestanti sapientia et nobilitate Pytha-
goras, qui fuit in Italia temporibus isdem, quibus
L. Brutus patriam liberavit, praeclarus auctor nobili-
tatis tuae. Pythagorae autem doctrina cum longe
lateque flueret, permanavisse mihi videtur in hanc
civitatem, idque cum coniectura probabile est, tum
quibusdam etiam vestigiis indicatur. Quis enim est,
qui putet, cum floreret in Italia Graecia potentissi-
mis et maximis urbibus, ea quae magna dicta est, in
iisque primum ipsius Pythagorae, deinde postea Pytha-
goreorum tantum nomen esset, nostrorum hominum
ad eorum doctissimas voces aures clausas fuisse?
Quin etiam arbitror propter Pythagoreorum admira- 3
tionem Numam quoque regem Pythagoreum a posteri-
oribus existimatum. Nam cum Pythagorae disciplinam

et instituta cognoscerent regisque eius aequitatem et
sapientiam a maioribus suis accepissent, aetates autem
et tempora ignorarent propter vetustatem, eum, qui
sapientia excelleret, Pythagorae auditorem crediderunt
2 fuisse. Et de coniectura quidem hactenus. Vestigia
autem Pythagoreorum quamquam multa colligi possunt,
paucis tamen utemur, quoniam non id agitur hoc tem-
pore. Nam cum carminibus soliti illi esse dicantur
et praecepta quaedam occultius tradere et mentes suas
a cogitationum intentione cantu fidibusque ad tran-
quillitatem traducere, gravissumus auctor in Origini-
bus dixit Cato morem apud maiores hunc epularum
fuisse, ut deinceps, qui accubarent, canerent ad tibiam
clarorum virorum laudes atque virtutes. Ex quo per-
spicuum est et cantus tum fuisse discriptos vocum
4 sonis et carmina. Quamquam id quidem etiam XII
tabulae declarant, condi iam tum solitum esse carmen;
quod ne liceret fieri ad alterius iniuriam, lege san-
xerunt. Nec vero illud non eruditorum temporum
argumentum est, quod et deorum pulvinaribus et
epulis magistratuum fides praecinunt, quod proprium
eius fuit, de qua loquor, disciplinae. Mihi quidem
etiam Appii Caeci carmen, quod valde Panaetius laudat
epistula quadam, quae est ad Q. Tuberonem, Pytha-
goreum videtur. Multa etiam sunt in nostris institutis
ducta ab illis; quae praetereo, ne ea, quae repperisse
5 ipsi putamur, aliunde didicisse videamur. Sed ut ad
propositum redeat oratio, quam brevi tempore quot
et quanti poëtae, qui autem oratores extiterunt! facile
ut appareat nostros omnia consequi potuisse, simul
ut velle coepissent.

3 Sed de ceteris studiis alio loco et dicemus, si usus
fuerit, et saepe diximus. Sapientiae studium vetus id
quidem in nostris, sed tamen ante Laelii aetatem et
Scipionis non reperio quos appellare possim nominatim.
Quibus adulescentibus Stoicum Diogenen et Academi-
cum Carneadem video ad senatum ab Atheniensibus

missos esse legatos, qui cum rei publicae nullam
umquam partem attigissent essetque eorum alter
Cyrenaeus, alter Babylonius, numquam profecto scholis
essent excitati neque ad illud munus electi, nisi in
quibusdam principibus temporibus illis fuissent studia
doctrinae. Qui cum cetera litteris mandarent, alii ius
civile, alii orationes suas, alii monumenta maiorum,
hanc amplissimam omnium artium, bene vivendi disci-
plinam, vita magis quam litteris persecuti sunt. Ita- 6
que illius verae elegantisque philosophiae, quae ducta
a Socrate in Peripateticis adhuc permansit et idem
alio modo dicentibus Stoicis, cum Academici eorum
controversias disceptarent, nulla fere sunt aut pauca
admodum Latina monumenta sive propter magnitu-
dinem rerum occupationemque hominum, sive etiam
quod imperitis ea probari posse non arbitrabantur,
cum interim illis silentibus C. Amafinius extitit dicens,
cuius libris editis commota multitudo contulit se ad
eam potissimum disciplinam, sive quod erat cognitu
perfacilis, sive quod invitabantur inlecebris blandis
voluptatis, sive etiam, quia nihil erat prolatum melius,
illud, quod erat, tenebant. Post Amafinium autem 7
multi eiusdem aemuli rationis multa cum scripsissent,
Italiam totam occupaverunt, quodque maxumum argu-
mentum est non dici illa subtiliter, quod et tam facile
ediscantur et ab indoctis probentur, id illi firmamen-
tum esse disciplinae putant.

Sed defendat, quod quisque sentit; sunt enim iudicia 4
libera; nos institutum tenebimus nullisque unius disci-
plinae legibus adstricti, quibus in philosophia neces-
sario pareamus, quid sit in quaque re maxime pro-
babile, semper requiremus. Quod cum saepe alias,
tum nuper in Tusculano studiose egimus. Itaque ex-
positis tridui disputationibus quartus dies hoc libro
concluditur. Ut enim in inferiorem ambulationem
descendimus, quod feceramus idem superioribus diebus,
acta res est sic:

8 *M*. Dicat, si quis volt, qua de re disputari velit.

A. Non mihi videtur omni animi perturbatione posse sapiens vacare.

M. Aegritudine quidem hesterna disputatione videbatur, nisi forte temporis causa nobis adsentiebare.

A. Minime vero; nam mihi egregie probata est oratio tua.

M. Non igitur existimas cadere in sapientem aegritudinem?

A. Prorsus non arbitror.

M. Atqui, si ista perturbare animum sapientis non potest, nulla poterit. Quid enim? metusne conturbet? At earum rerum est absentium metus, quarum praesentium est aegritudo. Sublata igitur aegritudine sublatus est metus. Restant duae perturbationes, laetitia gestiens et libido; quae si non cadent in sapientem, semper mens erit tranquilla sapientis.

9 *A*. Sic prorsus intellego.

M. Utrum igitur mavis? statimne nos vela facere an quasi e portu egredientis paululum remigare?

A. Quidnam est istuc? non enim intellego.

5 *M*. Quia Chrysippus et Stoici cum de animi perturbationibus disputant, magnam partem in his partiendis et definiendis occupati sunt, illa eorum perexigua oratio est, qua medeantur animis nec eos turbulentos esse patiantur, Peripatetici autem ad placandos animos multa adferunt, spinas partiendi et definiendi praetermittunt. Quaerebam igitur, utrum panderem vela orationis statim an eam ante paululum dialecticorum remis propellerem.

A. Isto modo vero; erit enim hoc totum, quod quaero, ex utroque perfectius.

10 *M*. Est id quidem rectius; sed post requires, si quid fuerit obscurius.

A. Faciam equidem; tu tamen, ut soles, dices ista ipsa obscura planius, quam dicuntur a Graecis.

M. Enitar equidem, sed intento opus est animo,

ne omnia dilabantur, si unum aliquid effugerit. Quoniam, quae Graeci πάθη vocant, nobis perturbationes appellari magis placet quam morbos, in his explicandis veterem illam equidem Pythagorae primum, dein Platonis discriptionem sequar, qui animum in duas partes dividunt, alteram rationis participem faciunt, alteram expertem; in participe rationis ponunt tranquillitatem, id est placidam quietamque constantiam, in illa altera motus turbidos cum irae, tum cupiditatis, contrarios inimicosque rationi. Sit igitur hic fons; utamur tamen 11
in his perturbationibus discribendis Stoicorum definitionibus et partitionibus, qui mihi videntur in hac quaestione versari acutissime.

Est igitur Zenonis haec definitio, ut *perturbatio* 6
sit, quod πάθος ille dicit, aversa a recta ratione contra naturam animi commotio. Quidam brevius perturbationem esse adpetitum vehementiorem, sed vehementiorem eum volunt esse, qui longius discesserit a naturae constantia. Partes autem perturbationum volunt ex duobus opinatis bonis nasci et ex duobus opinatis malis; ita esse quattuor, ex bonis *libidinem* et *laetitiam*, ut sit laetitia praesentium bonorum, libido futurorum, ex malis *metum* et *aegritudinem* nasci censent, metum futuris, aegritudinem praesentibus; quae enim venientia metuuntur, eadem adficiunt aegritudine instantia. Laetitia autem et libido in bo- 12
norum opinione versantur, cum libido ad id, quod videtur bonum, inlecta et inflammata rapiatur, laetitia ut adepta iam aliquid concupitum ecferatur et gestiat. Natura enim omnes ea, quae bona videntur, sequuntur fugiuntque contraria. Quam ob rem simul obiecta species est cuiuspiam, quod bonum videatur, ad id adipiscendum impellit ipsa natura. Id cum constanter prudenterque fit, eius modi adpetitionem Stoici βούλησιν appellant, nos appellemus *voluntatem*. Eam illi putant in solo esse sapiente, quam sic definiunt: voluntas est, quae quid cum ratione desiderat. Quae

autem *a* ratione aversa incitata est vehementius, ea libido est vel cupiditas effrenata, quae in omnibus
13 stultis invenitur. Itemque cum ita movemur, ut in bono simus aliquo, dupliciter id contingit. Nam cum ratione animus movetur placide atque constanter, tum illud gaudium dicitur; cum autem inaniter et effuse animus exultat, tum illa laetitia gestiens vel nimia dici potest, quam ita definiunt: sine ratione animi elationem. Quoniamque, ut bona natura adpetimus, sic a malis natura declinamus, quae declinatio cum ratione fiet, cautio appelletur, eaque intellegatur in solo esse sapiente; quae autem sine ratione et cum exanimatione humili atque fracta, nominetur metus; est igitur metus *a* ratione aversa cautio. Praesentis
14 autem mali sapientis adfectio nulla est, stultorum aegritudo est, eaque adficiuntur in malis opinatis animosque demittunt et contrahunt rationi non obtemperantes. Itaque haec prima definitio est, ut aegritudo sit animi adversante ratione contractio. Sic quattuor perturbationes sunt, tres constantiae, quoniam aegritudini nulla constantia opponitur.

7 Sed omnes perturbationes iudicio censent fieri et opinione. Itaque eas definiunt pressius, ut intellegatur, non modo quam vitiosae, sed etiam quam in nostra sint potestate. Est ergo aegritudo opinio recens mali praesentis, in quo demitti contrahique animo rectum esse videatur, laetitia opinio recens boni praesentis, in quo ecferri rectum esse videatur, metus opinio impendentis mali, quod intolerabile esse videatur, lubido opinio venturi boni, quod sit ex usu
15 iam praesens esse atque adesse. Sed quae iudicia quasque opiniones perturbationum esse dixi, non in eis perturbationes solum positas esse dicunt, verum illa etiam, quae efficiuntur perturbationibus, ut aegritudo quasi morsum aliquem doloris efficiat, metus recessum quendam animi et fugam, laetitia profusam hilaritatem, lubido effrenatam adpetentiam. Opina-

tionem autem, quam in omnis definitiones superiores
inclusimus, volunt esse inbecillam adsensionem.

Sed singulis perturbationibus partes eiusdem gene- 16
ris plures subiciuntur, ut aegritudini invidentia
(utendum est enim docendi causa verbo minus usitato,
quoniam invidia non in eo, qui invidet, solum dicitur,
sed etiam in eo, cui invidetur), aemulatio, obtrectatio,
misericordia, angor, luctus, maeror, aerumna, dolor,
lamentatio, sollicitudo, molestia, adflictatio, desperatio,
et si quae sunt de genere eodem. Sub metum autem
subiecta sunt pigritia, pudor, terror, timor, pavor,
exanimatio, conturbatio, formido, voluptati mali-
volentia laetans malo alieno, delectatio, iactatio et
similia, lubidini ira, excandescentia, odium, inimicitia,
discordia, indigentia, desiderium et cetera eius modi.

Haec autem definiunt hoc modo: Invidentiam
esse dicunt aegritudinem susceptam propter alterius
res secundas, quae nihil noceant invidenti. Nam si 8 17
qui doleat eius rebus secundis, a quo ipse laedatur,
non recte dicatur invidere, ut si Hectori Agamemno;
qui autem, cui alterius commoda nihil noceant, tamen
eum doleat iis frui, is invideat profecto. Aemulatio
autem dupliciter illa quidem dicitur, ut et in laude
et in vitio nomen hoc sit; nam et imitatio virtutis
aemulatio dicitur (sed ea nihil hoc loco utimur; est
enim laudis), et est aemulatio aegritudo, si eo, quod
concupierit, alius potiatur, ipse careat. Obtrectatio
autem est, ea quam intellegi ζηλοτυπίαν volo, aegri-
tudo ex eo, quod alter quoque potiatur eo, quod ipse 18
concupiverit. Misericordia est aegritudo ex miseria
alterius iniuria laborantis; nemo enim parricidae aut
proditoris supplicio misericordia commovetur; angor
aegritudo premens, luctus aegritudo ex eius, qui carus
fuerit, interitu acerbo, maeror aegritudo flebilis,
aerumna aegritudo laboriosa, dolor aegritudo cru-
cians, lamentatio aegritudo cum eiulatu, sollici-
tudo aegritudo cum cogitatione, molestia aegritudo

permanens, adflictatio aegritudo cum vexatione cor-
poris, desperatio aegritudo sine ulla rerum expec-
tatione meliorum. Quae autem subiecta sunt sub
metum, ea sic definiunt: pigritiam metum conse-
19 quentis laboris, ... terrorem metum concutientem,
ex quo fit, ut pudorem rubor, terrorem pallor et tremor
et dentium crepitus consequatur, timorem metum mali
adpropinquantis, pavorem metum mentem loco mo-
ventem, ex quo illud Ennius:

> Túm pavor sapiéntiam omnem mi éxanimato expéctorat,

exanimationem metum subsequentem et quasi comi-
tem pavoris, conturbationem metum excutientem
cogitata, formidinem metum permanentem.

9
20 Voluptatis autem partes hoc modo discribunt, ut
malivolentia sit voluptas ex malo alterius sine
emolumento suo, delectatio voluptas suavitate audi-
tus animum deleniens; et qualis est haec aurium, tales
sunt et oculorum et tactionum et odorationum et
saporum, quae sunt omnes unius generis ad perfun-
dendum animum tamquam inliquefactae voluptates.
Iactatio est voluptas gestiens et se efferens inso-
21 lentius. Quae autem libidini subiecta sunt, ea sic
definiuntur, ut ira sit libido poeniendi eius, qui vi-
deatur laesisse iniuria, excandescentia autem sit
ira nascens et modo existens, quae θύμωσις Graece
dicitur, odium ira inveterata, inimicitia ira ulci-
scendi tempus observans, diseordia ira acerbior in-
timo animo et corde concepta, indigentia libido in-
explebilis, desiderium libido eius, qui nondum adsit,
videndi. Distinguunt illud etiam, ut libido sit earum
rerum, quae dicuntur de quodam aut quibusdam, quae
κατηγορήματα dialectici appellant, ut habere divitias,
capere honores, indigentia rerum ipsarum sit, ut ho-
22 norum, ut pecuniae. Omnium autem perturbationum
fontem esse dicunt intemperantiam, quae est a tota

mente [a recta ratione] defectio sic aversa a praescriptione rationis, ut nullo modo adpetitiones animi nec regi nec contineri queant. Quem ad modum igitur temperantia sedat adpetitiones et efficit, ut eae rectae rationi pareant, conservatque considerata iudicia mentis, sic huic inimica intemperantia omnem animi statum inflammat, conturbat, incitat, itaque et aegritudines et metus et reliquae perturbationes omnes gignuntur ex ea.

Quem ad modum, cum sanguis corruptus est aut 10 23
pituita redundat aut bilis, in corpore morbi aegrotationesque nascuntur, sic pravarum opinionum conturbatio et ipsarum inter se repugnantia sanitate spoliat animum morbisque perturbat. Ex perturbationibus autem primum morbi conficiuntur, quae vocant illi *νοσήματα*, eaque, quae sunt eis morbis contraria, quae habent ad res certas vitiosam offensionem atque fastidium, deinde aegrotationes, quae appellantur a Stoicis *ἀῤῥωστήματα*, hisque item oppositae contrariae offensiones. Hoc loco nimium operae consumitur a Stoicis, maxime a Chrysippo, dum morbis corporum comparatur morborum animi similitudo. Qua oratione praetermissa minime necessaria ea, quae rem continent, pertractemus. Intellegatur igitur perturbationem 24
iactantibus se opinionibus inconstanter et turbide in motu esse semper; cum autem hic fervor concitatioque animi inveteravit et tamquam in venis medullisque insedit, tum exsistit et morbus et aegrotatio et offensiones eae, quae sunt eis morbis aegrotationibusque contrariae.

Haec, quae dico, cogitatione inter se differunt, re 11
quidem copulata sunt, eaque oriuntur ex libidine et ex laetitia. Nam cum est concupita pecunia nec adhibita continuo ratio quasi quaedam Socratica medicina, quae sanaret eam cupiditatem, permanat in venas et inhaeret in visceribus illud malum, existitque morbus et aegrotatio, quae evelli inveterata non possunt, eique

25 morbo nomen est avaritia; similiterque ceteri morbi, ut gloriae cupiditas, ut mulierositas, ut ita appellem eam, quae Graece φιλογυνία dicitur, ceterique similiter morbi aegrotationesque nascuntur. Quae autem sunt his contraria, ea nasci putantur a metu, ut odium mulierum, quale in μισογύνῳ Atilii est, ut in hominum universum genus, quod accepimus de Timone, qui μισάνθρωπος appellatur, ut inhospitalitas est, quae omnes aegrotationes animi ex quodam metu nascuntur earum rerum, quas fugiunt et
26 oderunt. Definiunt autem animi aegrotationem opinationem vehementem de re non expetenda, tamquam valde expetenda sit, inhaerentem et penitus insitam. Quod autem nascitur ex offensione, ita definiunt: opinionem vehementem de re non fugienda inhaerentem et penitus insitam tamquam fugienda; haec autem opinatio est iudicatio se scire, quod nesciat. Aegrotationi autem talia quaedam subiecta sunt: avaritia, ambitio, mulierositas, pervicacia, ligurritio, vinulentia, cuppedia, et si qua similia. Est autem avaritia opinatio vehemens de pecunia, quasi valde expetenda sit, inhaerens et penitus insita, similisque est eiusdem generis definitio
27 reliquarum. Offensionum autem definitiones sunt eius modi, ut inhospitalitas sit opinio vehemens valde fugiendum esse hospitem, eaque inhaerens et penitus insita, similiterque definitur et mulierum odium, ut Hippolyti, et, ut Timonis, generis humani.

12 Atque ut ad valetudinis similitudinem veniamus eaque conlatione utamur aliquando, sed parcius, quam solent Stoici: ut sunt alii ad alios morbos procliviores (itaque dicimus gravedinosos quosdam, *quosdam* torminosos, non quia iam sint, sed quia saepe), sic alii ad metum, alii ad aliam perturbationem; ex quo in aliis anxietas, unde anxii, in aliis iracundia dicitur, quae ab ira differt, estque aliud iracundum esse, aliud iratum, ut differt anxietas ab angore; neque

enim omnes anxii, qui anguntur aliquando, nec, qui anxii, semper anguntur, ut inter ebrietatem *et ebriositatem* interest, aliudque est amatorem esse, aliud amantem. Atque haec aliorum ad alios morbos proclivitas late patet; nam pertinet ad omnes perturbationes; in multis etiam vitiis apparet, sed nomen 28
res non habet. Ergo et invidi et malivoli [et lividi] et timidi et misericordes, quia proclives ad eas perturbationes, non quia semper, feruntur. Haec igitur proclivitas ad suum quodque genus a similitudine corporis aegrotatio dicatur, dum ea intellegatur ad aegrotandum proclivitas. Sed haec in bonis rebus, quod alii ad alia bona sunt aptiores, *facilitas* nominetur, in malis *proclivitas*, ut significet lapsionem, in neutris habeat superius nomen.

Quo modo autem in corpore est morbus, est aegro- 13
tatio, est vitium, sic in animo. *Morbum* appellant totius corporis corruptionem, *aegrotationem* morbum cum imbecillitate, *vitium*, cum partes corporis inter 29
se dissident, ex quo pravitas membrorum, distortio, deformitas. Itaque illa duo, morbus et aegrotatio, ex totius valetudinis corporis conquassatione et perturbatione gignuntur, vitium autem integra valetudine ipsum ex se cernitur. Sed in animo tantum modo cogitatione possumus morbum ab aegrotatione seiungere; *vitiositas* autem est habitus aut adfectio in tota vita inconstans et a se ipsa dissentiens. Ita fit, ut in altera corruptione opinionum morbus efficiatur et aegrotatio, in altera inconstantia et repugnantia. Non enim omne vitium paris habet dissensiones, ut eorum, qui non longe a sapientia absunt, adfectio est illa quidem discrepans sibi ipsa, dum est insipiens, sed non distorta nec prava. Morbi autem et aegrotationes partes sunt vitiositatis, sed perturbationes sintne eiusdem partes, quaestio est. Vitia enim ad- 30
fectiones sunt manentes, perturbationes autem moventes, ut non possint adfectionum manentium partes

esse. Atque ut in malis attingit animi naturam corporis similitudo, sic in bonis. Sunt enim in corpore praecipua, valetudo, vires, pulchritudo, firmitas, velocitas, sunt item in animo. *Ut* enim corporis temperatio, cum ea congruunt inter se, e quibus constamus, sanitas, sic animi dicitur, cum eius iudicia opinionesque concordant, eaque animi est virtus, quam alii ipsam temperantiam dicunt esse, alii obtemperantem temperantiae praeceptis, et eam subsequentem nec habentem ullam speciem suam, sed, sive hoc sive illud sit, in solo esse sapiente. Est autem quaedam animi sanitas, quae in insipientem etiam cadat, cum
31 curatione medicorum conturbatio mentis aufertur. Et ut corporis est quaedam apta figura membrorum cum coloris quadam suavitate, eaque dicitur pulchritudo, sic in animo opinionum iudiciorumque aequabilitas et constantia cum firmitate quadam et stabilitate virtutem subsequens aut virtutis vim ipsam continens pulchritudo vocatur. Itemque viribus corporis et nervis et efficacitati similes similibus quoque verbis animi vires nominantur. Velocitas autem corporis celeritas appellatur, quae eadem ingenii etiam laus habetur propter animi multarum rerum brevi tempore per-
14 cursionem. Illud animorum corporumque dissimile, quod animi valentes morbo temptari non possunt, corpora possunt; sed corporum offensiones sine culpa accidere possunt, animorum non item, quorum omnes morbi et perturbationes ex aspernatione rationis eveniunt; itaque in hominibus solum existunt; nam bestiae simile quiddam faciunt, sed in perturbationes non in-
32 cidunt. Inter acutos autem et inter hebetes interest, quod ingeniosi, ut aes Corinthium in aeruginem, sic illi in morbum et incidunt tardius et recreantur ocius, hebetes non item. Nec vero in omnem morbum ac perturbationem animus ingeniosi cadit; † non enim multa ecferata et inmania; quaedam autem humanitatis quoque habent primam speciem, ut misericordia,

aegritudo, metus. Aegrotationes autem morbique animorum difficilius evelli posse putantur quam summa illa vitia, quae virtutibus sunt contraria. Morbis enim manentibus vitia sublata esse possunt, quia non tam celeriter sanantur, quam illa tolluntur. Habes 33 ea, quae de perturbationibus enucleate disputant Stoici, quae *λογικά* appellant, quia disseruntur subtilius. Ex quibus quoniam tamquam ex scruplosis cotibus enavigavit oratio, reliquae disputationis cursum teneamus, modo satis illa dilucide dixerimus pro rerum obscuritate.

A. Prorsus satis; sed si quae diligentius erunt cognoscenda, quaeremus alias, nunc vela, quae modo dicebas, expectamus et cursum.

M. Quando, ut aliis locis de virtute et diximus et 15 34 saepe dicendum erit (pleraeque enim quaestiones, quae ad vitam moresque pertinent, a virtutis fonte ducuntur), quando igitur virtus est adfectio animi constans conveniensque, laudabiles efficiens eos, in quibus est, et ipsa per se sua sponte separata etiam utilitate laudabilis, ex ea proficiscuntur honestae voluntates, sententiae, actiones omnisque recta ratio, quamquam ipsa virtus brevissume recta ratio dici potest. Huius igitur virtutis contraria est vitiositas (sic enim malo quam malitiam appellare eam, quam Graeci *κακίαν* appellant; nam malitia certi cuiusdam vitii nomen est, vitiositas omnium); ex qua concitantur perturbationes, quae sunt, ut paulo ante diximus, turbidi animorum concitatique motus, aversi a ratione et inimicissimi mentis vitaeque tranquillae. Inportant enim aegritudines anxias atque acerbas animosque adfligunt et debilitant metu; iidem inflammant adpetitione nimia, quam tum cupiditatem, tum libidinem dicimus, inpotentiam quandam animi a temperantia et moderatione plurimum dissidentem. Quae si quando adepta erit 35 id, quod ei fuerit concupitum, tum ecferetur alacritate, ut 'nihil ei constet, quod agat', ut ille, qui

'voluptatem animi nimiam summum esse errorem' arbitratur. Eorum igitur malorum in una virtute posita sanatio est.

16 Quid autem est non miserius solum, sed foedius etiam et deformius quam aegritudine quis adflictus, debilitatus, iacens? Cui miseriae proxumus est is, qui adpropinquans aliquod malum metuit exanimatusque pendet animi. Quam vim mali significantes poëtae impendere apud inferos saxum Tantalo faciunt

Ób scelera animique ínpotentiam ét superbiloquéntiam.

Ea communis poena stultitiae est. Omnibus enim,
quorum mens abhorret a ratione, semper aliqui talis
36 terror impendet. Atque ut haec tabificae mentis per-
turbationes sunt, aegritudinem dico et metum, sic
hilariores illae, cupiditas avide semper aliquid ex-
petens et inanis alacritas, id est laetitia gestiens, non
multum differunt ab amentia. Ex quo intellegitur,
qualis ille sit, quem tum moderatum, alias modestum,
tum temperantem, alias constantem continentemque
dicimus; non numquam haec eadem vocabula ad fru-
galitatis nomen tamquam ad caput referre volumus.
Quodnisi eo nomine virtutes continerentur, numquam
ita pervolgatum illud esset, ut iam proverbii locum
obtineret, 'hominem frugi omnia recte facere'. Quod
idem cum Stoici de sapiente dicunt, nimis admirabi-
liter nimisque magnifice dicere videntur.

17 37 Ergo hic, quisquis est, qui moderatione et constantia quietus animo est sibique ipse placatus, ut nec tabescat molestiis nec frangatur timore nec sitienter quid expetens ardeat desiderio nec alacritate futtili gestiens deliquescat, is est sapiens, quem quaerimus, is est beatus, cui nihil humanarum rerum aut intolerabile ad demittendum animum aut nimis laetabile ad ecferendum videri potest. Quid enim videatur ei magnum in rebus humanis, cui aeternitas omnis

totiusque mundi nota sit magnitudo? Nam quid aut
in studiis humanis aut in tam exigua brevitate vitae
magnum sapienti videri potest, qui semper animo sic
excubat, ut ei nihil inprovisum accidere possit, nihil
inopinatum, nihil omnino novum? Atque idem ita 38
acrem in omnis partis aciem intendit, ut semper videat
sedem sibi ac locum sine molestia atque angore vi-
vendi, ut, quemcumque casum fortuna invexerit, hunc
apte et quiete ferat; quod qui faciet, non aegritudine
solum vacabit, sed etiam perturbationibus reliquis
omnibus. His autem vacuus animus perfecte atque
absolute beatos efficit, idemque concitatus et abstrac-
tus ab integra certaque ratione non constantiam solum
amittit, verum etiam sanitatem.

Quocirca mollis et enervata putanda est Peripate-
ticorum ratio et oratio, qui perturbari animos necesse
dicunt esse, sed adhibent modum quendam, quem ultra
progredi non oporteat. Modum tu adhibes vitio? an 39
vitium nullum est non parere rationi? an ratio parum
praecipit nec bonum illud esse, quod aut cupias
ardenter aut adeptus ecferas te insolenter, nec porro
malum, quo aut oppressus iaceas aut, ne opprimare,
mente vix constes? eaque omnia aut nimis tristia aut
nimis laeta errore fieri, qui error stultis extenuetur
die, ut, cum res eadem maneat, aliter ferant invete-
rata, aliter recentia, sapientis ne attingat quidem
omnino? Etenim quis erit tandem modus iste? quae- 40
ramus enim modum aegritudinis, in qua operae pluri-
mum ponitur. Aegre tulisse P. Rupilium fratris re-
pulsam consulatus scriptum apud Fannium est. Sed
tamen transisse videtur modum, quippe qui ob eam
causam a vita recesserit; moderatius igitur ferre debuit.
Quid, si, cum id ferret modice, mors liberorum acces-
sisset? Nata esset aegritudo nova, sed ea modica;
magna tamen facta esset accessio. Quid, si deinde
dolores graves corporis, si bonorum amissio, si cae-
citas, si exilium? Si pro singulis malis aegritu-

dines accederent, summa ea fieret, quae non sustineretur.

18 41 Qui modum igitur vitio quaerit, similiter facit, ut si posse putet eum, qui se e Leucata praecipitaverit, sustinere se, cum velit. Ut enim id non potest, sic animus perturbatus et incitatus nec cohibere se potest nec, quo loco vult, insistere, omninoque, quae crescentia perniciosa sunt, eadem sunt vitiosa nascentia;
42 aegritudo autem ceteraeque perturbationes, amplificatae certe, pestiferae sunt; igitur etiam susceptae continuo in magna pestis parte versantur. Etenim ipsae se impellunt, ubi semel a ratione discessum est, ipsaque sibi inbecillitas indulget in altumque provehitur imprudens nec reperit locum consistendi. Quam ob rem nihil interest, utrum moderatas perturbationes adprobent an moderatam iniustitiam, moderatam ignaviam, moderatam intemperantiam; qui enim vitiis modum apponit, is partem suscipit vitiorum; quod cum ipsum per se odiosum est, tum eo molestius, quia sunt in lubrico incitataque semel proclivi labuntur sustinerique nullo modo possunt.

19 43 Quid, quod iidem Peripatetici perturbationes istas, quas nos extirpandas putamus, non modo naturalis esse dicunt, sed etiam utiliter a natura datas; quorum est talis oratio. Primum multis verbis iracundiam laudant, cotem fortitudinis esse dicunt, multoque et in hostem et *in* inprobum civem vehementiores iratorum impetus esse, levis autem ratiunculas eorum, qui ita cogitarent: 'Proelium rectum est hoc fieri, convenit dimicare pro legibus, pro libertate, pro patria.' Haec nullam habent vim, nisi ira excanduit fortitudo. Nec vero de bellatoribus solum disputant; imperia severiora nulla esse putant sine aliqua acerbitate iracundiae; oratorem denique non modo accusantem, sed ne defendentem quidem probant sine aculeis iracundiae, quae etiamsi non adsit, tamen verbis atque motu simulandam arbitrantur, ut audi-

toris iram oratoris incendat actio. Virum denique videri negant, qui irasci nesciat, eamque, quam lenitatem nos dicimus, vitioso lentitudinis nomine appellant. Nec vero solum hanc libidinem laudant (est 44 enim ira, ut modo definivi, ulciscendi libido), sed ipsum illud genus vel libidinis vel cupiditatis ad summam utilitatem esse dicunt a natura datum; nihil enim quemquam, nisi quod lubeat, praeclare facere posse. Noctu ambulabat in publico Themistocles, cum somnum capere non posset, quaerentibusque respondebat Miltiadis tropaeis se e somno suscitari. Cui non sunt auditae Demosthenis vigiliae? qui dolere se aiebat, si quando opificum antelucana victus esset industria. Philosophiae denique ipsius principes numquam in suis studiis tantos progressus sine flagranti cupiditate facere potuissent. Ultimas terras lustrasse Pythagoran, Democritum, Platonem accepimus. Ubi enim quicquid esset, quod disci posset, eo veniendum iudicaverunt. Num putamus haec fieri sine summo cupiditatis ardore potuisse?

Ipsam aegritudinem, quam nos ut taetram et in- 20 45 manem beluam fugiendam diximus, non sine magna utilitate a natura dicunt constitutam, ut homines castigationibus, reprehensionibus, ignominiis adfici se in delicto dolerent. Inpunitas enim peccatorum data videtur eis, qui ignominiam et infamiam ferunt sine dolore; morderi est melius conscientia. Ex quo est illud e vita ductum ab Afranio. Nam cum dissolutus filius:

Heú me miserum!

tum severus pater:

Dúm modo doleat áliquid, doleat quídlubet.

Reliquas quoque partis aegritudinis utilis esse dicunt, 46 misericordiam ad opem ferendam et hominum indignorum calamitates sublevandas; ipsum illud aemulari,

obtrectare non esse inutile, cum aut se non idem videat consecutum, quod alium, aut alium idem, quod se; metum vero si qui sustulisset, omnem vitae diligentiam sublatam fore, quae summa esset in eis, qui leges, qui magistratus, qui paupertatem, qui ignominiam, qui mortem, qui dolorem timerent. Haec tamen ita disputant, ut resecanda esse fateantur, evelli penitus dicant nec posse nec opus esse, et in omnibus fere rebus mediocritatem esse optumam existiment. Quae cum exponunt, nihilne tibi videntur an aliquid dicere?

A. Mihi vero dicere aliquid, itaque expecto, quid ad ista.

21 47 *M.* Reperiam fortasse, sed illud ante: Videsne, quanta fuerit apud Academicos verecundia? plane enim dicunt, quod ad rem pertineat. Peripateticis respondetur a Stoicis. Digladientur illi per me licet, cui nihil est necesse nisi, ubi sit illud, quod veri simillimum videatur, anquirere. Quid est igitur, quod occurrat in hac quaestione, e quo possit attingi aliquid veri simile? quo longius mens humana progredi non potest. Definitio perturbationis, qua recte Zenonem usum puto. Ita enim definit, ut perturbatio sit aversa a ratione contra naturam animi commotio, vel brevius, ut perturbatio sit adpetitus vehementior, vehementior autem intellegatur is, qui 48 procul absit a naturae constantia. Quid ad has definitiones possint dicere? Atque haec pleraque sunt prudenter acuteque disserentium, illa quidem ex rhetorum pompa: 'ardores animorum cotesque virtutum.' An vero vir fortis, nisi stomachari coepit, non potest fortis esse? Gladiatorium id quidem; quamquam in eis ipsis videmus saepe constantiam:

Cónloquuntur, cóngrediuntur, quaérunt aliquid, póstulant,

ut magis placati quam irati esse videantur. Sed in

illo genere sit sane Pacideianus aliquis hoc animo, ut narrat Lucilius:

Occidam illum equidem et vincam, si id quaeritis, inquit.
Verum illud credo fore: in os prius accipiam ipse,
Quam gladium in stomacho furi ac pulmonibus sisto.
Odi hominem, iratus pugno, nec longius quicquam
Nobis, quam dextrae gladium dum accommodet alter;
Usque adeo studio atque odio illius ecferor ira.

22 49 At sine hac gladiatoria iracundia videmus progredientem apud Homerum Aiacem multa cum hilaritate, cum depugnaturus esset cum Hectore; cuius, ut arma sumpsit, ingressio laetitiam attulit sociis, terrorem autem hostibus, ut ipsum Hectorem, quem ad modum est apud Homerum, toto pectore trementem provocasse ad pugnam paeniteret. Atque hi conlocuti inter se, prius quam manum consererent, leniter et quiete nihil ne in ipsa quidem pugna iracunde rabioseve fecerunt. Ego ne Torquatum quidem illum, qui hoc cognomen invenit, iratum existimo Gallo torquem detraxisse, nec Marcellum apud Clastidium ideo fortem fuisse, quia fuerit iratus. 50 De Africano quidem, quia notior est nobis propter recentem memoriam, vel iurare possum non illum iracundia tum inflammatum fuisse, cum in acie M. Allienium Paelignum scuto protexerit gladiumque hosti in pectus infixerit. De L. Bruto fortasse dubitarim, an propter infinitum odium tyranni ecfrenatius in Arruntem invaserit; video enim utrumque 'comminus ictu cecidisse contrario.' Quid igitur huc adhibetis iram? an fortitudo, nisi insanire coepit, impetus suos non habet? Quid? Herculem, quem in

caelum ista ipsa, quam vos iracundiam esse vultis, sustulit fortitudo, iratumne censes conflixisse cum Erymanthio apro aut leone Nemeaeo? an etiam Theseus Marathonii tauri cornua conprehendit iratus? Vide, ne fortitudo minime sit rabiosa sitque iracundia tota levitatis. Neque enim est ulla fortitudo, quae rationis est expers.

23 51 Contemnendae res humanae sunt, neglegenda mors est, patibiles et dolores et labores putandi. Haec cum constituta sunt iudicio atque sententia, tum est robusta illa et stabilis fortitudo, nisi forte, quae vehementer, acriter, animose fiunt, iracunde fieri suspicamur. Mihi ne Scipio quidem ille pontufex maxumus, qui hoc Stoicorum verum esse declaravit, numquam privatum esse sapientem, iratus videtur fuisse Ti. Graccho tum, cum consulem languentem reliquit atque ipse privatus, ut si consul esset, qui rem publicam
52 salvam esse vellent, se sequi iussit. Nescio, ecquid ipsi nos fortiter in re publica fecerimus; si quid fecimus, certe irati non fecimus. An est quicquam similius insaniae quam ira? quam bene Ennius 'initium' dixit 'insaniae.' Color, vox, oculi, spiritus, inpotentia dictorum ac factorum quam partem habent sanitatis? Quid Achille Homerico foedius, quid Agamemnone in iurgio? Nam Aiacem quidem ira ad furorem mortemque perduxit. Non igitur desiderat fortitudo advocatam iracundiam; satis est instructa, parata, armata per sese. Nam isto quidem modo licet dicere utilem vinulentiam ad fortitudinem, utilem etiam dementiam, quod et insani et ebrii multa faciunt saepe vehementius. Semper Aiax fortis, fortissimus tamen in furore.

Nam fácinus fecit máximum, cum Dánais inclinántibus
Summám rem perfecít, manu suá restituit proélium
Insániens.

Dicamus igitur utilem insaniam? Tracta defini- 24 53 tiones fortitudinis, intelleges eam stomacho non egere. Fortitudo est igitur adfectio animi legi summae in perpetiendis rebus obtemperans vel conservatio stabilis iudicii in eis rebus, quae formidolosae videntur, subeundis et repellendis vel scientia rerum formidolosarum contrariarumque aut omnino neglegendarum conservans earum rerum stabile iudicium vel brevius, ut Chrysippus (nam superiores definitiones erant Sphaeri, hominis in primis bene definientis, ut putant Stoici; sunt enim omnino omnes fere similes, sed declarant communis notiones, alia magis alia) — Quo modo igitur Chrysippus? 'Fortitudo est', inquit, 'scientia rerum perferendarum vel adfectio animi in patiendo ac perferendo summae legi parens sine timore.' Quamvis licet insectemur istos, ut Carneades solebat, metuo, ne soli philosophi sint. Quae enim istarum definitionum non aperit notionem nostram, quam habemus omnes de fortitudine tectam atque involutam? qua aperta quis est, qui aut bellatori aut imperatori aut oratori quaerat aliquid neque eos existumet sine rabie quicquam fortiter facere posse? Quid? Stoici, qui omnes 54 insipientes insanos esse dicunt, nonne ista conligunt? Remove perturbationes maxumeque iracundiam, iam videbuntur monstra dicere. Nunc autem ita disserunt, sic se dicere omnes stultos insanire, ut male olere omne caenum. At non semper. Commove, senties. Sic iracundus non semper iratus est; lacesse, iam videbis furentem. Quid? ista bellatrix iracundia, cum domum rediit, qualis est cum uxore, cum liberis, cum familia? an tum quoque est utilis? Est igitur aliquid, quod perturbata mens melius possit facere quam constans? an quisquam potest sine perturbatione mentis irasci? Bene igitur nostri, cum omnia essent in moribus vitia, quod nullum erat iracundia foedius, iracundos solos morosos nominaverunt.

Oratorem vero irasci minime decet, simulare non 25 55

dedecet. An tibi irasci tum videmur, cum quid in causis acrius et vehementius dicimus? quid? cum iam rebus transactis et praeteritis orationes scribimus, num irati scribimus?

Écquis hoc animadvértit? vincite!

num aut egisse umquam iratum Aesopum aut scripsisse existimas iratum Accium? Aguntur ista praeclare, et ab oratore quidem melius, si modo est orator, quam ab ullo histrione, sed aguntur leniter et mente tranquilla. Libidinem vero laudare cuius est libidinis? Themistoclem mihi et Demosthenen profertis, additis Pythagoran, Democritum, Platonem. Quid? vos studia libidinem vocatis? quae vel optimarum rerum, ut ea sunt, quae profertis, sedata tamen et tranquilla esse debent. Iam aegritudinem laudare, unam rem maxime detestabilem, quorum est tandem philosophorum? At commode dixit Afranius:

Dúm modo doleat áliquid, doleat quídlubet.

Dixit enim de adulescente perdito ac dissoluto, nos autem de constanti viro ac sapienti quaerimus. Et quidem ipsam illam iram centurio habeat aut signifer vel ceteri, de quibus dici non necesse est, ne rhetorum aperiamus mysteria. Utile est enim uti motu animi, qui uti ratione non potest; nos autem, ut testificor saepe, de sapiente quaerimus.

26 56 At enim aemulari utile est, obtrectare, misereri. Cur misereare potius quam feras opem, si id facere possis? an sine misericordia liberales esse non possumus? Non enim suscipere ipsi aegritudines propter alios debemus, sed alios, si possumus, levare aegritudine. Obtrectare vero alteri aut illa vitiosa aemulatione, quae rivalitati similis est, aemulari quid habet utilitatis, cum sit aemulantis angi alieno bono, quod ipse non habeat, obtrectantis autem angi alieno bono, quod id etiam alius habeat? Qui id adprobari possit,

aegritudinem suspicere pro experientia, si quid habere velis? nam solum habere velle summa dementia est. Mediocritates autem malorum quis laudare recte possit? 57 Quis enim potest, in quo libido cupiditasve sit, non libidinosus et cupidus esse? in quo ira, non iracundus? in quo angor, non anxius? in quo timor, non timidus? Libidinosum igitur et iracundum et anxium et timidum censemus esse sapientem? de cuius excellentia multa quidem dici quamvis fuse lateque possunt, sed brevissime illo modo, sapientiam esse rerum divinarum et humanarum scientiam cognitionemque, quae cuiusque rei causa sit. Ex quo efficitur, ut divina imitetur, humana omnia inferiora virtute ducat. In hanc tu igitur tamquam in mare, quod est ventis subiectum, perturbationem cadere tibi dixisti videri? Quid est, quod tantam gravitatem constantiamque perturbet? an inprovisum aliquid aut repentinum? Quid potest accidere tale ei, cui nihil, quod homini evenire possit, *non praemeditatum sit?* Nam quod aiunt nimia resecari oportere, naturalia relinqui, quid tandem potest esse naturale, quod idem nimium esse possit? Sunt enim omnia ista ex errorum orta radicibus, quae evellenda et extrahenda penitus, non circumcidenda nec amputanda sunt.

Sed quoniam suspicor te non tam de sapiente quam 27 58 de te ipso quaerere (illum enim putas omni perturbatione esse liberum, te vis), videamus, quanta sint, quae *a* philosophia remedia morbis animorum adhibeantur. Est enim quaedam medicina certe, nec tam fuit hominum generi infensa atque inimica natura, ut corporibus tot res salutaris, animis nullam invenerit; de quibus hoc etiam est merita melius, quod corporum adiumenta adhibentur extrinsecus, animorum salus inclusa in his ipsis est. Sed quo maior est in eis praestantia et divinior, eo maiore indigent diligentia. Itaque bene adhibita ratio cernit, quid optumum sit, neglecta multis implicatur erroribus. Ad te 59

igitur mihi iam convertenda omnis oratio est; simulas enim quaerere te de sapiente, quaeris autem fortasse de te.

Earum igitur perturbationum, quas exposui, variae sunt curationes. Nam neque omnis aegritudo una ratione sedatur; alia est enim lugenti, alia miseranti aut invidenti adhibenda medicina. Est etiam in omnibus quattuor perturbationibus illa distinctio, utrum ad universam perturbationem, quae est aspernatio rationis aut adpetitus vehementior, an ad singulas, ut ad metum, lubidinem, reliquas, melius adhibeatur oratio, et utrum illudne non videatur aegre ferundum, ex quo suscepta sit aegritudo, an omnium rerum tollenda omnino aegritudo, ut, si quis aegre ferat se pauperem esse, idne disputes, paupertatem malum non esse, an hominem aegre ferre nihil oportere. Nimirum hoc melius, ne, si forte de paupertate non persuaseris, sit aegritudini concedendum; aegritudine autem sublata propriis rationibus, quibus heri usi sumus, quodam modo etiam paupertatis malum tolli-
28 60 tur. Sed omnis eius modi perturbatio animi placatione abluatur illa quidem, cum doceas nec bonum illud esse, ex quo laetitia aut libido oriatur, nec malum, ex quo aut metus aut aegritudo; verum tamen haec est certa et propria sanatio, si doceas ipsas perturbationes per se esse vitiosas nec habere quicquam aut naturale aut necessarium, ut ipsam aegritudinem leniri videmus, cum obicimus maerentibus inbecillitatem animi ecfeminati, cumque eorum gravitatem constantiamque laudamus, qui non turbulente humana patiantur. Quod quidem solet eis etiam accidere, qui illa mala esse censent, ferenda tamen aequo animo arbitrantur. Putat aliquis esse voluptatem bonum, alius autem pecuniam; tamen et ille ab intemperantia et hic ab avaritia avocari potest. Illa autem altera ratio et oratio, quae simul et opinionem falsam tollit et aegritudinem detrahit, est ea quidem utilior, sed

raro proficit neque est ad volgus adhibenda. Quaedam 61 autem sunt aegritudines, quas levare illa medicina nullo modo possit, ut, si quis aegre ferat nihil in se esse virtutis, nihil animi, nihil officii, nihil honestatis, propter mala is quidem angatur, sed alia quaedam sit ad eum admovenda curatio, et talis quidem, quae possit esse omnium etiam de ceteris rebus discrepantium philosophorum. Inter omnis enim convenire oportet commotiones animorum a recta ratione aversas esse vitiosas, ut, etiamsi vel mala sint illa, quae metum aegritudinemve, vel bona, quae cupiditatem laetitiamve moveant, tamen sit vitiosa ipsa commotio. Constantem enim quendam volumus, sedatum, gravem, humana omnia spernentem illum esse, quem magnanimum et fortem virum dicimus. Talis autem nec maerens nec timens nec cupiens nec gestiens esse quisquam potest. Eorum enim haec sunt, qui eventus humanos superiores quam suos animos esse ducunt.

Quare omnium philosophorum, ut ante dixi, una 29 62 ratio est medendi, ut nihil, quale sit illud, quod perturbet animum, sed de ipsa sit perturbatione dicendum. Itaque primum in ipsa cupiditate, cum id solum agitur, ut ea tollatur, non est quaerendum, bonum illud necne sit, quod lubidinem moveat, sed lubido ipsa tollenda est, ut, sive, quod honestum est, id sit summum bonum, sive voluptas sive horum utrumque coniunctum sive tria illa genera bonorum, tamen, etiamsi virtutis ipsius vehementior adpetitus sit, eadem sit omnibus ad deterrendum adhibenda oratio. Continet autem omnem sedationem animi humana in conspectu posita natura; quae quo facilius expressa cernatur, explicanda est oratione communis condicio lexque vitae. Itaque non sine causa, cum Orestem 63 fabulam doceret Euripides, primos tris versus revocasse dicitur Socrates:

Neque tám terribilis úlla fando orátio est

Nec sórs nec ira caélitum invectúm malum,
Quod nón natura humána patiendo écferat.

Est autem utilis ad persuadendum ea, quae acciderint, ferri et posse et oportere enumeratio eorum, qui tulerunt. Etsi aegritudinis sedatio et hesterna disputatione explicata est et in Consolationis libro, quem in medio (non enim sapientes eramus) maerore et dolore conscripsimus; quodque vetat Chrysippus, ad recentis quasi tumores animi remedium adhibere, id nos fecimus naturaeque vim attulimus, ut magnitudini medicinae doloris magnitudo concederet.

30 64 Sed aegritudini, de qua satis est disputatum, finitimus est metus, de quo pauca dicenda sunt. Est enim metus, ut aegritudo praesentis, sic ille futuri mali. Itaque non nulli aegritudinis partem quandam metum esse dicebant, alii autem metum praemolestiam appellabant, quod esset quasi dux consequentis molestiae. Quibus igitur rationibus instantia feruntur, eisdem contemnuntur sequentia. Nam videndum est in utrisque, ne quid humile, summissum, molle, ecfeminatum, fractum abiectumque faciamus. Sed quamquam de ipsius metus inconstantia, inbecillitate, levitate dicendum est, tamen multum prodest ea, quae metuuntur, ipsa contemnere. Itaque sive casu accidit sive consilio, percommode factum est, quod eis de rebus, quae maxime metuuntur, de morte et de dolore, primo et proxumo die disputatum est. Quae si probata sunt, metu magna ex parte liberati sumus.

31 65 Ac de malorum opinione hactenus; videamus nunc de bonorum, id est de laetitia et de cupiditate. Mihi quidem in tota ratione ea, quae pertinet ad animi perturbationem, una res videtur causam continere, omnis eas esse in nostra potestate, omnis iudicio susceptas, omnis voluntarias. Hic igitur error est eripiendus, haec detrahenda opinio atque, ut in malis opinatis tolerabilia, sic in bonis sedatiora sunt effi-

cienda ea, quae magna et laetabilia ducuntur. Atque hoc quidem commune malorum et bonorum, ut, si iam difficile sit persuadere nihil earum rerum, quae perturbent animum, aut in bonis aut in malis esse habendum, tamen alia ad alium motum curatio sit adhibenda aliaque ratione malivolus, alia amator, alia rursus anxius, alia timidus corrigendus. Atque 66
erat facile sequentem eam rationem, quae maxume probatur de bonis et malis, negare umquam laetitia adfici posse insipientem, quod nihil umquam haberet boni. Sed loquimur nunc more communi. Sint sane ista bona, quae putantur, honores, divitiae, voluptates, cetera, tamen in eis ipsis potiundis exultans gestiensque laetitia turpis est, ut, si ridere concessum sit, vituperetur tamen cachinnatio. Eodem enim vitio est ecfusio animi in laetitia, quo in dolore contractio, eademque levitate cupiditas est in appetendo, qua laetitia in fruendo, et, ut nimis adflicti molestia, sic nimis elati laetitia iure iudicantur leves; et, cum invidere aegritudinis sit, malis autem alienis voluptatem capere laetitiae, utrumque immanitate et feritate quadam proponenda castigari solet; atque, ut cavere decet, timere non decet, sic gaudere decet, laetari non decet, quoniam docendi causa a gaudio laetitiam distinguimus; illud iam supra diximus, contractionem animi recte 67
fieri numquam posse, elationem posse. Aliter enim Naevianus ille gaudet Hector:

Laétus sum laudári me abs te, páter, a laudátó viro,

aliter ille apud Trabeam:

Léna deleníta argento nútum observabít meum,
Quíd velim, quid stúdeam; adveniens dígito impellam iánuam,
Fóres patebunt; de ínproviso Chrýsis ubi me aspéxerit,

Álacris ob viám mihi veniet cómplexum exoptáns meum,
Míhi se dedet.

Quam haec pulchra putet, ipse iam dicet:

Fórtunam ipsam anteíbo fortunís meis.

32 68 Haec laetitia quam turpis sit, satis est diligenter attendentem penitus videre. Et ut turpes sunt, qui ecferunt se laetitia tum, cum fruuntur Veneriis voluptatibus, sic flagitiosi, qui eas inflammato animo concupiscunt. Totus vero iste, qui volgo appellatur amor (nec hercule invenio, quo nomine alio possit appellari), tantae levitatis est, ut nihil videam, quod putem conferendum. Quem Caecilius

'déum qui non summúm putet,
Aut stúltum aut rerum esse ímperitum' existumat,
Cui 'ín manu sit, quem ésse dementém velit,
Quem sápere, quem sanári, quem in morbum ínici,
. . . .
Quem cóntra amari, quem éxpeti, quem arcéssier.'

69 O praeclaram emendatricem vitae poëticam! quae amorem flagitii et levitatis auctorem in concilio deorum conlocandum putet. De comoedia loquor, quae, si haec flagitia non probaremus, nulla esset omnino; quid ait ex tragoedia princeps ille Argonautarum?

Tú me amoris mágis quam honoris sérvavisti grátia.

Quid ergo? hic amor Medeae quanta miseriarum excitavit incendia! Atque ea tamen apud alium poëtam patri dicere audet se 'coniugem' habuisse

Íllum, Amor quem déderat, qui plús póllet potiorque ést patre.

Sed poëtas ludere sinamus, quorum fabulis in hoc 33 70
flagitio versari ipsum videmus Iovem. Ad magistros virtutis philosophos veniamus, qui amorem negant stupri esse et in eo litigant cum Epicuro non multum, ut opinio mea fert, mentiente. Quis est enim iste amor amicitiae? cur neque deformem adulescentem quisquam amat neque formosum senem? Mihi quidem haec in Graecorum gymnasiis nata consuetudo videtur, in quibus isti liberi et concessi sunt amores. Bene ergo Ennius:

Flágiti princípium est nudare ínter civis córpora.

Qui ut sint, quod fieri posse video, pudici, solliciti tamen et anxii sunt, eoque magis, quod se ipsi con-
tinent et coërcent. Atque, ut muliebris amores omit- 71
tam, quibus maiorem licentiam natura concessit, quis aut de Ganymedi raptu dubitat, quid poëtae velint, aut non intellegit, quid apud Euripidem et loquatur et cupiat Laius? Quid denique homines doctissimi et summi poëtae de se ipsis et carminibus edunt et cantibus? Fortis vir in sua re publica cognitus quae de iuvenum amore scribit Alcaeus! Nam Anacreontis quidem tota poësis est amatoria. Maxume vero omnium flagrasse amore Reginum Ibycum apparet ex scriptis.

Atque horum omnium lubidinosos esse amores vide- 34
mus. Philosophi sumus exorti, et auctore quidem nostro Platone, quem non iniuria Dicaearchus accusat,
qui amori auctoritatem tribueremus. Stoici vero et 72
sapientem amaturum esse dicunt et amorem ipsum 'conatum amicitiae faciendae ex pulchritudinis specie' definiunt. Qui si quis est in rerum natura sine sollicitudine, sine desiderio, sine cura, sine suspirio, sit sane; vacat enim omni libidine; haec autem de libidine oratio est. Sin autem est aliquis amor, ut est certe, qui nihil absit aut non multum ab insania, qualis in Leucadia est:

Sí quidem sit quisquám deus,
Cui égo sim curae.

73 At id erat deis omnibus curandum, quem ad modum hic frueretur voluptate amatoria!

Heu me ínfelicem!

Nihil verius. Probe et ille:

Sánun es, qui témere lamentáre?

Hic insanus videtur etiam suis. At quas tragoedias efficit!

Te, Apóllo sancte, fér opem, teque, omní-
potens Neptune, ínvoco,
Vosque ádeo, venti!

Mundum totum se ad amorem suum sublevandum conversurum putat, Venerem unam excludit ut iniquam:

nam quíd ego te appellém, Venus?

Eam prae lubidine negat curare quicquam; quasi vero ipse non propter lubidinem tanta flagitia et faciat et dicat.

35 74 Sic igitur adfecto haec adhibenda curatio est, ut
et illud, quod cupiat, ostendatur quam leve, quam
contemnendum, quam nihili sit omnino, quam facile
vel aliunde vel alio modo perfici vel omnino neglegi
possit. Abducendus etiam est non numquam ad alia
studia, sollicitudines, curas, negotia, loci denique mu-
tatione tamquam aegroti non convalescentes saepe
75 curandus est; etiam novo quidam amore veterem
amorem tamquam clavo clavum eiciendum putant;
maxime autem admonendus *est*, quantus sit furor
amoris. Omnibus enim ex animi perturbationibus est
profecto nulla vehementior, ut, si iam ipsa illa accu-
sare nolis, stupra dico et corruptelas et adulteria,
incesta denique, quorum omnium accusabilis est tur-
pitudo, — sed ut haec omittas, perturbatio ipsa mentis

in amore foeda per se est. Nam ut illa praeteream, 76
quae sunt furoris, haec ipsa per sese quam habent levitatem, quae videntur esse mediocria,

Iniúriae,
Suspíciones, ínimicitiae, indútiae,
Bellúm, pax rursum! Incérta haec si tu póstules
Ratióne certa fácere, nihilo plús agas,
Quam sí des operam, ut cúm ratione insánias.

Haec inconstantia mutabilitasque mentis quem non ipsa pravitate deterreat? Est etiam illud, quod in omni perturbatione dicitur, demonstrandum, nullam esse nisi opinabilem, nisi iudicio susceptam, nisi voluntariam. Etenim si naturalis amor esset, et amarent omnes et semper amarent et idem amarent, neque alium pudor, alium cogitatio, alium satietas deterreret.

Ira vero, quae quam diu perturbat animum, dubi- 36
tationem insaniae non habet, cuius inpulsu existit 77
etiam inter fratres tale iurgium:

A. Quís homo te exsuperávit usquam géntium inpúdentia?
M. Quis aútem malitiá te?

nosti, quae sequuntur; alternis enim versibus intorquentur inter fratres gravissimae contumeliae, ut facile appareat Atrei filios esse, eius qui meditatur poénam in fràtrem novam:

Maiór mihi moles, máius miscendúmst malum,
Qui illíus acerbum cór contundam et cónprimam.

Quo igitur haec erumpit moles? Audi Thyestem:

Ípsus hortatúr me frater, út meos malís miser
Mándarem natós ....

Eorum viscera apponit. Quid est enim, quo non progrediatur eodem ira, quo furor? Itaque iratos proprie

dicimus exisse de potestate, id est de consilio, de ratione, de mente; horum enim potestas in totum
78 animum esse debet. His aut subtrahendi sunt ei, in quos impetum conantur facere, dum se ipsi conligant, (quid est autem se ipsum colligere nisi dissupatas animi partis rursum in suum locum cogere?) aut rogandi orandique sunt, ut, si quam habent ulciscendi vim, differant in tempus aliud, dum defervescat ira. Defervescere autem certe significat ardorem animi invita ratione excitatum. Ex quo illud laudatur Archytae, qui cum vilico factus esset iratior, 'Quo te modo', inquit, 'accepissem, nisi iratus essem!'

37 79 Ubi sunt ergo isti, qui iracundiam utilem dicunt (potest utilis esse insania?) aut naturalem? An quicquam est secundum naturam, quod fit repugnante ratione? quo modo autem, si naturalis esset ira, aut alius alio magis iracundus esset, aut finem haberet prius, quam esset ulta, ulciscendi libido, aut quemquam paeniteret, quod fecisset per iram? ut Alexandrum regem videmus, qui cum interemisset Clitum familiarem suum, vix a se manus abstinuit; tanta vis fuit paenitendi. Quibus cognitis quis est qui dubitet, quin hic quoque motus animi sit totus opinabilis ac voluntarius? Quis enim dubitarit, quin aegrotationes animi, qualis est avaritia, gloriae cupiditas, ex eo, quod magni aestumetur ea res, ex qua animus aegrotat, oriantur? Unde intellegi debet perturbationem
80 quoque omnem esse in opinione. Et si fidentia, id est firma animi confisio, scientia quaedam est et opinio gravis non temere adsentientis, metus quoque est diffidentia expectati et inpendentis mali, et, si spes est expectatio boni, mali expectationem esse necesse est metum. Ut igitur metus, sic reliquae perturbationes sunt in malo. Ergo ut constantia scientiae, sic perturbatio erroris est. Qui autem natura dicuntur iracundi aut misericordes aut invidi aut tale

quid, ei sunt constituti quasi mala valetudine animi, sanabiles tamen, ut Socrates dicitur. Cum multa in conventu vitia conlegisset in eum Zopyrus, qui se naturam cuiusque ex forma perspicere profitebatur, derisus est a ceteris, qui illa in Socrate vitia non agnoscerent, ab ipso autem Socrate sublevatus, cum illa sibi insita, sed ratione a se deiecta diceret. Ergo 81
ut optuma quisque valetudine adfectus potest videri natura ad aliquem morbum proclivior, sic animus alius ad alia vitia propensior. Qui autem non natura, sed culpa vitiosi esse dicuntur, eorum vitia constant e falsis opinionibus rerum bonarum et malarum, ut sit alius ad alios motus perturbationesque proclivior. Inveteratio autem, ut in corporibus, aegrius depellitur quam perturbatio, citiusque repentinus oculorum tumor sanatur, quam diuturna lippitudo depellitur.

Sed cognita iam causa perturbationum, quae omnes 38 82
oriuntur ex iudiciis opinionum et voluntatibus, sit iam huius disputationis modus. Scire autem nos oportet cognitis, quoad possunt ab homine cognosci, bonorum et malorum finibus nihil a philosophia posse aut maius aut utilius optari quam haec, quae a nobis hoc quadriduo disputata sunt. Morte enim contempta et dolore ad patiendum levato adiunximus sedationem aegritudinis, qua nullum homini malum maius est. Etsi enim omnis animi perturbatio gravis est nec multum differt ab amentia, tamen [ita] ceteros, cum sunt in aliqua perturbatione aut metus aut laetitiae aut cupiditatis, commotos modo et perturbatos dicere solemus, at eos, qui se aegritudini dediderunt, miseros, adflictos, aerumnosos, calamitosos. Itaque non fortuito factum 83
videtur, sed a te ratione propositum, ut separatim de aegritudine et de ceteris perturbationibus disputaremus; in ea est enim fons miseriarum et caput. Sed et aegritudinis et reliquorum animi morborum una sanatio est, omnis opinabilis esse et voluntarios ea reque suscipi, quod ita rectum esse videatur. Hunc errorem

quasi radicem malorum omnium stirpitus philosophia
84 se extracturam pollicetur. Demus igitur nos huic excolendos patiamurque nos sanari. His enim malis insidentibus non modo beati, sed ne sani quidem esse possumus. Aut igitur negemus quicquam ratione confici, cum contra nihil sine ratione recte fieri possit, aut, cum philosophia ex rationum conlatione constet, ab ea, si et boni et beati volumus esse, omnia adiumenta et auxilia petamus bene beateque vivendi.

M. TULLII CICERONIS

TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

AD M. BRUTUM

LIBER QUINTUS,

QUI DOCET VIRTUTEM AD BEATE VIVENDUM SE IPSA ESSE CONTENTAM.

ARGUMENTUM.

Hoc libro quinti diei disputatio continetur, qua virtutem ad beate vivendum se ipsa esse contentam demonstratur. Ac primum quidem mathematicorum more Cicero ex iis, quae ante disputata erant, breviter conficit id, quod quaeritur; deinde ad philosophorum modum ita de hac quaestione disputat, tamquam superioribus diebus nihil sit disputando confectum. Nam primum ostendit, si sapiens omnibus perturbationibus liber sit, non posse non beatum sapientem esse, quod, qui in illis sint, miseri sint necessario. Quare cum virtus perturbationibus sola liberet, virtutem necessario solam beatum hominem efficere (cap. 1—6). In quo reprehendit veterem Academicorum et Peripateticorum inconstantiam, qui cum tria genera bonorum fecissent, solam tamen virtutem dixerint satis in se habere, si non ad beatissimam, tamen ad beatam vitam (cap. 7—13). Deinde multis cum argumentis tum exemplis hominum et vitiosorum et virtutis laude illustrium

demonstrat virtutem efficere hominem non solum beatum, quod sit Stoicis cum Academiae veteris philosophis et Peripateticis commune, sed etiam beatissimum vel in cruciatu et tormentis, quod contra dicant Platonici et Peripatetici, qui virtute quidem beatam vitam esse contendant, sed accessione bonorum corporis et fortunae fieri beatiorem (cap. 14—28). Postremo subicitur longa disputatio, qua initio a Platonicis et Peripateticis facto ostenditur, quo modo ut ceterorum omnium, ita in primis Epicureorum de fine bonorum sententiae consentaneum putet sapientes semper beatissimos dicere (cap. 29—41).

Quintus hic dies, Brute, finem faciet Tusculanarum 1 1
disputationum, quo die est a nobis ea de re, quam
tu ex omnibus maxime probas, disputatum. Placere
enim tibi admodum sensi et ex eo libro, quem ad me
accuratissime scripsisti, et ex multis sermonibus tuis
virtutem ad beate vivendum se ipsa esse contentam.
Quod etsi difficile est probatu propter tam varia et
tam multa tormenta fortunae, tale tamen est, ut ela-
borandum sit, quo facilius probetur. Nihil est enim
omnium, quae in philosophia tractantur, quod gravius
magnificentiusque dicatur. Nam cum ea causa im- 2
pulerit eos, qui primi se ad philosophiae studium con-
tulerunt, ut omnibus rebus posthabitis totos se in
optumo vitae statu exquirendo conlocarent, profecto
spe beate vivendi tantam in eo studio curam operam-
que posuerunt. Quodsi ab iis inventa et perfecta virtus
est, et si praesidii ad beate vivendum in virtute satis
est, quis est, qui non praeclare et ab illis positam
et a nobis susceptam operam philosophandi arbitretur?
Sin autem virtus subiecta sub varios incertosque casus
famula fortunae est nec tantarum virium est, ut se
ipsa tueatur, vereor, ne non tam virtutis fiducia niten-
dum nobis ad spem beate vivendi quam vota facienda
videantur. Equidem eos casus, in quibus me fortuna 3
vehementer exercuit, mecum ipse considerans huic in-
cipio sententiae diffidere interdum et humani generis
imbecillitatem fragilitatemque extimescere. Vereor
enim, ne natura, cum corpora nobis infirma dedisset

iisque et morbos insanabilis et dolores intolerabilis adiunxisset, animos quoque dederit et corporum doloribus congruentis et separatim suis angoribus et
4 molestiis implicatos. Sed in hoc me ipse castigo, quod ex aliorum et ex nostra fortasse mollitia, non ex ipsa virtute, de virtutis robore existumo. Illa enim, si modo est ulla virtus, quam dubitationem avunculus tuus, Brute, sustulit, omnia, quae cadere in hominem possunt, subter se habet eaque despiciens casus contemnit humanos culpaque omni carens praeter se ipsam nihil censet ad se pertinere. Nos autem omnia adversa cum venientia metu augentes, tum maerore praesentia rerum naturam quam errorem nostrum damnare malumus.

2 5 Sed et huius culpae et ceterorum vitiorum peccatorumque nostrorum omnis a philosophia petenda correctio est. Cuius in sinum cum a primis temporibus aetatis nostra voluntas studiumque nos compulisset, his gravissimis casibus in eundem portum, ex quo eramus egressi, magna iactati tempestate confugimus. O vitae philosophia dux, o virtutis indagatrix expultrixque vitiorum! quid non modo nos, sed omnino vita hominum sine te esse potuisset? tu urbis peperisti, tu dissipatos homines in societatem vitae convocasti, tu eos inter se primo domiciliis, deinde coniugiis, tum litterarum et vocum communione iunxisti, tu inventrix legum, tu magistra morum et disciplinae fuisti; ad te confugimus, a te opem petimus, tibi nos, ut antea magna ex parte, sic nunc penitus totosque tradimus. Est autem unus dies bene et ex praeceptis tuis actus peccanti inmortalitati anteponendus. Cuius igitur potius opibus utamur quam tuis, quae et vitae tranquillitatem largita nobis es et
6 terrorem mortis sustulisti? Ac philosophia quidem tantum abest ut proinde, ac de hominum est vita merita, laudetur, ut a plerisque neglecta a multis etiam vituperetur. Vituperare quisquam vitae parentem

et hoc parricidio se inquinare audet et tam impie ingratus esse, ut eam accuset, quam vereri deberet, etiamsi minus percipere potuisset? Sed, ut opinor, hic error et haec indoctorum animis offusa caligo est, quod tam longe retro respicere non possunt nec eos, a quibus vita hominum instructa primis sit, fuisse philosophos arbitrantur.

Quam rem antiquissimam cum videamus, nomen 3 7
tamen esse confitemur recens. Nam sapientiam quidem ipsam quis negare potest non modo re esse antiquam, verum etiam nomine? quae divinarum humanarumque rerum, tum initiorum causarumque cuiusque rei cognitione hoc pulcherrimum nomen apud antiquos adsequebatur. Itaque et illos septem, qui a Graecis σοφοί, sapientes a nostris et habebantur et nominabantur, et multis ante saeculis Lycurgum, cuius temporibus Homerus etiam fuisse ante hanc urbem conditam traditur, et iam heroicis aetatibus Ulixem et Nestorem accepimus et fuisse et habitos esse sapientis. Nec vero Atlans sustinere caelum nec Prome- 8
theus adfixus Caucaso nec stellatus Cepheus cum uxore, genero, filia traderetur, nisi caelestium divina cognitio nomen eorum ad errorem fabulae traduxisset. A quibus ducti deinceps omnes, qui in rerum contemplatione studia ponebant, sapientes et habebantur et nominabantur, idque eorum nomen usque ad Pythagorae manavit aetatem, quem, ut scribit auditor Platonis Ponticus Heraclides, vir doctus in primis, Phliuntem ferunt venisse, eumque cum Leonte, principe Phliasiorum, docte et copiose disseruisse quaedam; cuius ingenium et eloquentiam cum admiratus esset Leon, quaesivisse ex eo, qua maxime arte confideret; at illum artem quidem se scire nullam, sed esse philosophum. Admiratum Leontem novitatem nominis quaesivisse, quinam essent philosophi, et quid inter eos et reliquos interesset; Pythagoram autem respon- 9
disse similem sibi videri vitam hominum et mercatum

eum, qui haberetur maxumo ludorum apparatu totius Graeciae celebritate; nam ut illic alii corporibus exercitatis gloriam et nobilitatem coronae peterent, alii emendi aut vendendi quaestu et lucro ducerentur, esset autem quoddam genus eorum, idque vel maxime ingenuum, qui nec plausum nec lucrum quaererent, sed visendi causa venirent studioseque perspicerent, quid ageretur et quo modo,* item nos quasi in mercatus quandam celebritatem ex urbe aliqua sic in hanc vitam ex alia vita et natura profectos alios gloriae servire, alios pecuniae; raros esse quosdam, qui ceteris omnibus pro nihilo habitis rerum naturam studiose intuerentur; hos se appellare sapientiae studiosos (id est enim philosophos); et ut illic liberalissimum esset spectare nihil sibi adquirentem, sic in vita longe omnibus studiis contemplationem rerum cognitionemque praestare.

4 10 Nec vero Pythagoras nominis solum inventor, sed rerum etiam ipsarum amplificator fuit. Qui cum post hunc Phliasium sermonem in Italiam venisset, exornavit eam Graeciam, quae magna dicta est, et privatim et publice praestantissimis et institutis et artibus. Cuius de disciplina aliud tempus fuerit fortasse dicendi. Sed ab antiqua philosophia usque ad Socratem, qui Archelaum, Anaxagorae discipulum, audierat, numeri motusque tractabantur, et unde omnia orerentur quove reciderent, studioseque ab iis siderum magnitudines, intervalla, cursus anquirebantur et cuncta caelestia. Socrates autem primus philosophiam devocavit e caelo et in urbibus conlocavit et in domus etiam introduxit et coëgit de vita et moribus rebusque bonis et malis
11 quaerere. Cuius multiplex ratio disputandi rerumque varietas et ingenii magnitudo Platonis memoria et litteris consecrata plura genera effecit dissentientium philosophorum, e quibus nos id potissimum consecuti sumus, quo Socratem usum arbitrabamur, ut nostram ipsi sententiam tegeremus, errore alios levaremus et

in omni disputatione, quid esset simillimum veri, quaereremus. Quem morem cum Carneades acutissime copiosissimeque tenuisset, fecimus et alias saepe et nuper in Tusculano, ut ad eam consuetudinem disputaremus. Et quadridui quidem sermonem superioribus ad te perscriptum libris misimus, quinto autem die cum eodem in loco consedissemus, sic est propositum, de quo disputaremus:

A. Non mihi videtur ad beate vivendum 5 12
satis posse virtutem.

M. At hercule Bruto meo videtur, cuius ego iudicium, pace tua dixerim, longe antepono tuo.

A. Non dubito, nec id nunc agitur, tu illum quantum ames, sed hoc, quod mihi dixi videri, quale sit, de quo a te disputari volo.

M. Nempe negas ad beate vivendum satis posse virtutem?

A. Prorsus nego.

M. Quid? ad recte, honeste, laudabiliter, postremo ad bene vivendum satisne est praesidii in virtute?

A. Certe satis.

M. Potes igitur aut, qui male vivat, non eum miserum dicere aut, quem bene fateare, eum negare beate vivere?

A. Quidni possim? nam etiam in tormentis recte, honeste, laudabiliter et ob eam rem bene vivi potest, dum modo intellegas, quid nunc dicam 'bene.' Dico enim constanter, graviter, sapienter, fortiter. Haec 13
etiam in eculeum coiciuntur, quo vita non adspirat beata.

M. Quid igitur? solane beata vita, quaeso, relinquitur extra ostium limenque carceris, cum constantia, gravitas, fortitudo, sapientia reliquaeque virtutes rapiantur ad tortorem nullumque recusent nec supplicium nec dolorem?

A. Tu, si quid es facturus, nova aliqua conquiras oportet; ista me minime movent, non solum quia per-

vulgata sunt, sed multo magis, quia, tamquam levia
quaedam vina nihil valent in aqua, sic Stoicorum ista
magis gustata quam potata delectant. Velut iste
chorus virtutum in eculeum impositus imagines con-
stituit ante oculos cum amplissima dignitate, ut ad
eas cursim perrectura nec eas beata vita a se deser-
14 tas passura videatur; cum autem animum ab ista
pictura imaginibusque virtutum ad rem veritatemque
traduxeris, hoc nudum relinquitur, possitne quis beatus
esse, quam diu torqueatur. Quam ob rem hoc nunc
quaeramus; virtutes autem noli vereri ne expostulent
et querantur se a beata vita esse relictas. Si enim
nulla virtus prudentia vacat, prudentia ipsa hoc videt,
non omnis bonos esse etiam beatos, multaque de
M. Atilio, Q. Caepione, M'. Aquilio recordatur, beatam-
que vitam, si imaginibus potius uti quam rebus ipsis
placet, conantem ire in eculeum retinet ipsa prudentia
negatque ei cum dolore et cruciatu quicquam esse
commune.

6 15 *M.* Facile patior te isto modo agere, etsi iniquum
est praescribere mihi te, quem ad modum a me dispu-
tari velis. Sed quaero, utrum aliquid actum superi-
oribus diebus an nihil arbitremur.

A. Actum vero, et aliquantum quidem.

M. Atqui, si ita est, profligata iam haec et paene
ad exitum adducta quaestio est.

A. Quo tandem modo?

M. Quia motus turbulenti iactationesque animorum
incitatae et impetu inconsiderato elatae rationem
omnem repellentes vitae beatae nullam partem relin-
quunt. Quis enim potest mortem aut dolorem me-
tuens, quorum alterum saepe adest, alterum semper
inpendet, esse non miser? Quid, si idem, quod plerum-
que fit, paupertatem, ignominiam, infamiam timet, si
debilitatem, caecitatem, si denique, quod non singulis
hominibus, sed potentibus populis saepe contigit, ser-
16 vitutem? potest ea timens esse quisquam beatus? Quid,

qui non modo ea futura timet, verum etiam fert sustinetque praesentia? adde eodem exilia, luctus, orbitates; qui rebus his fractus aegritudine eliditur, potest tandem esse non miserrimus? Quid vero? illum, quem libidinibus inflammatum et furentem videmus, omnia rabide adpetentem cum inexplebili cupiditate, quoque affluentius voluptates undique hauriat, eo gravius ardentiusque sitientem, nonne recte miserrimum dixeris? Quid? elatus ille levitate inanique laetitia exultans et temere gestiens nonne tanto miserior, quanto sibi videtur beatior? Ergo ut hi miseri, sic contra illi beati, quos nulli metus terrent, nullae aegritudines exedunt, nullae libidines incitant, nullae futtiles laetitiae exultantes languidis liquefaciunt voluptatibus. Ut maris igitur tranquillitas intellegitur nulla ne minima quidem aura fluctus commovente, sic animi quietus et placatus status cernitur, cum perturbatio nulla est, qua moveri queat. Quodsi 17
est, qui vim fortunae, qui omnia humana, quae cuique accidere possunt, tolerabilia ducat, ex quo nec timor eum nec angor attingat, idemque si nihil concupiscat, nulla ecferatur animi inani voluptate, quid est, cur is non beatus sit? et si haec virtute efficiuntur, quid est, cur virtus ipsa per se non efficiat beatos?

A. Atqui alterum dici non potest, quin ii, qui 7
nihil metuant, nihil angantur, nihil concupiscant, nulla impotenti laetitia ecferantur, beati sint, itaque id tibi concedo; alterum autem iam integrum non est. Superioribus enim disputationibus effectum est vacare omni animi perturbatione sapientem.

M. Nimirum igitur confecta res est; videtur enim 18
ad exitum venisse quaestio.

A. Propemodum id quidem.

M. Verum tamen mathematicorum iste mos est, non est philosophorum. Nam geometrae cum aliquid docere volunt, si quid ad eam rem pertinet eorum, quae ante docuerunt, id sumunt pro concesso et pro-

bato, illud modo explicant, de quo ante nihil scriptum est; philosophi quamcumque rem habent in manibus, in eam quae conveniunt, congerunt omnia, etsi alio loco disputata sunt. Quod ni ita esset, cur Stoicus, si esset quaesitum, satisne ad beate vivendum virtus posset, multa diceret? cui satis esset respondere se ante docuisse nihil bonum esse, nisi quod honestum esset, hoc probato consequens esse beatam vitam virtute esse contentam, et quo modo hoc sit consequens illi, sic illud huic, ut, si beata vita virtute contenta sit, nisi honestum quod sit, nihil aliud sit bonum.
19 Sed tamen non agunt sic; nam et de honesto et de summo bono separatim libri sunt, et cum ex eo efficiatur satis magnam in virtute ad beate vivendum esse vim, nihilo minus hoc agunt separatim. Propriis enim et suis argumentis et admonitionibus tractanda quaeque res est, tanta praesertim. Cave enim putes ullam in philosophia vocem emissam clariorem, ullumve esse philosophiae promissum uberius aut maius. Nam quid profitetur? o di boni! perfecturam se, qui legibus suis paruisset, ut esset contra fortunam semper armatus, ut omnia praesidia haberet in se bene beate-
20 que vivendi, ut esset semper denique beatus. Sed videro, quid efficiat; tantisper hoc ipsum magni aestumo, quod pollicetur. Nam Xerxes quidem refertus omnibus praemiis donisque fortunae, non equitatu, non pedestribus copiis, non navium multitudine, non infinito pondere auri contentus, praemium proposuit, qui invenisset novam voluptatem; qua ipsa non fuit contentus; neque enim umquam finem inveniet libido. Nos vellem praemio elicere possemus, qui nobis aliquid attulisset, quo hoc firmius crederemus.

8
21 *A.* Vellem id quidem, sed habeo paulum, quod requiram. Ego enim adsentior eorum, quae posuisti, alterum alteri consequens esse, ut, quem ad modum, si, quod honestum sit, id solum sit bonum, sequatur vitam beatam virtute confici, sic, si vita beata in vir-

tute sit, nihil esse nisi virtutem bonum. Sed Brutus tuus auctore Aristo et Antiocho non sentit hoc; putat enim, etiamsi sit bonum aliquod praeter virtutem.

M. Quid igitur? contra Brutumne me dicturum putas?

A. Tu vero, ut videtur; nam praefinire non est meum.

M. Quid cuique igitur consentaneum sit, alio loco. 22
Nam ista mihi et cum Antiocho saepe et cum Aristo nuper, cum Athenis imperator apud eum deversarer, dissensio fuit. Mihi enim non videbatur quisquam esse beatus posse, cum in malis esset; in malis autem sapientem esse posse, si essent ulla corporis aut fortunae mala. Dicebantur haec, quae scripsit etiam Antiochus locis pluribus, virtutem ipsam per se beatam vitam efficere posse neque tamen beatissimam; deinde ex maiore parte plerasque res nominari, etiamsi quae pars abesset, ut vires, ut valetudinem, ut divitias, ut honorem, ut gloriam, quae genere, non numero cernerentur; item beatam vitam, etiamsi ex aliqua parte clauderet, tamen ex multo maiore parte obtinere nomen suum. Haec nunc enucleare non ita 23
necesse est, quamquam non constantissime dici mihi videntur. Nam et, qui beatus est, non intellego, quid requirat, ut sit beatior (si est enim, quod desit, ne beatus quidem est), et, quod ex maiore parte unam quamque rem appellari spectarique dicunt, est ubi id isto modo valeat; cum vero tria genera malorum esse dicant, qui duorum generum malis omnibus urgeatur, ut omnia adversa sint in fortuna, omnibus oppressum corpus et confectum doloribus, huic paulumne ad beatam vitam deesse dicemus, non modo ad beatissimam?

Hoc illud est, quod Theophrastus sustinere non 9 24
potuit. Nam cum statuisset verbera, tormenta, cruciatus, patriae eversiones, exilia, orbitates magnam vim habere ad male misereque vivendum, non est ausus elate et ample loqui, cum humiliter demisseque

sentiret; quam bene, non quaeritur, constanter quidem certe. Itaque mihi placere non solet consequentia reprehendere, cum prima concesseris. Hic autem elegantissimus omnium philosophorum et eruditissimus non magnopere reprehenditur, cum tria genera dicit bonorum, vexatur autem ab omnibus primum in eo libro, quem scripsit de vita beata, in quo multa disputat, quam ob rem is, qui torqueatur, qui crucietur, beatus esse non possit. In eo etiam putatur dicere in rotam [id est genus quoddam tormenti apud Graecos] beatam vitam non escendere. Non usquam id quidem dicit omnino, sed, quae dicit, idem valent.
25 Possum igitur, cui concesserim in malis esse dolores corporis, in malis naufragia fortunae, huic suscensere dicenti non omnis bonos esse beatos, cum in omnis bonos ea, quae ille in malis numerat, cadere possint? Vexatur idem Theophrastus et libris et scholis omnium philosophorum, quod in Callisthene suo laudarit illam sententiam:

Vitám regit fortúna, non sapiéntia.

Negant ab ullo philosopho quicquam dictum esse languidius. Recte id quidem, sed nihil intellego dici potuisse constantius. Si enim tot sunt in corpore bona, tot extra corpus in casu atque fortuna, nonne consentaneum est plus fortunam, quae domina rerum sit et externarum et ad corpus pertinentium, quam
26 consilium valere? An malumus Epicurum imitari? qui multa praeclare saepe dicit; quam enim sibi constanter convenienterque dicat, non laborat. Laudat tenuem victum. Philosophi id quidem, sed si Socrates aut Antisthenes diceret, non is, qui finem bonorum voluptatem esse dixerit. Negat quemquam iucunde posse vivere, nisi idem honeste, sapienter iusteque vivat. Nihil gravius, nihil philosophia dignius, nisi idem hoc ipsum 'honeste, sapienter, iuste' ad voluptatem referret. Quid melius quam fortunam exiguam

intervenire sapienti? sed hoc isne dicit, qui, cum dolorem non modo maxumum malum, sed solum malum etiam dixerit, toto corpore opprimi possit doloribus acerrumis tum, cum maxime contra fortunam glorietur? 27 Quod idem melioribus etiam verbis Metrodorus: 'Occupavi te', inquit, 'Fortuna, atque cepi omnisque aditus tuos interclusi, ut ad me adspirare non posses.' Praeclare, si Aristo Chius aut si Stoicus Zenon diceret, qui, nisi quod turpe esset, nihil malum duceret; tu vero, Metrodore, qui omne bonum in visceribus medullisque condideris et definieris summum bonum firma corporis adfectione explorataque *eius* spe contineri, Fortunae aditus interclusisti? Quo modo? isto enim bono iam expoliari potes.

10 28 Atqui his capiuntur imperiti, et propter huius modi sententias istorum hominum est multitudo; acute autem disputantis illud est, non quid quisque dicat, sed quid cuique dicendum sit, videre. Velut in ea ipsa sententia, quam in hac disputatione suscepimus, omnis bonos semper beatos volumus esse. Quos dicam bonos, perspicuum est; omnibus enim virtutibus instructos et ornatos tum sapientis, tum viros bonos dicimus Videamus, qui dicendi sint beati. Equidem eos existimo, qui sint in bonis nullo adiuncto malo; 29 neque ulla alia huic verbo, cum beatum dicimus, subiecta notio est nisi secretis malis omnibus cumulata bonorum complexio. Hanc assequi virtus, si quicquam praeter ipsam boni est, non potest. Aderit enim malorum, si mala illa ducimus, turba quaedam, paupertas, ignobilitas, humilitas, solitudo, amissio suorum, graves dolores corporis, perdita valetudo, debilitas, caecitas, interitus patriae, exilium, servitus denique. In his tot et tantis (atque etiam plura possunt accidere) potest esse sapiens; nam haec casus importat, qui in sapientem potest incurrere. At si ea mala sunt, quis potest praestare semper sapientem beatum fore, cum vel in omnibus his uno tempore

30 esse possit? Non igitur facile concedo neque Bruto meo neque communibus magistris nec veteribus illis, Aristoteli, Speusippo, Xenocrati, Polemoni, ut, cum ea, quae supra enumeravi, in malis numerent, iidem dicant semper beatum esse sapientem. Quos si titulus hic delectat insignis et pulcher, Pythagora, Socrate, Platone dignissimus, inducant animum illa, quorum splendore capiuntur, vires, valetudinem, pulchritudinem, divitias, honores, opes contemnere eaque, quae his contraria sunt, pro nihilo ducere; tum poterunt clarissima voce profiteri se neque fortunae impetu nec multitudinis opinione nec dolore nec paupertate terreri, omniaque sibi in sese esse posita, nec esse quicquam extra
31 suam potestatem, quod ducant in bonis. Nunc et haec loqui, quae sunt magni cuiusdam et alti viri, et eadem, quae vulgus, in malis et bonis numerare concedi nullo modo potest. Qua gloria commotus Epicurus exoritur; cui etiam, si dis placet, videtur semper sapiens beatus. Hic dignitate huius sententiae capitur, sed numquam id diceret, si ipse se audiret. Quid est enim, quod minus conveniat, quam ut is, qui vel summum vel solum malum dolorem esse dicat, idem censeat 'Quam hoc suave est!' tum, cum dolore crucietur, dicturum esse sapientem? Non igitur ex singulis vocibus philosophi spectandi sunt, sed ex perpetuitate atque constantia.

11 32 *A*. Adducis me, ut tibi adsentiar. Sed tua quoque vide ne desideretur constantia.

M. Quonam modo?

A. Quia legi tuum nuper quartum de finibus; in eo mihi videbare contra Catonem disserens hoc velle ostendere, quod mihi quidem probatur, inter Zenonem et Peripateticos nihil praeter verborum novitatem interesse. Quod si ita est, quid est causae, quin, si Zenonis rationi consentaneum sit satis magnam vim in virtute esse ad beate vivendum, liceat idem Peri-

pateticis dicere? Rem enim opinor spectari oportere, non verba.

M. Tu quidem tabellis obsignatis agis mecum et 33 testificaris, quid dixerim aliquando aut scripserim. Cum aliis isto modo, qui legibus impositis disputant; nos in diem vivimus; quodcumque nostros animos probabilitate percussit, id dicimus, itaque soli sumus liberi. Verum tamen, quoniam de constantia paulo ante diximus, non ego hoc loco id quaerendum puto, verumne sit, quod Zenoni placuerit quodque eius auditori Aristoni, bonum esse solum, quod honestum esset, sed, si ita esset, † tum ut totum hoc beate vivere in una virtute poneret. Quare demus hoc sane 34 Bruto, ut sit beatus semper sapiens; quam sibi conveniat, ipse viderit; gloria quidem huius sententiae quis est illo viro dignior? Nos tamen teneamus, ut sit idem beatissimus.

Et, si Zeno Citieus, advena quidam et ignobilis 12 verborum opifex, insinuasse se in antiquam philosophiam videtur, huius sententiae gravitas a Platonis auctoritate repetatur, apud quem saepe haec oratio usurpata est, ut nihil praeter virtutem diceretur bonum. Velut in Gorgia Socrates, cum esset ex eo quaesitum, Archelaum, Perdiccae filium, qui tum fortunatissimus haberetur, nonne beatum putaret, Haud scio, inquit; 35 numquam enim cum eo conlocutus sum. — Ain tu? aliter id scire non potes? — Nullo modo. — Tu igitur ne de Persarum quidem rege magno potes dicere, beatusne sit? — An ego possim, cum ignorem, quam sit doctus, quam vir bonus? — Quid? tu in eo sitam vitam beatam putas? — Ita prorsus existimo, bonos beatos, improbos miseros. — Miser ergo Archelaus? — Certe, si iniustus. — Videturne omnem hic beatam vitam in una virtute ponere? Quid vero? 36 in Epitaphio quo modo idem? 'Nam cui viro', inquit, 'ex se ipso apta sunt omnia, quae ad

beate vivendum ferunt, nec suspensa aliorum aut bono casu aut contrario pendere ex alterius eventis et errare coguntur, huic optume vivendi ratio comparata est. Hic est ille moderatus, hic fortis, hic sapiens, hic et nascentibus et cadentibus cum reliquis commodis, tum maxime liberis parebit et oboediet praecepto illi veteri; neque enim laetabitur umquam nec maerebit nimis, quod semper in se ipse omnem spem reponet sui.' Ex hoc igitur Platonis quasi quodam sancto augustoque fonte nostra omnis manabit oratio.

13 37 Unde igitur ordiri rectius possumus quam a communi parente natura? quae, quicquid genuit, non modo animal, sed etiam quod ita ortum esset e terra, ut stirpibus suis niteretur, in suo quidque genere perfectum esse voluit. Itaque et arbores et vites et ea, quae sunt humiliora neque se tollere a terra altius possunt, alia semper virent, alia hieme nudata verno tempore tepefacta frondescunt, neque est ullum, quod non ita vigeat interiore quodam motu et suis in quoque seminibus inclusis, ut aut flores aut fruges fundat aut bacas, omniaque in omnibus, quantum in ipsis
38 sit, nulla vi impediente perfecta sint. Facilius vero etiam in bestiis, quod iis sensus a natura est datus, vis ipsius naturae perspici potest. Namque alias bestias nantis aquarum incolas esse voluit, alias volucres caelo frui libero, serpentis quasdam, quasdam esse gradientis; earum ipsarum partim solivagas, partim congregatas, inmanis alias, quasdam autem cicures, non nullas abditas terraque tectas. Atque earum quaeque suum tenens munus, cum in disparis animantis vitam transire non possit, manet in lege naturae. Et ut bestiis aliud alii praecipui a natura datum est, quod suum quaeque retinet nec discedit ab eo, sic homini multo quiddam praestantius; etsi praestantia debent ea dici, quae habent aliquam comparationem,

humanus autem animus decerptus ex mente divina
cum alio nullo nisi cum ipso deo, si hoc fas est dictu,
comparari potest. Hic igitur si est excultus, et si 39
eius acies ita curata est, ut ne caecaretur erroribus,
fit perfecta mens, id est absoluta ratio, quod est
idem virtus. Et, si omne beatum est, cui nihil deest,
et quod in suo genere expletum atque cumulatum est,
idque virtutis est proprium, certe omnes virtutis com-
potes beati sunt. Et hoc quidem mihi cum Bruto
convenit, id est cum Aristotele, Xenocrate, Speusippo,
Polemone. Sed mihi videntur etiam beatissimi. Quid 40
enim deest ad beate vivendum ei, qui confidit suis
bonis? aut, qui diffidit, beatus esse qui potest? At
diffidat necesse est, qui bona dividit tripertito. Qui 14
enim poterit aut corporis firmitate aut fortunae sta-
bilitate confidere? Atqui nisi stabili et fixo et per-
manente bono beatus esse nemo potest. Quid ergo
eius modi istorum est? ut mihi Laconis illud dictum
in hos cadere videatur, qui glorianti cuidam mercatori,
quod multas navis in omnem oram maritimam dimi-
sisset, 'Non sane optabilis ista quidem', inquit,
'rudentibus apta fortuna.' An dubium est, quin
nihil sit habendum in eo genere, quo vita beata com-
pleatur, si id possit amitti? Nihil enim interarescere,
nihil extingui, nihil cadere debet eorum, in quibus
vita beata consistit. Nam qui timebit, ne quid ex
his deperdat, beatus esse non poterit. Volumus enim 41
eum, qui beatus sit, tutum esse, inexpugnabilem,
saeptum atque munitum, non ut parvo metu prae-
ditus sit, sed ut nullo. Ut enim innocens is dicitur,
non qui leviter nocet, sed qui nihil nocet, sic sine
metu is habendus est, non qui parva metuit, sed qui
omnino metu vacat. Quae est enim alia fortitudo
nisi animi adfectio cum in adeundo periculo et in
labore ac dolore patiens, tum procul ab omni metu?
Atque haec certe non ita se haberent, nisi omne 42
bonum in una honestate consisteret. Qui autem illam

maxume optatam et expetitam securitatem (securitatem autem nunc appello vacuitatem aegritudinis, in qua vita beata posita est) habere quisquam potest, cui aut adsit aut adesse possit multitudo malorum? Qui autem poterit esse celsus et erectus et ea, quae homini accidere possunt, omnia parva ducens, qualem sapientem esse volumus, nisi omnia sibi in se posita censebit? An Lacedaemonii Philippo minitante per litteras se omnia, quae conarentur, prohibiturum quaesiverunt, num se esset etiam mori prohibiturus; vir is, quem quaerimus, non multo facilius tali animo reperietur quam civitas universa? Quid? ad hanc fortitudinem, de qua loquimur, temperantia adiuncta, quae sit moderatrix omnium commotionum, quid potest ad beate vivendum deesse ei, quem fortitudo ab aegritudine et a metu vindicet, temperantia cum a libidine avocet, tum insolenti alacritate gestire non sinat? Haec efficere virtutem ostenderem, nisi superioribus diebus essent explicata.

15 43 Atque cum perturbationes animi miseriam, sedationes autem vitam efficiant beatam, duplexque ratio perturbationis sit, quod aegritudo et metus in malis opinatis, in bonorum autem errore laetitia gestiens libidoque versetur, cum omnia *ea* cum consilio et ratione pugnent, his tu tam gravibus concitationibus tamque ipsis inter se dissentientibus atque distractis quem vacuum, solutum, liberum videris, hunc dubitabis beatum dicere? Atqui sapiens semper ita adfectus est; semper igitur sapiens beatus est. Atque etiam omne bonum laetabile est; quod autem laetabile, id praedicandum et prae se ferendum; quod tale autem, id etiam gloriosum; si vero gloriosum, certe laudabile; quod laudabile autem, profecto etiam ho-
44 nestum; quod bonum igitur, id honestum. At quae isti bona numerant, ne ipsi quidem honesta dicunt; solum igitur bonum, quod honestum; ex quo efficitur honestate una vitam contineri beatam. Non sunt igi-

tur ea bona dicenda nec habenda, quibus abundantem licet esse miserrimum. An dubitas, quin praestans 45 valetudine, viribus, forma, acerrumis integerrumisque sensibus, adde etiam, si lubet, pernicitatem et velocitatem, da divitias, honores, imperia, opes, gloriam: si fuerit is, qui haec habet, iniustus, intemperans, timidus, hebeti ingenio atque nullo, dubitabisne eum miserum dicere? Qualia igitur ista bona sunt, quae qui habeat, miserrimus esse possit? Videamus, ne, ut acervus ex sui generis granis, sic beata vita ex sui similibus partibus effici debeat. Quod si ita est, ex bonis, quae sola honesta sunt, efficiendum est beatum; ea mixta ex dissimilibus si erunt, honestum ex iis effici nihil poterit; quo detracto quid poterit beatum intellegi? Etenim, quicquid est, quod bonum sit, id expetendum est; quod autem expetendum, id certe adprobandum; quod vero adprobaris, id gratum acceptumque habendum; ergo etiam dignitas ei tribuenda est. Quod si ita est, laudabile sit necesse est; bonum igitur omne laudabile. Ex quo efficitur, ut, quod sit honestum, id sit solum bonum.

Quod ni ita tenebimus, multa erunt, quae nobis 16 46 bona dicenda sint; omitto divitias (quas cum quivis quamvis indignus habere possit, in bonis non numero; quod enim est bonum, id non quivis habere potest), omitto nobilitatem famamque popularem stultorum inproborumque consensu excitatam; haec, quae sunt minima, tamen bona dicantur necesse est: candiduli dentes, venusti oculi, color suavis et ea, quae Anticlea laudat Ulixi pedes abluens:

Lénitudo orátionis, móllitudo córporis.

Ea si bona ducemus, quid erit in philosophi gravitate quam in volgi opinione stultorumque turba quod dicatur aut gravius aut grandius? At enim eadem 47 Stoici 'praecipua' vel 'producta' dicunt, quae 'bona' isti. Dicunt illi quidem, sed iis vitam beatam com-

pleri negant; hi autem sine iis esse nullam putant
aut, si sit beata, beatissimam certe negant. Nos
autem volumus beatissimam, idque nobis Socratica
illa conclusione confirmatur. Sic enim princeps ille
philosophiae disserebat: qualis cuiusque animi adfectus
esset, talem esse hominem; qualis autem homo ipse
esset, talem eius esse orationem; orationi autem facta
similia, factis vitam. Adfectus autem animi in bono
viro laudabilis, et vita igitur laudabilis boni viri, et
honesta ergo, quoniam laudabilis. Ex quibus bonorum
48 beatam vitam esse concluditur. Etenim, pro deorum
atque hominum fidem! parumne cognitum est superi-
oribus nostris disputationibus, an delectationis et otii
consumendi causa locuti sumus sapientem ab omni
concitatione animi, quam perturbationem voco, semper
vacare, semper in animo eius esse placidissimam
pacem? Vir igitur temperatus, constans, sine metu,
sine aegritudine, sine alacritate ulla, sine libidine
nonne beatus? at semper sapiens talis; semper igitur
beatus. Iam vero qui potest vir bonus non ad id,
quod laudabile sit, omnia referre, quae agit quaeque
sentit? refert autem omnia ad beate vivendum; beata
igitur vita laudabilis; nec quicquam sine virtute lau-
dabile; beata igitur vita virtute conficitur.

17 49 Atque hoc sic etiam concluditur: Nec in misera
vita quicquam est praedicabile aut gloriandum nec in
ea, quae nec misera sit nec beata. Et est in aliqua
vita praedicabile aliquid et gloriandum ac prae se
ferendum, ut Epaminondas:

Consiliis nostris laus est attonsa Laconum,

ut Africanus:

A sole exoriente supra Maeotis paludes
Nemo est, qui factis aequiperare queat.

50 Quod si *est*, beata vita glorianda et praedicanda et
prae se ferenda est; nihil est enim aliud, quod prae-

dicandum et prae se ferendum sit. Quibus positis intellegis quid sequatur; et quidem, nisi ea vita beata est, quae est eadem honesta, sit aliud necesse est melius vita beata; quod erit enim honestum, certe fatebuntur esse melius. Ita erit beata vita melius aliquid; quo quid potest dici perversius? Quid? cum fatentur satis magnam vim esse in vitiis ad miseram vitam, nonne fatendum est eandem vim *in* virtute esse ad beatam vitam? Contrariorum enim contraria sunt
consequentia. Quo loco quaero, quam vim habeat 51
libra illa Critolai, qui cum in alteram lancem animi bona imponat, in alteram corporis et externa, tantum propendere illam [boni lancem] putet, ut terram et maria deprimat.

Quid ergo aut hunc prohibet aut etiam Xenocratem 18
illum gravissimum philosophorum, exaggerantem tantopere virtutem, extenuantem cetera et abicientem, in virtute non beatam modo vitam, sed etiam beatissimam ponere? quod quidem nisi fit, virtutum interitus
consequetur. Nam in quem cadit aegritudo, in eundem 52
metum cadere necesse est; est enim metus futurae aegritudinis sollicita exspectatio; in quem autem metus, in eundem formido, timiditas, pavor, ignavia; ergo, ut idem vincatur interdum nec putet ad se praeceptum illud Atrei pertinere:

Proinde íta parent se in víta, ut vinci
nésciant.

Hic autem vincetur, ut dixi, nec modo vincetur, sed etiam serviet; at nos virtutem semper liberam volumus, semper invictam; quae nisi sunt, sublata virtus
est. Atque si in virtute satis est praesidii ad bene 53
vivendum, satis est etiam ad beate; satis est enim certe in virtute, ut fortiter vivamus; si fortiter, etiam ut magno animo, et quidem ut nulla re umquam terreamur semperque simus invicti. Sequitur, ut nihil paeniteat, nihil desit, nihil obstet; ergo omnia pro-

fluenter, absolute, prospere, igitur beate. Satis autem
virtus ad fortiter vivendum potest; satis ergo etiam
54 ad beate. Etenim ut stultitia, etsi adepta est, quod
concupivit, numquam se tamen satis consecutam putat,
sic sapientia semper eo contenta est, quod adest, neque
eam umquam sui paenitet.

19 Similemne putas C. Laelii unum consulatum fuisse,
et eum quidem cum repulsa (si, cum sapiens et bonus
vir, qualis ille fuit, suffragiis praeteritur, non popu-
lus [a bono consule] potius quam ille [a bono po-
pulo] repulsam fert) — sed tamen utrum malles te,
si potestas esset, semel ut Laelium consulem an ut
55 Cinnam quater? Non dubito, tu quid responsurus
sis; itaque video, cui committam. Non quemvis hoc
idem interrogarem; responderet enim alius fortasse se
non modo quattuor consulatus uni anteponere, sed
unum diem Cinnae multorum et clarorum virorum
totis aetatibus. Laelius si digito quem attigisset,
poenas dedisset; at Cinna collegae sui, consulis Cn.
Octavii, praecidi caput iussit, P. Crassi, L. Caesaris,
nobilissimorum hominum, quorum virtus fuerat domi
militiaeque cognita, M. Antonii, omnium eloquen-
tissimi, quos ego audierim, C. Caesaris, in quo mihi
videtur specimen fuisse humanitatis, salis, suavitatis,
leporis. Beatusne igitur, qui hos interfecit? Mihi
contra non solum eo videtur miser, quod ea fecit, sed
etiam quod ita se gessit, ut ea facere ei liceret. Etsi
peccare nemini licet; sed sermonis errore labimur; id
56 enim licere dicimus, quod cuique conceditur. Utrum
tandem beatior C. Marius tum, cum Cimbricae victoriae
gloriam cum collega Catulo communicavit, paene
altero Laelio (nam hunc illi duco simillimum), an
cum civili bello victor iratus necessariis Catuli de-
precantibus non semel respondit, sed saepe: 'Moria-
tur'? In quo beatior ille, qui huic nefariae voci
paruit, quam is, qui tam scelerate imperavit. Nam
cum accipere quam facere praestat iniuriam, tum

morti iam ipsi adventanti paulum procedere ob viam, quod fecit Catulus, quam quod Marius, talis viri interitu sex suos obruere consulatus et contaminare extremum tempus aetatis.

20 57
Duodequadraginta annos tyrannus Syracusanorum fuit Dionysius, cum quinque et viginti natus annos dominatum occupavisset. Qua pulchritudine urbem, quibus autem opibus praeditam servitute oppressam tenuit civitatem! Atqui de hoc homine a bonis auctoribus sic scriptum accepimus, summam fuisse eius in victu temperantiam in rebusque gerundis virum acrem et industrium, eundem tamen maleficum natura et iniustum. Ex quo omnibus bene veritatem intuentibus videri necesse est miserrimum. Ea enim ipsa, quae concupierat, ne tum quidem, cum omnia se posse censebat, consequebatur. Qui cum esset 58
bonis parentibus atque honesto loco natus (etsi id quidem alius alio modo tradidit) abundaretque et aequalium familiaritatibus et consuetudine propinquorum, haberet etiam more Graeciae quosdam adulescentis amore coniunctos, credebat eorum nemini, sed iis, quos ex familiis locupletium servos delegerat, quibus nomen servitutis ipse detraxerat, et quibusdam convenis et feris barbaris corporis custodiam committebat. Ita propter iniustam dominatus cupiditatem in carcerem quodam modo ipse se incluserat. Quin etiam, ne tonsori collum committeret, tondere filias suas docuit. Ita sordido ancillarique artificio regiae virgines ut tonstriculae tondebant barbam et capillum patris. Et tamen ab his ipsis, cum iam essent adultae, ferrum removit instituitque, ut candentibus iuglandium putaminibus barbam sibi et capillum adurerent. Cum- 59
que duas uxores haberet, Aristomachen, civem suam, Doridem autem Locrensem, sic noctu ad eas ventitabat, ut omnia specularetur et perscrutaretur ante. Et cum fossam latam cubiculari lecto circumdedisset eiusque fossae transitum ponticulo ligneo coniunxisset,

eum ipsum, cum forem cubiculi clauserat, detorquebat. Idemque cum in communibus suggestis consistere non
60 auderet, contionari ex turri alta solebat. Atque is cum pila ludere vellet (studiose enim id factitabat) tunicamque poneret, adulescentulo, quem amabat, tradidisse gladium dicitur. Hic cum quidam familiaris iocans dixisset: 'Huic quidem certe vitam tuam committis', adrisissetque adulescens, utrumque iussit interfici, alterum, quia viam demonstravisset interimendi sui, alterum, quia dictum id risu adprobavisset. Atque eo facto sic doluit, nihil ut tulerit gravius in vita; quem enim vehementer amarat, occiderat. Sic distrahuntur in contrarias partis impotentium cupiditates. Cum huic obsecutus sis, illi est repugnandum.

61 21 Quamquam hic quidem tyrannus ipse iudicavit, quam esset beatus. Nam cum quidam ex eius adsentatoribus, Damocles, commemoraret in sermone copias eius, opes, maiestatem dominatus, rerum abundantiam, magnificentiam aedium regiarum negaretque umquam beatiorem quemquam fuisse, 'Visne igitur', inquit, 'o Damocle, quoniam te haec vita delectat, ipse eam degustare et fortunam experiri meam?' Cum se ille cupere dixisset, conlocari iussit hominem in aureo lecto strato pulcherrimo textili stragulo, magnificis operibus picto, abacosque compluris ornavit argento auroque caelato. Tum ad mensam eximia forma pueros delectos iussit consistere eosque nutum illius intuentis diligenter mini-
62 strare. Aderant unguenta, coronae, incendebantur odores, mensae conquisitissimis epulis extruebantur. Fortunatus sibi Damocles videbatur. In hoc medio apparatu fulgentem gladium e lacunari saeta equina aptum demitti iussit, ut impenderet illius beati cervicibus. Itaque nec pulchros illos ministratores aspiciebat nec plenum artis argentum nec manum porrigebat in mensam, iam ipsae defluebant coronae; denique exoravit tyrannum, ut abire liceret, quod iam

beatus nollet esse. Satisne videtur declarasse Dionysius nihil esse ei beatum, cui semper aliqui terror impendeat? Atque ei ne integrum quidem erat, ut ad iustitiam remigraret, civibus libertatem et iura redderet; iis enim se adulescens inprovida aetate inretierat erratis eaque commiserat, ut salvus esse non posset, si sanus esse coepisset.

22 63 Quantopere vero amicitias desideraret, quarum infidelitatem extimescebat, declaravit in Pythagoriis duobus illis, quorum cum alterum vadem mortis accepisset, alter, ut vadem suum liberaret, praesto fuisset ad horam mortis destinatam, 'Utinam ego', inquit, 'tertius vobis amicus adscriberer!' Quam huic erat miserum carere consuetudine amicorum, societate victus, sermone omnino familiari, homini praesertim docto a puero et artibus ingenuis erudito! Musicorum vero perstudiosum, poëtam etiam tragicum (quam bonum, nihil ad rem; in hoc enim genere nescio quo pacto magis quam in aliis suum cuique pulchrum est. Adhuc neminem cognovi poëtam (et mihi fuit cum Aquinio amicitia), qui sibi non optumus videretur. Sic se res habet: te tua, me delectant mea) — sed ut ad Dionysium redeamus, omni cultu et victu humano carebat; vivebat cum fugitivis, cum facinerosis, cum barbaris; neminem, qui aut libertate dignus esset aut vellet omnino liber esse, sibi amicum arbitrabatur.

23 64 Non ego iam cum huius vita, qua taetrius, miserius, detestabilius excogitare nihil possum, Platonis aut Archytae vitam comparabo, doctorum hominum et plane sapientium; ex eadem urbe humilem homunculum a pulvere et radio excitabo, qui multis annis post fuit, Archimedem. Cuius ego quaestor ignoratum ab Syracusanis, cum esse omnino negarent, saeptum undique et vestitum vepribus et dumetis indagavi sepulcrum. Tenebam enim quosdam senariolos, quos in eius monumento esse inscriptos acceperam, qui

declarabant in summo sepulcro sphaeram esse posi-
65 tam cum cylindro. Ego autem cum omnia conlustrarem
oculis (est enim ad portas Agragentinas magna fre-
quentia sepulcrorum), animum adverti columellam non
multum e dumis eminentem, in qua inerat sphaerae
figura et cylindri. Atque ego statim Syracusanis
(erant autem principes mecum) dixi me illud ipsum
arbitrari esse, quod quaererem. Inmissi cum falcibus
66 multi purgarunt et aperuerunt locum. Quo cum pate-
factus esset aditus, ad adversam basim accessimus.
Apparebat epigramma exesis posterioribus partibus
versiculorum dimidiatis fere. Ita nobilissima Graeciae
civitas, quondam vero etiam doctissima, sui civis unius
acutissimi monumentum ignorasset, nisi ab homine
Arpinate didicisset. Sed redeat, unde aberravit oratio.
Quis est omnium, qui modo cum Musis, id est cum
humanitate et cum doctrina, habeat aliquod com-
mercium, qui se non hunc mathematicum malit quam
illum tyrannum? Si vitae modum actionemque quae-
rimus, alterius mens rationibus agitandis exquirendis-
que alebatur cum oblectatione sollertiae, qui est unus
suavissimus pastus animorum, alterius in caede et
iniuriis cum et diurno et nocturno metu. Age confer
Democritum, Pythagoram, Anaxagoram; quae regna,
quas opes studiis eorum et delectationibus antepones?
67 Etenim, quae pars optuma est in homine, in ea situm
esse necesse est illud, quod quaeris, optumum. Quid
est autem in homine sagaci ac bona mente melius?
Eius bono fruendum est igitur, si beati esse volumus;
bonum autem mentis est virtus; ergo hac beatam
vitam contineri necesse est. Hinc omnia, quae pul-
chra, honesta, praeclara sunt, ut supra dixi, sed di-
cendum idem illud paulo uberius videtur, plena gau-
diorum sunt. Ex perpetuis autem plenisque gaudiis
cum perspicuum sit vitam beatam existere, sequitur,
ut ea existat ex honestate.

24
68 Sed ne verbis solum attingamus ea, quae volumus

ostendere, proponenda quaedam quasi moventia sunt, quae nos magis ad cognitionem intellegentiamque convertant. Sumatur enim nobis quidam praestans vir optumis artibus, isque animo parumper et cogitatione fingatur. Primum ingenio eximio sit necesse est; tardis enim mentibus virtus non facile comitatur; deinde ad investigandam veritatem studio incitato. Ex quo triplex ille animi fetus existet, unus in cognitione rerum positus et in explicatione naturae, alter in discriptione expetendarum fugiendarumque rerum *et in ratione* vivendi, tertius in iudicando, quid cuique rei sit consequens, quid repugnans, in quo inest omnis cum subtilitas disserendi, tum veritas iudicandi. Quo 69
tandem igitur gaudio adfici necesse est sapientis animum cum his habitantem pernoctantemque curis! ut cum totius mundi motus conversionesque perspexerit sideraque viderit innumerabilia caelo inhaerentia cum eius ipsius motu congruere certis infixa sedibus, septem alia suos quaeque tenere cursus multum inter se aut altitudine aut humilitate distantia, quorum vagi motus rata tamen et certa sui cursus spatia definiant. Horum nimirum aspectus impulit illos veteres et admonuit, ut plura quaererent. Inde est indagatio nata initiorum et tamquam seminum, unde essent omnia orta, generata, concreta, quaeque cuiusque generis vel inanimi vel animantis vel muti vel loquentis origo, quae vita, qui interitus quaeque ex alio in aliud vicissitudo atque mutatio, unde terra et quibus librata ponderibus, quibus cavernis maria sustineantur, qua omnia delata gravitate medium mundi locum semper expetant, qui est idem infimus in rotundo.

Haec tractanti animo et noctes et dies cogitanti 25 70
existit illa *a* deo Delphis praecepta cognitio, ut ipsa se mens agnoscat coniunctamque cum divina mente se sentiat, ex quo insatiabili gaudio compleatur. Ipsa enim cogitatio de vi et natura deorum studium incendit illius aeternitatem imitandi neque se in brevi-

tate vitae conlocatam putat, cum rerum causas alias ex aliis aptas et necessitate nexas videt, quibus ab aeterno tempore fluentibus in aeternum ratio tamen
71 mensque moderatur. Haec ille intuens atque suspiciens vel potius omnis partis orasque circumspiciens quanta rursus animi tranquillitate humana et citeriora considerat! Hinc illa cognitio virtutis existit, efflorescunt genera partesque virtutum, invenitur, quid sit, quod natura spectet extremum in bonis, quid in malis ultumum, quo referenda sint officia, quae degendae aetatis ratio deligenda. Quibus et talibus rebus exquisitis hoc vel maxime efficitur, quod hac disputatione agimus, ut virtus ad beate vivendum sit se ipsa con-
72 tenta. Sequitur tertia, quae per omnis partis sapientiae manat et funditur, quae rem definit, genera dispertit, sequentia adiungit, perfecta concludit, vera et falsa diiudicat, disserendi ratio et scientia. Ex qua cum summa utilitas existit ad res ponderandas, tum maxume ingenua delectatio et digna sapientia. Sed haec otii. Transeat idem iste sapiens ad rem publicam tuendam. Quid eo possit esse praestantius, cum [contineri] prudentia utilitatem civium cernat, iustitia nihil in suam domum inde derivet, reliquis utatur tot tam variisque virtutibus? Adiunge fructum amicitiarum, in quo doctis positum est cum consilium omnis vitae consentiens et paene conspirans, tum summa iucunditas e cotidiano cultu atque victu. Quid haec tandem vita desiderat, quo sit beatior? cui refertae tot tantisque gaudiis Fortuna ipsa cedat necesse est. Quodsi gaudere talibus bonis animi, id est virtutibus, beatum est omnesque sapientes his gaudiis perfruuntur, omnis eos beatos esse confiteri necesse est.

26
73 *A.* Etiamne in cruciatu atque tormentis?

M. An tu me in viola putabas aut in rosa dicere? An Epicuro, qui tantum modo induit personam philosophi et sibi ipse hoc nomen inscripsit, dicere licebit, quod quidem, ut habet se res, me tamen plau-

dente dicit, nullum sapienti esse tempus, etiamsi uratur, torqueatur, secetur, quin possit exclamare: 'Quam pro nihilo puto!' cum praesertim omne malum dolore definiat, bonum voluptate, haec nostra honesta, turpia inrideat dicatque nos in vocibus occupatos inanis sonos fundere, neque quicquam ad nos pertinere, nisi quod aut leve aut asperum in corpore sentiatur: huic ergo, ut dixi, non multum differenti a iudicio ferarum oblivisci licebit sui et tum fortunam contemnere, cum sit omne et bonum eius et malum in potestate fortunae, tum dicere se beatum in summo cruciatu atque tormentis, cum constituerit non modo summum malum esse dolorem, sed etiam solum? Nec vero illa sibi remedia comparavit ad 74
tolerandum dolorem, firmitatem animi, turpitudinis verecundiam, exercitationem consuetudinemque patiendi, [praecepta fortitudinis,] duritiam virilem, sed una se dicit recordatione adquiescere praeteritarum voluptatium, ut si quis aestuans, cum vim caloris non facile patiatur, recordari velit sese aliquando in Arpinati nostro gelidis fluminibus circumfusum fuisse. Non enim video, quo modo sedare possint mala praesentia praeteritae voluptates. Sed cum is dicat semper 75
beatum esse sapientem, cui dicere hoc, si sibi constare vellet, non liceret, quidnam faciendum est iis, qui nihil expetendum, nihil in bonis ducendum, quod honestate careat, existumant? Me quidem auctore etiam Peripatetici veteresque Academici balbutire aliquando desinant aperteque et clara voce audeant dicere beatam vitam in Phalaridis taurum descensuram.

Sint enim tria genera bonorum, ut iam a laqueis 27 76
Stoicorum, quibus usum me pluribus, quam soleo, intellego, recedamus, sint sane illa genera bonorum, dum corporis *et* externa iaceant humi et tantum modo, quia sumenda sint, appellentur bona, alia autem illa divina longe lateque se pandant caelumque contingant; ea qui adeptus sit, cur eum beatum modo et non

beatissimum etiam dixerim? Dolorem vero sapiens
extimescet? is enim huic maxime sententiae repugnat.
Nam contra mortem nostram atque nostrorum contra-
que aegritudinem et reliquas animi perturbationes satis
esse videmur superiorum dierum disputationibus armati
et parati; dolor esse videtur acerrumus virtutis adver-
sarius; is ardentes faces intentat, is fortitudinem,
magnitudinem animi, patientiam se debilitaturum mi-
77 natur. Huic igitur succumbet virtus, huic beata sa-
pientis et constantis viri vita cedet? Quam turpe, o
di boni! Pueri Spartiatae non ingemescunt verberum
dolore laniati. Adulescentium greges Lacedaemone
vidimus ipsi incredibili contentione certantis pugnis,
calcibus, unguibus, morsu denique, cum exanimaren-
tur prius, quam victos se faterentur. Quae barbaria
India vastior aut agrestior? in ea tamen gente pri-
mum ei, qui sapientes habentur, nudi aetatem agunt
et Caucasi nives hiemalemque vim perferunt sine do-
lore, cumque ad flammam se adplicaverunt, sine ge-
78 mitu aduruntur. Mulieres vero in India, cum est
communis earum vir mortuus, in certamen iudicium-
que veniunt, quam plurimum ille dilexerit (plures enim
singulis solent esse nuptae); quae est victrix, ea laeta
prosequentibus suis una cum viro in rogum imponitur,
illa victa maesta discedit. Numquam naturam mos
vinceret; est enim ea semper invicta; sed nos umbris,
deliciis, otio, languore, desidia animum infecimus,
opinionibus maloque more delenitum mollivimus.
Aegyptiorum morem quis ignorat? quorum inbutae
mentes pravitatis erroribus quamvis carnificinam prius
subierint, quam ibim aut aspidem aut faelem aut
canem aut crocodilum violent, quorum etiamsi inpru-
dentes quippiam fecerint, poenam nullam recusent.
79 De hominibus loquor; quid? bestiae non frigus, non
famem, non montivagos atque silvestris cursus lustra-
tionesque patiuntur? non pro suo partu ita propugnant,
ut vulnera excipiant, nullos impetus, nullos ictus re-

formident? Omitto, quae perferant quaeque patiantur ambitiosi honoris causa, laudis studiosi gloriae gratia, amore incensi cupiditatis. Plena vita exemplorum est.

Sed adhibeat oratio modum et redeat illuc, unde 28 80 deflexit. Dabit, inquam, se in tormenta vita beata nec iustitiam, temperantiam in primisque fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam prosecuta, cum tortoris os viderit, consistet virtutibusque omnibus sine ullo animi terrore ad cruciatum profectis resistet extra fores, ut ante dixi, limenque carceris. Quid enim ea foedius, quid deformius sola relicta, *a* comitatu pulcherrimo segregata? quod tamen fieri nullo pacto potest; nec enim virtutes sine beata vita cohaerere possunt nec illa sine virtutibus. Itaque eam tergiversari non 81 sinent secumque rapient, ad quemcumque ipsae dolorem cruciatumque ducentur. Sapientis est enim proprium nihil, quod paenitere possit, facere, nihil invitum, splendide, constanter, graviter, honeste omnia, nihil ita exspectare quasi certo futurum, nihil, cum acciderit, admirari, ut inopinatum ac novum accidisse videatur, omnia ad suum arbitrium referre, suis stare iudiciis. Quo quid sit beatius, mihi certe in mentem venire non potest. Stoicorum quidem facilis conclusio 82 est; qui cum finem bonorum esse senserint congruere naturae cumque ea convenienter vivere, cum id sit in sapientis situm non officio solum, verum etiam potestate, sequatur necesse est, ut, cuius in potestate summum bonum, in eiusdem vita beata sit. Ita fit semper vita beata sapientis. Habes, quae fortissime de beata vita dici putem et, quo modo nunc est, nisi quid tu melius attuleris, etiam verissime.

A. Melius equidem adferre nihil possum, sed a te 29 impetrarim lubenter, ut, nisi molestum sit, quoniam te nulla vincula impediunt ullius certae disciplinae libasque ex omnibus, quodcumque te maxime specie veritatis movet, — quod paulo ante Peripateticos veteremque Academiam hortari videbare, ut sine re-

tractatione libere dicere auderent sapientis esse semper beatissimos, id velim audire, quem ad modum his putes consentaneum esse id dicere. Multa enim a te contra istam sententiam dicta sunt et Stoicorum ratione conclusa.

83 *M.* Utamur igitur libertate, qua nobis solis in philosophia licet uti, quorum oratio nihil ipsa iudicat, sed habetur in omnis partis, ut ab aliis possit ipsa per sese nullius auctoritate adiuncta iudicari. Et quoniam videris hoc velle, ut, quaecumque dissentientium philosophorum sententia sit de finibus, tamen virtus satis habeat ad vitam beatam praesidii, quod quidem Carneadem disputare solitum accepimus; sed is, ut contra Stoicos, quos studiosissime semper refellebat, et contra quorum disciplinam ingenium eius exarserat, nos quidem illud cum pace agemus. Si enim Stoici finis bonorum recte posiverunt, confecta res est: necesse est semper beatum esse sapientem.
84 Sed quaeramus unam quamque reliquorum sententiam, si fieri potest, ut hoc praeclarum quasi decretum beatae vitae possit omnium sententiis et disciplinis convenire.

30 Sunt autem haec de finibus, ut opinor, retentae defensaeque sententiae: primum simplices quattuor, nihil bonum nisi honestum, ut Stoici, nihil bonum nisi voluptatem, ut Epicurus, nihil bonum nisi vacuitatem *doloris*, ut Hieronymus, nihil bonum nisi naturae primis bonis aut omnibus aut maxumis frui, ut Carneades contra Stoicos disserebat. Haec igitur sim-
85 plicia, illa mixta: tria genera bonorum, maxuma animi, secunda corporis, externa tertia, ut Peripatetici nec multo veteres Academici secus; voluptatem cum honestate Dinomachus et Callipho copulavit, indolentiam autem honestati Peripateticus Diodorus adiunxit. Hae sunt sententiae, quae stabilitatis aliquid habeant; nam Aristonis, Pyrrhonis, Erilli non nullorumque aliorum evanuerunt. Hi quid possint obtinere, videamus omissis

Stoicis, quorum satis videor defendisse sententiam. Et Peripateticorum quidem explicata causa est praeter Theophrastum, et si qui illum secuti imbecillius horrent dolorem et reformidant; reliquis quidem licet facere id, quod fere faciunt, ut gravitatem dignitatemque virtutis exaggerent. Quam cum ad caelum extulerunt, quod facere eloquentes homines copiose solent, reliqua ex conlatione facile est conterere atque contemnere. Nec enim licet iis, qui laudem cum dolore petendam esse dicant, negare eos esse beatos, qui illam adepti sunt. Quamquam enim sint in quibusdam malis, tamen hoc nomen beati longe et late patet.

Nam ut quaestuosa mercatura, fructuosa aratio 31 86
dicitur, non si altera semper omni damno, altera omni tempestatis calamitate semper vacat, sed si multo maiore ex parte exstat in utraque felicitas, sic vita non solum si undique referta bonis est, sed si multo maiore et graviore ex parte bona propendent, beata recte dici potest. Sequetur igitur horum ratione 87
vel ad supplicium beata vita virtutem cumque ea descendet in taurum Aristotele, Xenocrate, Speusippo, Polemone auctoribus nec eam minis, blandimentis corrupta deseret. Eadem Calliphontis erit Diodorique sententia, quorum uterque honestatem sic complectitur, ut omnia, quae sine ea sint, longe retro ponenda censeat. Reliqui habere se videntur angustius, enatant tamen, Epicurus, Hieronymus, et si qui sunt, qui desertum illud Carneadeum curent defendere. Nemo est enim eorum, quin bonorum animum putet esse iudicem eumque condocefaciat, ut ea, quae bona malave videantur, possit contemnere. Nam quae tibi 88
Epicuri videtur, eadem erit Hieronymi et Carneadis causa et hercule omnium reliquorum. Quis enim parum est contra mortem aut dolorem paratus? Ordiamur ab eo, si placet, quem mollem, quem voluptarium dicimus.

Quid? is tibi mortemne videtur aut dolorem timere? qui eum diem, quo moritur, beatum appellat maxumisque doloribus adfectus eos ipsos inventorum suorum memoria et recordatione confutat nec haec sic agit, ut ex tempore quasi effutire videatur? De morte enim ita sentit, ut dissoluto animante sensum extinctum putet, quod autem sensu careat, nihil ad nos id iudicet pertinere. Item *de* dolore certa habet, quae sequatur, cuius magnitudinem brevitate consolatur, lon-
89 ginquitatem levitate. Qui tandem isti grandiloqui contra haec duo, quae maxime angunt, melius se habent quam Epicurus? an ad cetera, quae mala putantur, non et Epicurus et reliqui philosophi satis parati videntur? Quis non paupertatem extimescit? neque tamen quisquam philosophorum.

32 Hic vero ipse quam parvo est contentus! Nemo de tenui victu plura dixit. Etenim, quae res pecuniae cupiditatem adferunt, ut amori, ut ambitioni, ut cotidianis sumptibus copiae suppetant, cum procul ab his omnibus rebus absit, cur pecuniam magnopere
90 desideret vel potius cur curet omnino? An Scythes Anacharsis potuit pro nihilo pecuniam ducere, nostrates philosophi facere non poterunt? Illius epistula fertur his verbis: 'Anacharsis Hannoni salutem. Mihi amictui est Scythicum tegimen, calciamentum solorum callum, cubile terra, pulpamentum fames, lacte, caseo, carne vescor. Quare ut ad quietum me licet venias. Munera autem ista, quibus es delectatus, vel civibus tuis vel dis immortalibus dona.' Omnes fere philosophi omnium disciplinarum, nisi quos a recta ratione natura vitiosa detorsisset, eodem hoc animo
91 esse potuerunt. Socrates, in pompa cum magna vis auri argentique ferretur, 'Quam multa non desidero!' inquit. Xenocrates, cum legati ab Alexandro quinquaginta ei talenta attulissent, quae erat pecunia temporibus illis, Athenis praesertim, maxuma, abduxit

legatos ad cenam in Academiam; iis apposuit tantum, quod satis esset, nullo apparatu. Cum postridie rogarent eum, cui numerari iuberet, 'Quid? vos hesterna,' inquit, 'cenula non intellexistis me pecunia non egere?' Quos cum tristiores vidisset, triginta minas accepit, ne aspernari regis liberalitatem videretur. At vero Diogenes liberius, ut Cynicus, 92
Alexandro roganti, ut diceret, si quid opus esset, 'Nunc quidem paululum', inquit, 'a sole.' Offecerat videlicet apricanti. Et hic quidem disputare solebat, quanto regem Persarum vita fortunaque superaret; sibi nihil deesse, illi nihil satis umquam fore; se eius voluptates non desiderare, quibus numquam satiari ille posset, suas eum consequi nullo modo posse.

Vides, credo, ut Epicurus cupiditatum genera di- 33 93
viserit, non nimis fortasse subtiliter, utiliter tamen, partim esse naturales et necessarias, partim naturales et non necessarias, partim neutrum; necessarias satiari posse paene nihilo; divitias enim naturae esse parabiles; secundum autem genus cupiditatum nec ad potiendum difficile esse censet nec vero ad carendum; tertias, quod essent plane inanes neque necessitatem modo, sed ne naturam quidem attingerent, funditus eiciendas putavit. Hoc loco multa ab Epicureis dis- 94
putantur, eaeque voluptates singillatim extenuantur; quarum genera non contemnunt, quaerunt tamen copiam. Nam et obscenas voluptates, de quibus multa ab illis habetur oratio, facilis, communis, in medio sitas esse dicunt, easque si natura requirat, non genere aut loco aut ordine, sed forma, aetate, figura metiendas putant, ab iisque abstinere minime esse difficile, si aut valetudo aut officium aut fama postulet, omninoque genus hoc voluptatum optabile esse, si non obsit, prodesse numquam. Totumque hoc 95
de voluptate sic ille praecipit, ut voluptatem ipsam per se, quia voluptas sit, semper optandam *et* expetendam putet, eademque ratione dolorem ob id

ipsum, quia dolor sit, semper esse fugiendum; itaque hac usurum compensatione sapientem, ut et voluptatem fugiat, si ea maiorem dolorem effectura sit, et dolorem suscipiat maiorem efficientem voluptatem, omniaque iucunda, quamquam sensu corporis iudicen-
96 tur, ad animum referri tamen. Quocirca corpus gaudere tam diu, dum praesentem sentiret voluptatem, animum et praesentem percipere pariter cum corpore et prospicere venientem nec praeteritam praeterfluere sinere. Ita perpetuas et contextas voluptates in sapiente fore semper, cum expectatio speratarum voluptatum *cum* perceptarum memoria iungeretur.

34 97 Atque his similia ad victum etiam transferuntur, extenuaturque magnificentia et sumptus epularum, quod parvo cultu natura contenta sit. Etenim quis hoc non videt, desideriis omnia ista condiri? Darius in fuga cum aquam turbidam et cadaveribus inquinatam bibisset, negavit umquam se bibisse iucundius. Numquam videlicet sitiens biberat. Nec esuriens Ptolomaeus ederat; cui cum peragranti Aegyptum comitibus non consecutis cibarius in casa panis datus esset, nihil visum est illo pane iucundius. Socraten ferunt, cum usque ad vesperum contentius ambularet quaesitumque esset ex eo, quare id faceret, respondisse se,
98 quo melius cenaret, obsonare ambulando famem. Quid? victum Lacedaemoniorum in philitiis nonne videmus? Ubi cum tyrannus cenavisset Dionysius, negavit se iure illo nigro, quod cenae caput erat, delectatum. Tum is, qui illa coxerat: 'Minime mirum; condimenta enim defuerunt.' 'Quae tandem?' inquit ille. 'Labor in venatu, sudor, cursus ad Eurotam, fames, sitis. His enim rebus Lacedaemoniorum epulae condiuntur.' Atque hoc non ex hominum more solum, sed etiam ex bestiis intellegi potest, quae, ut quicquid obiectum est, quod modo a natura non sit alienum, eo contentae non quaerunt
99 amplius. Civitates quaedam universae more doctae

parsimonia delectantur, ut de Lacedaemoniis paulo
ante diximus. Persarum a Xenophonte victus exponi-
tur, quos negat ad panem adhibere quicquam praeter
nasturcium. Quamquam, si quaedam etiam suaviora
natura desideret, quam multa ex terra arboribusque
gignuntur cum copia facili, tum suavitate praestanti!
Adde siccitatem, quae consequitur hanc continentiam
in victu, adde integritatem valetudinis; confer su- 100
dantis, ructantis, refertos epulis tamquam opimos
boves; tum intelleges, qui voluptatem maxime se-
quantur, eos minime consequi, iucunditatemque victus
esse in desiderio, non in satietate.

Timotheum, clarum hominem Athenis et principem 35
civitatis, ferunt, cum cenavisset apud Platonem eoque
convivio admodum delectatus esset vidissetque eum
postridie, dixisse: 'Vestrae quidem cenae non
solum in praesentia, sed etiam postero die
iucundae sunt.' Quid, quod ne mente quidem recte
uti possumus multo cibo et potione completi? Est
praeclara epistula Platonis ad Dionis propinquos, in
qua scriptum est his fere verbis: 'Quo cum venis-
sem, vita illa beata, quae ferebatur, plena Ita-
licarum Syracusiarumque mensarum, nullo
modo mihi placuit, bis in die saturum fieri
nec umquam pernoctare solum ceteraque, quae
comitantur huic vitae, in qua sapiens nemo
efficietur umquam, moderatus vero multo mi-
nus. Quae enim natura tam mirabiliter tem- 101
perari potest?' Quo modo igitur iucunda vita po-
test esse, a qua absit prudentia, absit moderatio? Ex
quo Sardanapalli, opulentissimi Syriae regis, error
adgnoscitur, qui incidi iussit in busto:

Haec habeo, quae edi, quaeque exsaturata libido
Hausit; at illa iacent multa et praeclara relicta.

'Quid aliud', inquit Aristoteles, 'in bovis, non in regis sepulcro inscriberes? Haec habere se mortuum dicit, quae ne vivus quidem diutius
102 habebat quam fruebatur.' Cur igitur divitiae desiderentur, aut ubi paupertas beatos esse non sinit? Signis, credo, *et* tabulis studes. Si quis est, qui his delectetur, nonne melius tenues homines fruuntur quam illi, qui iis abundant? Est enim earum rerum omnium *in* nostra urbe summa in publico copia. Quae qui privatim habent, nec tam multa et raro vident, cum in sua rura venerunt; quos tamen pungit aliquid, cum, illa unde habeant, recordantur. Dies deficiat, si velim paupertatis causam defendere. Aperta enim res est, et cotidie nos ipsa natura admonet, quam paucis, quam parvis rebus egeat, quam vilibus.

36 103 Num igitur ignobilitas aut humilitas aut etiam popularis offensio sapientem beatum esse prohibebit? Vide, ne plus commendatio in vulgus et haec, quae expetitur, gloria molestiae habeat quam voluptatis. Leviculus sane noster Demosthenes, qui illo susurro delectari se dicebat aquam ferentis mulierculae, ut mos in Graecia est, insusurrantisque alteri: 'Hic est ille Demosthenes.' Quid hoc levius? At quantus orator! Sed apud alios loqui videlicet didicerat, non
104 multum ipse secum. Intellegendum est igitur nec gloriam popularem ipsam per sese expetendam nec ignobilitatem extimescendam. 'Veni Athenas', inquit Democritus, 'neque me quisquam ibi adgnovit.' Constantem hominem et gravem, qui glorietur a gloria se afuisse! An tibicines iique, qui fidibus utuntur, suo, non multitudinis arbitrio cantus numerosque moderantur, vir sapiens, multo arte maiore praeditus, non quid verissimum sit, sed quid velit vulgus, exquiret? An quicquam stultius quam, quos singulos sicut operarios barbarosque contemnas, eos aliquid putare esse universos? Ille vero nostras ambitiones levitatesque contemnet honoresque populi

etiam ultro delatos repudiabit; nos autem eos nescimus, ante quam paenitere coepit, contemnere. Est 105 apud Heraclitum physicum de principe Ephesiorum Hermodoro; universos ait Ephesios esse morte multandos, quod, cum civitate expellerent Hermodorum, ita locuti sint: 'Nemo de nobis unus excellat; sin quis extiterit, alio in loco et apud alios sit.' An hoc non ita fit omni in populo? nonne omnem exsuperantiam virtutis oderunt? Quid? Aristides (malo enim Graecorum quam nostra proferre) nonne ob eam causam expulsus est patria, quod praeter modum iustus esset? Quantis igitur molestiis vacant, qui nihil omnino cum populo contrahunt! Quid est enim dulcius otio litterato? iis dico litteris, quibus infinitatem rerum atque naturae et in hoc ipso mundo caelum, terras, maria cognoscimus.

Contempto igitur honore, contempta etiam pecunia 37 106 quid relinquitur, quod extimescendum sit? Exilium, credo, quod in maxumis malis ducitur. Id si propter alienam et offensam populi voluntatem malum est, quam sit ea contemnenda, paulo ante dictum est. Sin abesse patria miserum est, plenae miserorum provinciae sunt, ex quibus admodum pauci in patriam revertuntur. At multantur bonis exules. Quid tum? 107 parumne multa de toleranda paupertate dicuntur? Iam vero exilium, si rerum naturam, non ignominiam nominis quaerimus, quantum tandem a perpetua peregrinatione differt? in qua aetates suas philosophi nobilissimi consumpserunt, Xenocrates, Crantor, Arcesilas, Lacydes, Aristoteles, Theophrastus, Zeno, Cleanthes, Chrysippus, Antipater, Carneades, Clitomachus, Philo, Antiochus, Panaetius, Posidonius, innumerabiles alii, qui semel egressi numquam domum reverterunt. At enim sine ignominia . . . adficere sapientem? de sapiente enim haec omnis oratio est, cui iure id accidere non possit; nam iure exulantem consolari non oportet. Postremo ad omnis casus facillima ratio est eorum, 108

qui ad voluptatem ea referunt, quae sequuntur in vita, ut, quocumque haec loco suppeditetur, ibi beate queant vivere. Itaque ad omnem rationem Teucri vox accommodari potest:

Pátria est, ubicumque ést bene.

Socrates quidem cum rogaretur, cuiatem se esse diceret, 'Mundanum' inquit; totius enim mundi se incolam et civem arbitrabatur. Quid? T. Albucius nonne animo aequissimo Athenis exul philosophabatur? cui tamen illud ipsum non accidisset, si in re 109 publica quiescens Epicuri legibus paruisset. Qui enim beatior Epicurus, quod in patria vivebat, quam, quod Athenis, Metrodorus? aut Plato Xenocratem vincebat aut Polemo Arcesilam, quo esset beatior? Quanti vero ista civitas aestimanda est, ex qua boni sapientesque pelluntur? Damaratus quidem, Tarquinii nostri regis pater, tyrannum Cypselum quod ferre non poterat, fugit Tarquinios Corintho et ibi suas fortunas constituit ac liberos procreavit. Num stulte anteposuit 38 110 exilii libertatem domesticae servituti? Iam vero motus animi, sollicitudines aegritudinesque oblivione leniuntur traductis animis ad voluptatem. Non sine causa igitur Epicurus ausus est dicere semper in pluribus bonis esse sapientem, quia semper sit in voluptatibus. Ex quo effici putat ille, quod quaerimus, ut 111 sapiens semper beatus sit. Etiamne, si sensibus carebit oculorum, si aurium? Etiam; nam ista ipsa contemnit. Primum enim horribilis ista caecitas quibus tandem caret voluptatibus? cum quidam etiam disputent ceteras voluptates in ipsis habitare sensibus; quae autem aspectu percipiantur, ea non versari in oculorum ulla iucunditate, ut ea, quae gustemus, olfaciamus, tractemus, audiamus, in ea ipsa, ubi sentimus, parte versentur. In oculis tale nil fit; animus accipit, quae videmus. Animo autem multis modis variisque delectari licet, etiamsi non adhibeatur aspec-

tus. Loquor enim de docto homine et erudito, cui vivere est cogitare. Sapientis autem cogitatio non ferme ad investigandum adhibet oculos advocatos. Etenim si nox non adimit vitam beatam, cur dies 112
nocti similis adimat? Nam illud Antipatri Cyrenaici est *id* quidem paulo obscenius, sed non absurda sententia est; cuius caecitatem cum mulierculae lamentarentur, 'Quid agitis?' inquit, 'an vobis nulla videtur voluptas esse nocturna?' Appium quidem veterem illum, qui caecus annos multos fuit, et ex magistratibus et ex rebus gestis intellegimus in illo suo casu nec privato nec publico muneri defuisse. C. Drusi domum compleri a consultoribus solitam accepimus; cum, quorum res esset, sua ipsi non videbant, caecum adhibebant ducem. Pueris nobis Cn. Aufidius praetorius et in senatu sententiam dicebat nec amicis deliberantibus deerat et Graecam scribebat historiam et videbat in litteris.

Diodotus Stoicus caecus multos annos nostrae 39 113
domi vixit. Is vero, quod credibile vix esset, cum in philosophia multo etiam magis adsidue quam antea versaretur et cum fidibus Pythagoreorum more uteretur, cumque ei libri noctes et dies legerentur, quibus in studiis oculis non egebat, tum, quod sine oculis fieri posse vix videtur, geometriae munus tuebatur verbis praecipiens discentibus, unde quo quamque lineam scriberent. Asclepiadem ferunt, non ignobilem Eretricum philosophum, cum quidam quaereret, quid ei caecitas attulisset, respondisse, puero ut uno esset comitatior. Ut enim vel summa paupertas tolerabilis sit, si liceat, quod quibusdam Graecis cotidie, sic caecitas ferri facile possit, si non desint subsidia valetudinum. Democritus luminibus amissis alba scilicet 114
discernere et atra non poterat, at vero bona mala, aequa iniqua, honesta turpia, utilia inutilia, magna parva poterat, et sine varietate colorum licebat vivere beate, sine notione rerum non licebat. Atque hic vir

impediri etiam animi aciem aspectu oculorum arbitrabatur, et cum alii saepe, quod ante pedes esset, non viderent, ille *in* infinitatem omnem peregrinabatur, ut nulla in extremitate consisteret. Traditum est etiam Homerum caecum fuisse; at eius picturam, non poësin videmus. Quae regio, quae ora, qui locus Graeciae, quae species formaque pugnae, quae acies, quod remigium, qui motus hominum, qui ferarum non ita expictus est, ut, quae ipse non viderit, nos ut videremus, effecerit? Quid ergo? aut Homero delectationem animi ac voluptatem aut cuiquam docto defuisse 115 umquam arbitramur? aut, ni ita se res haberet, Anaxagoras aut hic ipse Democritus agros et patrimonia sua reliquissent, huic discendi quaerendique divinae delectationi toto se animo dedissent? Itaque augurem Tiresiam, quem sapientem fingunt poëtae, numquam inducunt deplorantem caecitatem suam. At vero Polyphemum Homerus cum inmanem ferumque finxisset, cum ariete etiam conloquentem facit eiusque laudare fortunas, quod, qua vellet, ingredi posset et, quae vellet, attingere. Recte hic quidem; nihilo enim erat ipse Cyclops quam aries ille prudentior.

40 116 In surditate vero quidnam est mali? Erat surdaster M. Crassus, sed aliud molestius, quod male audiebat, etiamsi, ut mihi videbatur, iniuria. Nostri Graece fere nesciunt nec Graeci Latine. Ergo hi in illorum et illi in horum sermone surdi, omnesque item nos in iis linguis, quas non intellegimus, quae sunt innumerabiles, surdi profecto sumus. At vocem citharoedi non audiunt. Ne stridorem quidem serrae, tum cum acuitur, aut grunditum, cum iugulatur, suis nec, cum quiescere volunt, fremitum murmurantis maris; et si cantus eos forte delectant, primum cogitare debent, ante quam hi sint inventi, multos beate vixisse sapientes, deinde multo maiorem percipi posse 117 legendis his quam audiendis voluptatem. Tum, ut paulo ante caecos ad aurium traducebamus volup-

tatem, sic licet surdos ad oculorum. Etenim, qui
secum loqui poterit, sermonem alterius non requiret.
Congerantur in unum omnia, ut idem oculis et
auribus captus sit, prematur etiam doloribus acerru-
mis corporis. Qui primum per se ipsi plerumque con-
ficiunt hominem; sin forte longinquitate producti ve-
hementius tamen torquent, quam ut causa sit, cur
ferantur, quid est tandem, di boni, quod laboremus?
Portus enim praesto est, [quoniam mors ibidem est]
aeternum nihil sentiendi receptaculum. Theodorus
Lysimacho mortem minitanti 'Magnum vero', in-
quit, 'effecisti, si cantharidis vim consecutus
es.' Paulus Persi deprecanti, ne in triumpho ducere- 118
tur, 'In tua id quidem potestate est.' Multa
primo die, cum de ipsa morte quaereremus, non pauca
etiam postero, cum ageretur de dolore, sunt dicta de
morte, quae qui recordetur, haud sane periculum est,
ne non mortem aut optandam aut certe non timendam
putet. Mihi quidem in vita servanda videtur illa lex, 41
quae in Graecorum conviviis obtinetur: 'Aut bibat',
inquit, 'aut abeat.' Et recte. Aut enim fruatur
aliquis pariter cum aliis voluptate potandi aut, ne
sobrius in violentiam vinulentorum incidat, ante disce-
dat. Sic iniurias fortunae, quas ferre nequeas, de-
fugiendo relinquas. Haec eadem, quae Epicurus, toti-
dem verbis dicit Hieronymus.

Quodsi ii philosophi, quorum ea sententia est, ut 119
virtus per se ipsa nihil valeat, omneque, quod ho-
nestum nos et laudabile esse dicimus, id illi cassum
quiddam et inani vocis sono decoratum esse dicant,
ei tamen semper beatum censent esse sapientem, quid
tandem a Socrate et Platone profectis philosophis
faciendum iudicas? quorum alii tantam praestantiam
in bonis animi esse dicunt, ut ab his corporis et ex-
terna obscurentur, alii autem haec ne bona quidem
ducunt, in animo reponunt omnia. Quorum contro- 120
versiam solebat tamquam honorarius arbiter iudicare